

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№5 (506)
ВЕРЕСЕНЬ – ЖОВТЕНЬ
2012

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), **Андреа Граціозі** (Неаполь, Італія), **Зенон Козут** (Едмонтон, Канада), **Ю.А.Левенець** (Київ), **В.М.Литвин** (Київ), **С.М.Плохий** (Гарвард, США), **Анджеї Поппе** (Варшава, Польща), **В.Ф.Репринцев** (Київ), **П.С. Сохань** (Київ), **В.С.Степанков** (Кам'янець-Подільський), **Т.І.Таїрова-Яковлева** (Санкт-Петербург, Російська Федерація), **П.П.Толочко** (Київ), **Б.М.Флора** (Москва, Російська Федерація)

Редаколегія:

Г.В.Боряк, **В.Ф.Верстюк**, **С.В.Віднянський**, **В.М.Горобець**, **О.І.Гуржій**, **В.М.Даниленко**, **М.Ф.Дмитрієнко**, **О.М.Донік** (заст. гол. ред., відпов. за вип.), **С.В.Кульчицький**, **В.І.Кучер**, **О.Є.Лисенко**, **М.І.Панчук**, **Р.Я.Піріг**, **О.П.Резнт** (заст. гол. ред.), **В.М.Ричка** (заст. гол. ред.), **О.С.Рубльов** (заст. гол. ред.), **В.Ф.Солдатенко**, **В.П.Троїцинський**, **О.А.Удод**, **Ю.І.Шаповал**

Наукові редактори:

канд. іст. наук **О.М.Донік**, д-р іст. наук **О.П.Резнт**,
д-р іст. наук **В.М.Ричка**, д-р іст. наук **О.С.Рубльов**

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Редактори:

С.Г.Архипенко,
В.В.Григор'єв, **О.М.Квітка**

Обкладинка:

Н.О.Горбань

Коректор:

Н.Ю.Мельник

Електронна версія:

О.В.Жданович

www.history.org.ua

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 700 прим. Зам. №856
Підписано до друку 25.10.2012 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета у
ТОВ «Комп'ютерно-видавничий,
інформаційний центр» («КВІЦ») Свідоцтво ДК №461 від 23.05.2001 р.
Адреса: вул. Фрунзе, 19-21,
Київ, Україна, 04080
Тел.: +380 (44) 417-21-72, +380 (44) 417-36-68
Тел./факс: +380 (44) 417-60-08
E-mail: kit_press@yahoo.com

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРАНД-НАРАТИВ: ПІДХОДИ, КОНЦЕПЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЯ

Лабораторія українського нарративу (*вступне слово головного наукового редактора*) 4

Ясь О.В.

Традиції великих історичних нарративів у світлі культурних епох кінця XVIII–XX ст. 6

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Козубовський Г.А.

Про шляхи надходження празьких грошів до Східної Європи (XIV–XV ст.) . . . 39

Федорук Я.О.

Українська проблематика на віленських переговорах між Річчю Посполитою та Росією восени 1656 р. 52

Моця О.П.

Зрада й донос у контексті дослідження діяльності І.Мазепи 65

Андрєєв В.М. (Херсон)

Діяльність В.Петрова в Етнографічній комісії при ВУАН (1921–1933 рр.) . . . 77

Євсєєва Т.М.

Особливості збереження/порушення православним священством вірності пастирському служінню в контексті історії повсякдення (УСРР, 1930-ті рр.). . . . 94

МЕТОДОЛОГІЯ.

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Верменич Я.В.

Теоретичні засади дослідження політичних репресій у радянській Україні: соціальні, етнічні, регіональні аспекти 109

Калакура Я.С.

Зарубіжний світ як предмет дослідження новітньої української історіографії . . . 120

Колесник І.І.

Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявленим . . 135

Жданович О.П.

Візантійське посольство 568 р. до тюрків за твором Менандра Протектора . . . 157

Вілкул Т.Л.

«Старьци» та «старьшины» в «Повісті вremenних літ» і давньослов'янському Восьмикнижжі 165

Ададуров В.В. (Львів)

Запорозький козак Твердовський проти Наполеона: відображення вірно-підданих настроїв малоросійського дворянства в україномовному памфлеті 1807 р. з Національного архіву Франції 177

ДИСКУСІЇ

Шевчук Т.М., Балушок В.Г.

Чи були герої зрадниками, або Ще раз про проблему історизму фольклору (*з приводу статті О.І.Галенка «Зрадники-герої або український ідеал по-турчently», опублікованої в альманасу «Соціум» (2006 р., вип. 6)*) 187

Галенко О.І.

Уроки історії не роблять винятку й для фольклористики 196

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Н.Полонська-Василенко. Спогади (<i>О.В.Ясь</i>)	199
В.Шандра. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.) (<i>О.С.Гейда, Чернігів; Т.П.Демченко, Чернігів</i>)	202
Гжегож Мотика. Від Волинської різанини до акції «Вісла»: польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. (<i>О.С.Гогун, Берлін, Німеччина</i>)	208
Dziedzictwo archiwalne we współpracy Polski i Ukrainy / Архівна спадщина у співпраці Польщі і України (<i>С.І.Ком</i>)	214

ХРОНІКА

Бачинська О.А. (Одеса), Чухліб Т.В. (Київ) Міжнародні наукові читання «Південна Україна: козацька та післякозацька доба»	222
Заболотна Т.В. Українсько-німецький семінар «Друга світова війна: примусова праця, репатріація, еміграція»	225

ЮБІЛЕЇ

Плахонін А.Г. До 80-річчя члена-кореспондента НАН України М.Ф.Котляра	227
Жерноклеєв О.С. (Івано-Франківськ), Сигидин М.В. (Івано-Франківськ) До 60-річчя доктора історичних наук, професора М.В.Кугутяка	231

IN MEMORIAM

Шабульдо Фелікс Михайлович	234
---	-----

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	236
---	-----

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Подані в редакцію «УІЖ» наукові статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг матеріалів – не більше **30** сторінок (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**. Формат файлу – **.doc** або **.rtf**. Якщо при наборі статті використовувалися **нестандартні шрифти** (Izhitsa, Litopys New Roman та ін.), необхідно обов'язково (!) їх надати (розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст статті набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!) посторінково**.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (робочий, домашній, **мобільний**), **електронну пошту**. У редакцію слід подавати **електронну копію статті, два роздрукованих примірники**, а також **дві анотації** (українською та англійською мовами).

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001; або на електронну адресу: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, **не завжди поділяючи погляди їх авторів**.

Шановні читачі!

У редакції «УІЖ» нова електронна пошта:
uhj@history.org.ua

У редакції «Українського історичного журналу» є примірники за минулі роки

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРАНД-НАРАТИВ: ПІДХОДИ, КОНЦЕПЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЯ

ЛАБОРАТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРАТИВУ (вступне слово головного наукового редактора)

Питання про те, як писати та репрезентувати історію, хвилювали інтелектуалів щонайменше від доби античності. Відтак уже на зорі історієписання народилися конкуруючі способи й образи представлення минувшини – описово-пояснювальний та прагматично-утилітарний. Нині ж ідеться про величезну версіальність способів її репрезентації й конструювання, що спираються на багатоманітні дослідницькі стратегії.

Сьогодні очевидно, що кожна з національних варіацій європейського історієписання має свою структуру віх і пластів минувшини, зрештою самотутню логіку сюжетів, дослідницьких підходів та проблем. Власною неповторною палітрою вирізняється й українська історіографія, котра визначається багатьма обставинами та контекстами представлення нашого минулого: соціокультурними розривами, включенням інших етнокультурних елементів, належністю етнічних земель до різних цивілізаційних комплексів та держав, геополітичним становищем, інтенсивністю й тривалістю модернізаційних хвиль (індустріального, культурного, політичного оновлення та реформування), самотутнім механізмом спадкоємності, себто побутуванням відмінних, інколи контраверсійних, традицій, їх перехресцями, змаганням або взаємодоповненням.

Від початку 1990-х рр. в українській історіографії точаться жваві дискусії щодо теоретичних і методологічних засад конструювання національної історії, різноманітних концепцій її висвітлення, витлумачення та репрезентації. Загалом ідеться про цілу низку наративів із вітчизняної минувшини з різним рівнем систематичності та повноти просторово-хронологічного охоплення, відмінними концептуальними підходами і стратегіями представлення, функціонального призначення й адресної спрямованості, видової та жанрової належності, що з'явилися впродовж 1990–2000-х рр. Так чи інакше, до сучасного українського історієписання ввійшло чимало текстів, котрі продукують новітнє прочитання й переосмислення національного минулого.

Утім, незважаючи на таке велике розмаїття текстів, проблеми, пов'язані з конструюванням і репрезентацією вітчизняної історії, насамперед із перспективи європейського та світового історичного процесів, залишаються надзвичайно гострими й актуальними, вони продовжують циркулювати в академічному середовищі протягом двох останніх десятиліть. Приміром, дискутуються питання про співвідношення соціокультурних імпульсів, розриви і континуїтет

в українській минувшині, її лінійне, нелінійне та гілчасте представлення, темпи й інтенсивність історичного руху, регіонально-просторову, етнокультурну конфігурацію, тектонічні розлами та вузлові перетини, або точки біфуркації, пізнавальні можливості мікро- й макропідходів, побутування культурно-антропологічних, цивілізаційних і сциентичних образів минулого, етноцентризм та мультикультуралізм і т.п. Вочевидь, перелік викликів, масштабних проблем, прихованих та очевидних суперечностей можемо істотно розширити і поглибити, проте їх плідне та всебічне обговорення потребує відповідної конкретизації, точніше певного формату висвітлення та представлення.

Передусім зауважимо, що дієздатність будь-якої теорії, концепції або гіпотези, котра претендує на пояснення минулого, значною мірою спирається на дослідницький інструментарій, завдяки якому отримуються, формулюються та репрезентуються результати наукових досліджень. В історичній науці проблема методів здебільшого пов'язана з прочитанням і витлумаченням джерельних комплексів, а за великим рахунком – із творенням відповідних текстів, що пропонують певну конструкцію минулого.

Цей дослідницький рефрен має й безпосередню практичну спрямованість, а саме – опрацювання методологічних та теоретичних засад концепції багатотомної синтетичної історії нашої країни. В Інституті історії України НАНУ вже протягом кількох років ведеться попередня робота з підготовки такого великого академічного проекту. Робоча група провідних науковців напрацювала низку текстів, розробок, проспектів з обсягу як окремих історичних епох, так і всієї української минувшини.

На нашу думку, дослідницькі практики, започатковані в інституті, потребують постійного «експериментального майданчика» для первісного опрацювання й обговорення висунутих концептуальних пропозицій, публікації різноманітних розвідок з інформаційного та методологічного супроводу зазначеного академічного проекту. Саме такою своєрідною фаховою майстернею й має стати нова рубрика журналу – «Сучасний український гранд-нарратив: підходи, концепції, реалізація». У цьому відділі часопису плануємо публікувати як історіографічні та наукознавчі огляди, так і студії про різноманітні теорії, схеми, концепції й візії з української історії, її окремих епох, а також розвідки, присвячені аналізу пізнавальних можливостей, оригінальності й конструктивності запропонованих концептів та дослідницького інструментарію тощо. Сподіваємося, що «експериментальний» чи «лабораторний» формат рубрики надасть цьому академічному проекту динамічності й альтернативності як щодо можливих авторських візій, присвячених конструкції багатотомної історії, так і стосовно окреслення її методологічних та теоретичних засад.

Академік НАНУ В.А.Смолій

О.В.Ясь*

ТРАДИЦІЇ ВЕЛИКИХ ІСТОРИЧНИХ НАРАТИВІВ У СВІТЛІ КУЛЬТУРНИХ ЕПОХ КІНЦЯ XVIII–XX ст.

Висвітлюється формування й становлення українського гранд-нарративу в контексті епістемологічних взірців та аксіологічних настанов різних культурних епох. Розглядаються інтелектуальні й культурні трансформації великого українського нарративу, пов'язані з його співіснуванням, змаганням, перехрещуванням із російським імперським та радянським гранд-нарративами.

Багатотомні історії породжують дивні, часом суперечливі, ба навіть взаємо-виключні роздуми, відчуття й асоціації. Попервах солідні фоліанти, оправлені у гарні, але напрочуд однотипні палітурки з міцними корінцями, на яких представлена відповідна порядкова нумерація томів, постають у нашій уяві як сконденсовані мисленнєві згустки, що уособлюють найвищі досягнення академічної думки. Відтак хоч-не-хоч замислюєшся щодо величезних обсягів витраченої праці, творчої енергії, рутинної організаційної, технічної та методичної підготовки, урешті-решт багатьох років людського життя, котрі пов'язанні з такими інтелектуальними творіннями.

Та природний скепсис, властивий багатьом гуманітаріям, народженим у начебто «короткому», але такому «довгому», за суб'єктивними відчуженнями, двадцятому столітті, протягом якого остаточно розчинилася очевидна демаркація між ілюзорним та реальним, усе ж таки бере гору. Зрештою критичні інтенції зумовлюють інші уявлення, котрі пов'язують багатотомники з претензіями на легітимацію, штучну універсальність і монументальність, які в добу постмодерну та мультикультуралізму з її апологією суцільної мозаїчності та калейдоскопічності навколишнього світу видаються, щонайменше, архаїчними культурними й інтелектуальними реліктами. До таких настанов долучається і сумнозвісний досвід більшості споживачів багатотомних колективних видань часів СРСР. Приміром, у пам'яті спливає іронічна сентенція, котра побутувала серед студентів-гуманітаріїв на присмерку радянської доби: багатотомники зазвичай можна гортати, але у жодному разі не читати!

Утім, гранд-нарративи (термін, авторство якого приписують французькому філософові Ж.-Ф. Ліотару¹), виплекані попередніми культурними епохами, нині опинилися в епіцентрі різноманітних наукових зацікавлень і устремлень, діапазон яких сягає від реконцептуалізації відомих ідей до їх деконструкції, себто пошуків прихованих чи інших смислів. Адже кожен із таких «великих текстів» постав на ґрунті різних соціо- й етнокультурних передумов, класичних і неklasичних інтелектуальних викликів, дослідницьких стратегій та методик, обріс супутньою науковою літературою, кінець-кінцем і донині побутує на полі культури як пам'ятка історичної думки. Із такої перспективи традиції, пов'язані з творенням великих історичних текстів, становлять неабиякий інтерес, оскільки

* Ясь Олексій Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії.

¹ Ліотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Пер. с фр. Н.А.Шматко. – Москва, 1998. – 160 с.

циркулюють у сучасній соціогуманітаристиці, хоч і у т.зв. «знятому вигляді». Тим паче, що співбуття, перехресчування, взаємодоповнення, змагання різних культурних, інтелектуальних, аксіологічних складових інколи в несподіваних, крайніх, стилізованих формах уважається однією з засадничих ознак нашого часу. Схоже, що й наші строкагі та досить суперечливі уявлення щодо великих текстів значною мірою акумульовані з дослідницьких практик попередніх культурних епох.

Однією з таких епох вважають добу Просвітництва, у межах якої постав ранньомодерний проект осягнення єдності культури та всесвітнього розмаху історії людства. Відтак минувшина й тодішня сучасність уявлялися як становлення земного порядку, осмисленого та освітленого всесильним Розумом. Виняткова роль у процесі переходу людства від однієї стадії розвитку/деградації до іншої відводилася універсальному Ratio та природному праву. Саме у цьому річищі постали уявлення, скеровані на осягнення т.зв. «вічної закономірності» всіх речей і об'єктів у душі канонів природно-правового мислення. За висловом Г.Вайта, для прибічників просвітницького історієписання минуле «було (курсив Г.Вайта – *О.Я.*) нерозумним, сучасне – конфліктом розуму й нерозумності, і тільки майбуття було часом, який представлявся як тріумф розуму над нерозумністю, викінченої єдності, порятунку»².

Загалом просвітницько-раціональна парадигма продукувала прагматичне, моралізаторське та механістичне, а часто-густо й оптимістичне ставлення до історії. Водночас ширилася генералізація уявлень про минувшину, своєрідна домінація суцільного порядку та ієрархії, котрі спиралися на нормативно-універсальний ідеал науковості. У минулому відшукувалися необхідні взірці – «корисні істини», котрі мали прислужитися для обґрунтування доцільності новітніх політичних і соціальних змін, аргументи, щоб ствердити ідею поступального розвитку людства за його іманентними законами. Причому роль універсального мірила вартості відігравав просвітницький Розум, який перетворився на монументальну, позачасову цінність стосовно всієї людської минувшини. За іронічним зауваженням Ф.Майнеке, у той час здавалося, нібито сам Розум перебрав на себе управління державною владою³.

Традиційні інститути, звичаї, обряди та первісні елементи, які суперечили раціоналістичним поглядам щодо довершеної і нібито впорядкованої будови людського світу, піддавалися нищівній критиці. Більше того, навіть окремі епізоди минувшини розглядалися здебільшого в контексті менторського і дуалістичного (негативного чи позитивного!) значення у загальній історичній канві, підпорядкованій моралізаторським та виховним цілям. За таких настанов істориків відводилася роль своєрідного провідника, котрий торував/освітлював людським Ratio шлях у невідомих землях та епохах, і, заразом, був учителем-порадником, який зупинявся зі специфічними екскурсами на повчальних фактах, подіях, особистостях, гідних уваги, та ігнорував/відкидав багатоманітну і таку «надокучливу» архаїку. Універсальність розглядалася як найважливіша

² Уайт Х. Метаісторія: Историческое воображение в Европе XIX в. / Пер. с англ. под ред. Е.Г.Трубиной и В.В.Харитонова. – Екатеринбург, 2002. – С.84.

³ Мейнеке Ф. Возникновение историзма / Пер. с нем. В.А.Брун-Цеховой. – Москва, 2004. – С.143.

та навіть єдина мета всіх історичних студій⁴. Таким, у найголовніших і найзагальніших рисах, вимальовується інтелектуальне й культурне підсоння європейського історієписання кінця XVIII – початку XIX ст.

Отож великий текст просвітницької доби був зорієнтований на універсалістське охоплення й представлення світу минувшини, котре, мабуть, найповніше репрезентувала німецька історіографія. Не випадково один з її чільних adeptів, автор дев'ятитомної «Загальної історії» («Allgemeine Geschichte», 1813–1827 рр.), котра вважалася однією з найпопулярніших у першій половині XIX ст. – К.В. фон Роттек – доволі промовисто означив тодішні інтелектуальні настрої: «Походження як давніх, так і нових народів, їх споріднення, переселення, колишні житла, їх установи, релігія, мистецтва й науки, уклад життя і звичаї, ремесла й торгівля, мореплавство та колонії, – *загалом усе було досліджено, пізнано й пояснено*. Будь-яке окреме мистецтво, наука або релігія, усякий клас громадянського суспільства, кожна його установа, навіть хвороби, мода та різноманітні інші життєві явища – знайшли істориків серед німців. *Жоден куточок на земній поверхні, жоден момент минулого, жодна історична особа чи подія не залишилася чужою для їхніх невтомних студій* (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше – О.Я.)»⁵.

Зрештою раціонально-просвітницький проект спричинився до появи цілої низки великих наративів з обсягу всесвітньої, європейської минувшини, а також історії окремих держав і народів. На маргінесі таких великих оповідей було представлено й українську тематику. Зокрема, варто згадати двотомну німецькомовну історію України («Geschichte von Halitsch und Wladimir bis 1772», Відень, 1792 р.), котру написав австрійський історик Й.Х. фон Енгель. Друге видання цієї праці побачило світ у книзі під назвою «Історія України та українських козаків» («Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken», Галле, 1796 р.)⁶, яка стала 48-м томом із серії видань, присвячених всесвітній історії («Fortsetzung der Allgemeinen Welthistorie durch Gesellschaft von Gelehrten in Deutschland und England ausgefertigt») ⁷.

Зауважимо, що Й.Х. фон Енгель належав до кола найвідоміших учнів славнозвісного німецького вченого, професора Геттінгенського університету, почесного члена Санкт-Петербурзької академії наук А.Л.Шлецера. На думку Б.Крупницького, Й.Х. фон Енгель «був *раціоналіст не тільки світоглядний, але й майстер раціоналістичної історичної методи*»⁸. У широкому сенсі його зацікавлення українською минувиною вмотивовувалося міркуваннями про корисність її студювання як важливої ланки всесвітньої історії, котра справила значний вплив на минуле Польщі, Швеції, Трансильванії. До того ж українські

⁴ *Средний-Камашев И.* Взгляд на Историю, как на науку // Вестник Европы. – 1827. – №4. – С.257.

⁵ Цит. за: *Петров М.* Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор. – Х., 1861. – С.1–2.

⁶ Укр. переклад див.: *Енгель Й.-Х.* Історія України та українських козаків // Схід – Захід: історико-культурологічний зб. – Х., 1998. – Вип.1. – С.247–257; 1999. – Вип.2. – С.300–310; 2001. – Вип.3. – С.229–250; 2002. – Вип.5. – С.259–268; Х.; К., 2004. – Вип.6. – С.215–228; Х., 2008. – Вип.9/10. – С.135–176.

⁷ *Doroschenko D.* Die Ukraine und Deutschland: Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen. – München, 1994. – S.73.

⁸ *Крупницький Б.* «Історія України й українських козаків» Й.-Х.Енгеля та «Історія Русів» // Україна (Париж). – 1950. – №3. – С.162.

землі стали частиною великої імперії Романових, яка помітно розширилася протягом другої половини XVIII ст., себто представляла поважну складову тодішнього європейського устрою. Водночас австрійський дослідник послуговувався традиційною програмою актуалізації минувшини, котра була властива пізньопросвітницькому історієписанню. Згадаємо, наприклад, відоме пророцтво Й.Г.Гердера, який віщував українцям історичну долю «нової Греції»⁹. Відтак Й.Х. фон Енгель апелював до схожих повчальних звершень провідників «козацького народу», котрі вважав співмірними з античними взірцями – діяннями стародавніх греків та римлян¹⁰.

Студія Й.Х. фон Енгеля справила помітний вплив на вчених, які опрацювали українську минувшину. Скажімо, Д.Бантиш-Каменський уважав, що «Енгель сказав більше про Малоросію, ніж *Літописи, видані Туманським та Рубаном* (курсив Д.Бантиша-Каменського – О.Я.)»¹¹. Більше того, загальна назва видання 1796 р., в якому було опубліковано працю Й.Х. фон Енгеля, перегукується з багатотомною (за проектом у п'яти томах, проте подана до цензури 1839 р. лише у трьох)¹² студію «Історія України й козаків» («История Украины и казаков») О.Мартоса – невдачливого конкурента Д.Бантиша-Каменського, який змагався з ним за право стати першим «малоросійським історіографом»¹³. Ця «велика історія» України дійшла до нашого часу лише у вигляді окремих фрагментів¹⁴.

Та найголовніше те, що перші десятиліття XIX ст. минають під знаком усвідомлення специфічної ролі наративу, як новітнього способу організації культурного простору Модерну у середовищі малоросійського дворянства – нащадків відомих козацько-старшинських родів часів Гетьманщини. Імовірно, такі устремління малоросійської аристократії, що зазнала потужної російської акультурації, певною мірою стимулювала поява в 1818 р. перших восьми томів відомої студії М.Карамзіна «Історія держави Російської» («История государства Российского», на титулі: Санкт-Петербург, 1816, т.1–3; 1817, т.4–8). Відтак перші спроби представити українську минувшину в межах пізньопросвітницького проекту виглядали як своєрідне доповнення чи специфікація великого російського наративу відповідно до місцевих культурницьких та інтелектуальних потуг.

Такою, приміром, була багатотомна «Історія Малої Росії» («История Малой России») Д.Бантиша-Каменського (два видання – 1822 р. та розширене й перероблене 1830 р.), котра постала в оточенні малоросійського військового

⁹ Гердер Й.Г. Из праці «Мій подорожній журнал» // Мислителі німецького Романтизму / Упор. Л.Рудницький, О.Фешовець. – Івано-Франківськ, 2003. – С.39.

¹⁰ Doroschenko D. Die Ukraine und Deutschland... – S.70–71.

¹¹ Бантиш-Каменский Д. История Малой России / 2-е изд. – Москва, 1830. – Ч.1. – С.XVI (прим.*).

¹² Савченко Ф. Нові відомості про неопубліковану історію України Олекси Мартоса // За століт: Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст. – Х; К., 1930. – Кн.6 – С.12.

¹³ Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Х., 1996. – С.110–115.

¹⁴ Мартос А. Отрывок из истории Малороссии. Т.3. Гл.5. 1652–1653 // Северный архив. – 1823. – №6. – С.461–479; Его же. Отрывок из Истории Малороссии. Т.3. Гл.13. 1653 и 1654 годы; Т.3. Гл.14. 1654 год // Сын Отечества. – 1823. – Ч.84. – №12. – С.214–223; №13. – С.243–252.

генерал-губернатора князя М.Репніна-Волконського. Звісно, цей багатотомник хибував одноманітністю представлення української минувшини на тлі суцільного домінування російської історії. Недаремно публікація другого видання праці спричинила низку дошкульних інвектив М.Полевого – автора «Історії російського народу» («Истории русского народа», 6 томів, 1829–1833 pp.). Останній навіть саркастично зауважив, що в тексті Д.Бантшипа-Каменського Малоросія нагадує одну з великоросійських губерній¹⁵. Утім, попри архаїчність концептуальних засад, цей багатотомник протягом майже всього дев'ятнадцятого століття посідав поважне місце базової книги, зі студіювання якої розпочинали своє знайомство з національною минувшиною більшість майбутніх українських істориків (М.Костомаров, В.Антонович, М.Драгоманов, О.Лазаревський та ін.)¹⁶.

Здавалося б, дослідницькі устремління, виплекані добою Просвітництва, призведуть до появи низки (або принаймні кількох) наративів з української минувшини у вигляді доповнень, уточнень чи специфікацій на полі, власне, російської історії. Тим паче, що культурні запити та претензії вищих станів Малоросії визначили загальний вектор цього руху, а інтелектуальне підґрунтя пізньопросвітницького історієписання продукувало чимало зразків для конструювання наративів. Проте цього так і не сталося. «Синтези» (великі тексти) з обсягу української історії залишилися у вигляді проектів, незавершених чи неопублікованих рукописів тощо. Тільки запізніла «Історія Малоросії» («История Малороссии», 5 томів, 1842–1843 pp.) М.Маркевича, яка в інтелектуальному та культурному сенсі була перехідною студією між пізньопросвітницьким раціоналізмом та романтизмом, нагадувала про потужну хвилю устремлінь перших десятиліть ХІХ ст. Що ж стало тим нездоланим бар'єром для тогочасних прагнень українських інтелектуалів? Чому так і не з'явилися інші малоросійські наративи з обсягу пізньопросвітницького проекту?

Наявні пояснення та тлумачення (домінація російського культурного простору, цензурні обмеження, недостатній фаховий рівень авторів, зростання компонентів імперської лояльності у самосвідомості місцевої аристократії тощо) задовольняють тільки почасти. Натомість більш суттєві причини були пов'язані з трансформацією засадничих вимірів тодішнього культурного поля, які розгорталися зі становленням нового публічного простору доби романтизму.

Ферменти цієї культурної епохи визрівали й, урешті-решт, проступили у соціогуманітаристиці ще за часів Просвітництва. Приміром, зростаючий скептицизм щодо уявлень про однорідність людської природи як частини загального універсуму побутував ще у середовищі мислителів пізньопросвітницького раціоналізму – Й.Г.Гердера, Ж.-Ж.Руссо та інших тогочасних інтелектуалів, у текстах яких простежуються преромантичні мотиви. Проте критичною точкою

¹⁵ Н.П. [Полевой Н.] Малороссия: Её обитатели и история. Рец. на кн.: Бантшип-Каменский Д.Н. История Малой России / 2-е изд., Москва, 1830, ч.1–3 // Московский телеграф. – 1830. – №18. – С.247–248.

¹⁶ Костомаров Н.И. Автобиография // Его же. Автобиография: Бунт Стеньки Разина / Авт. вступ. ст. и ком. Ю.Пинчука. – К., 1992. – С.103; Автобиографічні записки Володимира Антоновича // Літературно-науковий вістник. – 1908. – Т.43. – №9. – С.406–407; Отрывки из автобиографии Александра Матвеевича Лазаревского // Киевская старина. – 1902. – №6. – С.481; Автобіографічна замітка М.П.Драгоманова // Михайло Петрович Драгоманов, 1841–1895: Его юбилей, смерть, автобіографія і спис творів / Зладив і видав М.Павлик. – Л., 1896. – С.338.

таких культурницьких та інтелектуальних устремлінь стала післянаполеонівська доба європейської історії. Саме тоді відбувається перенесення пріоритетів із самодостатнього культу Розуму на своєрідність і множинність культурно-національних укладів життя, з апології незмінності, одноманітності побутування історичної людини на акцентування конфлікту «природного стану» з цивілізацією, поширюються ліберальні ідеали автономії особистості та середовища її побутування.

Зрештою іманентний ефект руху і суцільної домінації індивідуальності й самобутності, властиві романтичному історієписанню, висувають на перший план ідею історизму, яка, попри різноманітні морально-етичні, релігійно-містичні, національно-регіональні та інші мотиви, набула тотального поширення і фактично визначила інтелектуальну спрямованість романтичного історієписання. Відтак романтичні тлумачення історичного світу ширилися під знаком моральності й добра, краси та естетизму, фольклористичних, етнографічних і літературно-художніх студій з обсягу народного/національного буття.

Хвиля романтизму сягнула імперії Романових, зокрема українських земель, тоді, коли на Заході такі настрої й устремління поступово згасали та завмирили¹⁷. Натомість на українських теренах доба романтизму в тому чи іншому вигляді побутувала впродовж майже всього дев'ятнадцятого століття, зокрема співіснувала, перехрещувалася та змагалася з іншими культурними епохами – Просвітництвом і позитивізмом. Не випадково в історичному письмі, скажімо, В.Антоновича споглядаємо досить строкате, інколи незвичайне сполучення елементів позитивізму, романтизму та навіть пізньопросвітницького раціоналізму!

Доба романтизму впровадила до соціогуманітаристики, зокрема до історієписання, масового, колективного героя – народ/націю з множинністю, ірраціональністю й містичністю способів дії та неосяжним розмаїттям форм її виявів. Відтак історична подія вилучається з логічного вмотивованого та зумовленого ланцюга раціоналістичних схем. Натомість постають уявлення про дискретність і фрагментарність світу історії, котрі визначаються ірраціональними закладами – волею божественного Провидіння чи народним духом. Кардинально змінюється й призначення історика, котрий відтепер не прагне осягнути минуле в річищі всесильного Ratio та надати освіченій публіці відповідні моралізаторські взірці, а відіграє роль специфічного посередника-віщуна між минулим і сучасним, сакральним і буденним, зокрема намагається інтуїтивно проникнути до історичного світу та представити його неповторний просторово-хронологічний колорит, психологічну напругу, емоційні почування й героїчні звершення. За афористичним означенням одного з найвідоміших adeptів німецького романтизму філософа Ф.Шлегеля, «історик є *пророком, зверненим назад*»¹⁸.

Романтичні віяння спричинилися і до іншого погляду на Малоросію та її минуле, принаймні частини нової генерації російських інтелектуалів. Наприклад, один із прихильників західноєвропейського романтизму, вищезгаданий

¹⁷ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні // *Його ж.* Філософські твори: У 4 т. / Під заг. ред. В.Лісового. – К., 2005. – Т.1: Нариси з історії філософії на Україні: Філософія Григорія С.Сковороди. – С.105.

¹⁸ Шлегель Ф. Фрагменти // *Его же.* Эстетика: Философия: Критика: В 2 т. / Вступ. ст. и пер. с нем. Ю.Н.Попова; прим. А.В.Михайлова, Ю.Н.Попова. – Москва, 1983. – Т.1. – С.293.

М.Полевой, із неприхованим подивом констатував, що українська минувшина це – не російська («не русская»), а чужа історія! Зокрема, він звернув увагу на протиставлення козаки/москалі, яке побутувало в Малоросії і свідчило, що місце-ве населення ставилося до росіян як до чужинців¹⁹. Більше того, у петербурзьких і московських літературних салонах, гуртках 1820–1840-х рр. існувала своєрідна, щоправда дещо поверхова, мода стосовно Малоросії, особливо на ниві етнографії та фольклору. Відтак ідея «великих» праць із малоросійської історії поступається думці про фрагментарне представлення української минувшини, позаяк вона не тільки відповідала самому духу доби романтизму, а й почасти задовольняла соціокультурні вимоги освіченої публіки, дозволяла гнучко пристосуватися до канону російського гранд-нарративу. Тим паче, що фрагмент та його мікроісторичний сюжет є незавершеним, синкретичним і, водночас, аморфним за своєю стильовою, жанровою та культурною природою. Він інспірує уяву читача, надає викладу динамічності та діалогічності, зрештою продукує багатоголосся й різні смислові шари, себто закладає потенційну «програму руйнації» щодо великого і домінуючого тексту, у даному випадку – великого російського нарративу.

Недаремно у другій половині 1820–1840-х рр. українське романтичне історієписання було репрезентоване значною кількістю дрібних розвідок, заміток, рецензій, бібліографічних нотаток, публікацій окремих етнографічних та фольклористичних матеріалів тощо. У широкому сенсі культурна епоха романтизму актуалізувала своєрідну «мовну програму» та низку дослідницьких практик, скерованих на виявлення мистецько-естетичних, духовно-етичних, комунікативних, етносоціальних й інших властивостей мови, які розглядалися як прояви самобутнього народного/національного духу, котрі історик мав декодувати, осягнути й представити широкому загалу.

Зрештою протягом 1820–1840-х рр. проект «винайдення України» та його легітимацію, якщо послуговатися термінологією модерністів чи конструктивістів, було запущено, принаймні розпочався процес його переходу із латентної фази до спроб окреслити культурний простір Малоросії як певної історичної цілості в ретроспективному сенсі. Перехід від фрагментарних текстів, дрібних тем та сюжетів до створення досить великої зв'язаної оповіді з української минувшини відбувався доволі швидко. Зокрема, уже протягом 1840-х рр. кирило-мефодіївські братчики М.Костомаров, П.Куліш та інші розробляли солідні авторські проекти з написання української історії різного ступеня готовності. Вірогідно, розгром товариства й арешти його учасників у 1847 р. віддалили ці метаморфози в українському історієписанні на 10–15 років. Однак уже у 1860-х рр. спостерігаємо тріумфальне поширення монографій М.Костомарова, творів П.Куліша в російському інтелектуальному просторі, зокрема у Санкт-Петербурзі.

Зазначимо, що навіть у класичному огляді англійського історика Дж.-П.Ґуча з історіографії ХІХ ст. відзначається величезна популярність студій М.Костомарова²⁰. Цей сплеск праць з української історії у другій половині ХІХ ст. різко контрастував навіть із ситуацією на початку 1850-х рр., коли, за свідченням

¹⁹ Н.П. [Полевой Н.] Малороссия: Её обитатели и история. – 1830. – №17. – С.77.

²⁰ Gooch G.-P. History and Historians in the Nineteenth Century. – London; New York; Bombay; Calcutta, 1913. – P.451.

В.Антоновича, «джерела українофільства» ледь-ледь нараховували десяток позицій²¹. Водночас доба романтизму спричинилася до поступового розгортання, точніше сепарації, проекту «винайдення України», котрий поступово вивільняється з загальноросійських пут та панславистських настроїв.

Наприклад, мимовільну констатацію психологічної та історичної самотності українського народу віднаходимо вже в робочих нотатках М.Максимовича, яка ледве не перетворюється на апологію чужорідності України щодо Великої Росії. Цей учений-природознавець і, заразом, дослідник-гуманітарій упритул наблизився до думки про відмінність українського історичного буття стосовно російської минувшини, але все ж обстоював ідею єдності православного російського («русского») світу²². Відтак М.Максимович не генералізував свої спостереження до вододілу, за яким постають формули «дві російські (“русские”) народності» (М.Костомаров, 1861 р.) чи «три національні типи» (В.Антонович, 1888 р.). Натомість для М.Костомарова з огляду на його подвійну лояльність щодо Малоросії/України та Росії/Російської імперії, яка, зокрема, виявилася у відомій тезі про історичну місію Б.Хмельницького з'єднати «дві Русі», такий поворот до ідеї роздвоєності («дві народності», хоч і «російські») є показовим.

Ба більше, якщо проаналізувати тексти М.Костомарова в термінах Ж.-Ф.Ліотара, то фактично у його монографіях віднаходимо всі технологічні складові, які зазвичай пов'язують із легітимаційною функцією великого наративу: відправника – українських інтелектуалів-романтиків, героя – український народ та його призначення й адресата – нову пореформену українофільську інтелігенцію. Звісно, постає питання щодо ступеня рефлексивності поглядів і світосприйняття М.Костомарова. Утім, очевидно, що його тексти не тільки підвели українське історієписання до конструювання великого національного наративу, а практично стали одним з етапів цього творення, зокрема відіграли роль своєрідного прологу до «Історії України-Руси» М.Грушевського.

За іронією долі, інтелектуальний тріумф романтика М.Костомарова, який припав на 1860-ті рр., збігся з поширенням в імперії Романових нової культурної епохи – позитивізму. В інтелектуальному плані ця доба тяжіла до Просвітництва з його природно-правовими та механістичними канонами. Недаремно німецький соціолог К.Маннгейм уважав, що «раціоналізм позитивістів є *прямим продовженням класичного раціоналізму*, котрий був доменом французького духу»²³. Відтак взірці мислення, запозичені з природничих наук, спричинилися до стильової формації позитивізму. На думку М.Драгоманова, який сформувався як інтелектуал саме в добу позитивізму, «устремління *підняти історію до ступеня позитивної, точної науки* стало одним із домінуючих мотивів нинішнього часу»²⁴. Такі настанови визначили інтелектуальне обличчя

²¹ Автобіографічні записки Володимира Антоновича... – С.406–407.

²² Максимович М. Психологическое воззрение: Историческая жизнь [автограф, робочі записи 1830–1840-х рр. про психологічні відмінності та історичне побутування росіян і українців] // Ін-т рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.32. – Спр.393. – Арк.1–12.

²³ Мангейм К. Очерки социологии знания: Проблема поколений – состязательность – экономические амбиции / Отв. ред. Е.Я.Скворцов; пер с англ. Е.Я.Додин. – Москва, 2000. – С.10.

²⁴ Драгоманов М.П. Древний Восток: Лекции по древней истории [автограф 1869 р.] // ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.44068. – Арк.1 зв.

другої половини ХІХ ст., періоду, що його філософ-неокантіанець В.Віндельбанд назвав «реалістичним та емпіричним віком»²⁵.

Доба позитивізму привнесла на обшири соціогуманітаристики «непорушну віру» в інтелект та передбачення майбуття, котрі пов'язувалися з концептом «невпинного» поступу як секуляризованого замітника ідеї «вічного Бога». Загалом тогочасна віра у прогрес відображала той дух агностицизму й атеїзму, який перетворився на світський ерзац сакральних почувань. Вислідом цих настроїв стала натуралістична програма пізнання, у межах якої суспільство розглядалося як частина світу природи, а соціальне буття – як різновид природного життя. Відтак нещодавно популярні метафізичні доктрини було відкинуто, принаймні відсунуто на другий план. Натомість тогочасні адепти позитивізму вважали, що пізнання законів природи, які наука вже відкрила чи зробить це незабаром, стане універсальною відмичкою до таємниць та загадок суспільства. Скажімо, відомий англійський історик-позитивіст Г.Т.Бокль стверджував, що між *«людськими діями та законами фізичними має бути близька схожість»*²⁶. Деякі прибічники позитивізму навіть ототожнювали суспільство з «соціальною природою».

Надмірність таких пропозицій позитивізму у царині соціогуманітаристики, мабуть, найкраще простежується в ідеї детермінізму. Тим паче, що з ним пов'язувався «науковий» статус історії. Утім, практичне втілення ідеї потребувало створення відповідної системи координат, себто впровадження таких установчих концептів, які б задавали певний вектор руху у світі історії. Так народилася славнозвісна позитивістська «теорія факторів», яка мала величезну кількість варіацій на полі того чи іншого національного історієписання. Евристична спрямованість цих побудов зазвичай зводилася до пошуку певного кількісного та якісного сполучення провідних чинників, яке, кінець-кінцем, обумовлює/спрямовує перебіг історичного буття. Згодом таке багатовекторне трактування історичного процесу, відоме як факторний підхід, уже спиралося не стільки на географічні й природничі чинники, скільки на розмаїті комбінації політичних, соціальних, економічних, релігійних, психологічних, антропологічних, расових, культурних та інших рушіїв. Завдяки такому суттєвому розширенню діапазону факторів, ідея детермінізму поступово трансформувалася в більш чи менш жорсткі версії каузальності та впорядкованості світу історії, представлені в низці позитивістських візій.

Окрім того, позитивістські претензії щодо науковості історії привнесли до дослідницьких практик ученого-гуманітарія сцієнтизм, себто повсюдну орієнтацію на точне, перевірене й апробоване знання. Видається, що саме сцієнтизм виявився тим аксіологічним орієнтиром і наріжним каменем, який тривалий час дозволяв зберігати стильову природу як «першого», так і модернізованого – «критичного» позитивізму початку ХХ ст., незважаючи на його численні інтелектуальні мутації, стильові включення, культурницькі трансформації тощо. Метафорично кажучи, сцієнтизм став тією «великою парасолькою», під якою від

²⁵ *Виндельбанд В.* Философия в немецкой духовной жизни // *Его же.* Избранное: Дух и история / Пер. с нем. – Москва, 1995. – С.339.

²⁶ *Бокль Г.* Способы изучения истории // *Отечественные записки.* – 1861. – Т.134. – №2. – С.396.

інтелектуальних потрясінь й епістемологічних новацій тривалий час переходилися досить різні вчені-гуманітарії, котрі вибірково поділяли/сприймали/засвоювали/модернізували вимоги та фахові стандарти доби позитивізму.

Зауважимо, що в інструментарії історика сциєнтифічні настанови побутували як ідея об'єктивної чи «документальної» візії минувшини, що ґрунтувалася на міцній і довершеній фактографічній основі. Відтак у дослідницьких практиках чільне місце відводилося опрацюванню й систематизації розлогої джерельної бази, здобутої з «перших рук», тобто віднайдені у процесі архівної евристики. В ідеалі кожна авторська теза чи міркування мали спиратися на відповідне джерело. На відміну від ученого-романтика, який повністю занурювався в неповторний колорит місця та часу, прагнув інтуїтивним способом проникнути до інформативного потенціалу джерел, дослідник-позитивіст займав щодо них показне й безстороннє становище спостерігача, котрий фіксує, аналізує, розглядає та репрезентує всі наявні свідчення. Натомість менша частина adeptів позитивістського історієписання прагнула розробити й осягнути закони суспільного розвитку, хоч досить часто «відкриття» їх узагалі покладали/перекладали на соціологію, тобто виносили поза межі фахової компетенції історика.

Утім, суцільне впровадження позитивістських настанов до дослідницьких практик суттєво вихолощувало та обмежувало фаховий інструментарій історика. Передусім ідеться про інтерпретацію самотутніх, одиничних фактів, витлумачення культурних явищ і процесів, урешті-решт нелінійну концептуалізацію минувшини, поза межами детерміністських схем чи жорсткої каузальності. Відтак історики часто-густо були змушені долати стильові крайнощі позитивізму як за рахунок самообмеження дослідницьких практик цариною фактографії, так і шляхом залучення інших культурних та інтелектуальних компонентів.

Так чи інакше, саме культурні епохи романтизму та позитивізму спричинилися до формування відомих образів «довгого» дев'ятнадцятого століття, які зазвичай асоціюються з метафорами «вік історії» та «вік націй». Зокрема, М.Грушевський ототожнював це сторіччя з *«національною ідеєю і національними змаганнями, капіталізмом і соціальною демократією, нечуванним зростом точних наук і винаходів, промисловим поступом, перетворенням цілого світа в арену європейської культури й науки»*²⁷. Зрештою на європейській мапі впродовж означеного терміну не тільки усталилися політичні обриси націй і національних держав, а й ініціювалася легітимізація їхнього буття в історичному часі та просторі, себто актуалізувалися проекти «винайдення» чи конструювання націй. Ба більше, ідея нації, за висловом британського історика Е.Гобсбаума, стала «ною релігією» тодішніх держав²⁸. Недаремно харківський учений М.Петров, перераховуючи вимоги до історичного письма, які склалися на початку 1860-х рр., зазначав, що «історик має бути національним»²⁹, хоч і висловив низку застережень щодо апології такого чи подібного патріотизму в дослідницьких практиках.

²⁷ *Грушевський М.* На порозі століття (присвячено перемишльській українсько-руській громаді) // Літературно-науковий вістник. – 1901. – Т.13. – №2. – С.77.

²⁸ *Хобсбаум Е.* Век Империи: 1875–1914 / Пер. с англ. Е.С.Юрченко, В.П.Белоножко; науч. ред. А.А.Егоров. – Ростов-на-Дону, 1999. – С.219.

²⁹ *Петров М.* Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции... – С.62.

Із цієї перспективи легітимізаційна програма, накинута історієписанню, спричинилася до виникнення нового інтелектуального й культурного продукту – великої оповіді або тексту в контексті есенціального, націєцентричного чи нормативного прочитання минувшини на кшталт своєрідної «біографії нації», яке у другій половині ХХ ст. ретроспективно нарекли національним ґранд-нарративом. Відтак народилася низка великих нарративів – національних історій як «державних», так і «недержавних» націй. Згадаємо, приміром, багатотомні історії Німеччини Г.Лудена (12 томів, 1825–1845 pp.), Л. фон Ранке (6 томів, 1839–1847 pp.), К.Лампрехта (12 + 2 додаткових томи, 1891–1909 pp.); Франції – Ж.Сімонді (31 том, 1821–1844 pp.), Ж.Мішле (17 томів, 1833–1867 pp.) та А.Мартена (16 + 6 томів, 1833–1883 pp.); Фландрії – барона К. де Леттенгове (6 томів, 1846–1850 pp.); Англії – Т.Маколея (5 томів, 1848–1861 pp.), Дж.Ґріна (4 + 2 томи, 1877–1883 pp.); Сполучених Штатів – Дж.Банкрофта (10 томів, 1834–1874 pp.); Чехії – Ф.Палацького (5 томів, 1836–1867 pp.); Румунії – Н.Йорга (10 томів, 1936–1939 pp.); Росії – С.Соловйова (29 томів, 1851–1879) і В.Ключевського (5 томів, 1904–1922 pp.) та ін. Ці великі тексти привертали увагу багатьох українських інтелектуалів ХІХ – початку ХХ ст. Студії Т.Маколея перекладав російською мовою П.Куліш³⁰. Багатотомники Ж.Мішле й А.Мартена вивчав М.Драгоманов, зокрема називав їх «великими зводами історії Франції»³¹. На такій хвилі національних ґранд-нарративів постала й знаменита конструкція «Історії України-Руси» (10 томів, 1898–1936 pp.) М.Грушевського, яку Д.Багалій розглядав поряд з «аналогічними історіями інших народів»³².

Великі нарративи з обсягу національних історій зазвичай спиралися на кано́ни знакових культурних епох ХІХ ст. – романтизму та позитивізму. Мотиваційна канва таких великих оповідей, звісно, не була однорідною, хоч здебільшого містила той чи інший евристичний запит до минувшини в контексті творення певного народу/нації або національної держави. Скажімо, у версії Ж.Мішле це питання формулювалося в такому вигляді: як Франція утворила Францію?³³

Проте евристична настанова М.Грушевського до української минувшини представлена в дещо іншому сенсі, зокрема зорієнтована на конструювання національної історії як певної цілісності, що виказує тогочасне становище українців як нації. Відтак у «Вступних замітках» до третього видання першого тому (1913 р.) М.Грушевський навіть пророкує, що «не мине ще повних десяти літ, а *конструкція української історії як органічної цілості від початків історичного життя руських племен до наших часів буде здаватися таким же нормальним явищем, як десять літ тому здавалося (і тепер здається людям, які не мали нагоди над сим задуматися) оте вклеюванне українських епізодів в традиційну схему «государства Російского»*»³⁴.

³⁰ [Куліш П.О.] Жизнь Куліша // Куліш П. Твори: У 2 т. / Упор., прим. і вступ. ст. Є.Нахліка. – К., 1994. – Т.1. – С.262.

³¹ Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Його ж. Вибране / Упор. Р.С.Мішук; прим. Р.С.Міщука, В.С.Шандри. – К., 1991. – С.524.

³² Багалій Д.І. Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної // Його ж. Вибрані праці: У 6 т. / Упор., вступ. ст. і ком. В.В.Кравченка. – Х., 2001. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – С.569.

³³ Мішле. Історія Франції: Як Мішле написав свою книгу (Уривки з передмови 1869 р.) // Класики історичної науки / Ред., передм. та прим. Г.Рохкіна. – [Х.], 1929. – С.126.

³⁴ Грушевський М. Вступні замітки // Його ж. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1991. – Т.1: До початку ХІ віка. – С.4.

Вочевидь, концептуальні засади багатотомника М.Грушевського здебільшого пов'язані з культурними епохами кінця XVIII–XIX ст. – позитивізмом і, меншою мірою, Просвітництвом та романтизмом. Проте ідея апології національного відродження є одним із наріжних концептів в його історичному письмі. Приміром, М.Кордуба – яскравий представник кола найвідоміших учнів М.Грушевського – розглядав «Історію України-Руси» з перспективи «українського рісорджіменту», себто національного відродження³⁵. На думку О.Оглобина, «саме історія цього відродження становить у концепції Грушевського основний зміст української історії XIX–XX ст.»³⁶. Водночас він обстоював твердження, що «Грушевський великою мірою зв'язаний був з українською громадською думкою другої половини XIX ст.»³⁷. Власне, тісна пов'язаність М.Грушевського з традиціями української історичної та суспільно-політичної думки XIX ст. значною мірою визначала конструкцію його великого тексту.

Зрештою на виразний зв'язок багатотомника з проектом українського національного відродження однозначно вказав і сам автор «Історії України-Руси» в передмові до першого видання першого тому (1898 р.). «Мені мило, – писав М.Грушевський, – що вихід сеї книги припадає на століття нашого відродження; нехай вона буде йому привітом!»³⁸. Таке декларування призначення великого наративу в контексті столітнього ювілею публікації перших трьох частин поеми І.Котляревського «Енеїда» (1798 р.), із котрою пов'язують початок нової української літератури й, водночас, вважають її прологом до українського національного відродження XIX ст., видається показовим і навіть ключовим моментом. Та найкраще авторські інтенції, мабуть, передає сам історик в одній із публіцистичних розвідок: «У нас – розсипана етнографічна маса, слабкі, майже призабуті історичні спомини, і тільки на західним галицьким закрайчику (окраїні – О.Я.) – початки нового національного життя. В руках нашого покоління – національне відродження нашого народу, або – новий період національної деморалізації, зневіри і повної летаргії, з котрого нарід може й не прокинутися»³⁹.

Зауважимо, що М.Грушевський майже одразу після публікації кількох томів «Історії України-Руси» планував видати її однією зі світових мов, себто представити цю велику історичну оповідь як національний проект. Зокрема, у листі до Ф.Вовка від 8 вересня 1902 р. він розмірковував про можливість німецького перекладу, позаяк уважав, що такий захід «спричиниться до популяризації нашої національної ідеї»⁴⁰. Цей задум було реалізовано лише почасти – у вигляді

³⁵ Кордуба М. Академік Михайло Грушевський як історик (З нагоди ювілею) // Літературно-науковий вістник. – 1926. – Т.91. – №12. – С.350.

³⁶ Оглобин О. Проблема схеми історії України XIX–XX ст. (до 1917 р.). – Мюнхен; Нью-Йорк, 1973. – С.3.

³⁷ Оглобин О.П. «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглобіна). II-й курс соц.-істор. відділу ФПО [факультету партійної освіти] 1929/30 академічного року. Т.2 [друк. Київським Окрліт., тираж 37 прим.] // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.292. – Арк.43.

³⁸ Грушевський М. Передмова до першого видання // Його ж. Історія України-Руси. – Т.1. – С.VIII.

³⁹ Грушевський М. По виборам // Його ж. Наша політика. – Л., 1911. – С.117.

⁴⁰ Листування Михайла Грушевського [з М.Біляшівським, Ф.Вовком, В.Дорошенком та В.Липинським] / Ред. Л.Винар; упор. Р.Майборода, В.Наулко, Г.Бурлака, І.Гирич. – К.: Нью-Йорк, 2001. – С.167.

видання німецького перекладу першого тому «Історії України-Руси»⁴¹. Варто відзначити і спробу М.Грушевського підготувати й опублікувати російськомовну версію свого великого тексту, принаймні у вигляді серії витягів, які б мали репрезентувати українську історію, спершу доби Київської Русі⁴², згодом – інших періодів. З обсягу цього проекту, крім згаданого тому, котрий відповідав чотирьом розділам першого тому другого українського видання (1904 р.) «Історії України-Руси», побачило світ ще два томи, присвячені козацькій минувшині⁴³. Проте велика оповідь М.Грушевського спричинилася й до написання кількох авторських курсів із національної історії, призначених для широкого загалу, зокрема «Нарис історії українського народу» («Очерк истории украинского народа», 1904 р.), «Люстрована історія України» (1911 р.), «Історія українського народу» («История украинского народа», 1914 р.) та ін.

Урешті-решт слід зупинитися й на особистості автора «Історії України-Руси», позаяк проект великого наративу апріорі потребує від ученого надзвичайного, подиву гідного дослідницького максималізму, величезного напруження та фантастичної працездатності, себто стійкого балансу високих інтелектуальних, психологічних, етичних рис. Тим більше, що «тягар» великого тексту вимагав справді-таки жертвовної, практично месіанської посвяти протягом усього свідомого життя! Б.Крупницький уважав, що такий підмурок у творчому профілі М.Грушевського був вислідом своєрідного сполучення релігійності з раціоналізмом, авторитарності з напрочуд сильним інтелектом⁴⁴. Сучасні дослідники наголошують на етико-релігійному аскетизмі М.Грушевського як ученого⁴⁵. Вочевидь, значну роль у формуванні історика як особистості й інтелектуала відіграла сімейна традиція, сперта на священницький піетет до пам'яті предків та середовища їхнього буття⁴⁶, в якій, очевидно, і варто шукати витоки такої незвичайної самопосягати. Скажімо, М.Грушевський згадував свого батька як *«тип українського робітника, у котрого в крові культ роботи – не для збагачення, не для кар'єри, а для роботи самої»*⁴⁷. Безперечно, ці риси сповна успадкував і творець «Історії України-Руси».

Проте автор великого тексту мав ще одну важливу інтелектуальну й культурну ознаку – енциклопедичний спосіб засвоєння й організації наукових знань, передусім нестримний потяг до універсалізму. Недаремно з-поміж кількох тисяч

⁴¹ *Hruševskij M.* Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes / Autorisierte Übersetzung aus der zweiten ukrainischen Ausgabe. – Leipzig, 1906. – Bd.1: Urgeschichte des Landes und des Volkes. Anfänge des Kijever Staates. – VIII, 754 s.

⁴² *Грушевський М.* Киевская Русь / Извлечение из 2-го укр. изд. – Санкт-Петербург, 1911. – Т.1: Введение: Территория и население в эпоху образования государства. – С.III.

⁴³ *Грушевський М.* История Украинского козачества: До соединения с Московским государством / Извлечение из 7 и 8 т. «Исторії України-Руси». – К., 1913. – Т.1: До начала XVII в. – 408 с.; К., 1914. – Т.2: Первые десятилетия XVII в. – 476 с.

⁴⁴ *Крупницький Б.* Українські історіографічні проблеми: 3. Силуети українських істориків ХХ ст. (народники і державники): III. Михайло Грушевський // *Його ж.* Історіознавчі проблеми історії України: Зб. ст.: На правах рукопису. – Мюнхен, 1959. – С.97, 99.

⁴⁵ *Зашкільняк Л.* Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця ХІХ – початку ХХ століття // Михайло Грушевський і українська історична наука: Мат. наук. конф., присвяч. М.Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.). – Л., 1999. – С.32.

⁴⁶ *Кучеренко М.О., Панькова С.М., Шевчук Г.В.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / Наук. ред. Л.Винар. – К., 2006. – 662 с.

⁴⁷ *Грушевський М.* Споми́ни / Публ. та прим. С.Білоко́ня; вступ. ст. Ф.Шевченка // Київ. – 1988. – №9. – С.125.

праць ученого віднаходимо не тільки славнозвісні «Історію України-Руси» та її супутницю – «Історію української літератури» (6 томів, 1923–1930 рр.), а й систематичний курс зі всесвітньої історії, капітальну соціологічну студію «Початки громадянства (генетична соціологія)» (1921 р.), численні культурознавчі праці, белетристику й розлогу політичну публіцистику. Власне, в особі М.Грушевського споглядаємо цікавий профіль українського інтелектуала-енциклопедиста кінця XIX – початку XX ст., що пов'язує його зі схожими (за дивовижною універсальністю й розмахом дослідницьких, культурних, освітніх, політичних та інших практик) і, заразом, такими відмінними постатями М.Драгоманова та І.Франка. Наведені роздуми примушують замислитися щодо формування своєрідного типу інтелектуала-енциклопедиста на культурному полі тодішнього українства, котрі мимоволі асоціюються з цими особистостями.

Утім, повернімося до витоків великого тексту М.Грушевського, які сягають присмерку доби позитивізму, зокрема того часу, коли розгорталися численні ревізії дослідницьких стратегій, що спиралися на аналітично-раціональне підґрунтя, а базова стильова формація цієї культурної доби дедалі більше модернізувалася й розмивалася під тиском інтелектуальних викликів початку XX ст. Зауважимо, що автор «Історії України-Руси» як історик первісно формувався в річищі позитивістського фахового вишколу другої половини XIX ст. Не випадково в багатотомнику М.Грушевського постійно декларуються позитивістський сцієнтизм, зокрема підкреслена документальність та об'єктивність викладу. Власне, славнозвісна теза про «неперестаний скептицизм»⁴⁸, сформульована істориком ще на зорі академічної кар'єри, яскраво простежується у його великій оповіді, в якій домінують критичні й аналітичні устремління. І.Франко якось зауважив, що «психічній вдачі нашого автора відповідає також його стиль, який можна назвати *“холодною прозою”*»⁴⁹.

Слід відзначити і досить несприятливі соціокультурні передумови й інтелектуальні обставини, за яких розпочалася та тривала реалізація проекту М.Грушевського: роздвоєння культурного простору на півдавстрійську та підросійську частини, зародковість інституціональної мережі національної науки, зростаюча політизація українського руху, воєнні та революційні лихоліття, інерційність і провінційність мислення багатьох місцевих інтелектуалів, які й досі дотримувалися подвійної малоросійської/імперської лояльності тощо. Зокрема, М.Грушевський відзначав, що ще на початку 1890-х рр. В.Антонович уважав неможливим представити українську минувшину як певну цілість, оскільки вона мала надто багато прогалин⁵⁰. Тим більше, що пізнавальна ситуація на

⁴⁸ *Грушевський М.* Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. – Л., 1894. – С.11.

⁴⁹ *Франко І.* Причинки до Історії України-Руси. – Л., 1912. – С.56.

⁵⁰ *Грушевський М.* Вопрос об украинских кафедрах и нужды украинской науки // *Его же.* Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – Санкт-Петербург, 1907. – С.162 (прим.1). Натомість Д.Багалій заперечував цю тезу М.Грушевського, зокрема згадував про конкурс, оголошений журналом «Киевская старина» у січні 1896 р. за активної участі В.Антоновича, на крашу студію з систематичної історії України (передбачався обсяг у 25 др. арк., 2 роки для її підготовки, а також 1 тис. руб. сріблом винагороди). Переможцем було визнано «Історію українського народу» («История украинского народа») О.Єфименко, котру видрукували в повному обсязі у Санкт-Петербурзі 1906 р. (див.: Объявление о конкурсе, назначаемом редакцией «Киевской старинь» // *Киевская старина.* – 1896. – №1. – С.[III]; *Багалій Д.І.* Акад. М.С.Грушевський і його місце в українській історіографії (історико-критичний нарис) // *Червоний шлях.* – 1927. – №1. – С.172).

обширах монархії Романових у другій половині XIX – на початку XX ст. розгорталася в руслі специфікації чи виокремлення з імперського історієписання, з одного боку, великоросійського національного дискурсу, а з іншого боку – течії, скерованої на модернізацію «всеросійської» історії, що тією чи іншою мірою претендувала на концептуалізацію всієї східноєвропейської історії, зокрема української минувшини (К.Бестужев-Рюмін, Д.Гловайський, М.Устрялов та ін.)⁵¹. Відтак М.Грушевському як авторові-творцеві великого національного нарративу доводилося не тільки змагатися за демонтаж «звичайної» (імперської) схеми російської історії, а й реагувати на новітні дискурсивні практики, що вибудовувалися як навколо формації модерної російської національної ідентичності (М.Любавський, П.Мілюков, С.Платонов та ін.), так і в річищі старих і нових ревізій (М.Ростовцев та ін.) «всеросійського» минулого⁵².

Та найважливішим видається те, що великий історичний нарратив М.Грушевського, первісно проєктований за епістемологічними взірцями кінця XIX ст., творився у зовсім інші культурні епохи, зокрема у періоди світової війни, революційних змагань, еміграції та радянської дійсності, що висували новітні дослідницькі стратегії та відмінні мірила вартості. Це спричиняло низку інтелектуальних конфліктів, зокрема змушувало автора тією чи іншою мірою реагувати на нові виклики та пропозиції, які поставали на ниві соціогуманітаристики першої третини XX ст.

Межу XIX–XX ст. часто-густо пов'язують із модерністською хвилею естетичних настроїв, футуристичних очікувань, витонченої чуттєвості та інтелектуальних реакцій у дусі апології ефемерності буття, котрі зазвичай асоціюють із культурною епохою, відомою у західноєвропейських країнах як *fin de siècle* (із фр. «кінець століття»), а в російській варіації – Срібний вік. На відміну від попередніх епох, ця доба не мала домінуючої чи базової стильової формації, а являла собою строкату мішанину конкуруючих стилів, культурних, дослідницьких, освітніх та соціальних практик. Скажімо, сучасні дослідники згадують про еволюцію традиційних позитивістських концептів під впливом емпіріокритицизму, «культурної історії» К.Лампрехта, неокантіанства, неоромантизму, «мирне співіснування» позитивізму з марксизмом і т.п.⁵³ Видається, що до діапазону таких стильових комбінацій позитивізму доцільно долучити ще й віталізм (філософію життя) та циклічні теорії культурно-історичних типів (цивілізацій) початку XX ст., котрі постали як своєрідні ідеалістичні ревізії натуралістичної програми пізнання на теренах соціогуманітаристики.

Отож канони історієписання, сформовані попередніми культурними епохами, зазнають істотної трансформації й розмивання з психологічної, антропологічної, етнологічної, соціологічної, геополітичної, культурознавчої та інших

⁵¹ *Velychenko S.* National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – P.106–107, 134–135; *Idem.* Rival Grand Narratives of National History: Russian/Soviet, Polish and Ukrainian Accounts of Ukraine's past (1772–1991) // *Österreichische-Osthefte: Zeitschrift für Mittel-, Ost und Südosteuropaforschung.* – Wien, 2000. – Jahrgang 42, h.3/4. – S.146–147; *Плохій С.* Великий передел: Незвичайна історія Михайла Грушевського / Авториз. пер. з англ. М.Климчука. – К., 2011. – С.116–117.

⁵² *Плохій С.* Великий передел... – С.119–122, 157–159.

⁵³ *Богдашина О.М.* Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). – Х., 2010. – С.179–211.

перспектив. Цю пізнавальну ситуацію зазвичай означають як кризу класичного історизму початку XX ст.⁵⁴, хоч іноді її локалізують навіть першою половиною XX ст., себто продовжують до завершення Другої світової війни⁵⁵. Загалом на полі історієписання перших десятиліть XX ст. ширяться неокантіанство і соціологізація історії, віталізм та циклічні візії минувшини, неоромантизм і різні варіації «критичного» чи модернізованого позитивізму.

Приміром, уже позитивістське історієписання виплекало соціологізацію минувшини, котра кінець-кінцем висунула на авансцену історії «масову» чи «сіру» людину. Відтак розпочався своєрідний «зсув» проблематики від вивчення буття окремих постатей і станів до студіювання масових явищ та процесів високого рівня загальності, які потребували інших дослідницьких стратегій та епістемологічних взірців. Первісні орієнтири соціологізації історії другої половини XIX ст. пов'язували з візіями славнозвісних фундаторів позитивізму Г.Спенсера та О.Конта, зокрема навіть саме поняття «соціологія» вважали витвором французького мислителя.

На ниві історієписання позитивістську соціологізацію, мабуть, найкраще було втілено в незавершеному двотомнику Г.Т.Бокля «Історія цивілізації в Англії» (1857–1861 pp.), що протягом 1860–1870-х pp. розглядався як взірцева праця. За словами одного з тодішніх публіцистів, ця славнозвісна студія в 1860-х pp. на обширах імперії Романових спричинила більший успіх її автора, ніж у самій Великобританії⁵⁶, а його ім'я постійно циркулювало на шпальтах російських газет та журналів⁵⁷. Згодом поширилися марксистські ідеї, а наприкінці XIX – на початку XX ст. помітну популярність здобула концепція Е.Дюркгайма, котрий уважав, що соціологія – це своєрідний різновид чи проекція «просторової історії». Власне, він обстоював думку, що соціологія є об'єктивною наукою, позаяк спирається на студіювання соціальних фактів, які не можна звести до комбінації певних факторів. Натомість факти мають певні самостійні прикмети, котрі справляють помітний вплив на людину. Водночас ідея каузального представлення історії, що побутувала ще на теренах позитивістської історіографії, отримала нове підґрунтя – масову або колективну свідомість, якої дошукувалися в поведінці окремих осіб та людських груп. Ця настанова Е.Дюркгайма спричинилася до студіювання різноманітних спільнот, особливо соціальних й етнічних, суспільних структур та їхніх функцій.

Така візія видавалася доволі привабливою дослідникам із сциєнтичним ідеалом науковості, зорієнтованим на всеосяжне, фактографічне представлення минувшини. Зокрема, деякі концепти соціологічної теорії Е.Дюркгайма прихильно сприймав М.Грушевський. Приміром, у міжвоєнну добу він із неприхованою симпатією прокоментував спробу учнів французького соціолога та

⁵⁴ Iggers G. The German Conception of History. – Middletown, 1968. – P.124–127; *Могильницький Б.Г.* История исторической мысли XX века: Курс лекций. – Томск, 2001. – Вып.1: Кризис историзма. – С.50–53; *Стельмах С.* Исторична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – початок XX століття / Відп. ред. А.Слюсаренко. – К., 2005. – С.269–270.

⁵⁵ *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Наук.ред. М.Г.Крикун. – Л., 2007. – С.32.

⁵⁶ *Л.Н. П.* Что требуется от историка // *Русский вестник.* – 1870. – Т.87. – №9. – С.356.

⁵⁷ *Шапиро А.Л.* Русская историография с древнейших времён до 1917 г.: Учеб. пособие / 2-е изд., испр. и доп. – Москва, 1993. – С.483.

філософа відновити його соціологічну школу, зокрема зауважив, що розробка методу була «її найсильнішою стороною, бо ся Дюркгеймова школа була властиво єдиним огнищем соціологічної методології»⁵⁸. Більше того, український історик уважав, що саме школа Е.Дюркгайма навчила дослідників «твердо і ясно оперувати “соціальними фактами”»⁵⁹.

Нового імпульсу соціогуманітаристиці надав неокантіанський поворот, який упровадив й актуалізував ідею апіорного пізнання, позаяк його адепти вважали, що предмет та мова науки передують тому чи іншому досвіду. Відтоді думка про те, що історики мають конструювати об'єкти дослідження у своїй уяві стала одним із наріжних каменів історієписання впродовж усього двадцятого століття. Заразом неокантіанство не тільки суттєво розхитало, а й підважило еволюційні побудови, сперті на позитивістські засади, які досі вважалися надійним прихистком істориків від новітніх методологічних потрясінь. Досить гостро постало питання про «культурну вартість» історичних фактів⁶⁰, що кинуло ще один виклик класичному розумінню історизму. Проте деякі з істориків початку ХХ ст. розглядали неокантіанство як потенційну можливість для філософського обґрунтування, точніше оновлення старого чи класичного історизму⁶¹. Саме в полі таких знакових розломів старої «подієвої історії», спричинених соціологізацією та неокантіанством, розпочався перехід від традиційної до модерністської історіографії, котрий суттєво трансформував стилеві засади національних ґранд-наративів.

Утім, помітну популярність здобувають і нові ідеалістичні, ірраціональні стратегії пояснення історичного буття, котрі демонструють поворот низки гуманітаріїв до інтуїтивного способу мислення. Це було пов'язане з масштабними соціальними й економічними метаморфозами, котрі докорінно трансформували обриси модерністської культури, в яких досить виразно проступають домінуючі риси: тотальна раціоналізація і прагматизм, універсалізм та космополітизм, дегуманізація, масована соціалізація, ідеологізація і т.п. Натомість народилася й нова традиція критики культури, яку зазвичай називають ніцшеанською, а часом – неоромантичною. Ця модерністська реакція на позитивізм та натуралізм наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. спричинилася до поширення потужної неоромантичної хвилі, зокрема в польській історіографії⁶², а згодом і на теренах українського історієписання. Вона відображала загальні культурні та інтелектуальні перетворення, котрі М.Грушевський назвав поворотом до ідеалізму і символіки⁶³.

⁵⁸ Грушевський М. Відродження французької соціологічної школи // Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні: Наук. щорічник 1926 / За ред. К.Грушевської. – [К.], 1926. – Вип.1/2. – С.117.

⁵⁹ Грушевський М. Вступне слово // Там само. – С.ПІ.

⁶⁰ Кордуба М. Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1899 р.: І. Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації // ЗНТШ (Львів). – 1900. – Т.37. – С.1.

⁶¹ Франк С.Л. Очерк методологии общественных наук. – Москва, 1922. – С.25.

⁶² Зашкільняк Л. Неоромантизм у польській історіографії початку ХХ ст. (До питання про соціальну функцію історії) // Проблеми слов'янознавства: Міжвідомч. наук. зб. – Л., 1993. – Вип.45. – С.36–42; Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002. – С.425; Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії ХVІІ–ХХ ст. – К., 2002. – С.88–89.

⁶³ Грушевський М. Всесвітня історія: Приложена до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх. – К.; [Wien], 1920. – Ч.2. – С.207.

Таким чином, на зламі XIX–XX ст. великі історичні наративи вже не тільки сполучають різноманітні стильові основи, а й постають як багатоманітні, складні, строкаті, почасти суперечливі палітри відмінних дослідницьких стратегій та конкуруючих епістемологічних взірців. Наприклад, самотутня модернізація позитивізму з культурознавчої та психологічної перспектив досить добре простежується в багатотомній історії К.Лампрехта (рубіж XIX–XX ст.). Цей великий історичний наратив вибудовано у вигляді конструкції низки епох німецького народу, які відображають взаємодію «духовних і матеріальних сил» і, заразом, узгоджують домінування економічного поступу як рушія минувшини з відповідними соціально-психологічними та культурними стадіями соціуму: символічною (докласове суспільство), типологічною (ранне середньовіччя), конвенціональною (пізнь середньовіччя), індивідуалістичною (епохи Ренесансу та Просвітництва), суб'єктивною (доба романтизму), соціально-психологічною (період промислової революції в Німеччині)⁶⁴. Загалом великий текст К.Лампрехта (автор уважав себе істориком-психологом) підпорядковано звичному позитивістському канону стадіальної концептуалізації, проте трансформовано численними сюжетами про психологічні та культурні метаморфози «німецької свідомості», хоч і з відповідним економічним і соціальним рефреном, які «увінчалися» створенням національної держави⁶⁵.

Отож, на початку XX ст. великий текст, який раніше виношувався істориками як романтичний, згодом позитивістський – критичний, сцієнтистський та начебто об'єктивістський проект «національної біографії» зазнає істотних інтелектуальних і культурних трансформацій. Та попри ці перетворення ідея сакралізації національного буття у часі та просторі, зокрема в ретроспективі, або очевидного футуристичного передбачення/пророцтва, залишається засадничою в конструкціях таких ґранд-наративів.

Інтелектуальні виклики початку XX ст. справили помітний вплив і на великий наратив М.Грушевського, передусім із перспективи його соціологізації. Приміром, у вступних нотатках до сьомого тому (1909 р.) «Історії України-Руси» автор наголошував на потребі сприймати минувшину з «погляду стороннього дослідника *історика-соціолога*»⁶⁶. О.Пріцак навіть обстоює думку, що «томи 1–6 писані *істориком-позитивістом*, а дальші томи – *соціологом-істориком*»⁶⁷. Утім, схоже, що ставлення до соціологізації історії у М.Грушевського було досить складним і вибіркоким. Передусім він не відкидав соціологічне конструювання апріорі, проте значною мірою підходив до нього в руслі позитивістського, точніше фактологічного, сцієнтизму й еволюційного розгортання світу історії. Недаремно з-поміж різноманітних варіацій соціологізації минувшини початку XX ст. (марксистської, веберіанської) М.Грушевський досить прихильно ставився лише до теорії Е.Дюркгайма, котра, мабуть, найбільше споріднена з

⁶⁴ Савельєва І.М., Полетаєв А.В. Знання о прошлом: теория и история: В 2 т. – Санкт-Петербург, 2006. – Т.2: Образы прошлого. – С.294.

⁶⁵ Лампрехт К. История германского народа / Пер. с нем. П.Николаева. – Москва, 1894. – Т.1, ч.1/2. – С.20.

⁶⁶ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т.7: Козацькі часи – до року 1625. – С.VIII.

⁶⁷ Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / Ред. І.Бречак. – К.; Кембридж, 1991. – С.29.

класичним або першим позитивізмом, зокрема передбачає докладний фактографічний опис «горизонтального зрізу» минувшини.

Зрештою навіть у своїй відомій соціологічній студії М.Грушевський зауважував, що «готові формули, чи *непохитні закони соціального розвитку – такі соціологія не дуже то й може вказати*»⁶⁸. Натомість він акцентував увагу на соціальній еволюції та її ритмах⁶⁹, урешті-решт на побутуванні «колективного, громадського чоловіка» у його фактографічному розмаїтті. Тим більше, що соціологічна школа Е.Дюркгайма приваблювала М.Грушевського й етнологічними перспективами, зокрема на ниві студіювання «первісного громадянства». Причому український історик трактував цю дослідницьку царину вельми широко, зокрема вважав, що вона обіймає преісторію «мисли і словесної творчости, обряду, морали і права», а також «техніки і плястичного мистецтва»⁷⁰. Практичне переведення таких настанов до великого тексту, тим паче з обсягу козацької доби, від якої відклалося і збереглося значно більше джерел порівняно з попередніми періодами, спричинилося до того, що М.Грушевський, за словами О.Прицака, «птопає в матеріалі»⁷¹. Зазначимо, що вищезгаданий М.Кордуба у великій (понад 100 стор.) рецензійній статті, присвяченій «козацькому циклу» томів «Історії України-Руси», характеризував М.Грушевського як чудового історика-аналітика, який звертав більшу увагу на опрацювання джерел, аніж на конструктивну довершеність багатотомника⁷².

Вочевидь, соціологізація історії не була єдиним викликом М.Грушевському як авторові «Історії України-Руси». На часі поставали й актуалізувалися інші дослідницькі пропозиції, котрі не міг оминати цей визначний український інтелектуал, зокрема культурознавчі й етнологічні перспективи, пов'язані зі студіюванням духовної та матеріальної культури народу/нації. Видається, що саме в руслі цих наукових інтенцій постав самобутній субпроект великої історичної оповіді М.Грушевського – «Історії української літератури», задум якої визрівав ще на початку 1900-х рр. Загалом історію письменства вчений уявляв як «історію української красної словесності», точніше «всякої *словесної творчості*»⁷³. Таке авторське означення «історії літератури» кардинально розширювало потенційні пласти джерельного матеріалу. Відтак первісний проект великого тексту не тільки суттєво розростався, а й потребував істотної, навіть докорінної переробки самої конструкції, закладеної ще в дусі класичного універсалізму другої половини XIX ст.

⁶⁸ *Грушевський М.* Початки громадянства (генетична соціологія). – [Відень], 1921. – С.3.

⁶⁹ Там само. – С.4.

⁷⁰ *Грушевський М.* Вступне слово // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – С.ІІІ.

⁷¹ *Прицак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – С.27.

⁷² *Korduba M.* Der Ukraine Niedergang und Aufschwung [Hruševskýj M. Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruß) VIII. Band, 1. Teil. 1626–1638. 2. Auflage. Kyjiv – L'viv 1922. 335 s.; Počatky Chmel'nyččyny. Istorija Ukrajiny-Rusy. T.VIII. č.2. (Die Anfänge der Chmel'nyččyna. Die Geschichte der Ukraine-Ruß. VIII. Bd.2. Teil.) 1638–1648. 2. Auflage. Kyjiv – Wien 1922. 224 s.; Chmel'nyččyna v Rozcviti. Istorija Ukrajiny-Rusy. T.VIII. č.3. (Die Chmel'nyččyna in ihrer Blüte. Die Geschichte der Ukraine-Ruß. VIII. Bd.3. Teil) 1648–1650. 2. Auflage. Kyjiv – Wien 1922. 288 s.; Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruß) IX Bd.1. Teil. 1650–1653. [Kyjiv] 1928. 601 + [III] s.); Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruß) IX Bd.2. Teil. 1654–1657. [Kyjiv] 1931. 1026 + II s. (S.605–1630)] // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1932. – Bd.VI. – S.382–383.

⁷³ *Грушевський М.* Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. – К., 1993. – Т.1. – С.44–45.

Звісно, означеними викликами й дослідницькими пропозиціями не вичерпувалися трансформації, пов'язані з творенням «Історії України-Руси», які заслуговують на пильне студювання й осягнення. Проте навіть намічені проблеми та суперечності свідчать про надзвичайну складність і масштабність завдань, що поставали перед «батьком» української історії.

Зрештою попри різноманітні оцінки М.Грушевського як політичного та культурно-громадського діяча, особливо після доби Української революції 1917–1921 рр., його велика оповідь здобула статус *«найповажнішого духового продукту останніх десятиліть на просторі всієї Русі-України»*⁷⁴. Це інтелектуальне становище автора та його великого тексту навіть визнавалося більшістю політичних опонентів. Приміром, Д.Дорошенко в листі до С.Шелухина від 17 квітня 1924 р. зазначав: «Грушевський, який би він не був несимпатичний як людина і як діяч, безперечно – видатний учений; зробив він дуже багато, і без його праць ніхто тепер, працюючи над історією України, обійтися не може, та довгий час не зможе обійтися й на далі»⁷⁵.

Таким чином, у середовищі культурного українства «Історія України-Руси» стала не тільки знаковою працею, а своєрідною основою, ба навіть відліком модерного українського історієписання, котру сприймали, заперечували повністю чи частково, доповнювали, відкидали новітні автори практично будь-яких візій або концепцій на ниві української історії.

«Травматичне», шокове сприйняття недавньої української минувшини – воєнної та революційної доби спонукало до її нового переосмислення, зрештою до переформатування самої системи світоглядних координат та епістемологічних настанов, в яких конструювалася національна історія. Відтак інтуїтивні й ірраціональні паростки в писаннях українських істориків довоєнної доби протягом 1920-х рр. трансформувалися в неоромантичну хвилю, відому здебільшого як державницький напрям. Скажімо, неоромантичні за своєю спрямованістю, але досить строкаті у стильовому сенсі (віталізм, критичний позитивізм, соціологізм, теорії циклічності й циркуляції еліт та ін.) візії української історії висунули В.Липинський та С.Томашівський. В умовах соціокультурної та інтелектуальної трансформації тогочасної соціогуманітаристики намітилося щонайменше кілька потенційних проектів великих наративів з української історії, що мали представити її в іншому освітленні.

У першій половині 1920-х рр. В.Липинський мав наміри підготувати синтетичний огляд історії України з «державницької точки зору»⁷⁶. За ініціативою О.Назарука, уряд ЗУНР протягом серпня 1920 – липня 1921 рр. навіть виплатив В.Липинському 72 000 австрійських крон для написання короткої історії України, що пізніше стало болочою точкою у взаєминах між цими двома діячами⁷⁷.

⁷⁴ *Томашівський С.* Нова книжка – нові часи. Рец. на кн.: Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904 // Літературно-науковий вістник. – 1905. – Т.29. – №1. – С.43.

⁷⁵ Дорошенко Д.І. – Шелухин С.П. [автограф листа від 17 квітня 1924 р.]. У збірці «Листи від Демченко, Денисенко, Дорошенко, Деметренко, Зеркаль, Ісаевич та інших осіб на літери Д-З-І [до С.Шелухина]» // ЦДАВО України. – Ф.3695. – Оп.1. – Спр.238. – Арк.64.

⁷⁶ *Лисяк-Рудницький І.* Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту // *Його ж.* Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф.Сисин; упор. Я.Грицак. – К., 1994. – Т.2. – С.177.

⁷⁷ Листи В'ячеслава Липинського до Осипа Назарука (1921–1930) / Упор. М.Дядюк; наук. ред. Я.Федорук. – Л., 2004. – С.23, 104.

Утім, задуму представити нову візію української історії В.Липинський не полишав і пізніше. Скажімо, у листі до Д.Оляничина від 27 квітня 1925 р. він зауважував: «Давно вже маю намір написати *державну історію* (курсив Д.Оляничина – О.Я.) України; як Бог дасть мені життя та здоров'я, то по закінченню своїх “Листів до братів-хліборобів”, зараз візьмуся до писання цієї державної нашої Історії. Але це річ не легка. Перш за все доводиться перероблять всю дотеперішню “соціально-культурну” схему і шукати масу бракуючих і скрізь розкиданих матеріалів. Щиро тішуся, що Вас ці питання інтересують, що Ви, дасть Бог, будете це діло продовжувати, бо на писання такої історії вже – в викінченій формі перевищує сили не тільки одної людини, але й одного покоління»⁷⁸.

Конструкцію української минувшини у вигляді великої, 12-ти томної, історії Галичини, хоч і з залученням інших авторів, планував репрезентувати й С.Томашівський – один із найвідоміших і найталановитіших учнів галицької школи М.Грушевського і zarazом його непримиренний опонент⁷⁹.

Проте ці проекти так і залишилися на стадії планування й виношування задумів, оскільки міжвоєнна доба виявилася вкрай несприятливою для творчості та долі багатьох українських істориків й учених-гуманітаріїв. Кілька загальних курсів, написаних Д.Дорошенком⁸⁰, І.Крип'якевичем⁸¹ у «державницькому дусі» були радше спробами подати приступні компендіуми з української історії з певними аксіологічними акцентами поміж фактографічним викладом, аніж творенням нових варіацій великої національної оповіді. Більше того, українські інтелектуали 1920–1930-х рр. виявилися розділеними майже в «паралельних світах» на кілька автономних академічних середовищ, що функціонували в межах радянської України, на західноукраїнських землях та в еміграційних осередках Центральної Європи. Проте неоромантична хвиля була настільки потужною, що досягла навіть підрадянської України, хоч часто-густо побутувала в імпліцитному вигляді, зокрема переховувалася під різноманітними інтелектуальними нашаруваннями, декларативними гаслами чи обрядовою марксистською фразеологією. Інтелектуальні реакції на неоромантичні устремління споглядаємо навіть в «Історії України-Руси» М.Грушевського, зокрема у томах, присвячених Хмельниччині⁸².

Утім, у міжвоєнні часи вимальовуються й набувають виразності епістемологічні орієнтири, пов'язані зі студіюванням «масової людини» та соціальних і економічних теренів її побутовання на авансцені минувшини. Культурна доба міжвоєнного світу, котру метафорично можемо охрестити епохою «масової

⁷⁸ Оляничин Д. З моїх архівних дослідів в Німеччині від 1925 до 1938 р.: (Причинок до української історіографії) // Наукові записки УВУ: Іст.-філософ. ф-т. – Мюнхен, 1965/1966. – №8. – С.140–141 (додаток).

⁷⁹ Кривецький І. Стефан Томашівський як історик: І. Праці і плани // С.Томашівський: Історик, політик, публіцист. – Л., [1931]. – С.14.

⁸⁰ Дорошенко Д. Нарис історії України. – Варшава, 1932. – Т.1: До половини XVII ст. – 229, [3] с.; 1933. – Т.2: Від половини XVII ст. – 368, [2] с.

⁸¹ Крип'якевич І. Історія України для народу. – Л., 1929. – 144 с.; Петренко І. [Крип'якевич І.] Історія України. – Краків, 1940. – Ч.1: Княжа й козацька доба. – 76 с.; Ч.2. – 63 с. Холмський І. [Крип'якевич І.] Історія України. – Мюнхен, 1949. – 360, VI с. Остання студія була підготовлена І.Крип'якевичем наприкінці 1930-х рр. і видана на еміграції за машинописною версією.

⁸² Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1997. – Т.9: Роки 1654–1657, кн.2: (Хмельниччини роки 1654–1657). – С.1491, 1502–1506.

історії», хоч, звісно, і з низкою застережень, вирізнялася неабияким стильовим розмаїттям (неопозитивізм, неогегельянство, морфологія всесвітньої історії, неомарксизм, презентизм, емпіризм, фройдизм та ін.), але загалом тією чи іншою мірою тяжіла до соціологізму, зокрема сприймала/відкидала/модифікувала/реагувала на його настанови і дослідницькі практики. Власне, соціологізм, який німецький історик Е.Трельч назвав «найніжнішим та благородним цвітінням» позитивізму⁸³, спричинився до різних версій соціологічного та цивілізаційного прочитання і представлення минулого, зокрема до потужного розвою соціальної й економічної історії впродовж 1920–1930-х рр. Приміром, «тотальна» історія школи «Анналів» упродовж 1930-х рр. формувалася під гаслом синтезу соціальної, економічної та цивілізаційної історії⁸⁴. Відтак епістемологічні й аксіологічні настанови доби «масової історії» завдали нищівного удару по універсалізму дослідницьких практик, породжених класичним або традиційним історієписанням XIX ст. Натомість розгорталася широка диференціація і специфікація історичних наративів, які дедалі частіше обіймали локалізовану предметну царину – політичну, соціальну, економічну, культурно-духовну, інтелектуальну й т.п.

Вочевидь, соціокультурні передумови радянської дійсності висували на роль епістемологічного взірця «масову історію» в марксистській, точніше квазі-марксистській, версії. Саме на цьому тлі відбувався поворот до історії соціальних спільнот (класів, верств, прошарків) та їхнього економічного й політичного буття протягом 1920-х рр. «*Стара, часом дуже поетична, оповита флером романтики, історія героїв і театральних, навмисне іноді прикрашених, подій [...] відмирає й замінюється історією буденного життя, маленького, масового сірого героя, переходить на студію господарства, економічної, політичної й громадської думки, стає історією процесів*», – зазначав М.Слабченко в рецензії на монографію О.Оглоблина про передкапіталістичну фабрику⁸⁵. Конструювання українського минулого з такої перспективи, звичайно, спричиняло суцільну генералізацію, що спиралася на ідею соціально-економічного детермінізму. Зокрема, О.Оглоблин наголошував, що «нова советська доба вимагала від нас, істориків, *скерувати увагу цілого курсу в бік соціально-економічних чинників історичного процесу, і то переважно нової доби – XIX–XX ст.*»⁸⁶. Однак у 1920-х рр. ця тенденція ще не набула вигляду всеохоплюючої редукції розмаїття світу історії до марксистських або псевдомарксистських (т.зв. «марксистсько-ленінських») схем.

Отож залишався значний інтелектуальний простір, у межах якого історики могли ще досить вільно оперувати історичним матеріалом та пропонувати його різноманітні інтерпретації. До того ж тодішні експерименти на ниві «масової» – соціальної й економічної історії певною мірою наслідували перші спроби

⁸³ Трельч Э. Историзм и его проблемы: Логическая проблема философии истории / Пер. с нем; отв. ред. и авт. послесловия Л.Т.Мильская. – Москва, 1994. – С.128.

⁸⁴ Февр Л. Лицом к ветру: Манифест «Новых анналов» // *Его же. Бои за историю* / Отв. ред. А.Я.Гуревич. – Москва, 1991. – С.39–40.

⁸⁵ Слабченко М. Рец. на кн.: Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. – К., 1925 // *Записки Исторично-філологічного відділу ВУАН.* – К., 1926. – Кн.7/8. – С.557.

⁸⁶ Оглоблин О. Проблема схеми... – С.4.

соціологічного представлення минувшини, які з'явилися на теренах українсько-го історієписання ще на початку ХХ ст. Менш помітні у вітчизняній історіографії 1920-х рр. засадничі перетворення, пов'язані з неокантіанським поворотом, який вимагав відносити історію до наук про культуру та впровадив інструментальне розуміння ролі й функцій понять і категорій. Тим паче, що веберіанська реакція на виклики, кинуті неокантіанцями, суттєво збагатила дослідницький інструментарій історика та загалом ученого-гуманітарія. Проте ці інтелектуальні компоненти спостерігаємо лише на маргінесі тодішнього історієписання в радянській Україні. Натомість досить впливовими залишалися позитивістські стандарти науковості, закладені ще школою В.Антоновича, зокрема славнозвісний документалізм. Означені традиції посідали чільне місце в академічному середовищі, представленому старою дореволюційною професурою. Утім, поставала й нова генерація науковців, часто-густо молодих радянських висуванців, які орієнтувалися на представлення української минувшини в річищі «масових візій» історії.

Загалом 1920-ті рр. – це доба «революційного романтизму» в українській соціогуманітаристиці, насамперед групової експресії і творчих експериментів нової генерації письменників, митців, учених. Це простежується у стилістиці творів, постановці нових масштабних проблем, опануванні новітніх обширів творчості й навіть у самоідентифікації низки українських істориків цього покоління, зокрема О.Оглоблина, як представників «нової революційної школи». Ту самотубтно, наелектризовану культурну й інтелектуальну атмосферу досить точно передав М.Слабченко в листі до О.Оглоблина від 16 лютого 1926 р. «*Ми – революція, а старі – архів*, котрий ми ж й студіювати будемо да студіюем. Тяжко нам, бо нам не дають можливості готувати собі помічників. *Ми даємо філософію й метод, а ті пани займаються нагромадженням фактів. Куди їм?*», – зазначав автор листа з виразним натяком на М.Грушевського та його школу⁸⁷.

У річищі таких інтелектуальних настроїв та культурної атмосфери 1920-х рр. з'являється низка українських історичних наративів, які тією чи іншою мірою концептуалізовані та представлені в дусі «масової» історії. Такою, скажімо, були студії М.Слабченка «Організація господарства України від Хмельнищини до Світової війни» («Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до Мировой войны»), Одеса, 1922–1925 рр., ч.1, т.1–4), котра планувалася як десяти томник, та «Матеріяли до економічно-соціальної історії України ХІХ ст.» (Одеса, 1925 р., т.1; Київ, 1927 р., т.2) та ін. Зауважимо, що автор не тільки вважав Хмельниччину початком «*нового економічного і правового процесу, який перейшов фази торгового капіталізму, кріпосного права та буржуазно-капіталістичного устрою*»⁸⁸, а й прагнув висвітлити економічні й соціальні трансформації української минувшини середини ХVІІ – початку ХХ ст. на весвітньому тлі⁸⁹ Більше того, на відміну від попередніх візій у текстах М.Слабченка

⁸⁷ Заруба В. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952). – Дніпропетровськ, 2004. – С.67.

⁸⁸ Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до Мировой войны. – Одесса, 1922. – Ч.1: Хозяйство Гетманщины в ХVІІ–ХVІІІ ст., т.1: Землевладение и формы сельского хозяйства. – С.У.

⁸⁹ Слабченко М. Матеріяли до економічно-соціальної історії України ХІХ ст. – [К.], 1927. – Т.2. – С.4.

Україна розглядалася не стільки як етнополітична цілісність, скільки як самостійна «господарська конструкція» з відповідними формами й соціальними, правовими відносинами.

Амбітні та масштабні завдання у царині концептуалізації національної історії висував й О.Оглоблин. Наприклад, в одній зі своїх монографій він наголошував на потребі «виробити схему українського історичного процесу XIX–XX вв. на нових наукових засадах»⁹⁰. Водночас історик різко критикував візії тогочасної російської історіографії, передусім за їх централістичну та великодержавну спрямованість. «Російські історики-марксистки, зосібно Покровський, хоч і застерігали визнання українського історичного процесу, а проте в своїх працях і далі стверджували “звичайну схему”», – підкреслював О.Оглоблин в одному зі своїх лекційних курсів⁹¹.

Первісно наріжною ідеєю О.Оглоблина був «принцип господарської автономії України»⁹², проголошений як установчий концепт у його монографії про передкапіталістичну фабрику. Проте вже 1928 р. він порушує питання про «витворення поняття української економіки»⁹³. Зрештою конструювання навіть вихідного концепту – «української економіки» («українського господарського організму») потребувало компаративного, перехресного підходу, а часто-густо врахування найширшого, загальноєвропейського діапазону впливів, вірогідних перспектив і можливостей. Приміром, перший випуск «Нарисів з історії капіталізму на Україні», який дивовижним чином був опублікований 1931 р., у розпал «викривальної кампанії» супроти О.Оглоблина, мав досить промовисту назву – «Україна в суперечках міжнародної економіки й політики за першої половини XIX ст.»

Проблеми української економічної історії молодий учений планував розробляти в межах шеститомної серії монографічних нарисів: «Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине» (т.1), кріпацька фабрика (т.2), «Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика» (т.3), внутрішня організація фабрики (т.4), капіталістична фабрика (т.5–6)⁹⁴. Утім, 1925 р. світ побачили лише дві студії та й то з тривалим часовим запізненням і не у запланованій послідовності (перший і третій томи). Монографія про кріпацьку фабрику (другий том) так і не була видана протягом 1920-х рр. Наклад цієї доповненої й переробленої праці, надрукований 1931 р., знищила радянська цензура⁹⁵. Усі три монографії О.Оглоблина було опубліковано тільки 1971 р.⁹⁶

⁹⁰ *Оглоблин А.П.* Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. – [К.], 1925. – С.3.

⁹¹ *Оглоблин О.П.* «Історія України»... – Арк.51.

⁹² *Оглоблин А.П.* Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. С.4.

⁹³ *Оглоблин О.* Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX – XX в. // Червоный шлях. – 1928. – №9/10. – С.166.

⁹⁴ *Винар Л.* Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина // Український історик. – 1970. – №1/3. – С.10.

⁹⁵ *Ohloblyn O.* Ukrainian Historiography 1917–1956 / Transl. by R.Olesnytsky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US. – New York, 1957. – Vol.5/6. – №4 (18), 1/2 (19/20). – P.322 (note 229); *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків: Додаток Ч.3: Список видань Академії наук, знищених в 1930-х рр. // ЗНТШ (Париж; Чикаго), 1962. – Т.173: 3б. на пошану українських учених знищених большевицькою Москвою / Ред. М.Овчаренко. – С.107.

⁹⁶ *Ohloblyn O.* A History of Ukrainian Industry / Reprint of the three volume study first published in Kiev in 1925 and 1931. – München, 1971. – XIX, 270, 285, 311 p.

Схожа доля спіткала й студії М.Слабченка, зокрема залишилися невиданими третій том «Матеріалів до економічно-соціальної історії України», в якому автор розглядав історію української буржуазії та її економічних і політичних устремлінь на початку ХХ ст.⁹⁷, а також повний текст п'ятого тому «Організації господарства України від Хмельнищини до Світової війни»⁹⁸.

Зазначимо, що як М.Слабченко, так і О.Оглоблин мали неабиякі наукові зацікавлення і щодо розробки інших площин української минувшини – політичної, культурної, історичної та суспільної думки тощо. Скажімо, у працях О.Оглоблина споглядаємо несподіване поєднання економічно-соціальної конструкції в руслі «масової історії» з неоромантичними ідеями, нав'язаними студіями В.Липинського, у царині представлення політичної минувшини України.

Зрештою дослідницькі устремління М.Слабченка й О.Оглоблина, вочевидь, обіцяли в найближчому майбутті перетворення позитивістського органіцизму й економічного детермінізму в якусь зі стильових версій соціологізму з багатоплановим і добре структурованим представленням минувшини, із широкими інструментальними можливостями щодо студіювання культурної, соціальної й інтелектуальної історії України. Адже до соціально-психологічного потрактування «економічного організму» чи «господарської конструкції» як самостійної «реальності» з власною колективною свідомістю в текстах цих істориків залишалося кілька невеликих кроків. У широкому сенсі ці історичні студії ось-ось мали відіграти роль своєрідного прологу до нового прочитання й представлення української історії, себто сформулювати нову дослідницьку пропозицію/варіацію для модифікації національного гранд-нарративу.

Та не так сталося, як гадалося! На зламі 1920–1930-х рр. відбувається швидке утвердження радянської тоталітарної системи, яка розпочала систематично «зачищати» культурний та інтелектуальний ландшафти. Активно насаджувалися ідеологізовані еталони «виробництва» наукової продукції, пов'язані зі спотвореним і гіпертрофованим технократичним стилем керівництва партійної та радянської еліти. Відтак інтелектуальна діяльність уподібнювалася до матеріального, валового виробництва з догматично окресленою й ідеологічно освяченою «технологією». Недаремно її почали означувати та вимірювати формалізованими кількісно-якісними показниками, які відтоді стали повсюдно домінувати в науково-дослідних планах, звітах і проектах. Тож наукова творчість мала обслуговувати різноманітні потреби індоктринації і була зведена майже до бухгалтерських документів із відповідними ідеологічними акцентами. Зокрема, витворився спеціальний механізм академічної бюрократії, який об'раховував у відповідних колонках чисел і параметрів – кількість запланованої й опублікованої «продукції» (монографій, статей, рецензій, газетних заміток), видавничі аркуші, перелік актуальних тем зі вказівками щодо їхньої практично-політичної та науково-теоретичної значимості, інтенсивність агітаційних, популяризаторських та пропагандистських заходів і т.п. За цими підрахунками й

⁹⁷ *Оглоблин О.* Проблема схеми... – С.5–6 (прим.5).

⁹⁸ Цей том було видано частково у вигляді окремих, попередніх, публікацій (див.: *Слабченко М.* Соціально-правова організація Січі Запорозької // *Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права.* – К., 1927. – Вип.3. – С.203–340; *Його ж.* Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Там само. – К., 1929. – Вип.6. – С.159–252).

документацією зникла неповторна творча індивідуальність радянського вченого та самобутній візерунок наукових студій.

Вислідом таких ціннісних настанов і нових ідеологічних орієнтирів став радянський гранд-наратив сталінської доби. Ця велика історична оповідь вирізнялася надзвичайним динамізмом, зокрема повсякчасно реагувала на політичні реалії «країни Рад», була зорієнтована на боротьбу з різноманітними «ворогами» й «ухилами», безперервне викриття «класових» пережитків чи «антирадянських» явищ, урешті-решт на продукування певних моделей соціальної поведінки, радянських стереотипів і міфів. Загалом великий радянський наратив регламентував, освячував та поширював домінуючі соціальні, культурні й освітні практики, яких у відповідний період потребував тоталітарний режим. Він не тільки вихолощував і нівелював творчість учених під уніфікований взірець, а й примушував академічну спільноту «трати в науку» за ідеологічними правилами. Приміром, наукова полеміка навколо актуальних проблем з обсягу історичної науки досить швидко перетворилася на «дискусії», які нагадували жонглювання казуїстичними і схоластичними висловами. Адже опоненти (принаймні формально) змагалися за ідеологічне визнання. Тому сенс дискусії зводився до відповіді на питання: яка з конкуруючих концепцій (або позицій) більше чи менше відповідає канонам марксизму-ленінізму, що тлумачилося у світлі поточної партійної кон'юнктури. Так чи інакше, радянський гранд-наратив постулював універсальне телеологічне представлення минувшини східного слов'янства з футуристичною і мінливою (залежно від чергових партійних установок) перспективою витворення нової квазіспільноти – «радянського народу» та досягнення «світлого комуністичного майбутнього». Проте радянська історична наука, попри позірну декларативність інтернаціоналізму, так і не стала такою за своєю сутністю, позаяк дедалі більше спиралася на традиції великодержавного російського історієписання⁹⁹. Останні було адаптовано до поточних ідеологічних і політичних потреб, вони стали домінуючими концептами протягом другої половини 1930-х рр., після ідеологічного розвінчання та «викриття» російської історичної школи М.Покровського, яку, кінець-кінцем, визнали «немарксистською». За словами Б.Крупницького, саме в той час «перемогла течія, що стреміла до звеличення властивої Росії: російський народ мав віднині з волі партії бути провідним народом, народом – вождем в рамках Советського Союзу. Йому передана була честь бути прапороносцем революції і комунізму та рішеннячим фактором в культурному житті Східної Європи»¹⁰⁰.

За таких соціокультурних передумов та ідеологічних вимог, які спричинили реконцептуалізацію колишнього російського імперського канону, хоч і на новому підґрунті, історики з «національних окраїн» СРСР опинилися на маргінесі наукового життя. Більше того, вони були змушені механічно копіювати чи наслідувати радянізовані російські «інтелектуальні» взірці, які фактично встановлювали припустимі межі представлення національної історичної проблематики. «Це вимагало великої й небезпечної еквилібристики, великого опортунізму й

⁹⁹ Velychenko S. Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991. – New York, 1993. – P.22–23.

¹⁰⁰ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950): На правах рукопису; вступ. слово Н.Полонської-Василенко. – Мюнхен, 1957 – С.35.

разом з тим великого пониження наукової й людської гідності історика», – наголошував О.Оглоблин¹⁰¹. Зауважимо, що своєрідним «інтелектуальним» продуктом радянського гранд-нарративу стали «покаянні тексти» істориків та інших учених-гуманітаріїв, які спокутували «уявні» й «реальні» гріхи.

Зрештою ідеологічні настанови наприкінці 1930-х рр. уже досить прискіпливо регламентували вибір сюжетів та проблематику наукової «продукції», зокрема ідея безпосереднього соціального замовлення академічній спільноті стає неодмінною складовою тогочасних дослідницьких практик. Відтак тодішні українські історики прагнули пристосуватися/вписатися до великого радянського канону. За означенням С.Плохія, утворився «паралельний український нарратив», який наслідував радянський гранд-нарратив та існував у курсі історії СРСР¹⁰². Науковці республіки наприкінці 1930-х рр. ще деякий час зберігали, хоч і вкрай обмежені, можливості нюансувати авторські тлумачення й інтерпретації у річищі заданої концептуалізації. У цьому сенсі, приміром, можемо розглядати досить масштабний (запланований спершу у сімнадцяти, згодом у двадцяти випусках)¹⁰³, і частково реалізований (вийшло сім випусків) серійний проект «Нариси з історії України», який розпочали ще 1937 р., а остаточно поховали 1947 р. після чергового погрому Інституту історії України АН УРСР. Проте політичні й ідеологічні практики 1930-х рр. звели нанівець практично будь-які спроби представлення самостійної чи бодай своєрідної конструкції історії України, відмінної від жорсткої канви великого радянського тексту.

У другій половині 1940-х рр. соціогуманітаристика західноєвропейських країн перебувала у стані культурної кризи та психологічного шоку. Здавалося, що тогочасні європейські мислителі, вражені спогляданням нечуваних масштабів руйнації матеріальної культури, величезних людських втрат та суцільних лихоліть, втратили останні залишки віри в будь-які історичні візії, пов'язані з ідеєю поступу. Мораль, релігійні й духовні цінності та навіть ліберальні свободи людської особистості, які, до страшного молоху Другої світової війни, уважалися міцним і непорушним надбанням європейської цивілізації першої половини ХХ ст., було затьмарено та поглинуто сутінками нацистського режиму. Відтак нещодавно популярні теорії та візії сприймалися переважно з неприхованим скепсисом і зневірою, позаяк вони не змогли пояснити/осягнути жахливу воєнну минувшину та новітні й страхітливі реалії радянської тоталітарної ери.

Ба більше, ішлося навіть про саму руйнацію історичного часу, котрий асоціювався з модерною добою. *«Ми плакали й плакаємо в собі свідомість історії, коли історії немає. Події перестали бути наслідком історії. Її доводиться починати спочатку, з себе. Усе: минуле й майбутнє, народ, своє покликання»*, – зазначав проникливий, вдумливий і, водночас, надзвичайно чутливий до нових інтелектуальних і культурних віянь український учений В.Петров¹⁰⁴.

¹⁰¹ Оглоблин О. Академічна свобода й історична наука в СРСР // Український історик. – 1997. – Т.34. – №1/4. – С.170.

¹⁰² Плохій С. Великий переділ... – С.413.

¹⁰³ Історія Національної академії наук України: 1946–1950 / Упор. Л.М.Яременко, С.В.Старовойт, О.М.Березовський, В.А.Кучмаренко; гол. ред. О.С.Онищенко. – К., 2008. – Ч.1: Документи і матеріали. – С.56.

¹⁰⁴ Бер В. [Петров В.] Наш час, як він є (З приводу статті Нормана Казяса «Несучасність сучасної людини»). The Saturday Review of Literature. New York. V. 1946 // Рідне слово (Мюнхен). – 1946. – №8. – С.34.

Отож пізнавальна ситуація після 1945 р. розгорталася під знаком катастрофічності мислення, трагізму сприйняття повоєнної дійсності та численних інтелектуальних мутацій, запозичень, а іноді й химерного поєднання дослідницьких практик і методологічних підходів із різних наук та сфер політичного, культурного й соціального життя. Водночас нова біполярна конфігурація повоєнного світу немовби провокувала на масштабні проекти концептуалізації минувшини, які б тією чи іншою мірою містили прогностичну, ба навіть футуристичну складову. У пошуку шляхів подолання цієї пізнавальної та культурної кризи європейські мислителі й інтелектуали вкотре звернулися до циклічних теорій і концепцій. Останні часто-густо сприймалися чи розглядалися як своєрідні мірила вартості стосовно соціокультурних зрушень і психологічних потрясінь воєнної доби, котрі начебто могли впорядкувати страшні уявлення про недавнє минуле. Ця нова хвиля зумовила спершу нечуваний успіх цивілізаційної теорії А.Дж.Тойнбі, який згодом змінили критичні відгуки, оцінки та ревізії.

Утім, світова катастрофа 1939–1945 рр. спричинилася й до появи нових інтелектуальних та культурних векторів, пов'язаних зі спробами більш повного осмислення феномену побутування історичної Людини. Молодий історик-емігрант Л.Білас у публікації 1957 р. метафорично схарактеризував цю пізнавальну ситуацію як кризу «образу історії» модерної людини¹⁰⁵. Тим більше, що «масові», цивілізаційні чи національні візії залишали вкрай обмежений простір для висвітлення внутрішнього світу особистості з перспективи тих величезних потрясінь, що відбувалися протягом XIX – першої половини XX ст. Таким чином, минувшина та тодішня сучасність дедалі частіше розглядалися крізь персоналізацію історичної Людини з різноманітними площинами її соціального, культурного та духовного буття. Відтак у фокусі дослідницьких практик опиняється сама Людина, її індивідуальні та групові реакції на розмаїтий спектр явищ і подій, кінець-кінцем на історичне середовище, в якому вона конструює власне повсякденне існування, відповідні інститути, форми та структури, свідомість й ієрархію цінностей тощо. Виглядає, що популярні філософські течії повоєнного часу (персоналізм, екзистенціалізм) відіграли роль самобутніх провісників нової культурної доби, котру пов'язують з антропологічним поворотом 1960-х рр. Ця тенденція повоєнної соціогуманітаристики провістила про перехід від ери макроісторії – масової та знеособленої, що домінувала впродовж першої половини XX ст., до мікровізій, локальних вимірів і прочитань минувшини.

За таким «антропологічним» фасадом була представлена низка різноманітних дослідницьких практик та стратегій європейських учених, які, кінець-кінцем, розхитали і зруйнували конструкції більшості проектів національних гранд-наративів. Адже багатство масштабів, ракурсів і контекстів репрезентації історії, передусім строкатість та мінливість культурного, духовного, інтелектуального, локально-регіонального, соціального та багатьох інших шарів сконструйованої минувшини підважили одну з найважливіших функцій великого тексту – легітимацію політичних, ідеологічних та інших суспільних практик.

¹⁰⁵ Білас Л. Криза нашого образу історії // Ісаєвич Я. Лев Білас і його історіографічні праці. – Л., 2002. – С.27.

За іронічним зауваженням І.Шевченка, у цей час споглядаємо зникнення колишньої «позитивістської невинності», себто оптимістичної впевненості у сциентичних засадах історієписання¹⁰⁶. Натомість постав майже неосяжний, строкатий і мінливий інтелектуальний та культурний простір різноманітних візій минувшини, що породив кардинальні стильові трансформації в повоєнному історієписанні другої половини ХХ ст.

На тлі таких багатоманітних європейських інтелектуальних настроїв і рефлексій, українська еміграційна, згодом діаспорна або зарубіжна історіографія, мала самотні соціокультурні контексти, інтелектуальні й світоглядні орієнтири. Саме вони значною мірою визначали її побутування у вільному світі, себто поза межами «залізної завіси», зокрема творчі профілі окремих істориків. Івалтовно обірвані наративи з обсягу «масової» історії та незавершені неоромантичні проекти на полі української міжвоєнної історіографії перманентно актуалізували травматичний досвід часів національно-визвольних змагань та Другої світової війни. Такі настрої на еміграції продукували неоромантичні інтенції, котрі зазвичай вбиралися в «патріотично-національні» шати. Звісно, інтенсивність таких устремлень істотно поступалася періоду 1920–1930-х рр. Утім, опозиція народницький/державницький усе ж таки посідала чільне місце в дослідницьких, культурних та освітніх практиках багатьох істориків-емігрантів і після 1945 р. Щоправда, дедалі частіше споглядаємо спроби дослідників вийти поза межі цього «зачарованого» народницько-державницького кола, в якому опинилося українське еміграційне історієписання. Загальноєвропейські контексти побутували здебільшого як епізодичні сюжети чи включення в писаннях українських істориків на еміграції та в діаспорі протягом другої половини 1940-х – на початку 1960-х рр., хоч низка учених закликала до подолання традиційних меж «українського наукового гетта»¹⁰⁷.

Зрештою політизоване середовище української діаспори та напружена культурна атмосфера часів «холодної війни» спричинилися до підтримання традиційних зразків національного гранд-нарративу першої третини ХХ ст. Певної трансформації зазнали лише аксіологічні орієнтири українського великого тексту, котрі формулювалися з виразним неоромантичним, себто державницьким, рефреном. Приміром, велика оповідь М.Грушевського та вся його наукова спадщина дедалі більше розглядалися й висвітлювалися в державницьких контекстах¹⁰⁸. Водночас історики з діаспори позиціонувалися як нещадні супротивники та критики радянського історичного канону, хоч більш виважені з них убачали своє завдання не в тому, аби підмінити, а навпаки – доповнювати й виправляти український радянський нарратив¹⁰⁹.

Із появою нової, здебільшого англомовної, точніше іншомовної генерації українських учених у діаспорі наприкінці 1960-х – у 1970-х рр., як наголошують

¹⁰⁶ Ševčenko I. Two Varieties of Historical Writing // *History and Theory*. – 1969. – Vol.8. – №3. – P.339.

¹⁰⁷ Домбровський О. За правильний шлях української науки // Київ (Філадельфія). – 1958. – №1. – С.33–34.

¹⁰⁸ Крупницький Б. М.Грушевський і його історична праця // *Його ж.* Історія України-Руси. – Нью-Йорк, 1954. – Т.1. – С.ХХ; Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження // *Український історик* (Денвер). – 1964. – №2/3. – С.4–5.

¹⁰⁹ Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції // *Його ж.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Ред. Л.Винар. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С.288.

сучасні науковці з огляду на входження її представників до різних академічних спільнот (франко-, німецько-, іспаномовної й т.п.)¹¹⁰, зацікавлення українським гранд-наративом поступово згасає. Натомість розгорнулася інтелектуальна переорієнтація тогочасних українських дослідників та науковців українського походження, які прагнули ввійти й інтегруватися до західного наукового світу. Відтак нові завдання української соціогуманітаристики формулювалися переважно в рідчій вимог і стандартів північноамериканської та західноєвропейської концептуалізації¹¹¹, котрі здебільшого скептично-негативно сприймали конструкції великих національних наративів.

Повоєнна доба привнесла на терени радянської соціогуманітаристики не тільки «законсервовану» пізнавальну ситуацію, а й нові ідеологічні «вітри», крижаний подих яких поховав примарні надії деяких інтелектуалів, навіяні травневою перемогою 1945 р. Передусім змінилися концептуальні віхи радянського гранд-наративу, зокрема трансформувалися його українські сюжети. Відтак домінуючу візію приєднання України до Росії як «меншого зла», котра була нормативною конструкцією протягом 1930-х – на початку 1940-х рр., поступово заступив концепт «возз'єднання» двох «братніх народів», який остаточно канонізували сумнозвісні тези ЦК КПРС (1954 р.)¹¹². Таке оновлення «легітимізаційної програми» великого радянського наративу не тільки спричинило більш сувору регламентацію українських тем, а й нав'язало суттєві метаморфози на ниві дослідницьких практик, які дедалі більше концентрувалися навколо великих колективних праць, котрі сучасники саркастично нарекли «колективістськими» багатотомниками. Відтак остаточно вихолощувалися й нівелювалися стильові профілі й авторські манери окремих учених. У руслі «колективного» чи «колективістського» стилю було підготовлено й перші повоєнні курси з обсягу українського радянського наративу, зокрема два видання «Історії Української РСР»¹¹³.

Культурна атмосфера й інтелектуальні настрої дещо змінилися за доби П.Шелеста (1963–1972 рр.)¹¹⁴. Зокрема, саме тоді намітилося кілька можливих сценаріїв еволюції «паралельного наративу». Переважна більшість українських істориків прагнула пристосуватися чи прикритися великим радянським канонам у вигляді «обрядової» фразеології та «правильних» посилань на «класиків». Різновидом такої

¹¹⁰ Атаманенко А. Українська зарубіжна історіографія: до проблеми образу // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2006. – Вип.2. – Ч.1. – С.265–266.

¹¹¹ Див., приміром: Problems of Terminology in Ukrainian History: (Joint Seminar: Kohut Z., Pritsak O., Subtelny O., Szporluk R.) // Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University during the Academic Year 1972/1973. – Cambridge, 1972/1973. – №3. – Р.21–29; Прищак О. Що таке історія України? (Доповідь, виголошена 17-го травня 1980 р. на відзначення 30-ліття УВАН у ЗСА) // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1980. – 29 липня. – №165. – С.2; 30 липня. – №166. – С.2; 31 липня. – №167. – С.2; 1 серпня. – №168. – С.2; 2 серпня. – №169. – С.2; 5 серпня. – №170. – С.2–3; Problems of Terminology and Periodization in the Teaching of Ukrainian History: (Round Table Discussion at the Ukrainian Historical Conference, London, Ontario, 31 May 1978) // Rethinking Ukrainian History / Ed. I.L.-Rudnytsky with assistance of J.-P.Himka. – Edmonton, 1981. – Р.233–268.

¹¹² Тезиси о 300-летиі воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). Одобрены ЦК КПСС. – Москва, 1954. – 30 с.

¹¹³ Історія Української РСР: В 2 т. [1-е вид.] / Гол. ред. О.Касименко. – К., 1953. – Т.1. – 784 с.; К., 1956. – Т.2. – 704 с.; Історія Української РСР: В 2 т. [2-е вид.]. – К., 1955. – Т.1 / Гол. ред. О.Касименко. – 906 с.; К., 1957. – Т.2 / Гол. ред. М.Супруненко. – 779 с.

¹¹⁴ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / Наук. ред. Л.Зашкільняк. – Острого, 2009. – С.90–95.

мімікрії було занурення до конкретних фактографічних лакун, в яких переховувалися за показним «парканом» із низки стереотипних ідеологічних означень та кліше.

Проте від середини 1950-х рр. з'являється низка українських «реформістських» (ревізійністських, нонконформістських) істориків (І.Крип'якевич, Ф.Шевченко, І.Бойко, В.Голобуцький, О.Апанович та ін.), які у своїх текстах прагнули помітно розсунути межі радянського гранд-нарративу. Первісно це розширення відбувалося на ґрунті потрактування рівноправності Переяславського договору 1654 р., визнання існування української державності чи її елементів за доби Б.Хмельницького, обстоювання автономії Гетьманщини, поширення тези про колоніальне становище українських земель в імперії Романових у ХІХ – на початку ХХ ст. і т.п. Згодом мали місце спроби часткової реабілітації деяких українських істориків (М.Драгоманова, М.Костомарова, О.Лазаревського, Д.Яворницького і навіть М.Грушевського) та їхнього наукового доробку. Нарешті, споглядаємо поодинокі творчі експерименти з часткової модифікації самого радянського канону, зокрема намагання відновити вживання термінів «середні віки» та «ренесанс» в українському радянському нарративі (О.Компан), котрі спиралися на хвилю нового прочитання і потрактування марксизму в радянській соціогуманітаристиці протягом 1960-х рр.

Утім, ці спроби припиняються на початку 1970-х рр., коли розкручується маховик репресій супроти української інтелігенції, зокрема проводяться чистки академічних інституцій під гаслом «боротьби з націоналістичними проявами». Пізнавальна ситуація ускладнювалася й тим, що український радянський нарратив від 1930-х рр. не тільки циркулював на задвірках союзної соціогуманітаристики, а й практично був ізольований навіть від тих обмежених і викривлених світових інтелектуальних та культурних впливів, які досягали обширів російського історієписання. Згадаємо, наприклад, дослідницькі пропозиції з обсягу школи «Анналів» чи неоеволюціонізму (численні й різноманітні теорії модернізації та індустріалізації), котрі опосередковано спричинилися до досить гострої полеміки в радянській історіографії 1960-х рр. про «азіатський спосіб виробництва». Натомість Л.Зашкільняк слушно відзначив, що «українським історикам дозволялося лише тлумачити і доносити до читача напрацьовані “союзними” істориками постулати, здебільшого в методичному плані»¹¹⁵. У такому дусі було «унормовано» й опубліковано найбільші колективні тексти з обсягу «паралельного нарративу»: восьмитомник «Історія Української РСР» та її російськомовний відповідник – десятитомник «История Украинской ССР» (Київ, 1981–1985 рр.), а також російськомовний тритомник «История Киева» (Київ, 1982–1986 рр.) та його українську версію – «Історія Києва» (Київ, 1986–1987 рр.).

Пострадянська доба, яка спершу видавалася незвичним та цікавим часом, призвела до появи майже фантастичних пізнавальних можливостей, глобальних політичних і соціокультурних перетворень та нечуваної інтелектуальної розквітості. Утім, стрибок із країни, обнесеної суцільним «китайським муром», до омріяного царства «абсолютної свободи» спричинив такі політичні, соціальні, духовні й інтелектуальні зрушення, які ще доведеться досягнути та усвідомити. Ці перетворення особливо відчутні на ниві соціогуманітаристики, зокрема історії. Упродовж

¹¹⁵ Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ ст.: здобутки і проблеми / Кол. моногр. за ред. Л.Зашкільняка. – Л., 2004. – С.47.

двох минулих десятиліть сучасний інтелектуал став не тільки свідком повсюд-ного заповнення «білих плям» та «білих полів», а й руйнації існуючих образів української історії. Багатоманітність дослідницьких практик, розмаїття способів, широка версіальність репрезентації минулого, які раптово відкрилися перед істориком, призвели до ситуації інтелектуального шоку та втрати звичних епістемологічних орієнтирів. Мов у різнобарвному дитячому калейдоскопі ширився один науковий поворот за іншим, що відкривав нові можливості та перспективи і, водночас, продукував новітні суперечності та виклики.

Зрештою протягом 1990-х рр. було сформовано й окреслено головні контури культурних полів пострадянських національних історіографій, зокрема українського історієписання. Відтак етнополітичні та державні трансформації у Східній Європі запустили нову хвилю «романтизації» та легітимації національних історій, себто їхнього прочитання та представлення як цілісних сегментів у просторі й часі, а також телеологічного освячення історичного буття народів, націй, держав і навіть еліт. Методологічний вакуум, зокрема розмитість епістемологічних та аксіологічних взірців, спричинили реконцептуалізацію старого національного гравд-наративу до нинішніх політичних, культурних, освітніх, інтелектуальних та інших потреб. Таким чином, склалася досить специфічна, ба навіть парадоксальна ситуація, котра визначається розгортанням нового українського великого тексту за старими, хоч і адаптованими, канонами національного гравд-наративу в культурну добу постмодерну, яка виплекала категоричні негативні настанови щодо такого роду соціальних, культурних, освітніх і дослідницьких практик.

Зауважимо, що концепт наративу постав, точніше актуалізувався, у руслі наративних візій минувшини 1970–1990-х рр., котрі пов'язують сенс історичних подій із загальними контекстами розповіді історика, в якій апіорі закладено певну інтерпретаційну модель. Відтак ідея привнесення смислу автором тексту в репрезентацію й пояснення історії, який є самодостатнім та визначальним щодо онтології минулого, стає наріжним каменем таких дослідницьких практик. Отож «розповідаючий суб'єкт» чи, власне, сам текст, «творить» або конструює минувшину, себто виразно нав'язує пріоритет інтерсуб'єктивності стосовно модерністських канонів об'єктивності та сцієнтизму. Скажімо, один із найвідоміших адептів такої концептуалізації Г.Вайт пропонує розглядати історичну студію як «вербальний артефакт у формі наративних прозаїчних дискурсів»¹¹⁶. Натомість критики наративних візій наголошують, що в таких теоріях епістемологію взагалі заступає філософія мови¹¹⁷, а фігуральна релятивність історичного письма непомірно абсолютизується¹¹⁸. Утім, попри різноманітні підходи й оцінки, нині навіть опоненти Г.Вайта та його прихильників зазвичай тримаються думки про різні епістемологічні статуси тексту та вважають за можливе обговорювати питання, принаймні щодо ступеня часткової автономії мови наукового дискурсу¹¹⁹.

¹¹⁶ Уайт Х. Ответ Иггерсу / Пер. с англ. И.В.Дубровского, М.Ю.Парамоновой // Одиссей: Человек в истории: 2001: Русская культура как исследовательская проблема. – Москва, 2001. – С.155.

¹¹⁷ Анкерсмит Ф. История и тропология: Взлёт и падение метафоры / Пер. с англ. М.Кукарцева, Е.Коломоец и др. – Москва, 2003. – С.162–163.

¹¹⁸ Jameson F. Figural Relativism, or the Poetics of Historiography // Diacritics. – 1976. – Vol.6. – No.1. – P.2–9.

¹¹⁹ Гренье Ж.-И. Размышления о «критическом повороте» // Одиссей: Человек в истории: 2005. – Москва, 2005. – С.147.

Мабуть, не варто дивуватися тому, що доба постмодерну виробила критичне, ба навіть негати́вне ставлення до гранд-нарративу як способу організації культури та соціального життя, котрий представляється у вигляді універсальної соціокультурної домінанти, що легітимізує однотипність раціональності та нав'язує однамітність мовних протоколів. Приміром, П.Рікер схарактеризував постмодернізм як «рух, який відкидає раціоналізм, успадкований від доби Провітництва»¹²⁰. Недаремно великі нарративи часто-густо називають «домінантними розповідями». Та незважаючи на постмодерні віяння, які нібито незаперечно провістили про «кінець» ери гранд-нарративів, багатотомні проекти різних історій – національних, регіональних, цивілізаційних, світових – і до сьогодні посідають поважне місце у сучасних дослідницьких, культурних, дидактичних та видавничих практиках. Наприклад, наміри підготувати багатотомне академічне видання як «звід знань» з історії Росії задекларували російські історики¹²¹.

Утім, справа з майбутніми проектами українського великого тексту виглядає досить складною, хоч є як вдало реалізовані спроби видання новітніх багатотомних видань з історії України¹²², так і цікаві розробки концептуального спрямування¹²³. Проте проблеми та перспективи українського гранд-нарративу зумовлені не тільки сучасними багатоманітними викликами й пропозиціями, а й пов'язані з незавершеними поррахунками – соціо- й етнокультурними (тоталітарна, почасти навіть імперська спадщина, нинішня етнодержавницька легітимація) та інтелектуальними, котрі походять із попередніх культурних епох, зокрема пов'язані з браком соціологічних, культурознавчих, антропологічних прочитань історії України в душі хвильових, модернізаційних, цивілізаційних та інших візій. Видається, що тяжіння традицій або, навпаки, культурних розломів й інтелектуальних розривів у найближчій часовій перспективі справлятиме потужний, суперечливий і багатоманітний вплив на українське історієписання.

¹²⁰ Рікер П. Историописание и репрезентация прошлого (Памяти Франсуа Фюре) // *Анналы на рубеже веков: Антология* / Отв. ред. А.Я.Гуревич, сост. С.И.Лучицкая. – Москва, 2002. – С.37.

¹²¹ Гуманитарии в поиске форм диалога с обществом: Об итогах Общего собрания Отделения историко-филологических наук РАН // *Новая и новейшая история*. – 2011. – №5. – С.7.

¹²² Україна крізь віки / Заг. ред. В.А.Смолія. – К., 1998–1999. – Т.1–15.

¹²³ Колесник І. Український гранд-нарратив: Ретроспективи та перспективи // *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки*. – К., 2008. – Вип.3. – Ч.1. – С.153–177; *Зашикільняк Л.* Антропоморфний вимір сучасних національних гранд-нарративів // *Там само*. – С.77–83; *Kasianov G.* “Nationalized” History: Past Continuous, Present Perfect, Future... // *A Laboratory of Transnational History: Ukraine and Recent Ukrainian Historiography* / Ed. by G.Kasianov, P.Ther. – Budapest; New York, 2009. – P.7–23.

Article covers the forming and establishment of Ukrainian grand-narrative in the context of epistemic models and acsiological recommendations of the different cultural epochs. Author contemplates the intellectual and cultural transformations of Grand Ukrainian narrative connected with its coexistence, competition, Russian Empire and Soviet grand-narrative intersect.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Г.А.КОЗУБОВСЬКИЙ*

ПРО ШЛЯХИ НАДХОДЖЕННЯ ПРАЗЬКИХ ГРОШІВ ДО СХІДНОЇ ЄВРОПИ (XIV–XV ст.)

Писемні, археологічні та нумізматичні джерела свідчать про особливості в надходженні празьких грошів до різних регіонів та князівств Східної Європи, що зумовлювалося торговельними зв'язками польських і галицько-волинських міст, а чи не найважливішим фактором стали поклади солі. Припинення обігу празьких грошів на польських землях більшість дослідників датують першою половиною XV ст. Празькі гроші Вацлава IV домінували на українських теренах Великого князівства Литовського ще протягом XV ст.

Торгівлі й торговельним шляхам Східної Європи доби феодалізму присвячено значну історіографію. Для українських земель, які протягом другої половини XIII–XIV ст. перебували під владою Золотої Орди, торговельні комунікації часто слугували джерелом політичного, економічного та культурного розвитку.

Відсутність родовищ дорогоцінних металів, тривале ординське спустошення, панування натурального господарства значною мірою обмежували монетний обіг у князівствах Східної Європи. Період XII – перша половина XIV ст. дослідники часто називають «безмонетним», апелюючи до надзвичайно малої кількості знахідок. Для Східної Європи вихід із нього пов'язується з празькими грошами – великими срібними високоякісними монетами, карбованими в 1300–1547 рр. Вони належать до найбільш поширених знахідок XIV–XV ст. на теренах України¹.

В історіографії не існує одностайної думки щодо хронології обігу та шляхів надходження празьких грошів на територію Східної Європи. Як правило, їх виділяють декілька: північно-західний (через Литву)², північно-східний (через Білорусію і Чернігівщину) і два південно-західних (через Південно-Східну Польщу й Червону Русь³ та Львів і Луцьк⁴). Дуже ґрунтовно підійшла до цієї

* Козубовський Георгій Анатолійович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАНУ, відділ археології Києва.

¹ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971. – С.47, 63, 65.

² Сиверс А.А. Топографія кладов с празькими грошами. – Петроград, 1922. – С.6.

³ Рябцевич В.Н. К вопросу о денежном обращении западнорусских земель в XIV–XV вв. // Нумизматика и сфрагистика (далі – НС). – К., 1965. – Вып.2. – С.126–127; Соболева Н.А. К проблеме обращения пражских грошей в русских землях в XIV–XV вв. // Вестник МГУ: История. – 1967. – №2. – С.54.

⁴ Котляр М.Ф. Грошовий обіг... – С.69.

проблеми Н.О.Соболева, розподіливши всі знахідки празьких грошів зі Східної Європи на три періоди: 1) за монетами, карбованими до правління Вацлава IV (1378–1419 рр.); 2) монети кінця XIV–XV ст., переважно гроші Вацлава IV; 3) празькі гроші, які надійшли разом із монетами у XVI–XVII ст. у вигляді невеликих домішок. Головною причиною потрапляння грошів у перший період дослідництва називає участь Південно-Західної Русі та великих торговельних центрів у міжнародній торгівлі, у другий – інтенсивні зв'язки Чехії з Великим князівством Литовським. Н.О.Соболева слушно звернула увагу на існування кількох напрямків міжнародних шляхів для надходження празьких грошів⁵.

Кожен із поглядів справедливий, проте для окремого регіону й періоду в межах XIV–XV ст. Протягом цього періоду окремі феодальні володіння мали різні можливості, перебували в неоднакових географічних, політичних, економічних умовах, а грошовий обіг відзначався певними особливостями, домінуючими й другорядними факторами в надходженні чеських монет.

Абсолютна більшість знахідок найперших празьких грошів Вацлава II (1300–1305 рр.) та Яна I Люксембурзького (1310–1346 рр.) походять із території Західної України й концентруються в районі найбільших міст і фортець князівства⁶. Такі знахідки зафіксовані й у східних районах Польщі, що у XIV ст. входили до складу Галицько-Волинської держави⁷ – у житлах, культурному шарі, господарських спорудах, храмових комплексах та у складі скарбів, що свідчить про виконання ними основних грошових функцій. Відносно небагато знахідок празьких грошів Вацлава II та Яна I Люксембурзького, у порівнянні з сусідніми Польщею чи Чехією. Але тут сконцентровано й велику кількість знахідок злитків – гривень та прикрас, значна частина яких датується першою половиною XIV ст., у тому числі празькими грошами⁸. Для князівств Галичини та Волині першої половини XIV ст. саме чеське срібло у вигляді монети (празького гроша) видається найбільш доступним і реальним джерелом сировини при виготовленні власних гривень.

Визнання короля Чехії Вацлава II володарем значної частини Польщі збіглося з початком карбування празьких грошів – монет високої якості (1300 р.). Відтак біля кордонів Галицько-Волинського князівства з'явилося нове, потужне

⁵ Соболева Н.А. К проблеме обращения пражских грошей... – С.51, 61; *Её же*. Хронология и области распространения пражских грошей на территории СССР // Numismatický sborník. – 1973/1974. – №13. – С.153–165.

⁶ Soboleva N.A. Nálezy pražských grošů na území SSSR // Sborník Národního musea v Praze: Ser. A. – 1970. – XXIV. – №3/4. – С.200–201. – №1, 5, 11; Соболева Н.А. Пражские гроши в музеях Украины // НС. – 1963. – Вып. 1. – С.133; Kotlar M. Znaleziska monet z XIV–XVIII w. na obszarze Ukrainskiej SSR. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, Łódź, 1975. – №38. – С.30; №26. – С.28; Паспернак Я. Старий Галич: археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. – Краків; Л., 1944. – С.97; Пивоваров С.В. Нумізматичні пам'ятки Буковини (античний та середньовічний час). – Чернівці, 2002. – С.137–144; Берест А. Археологічні дослідження давнього монастирського комплексу в Уневі 2000 р. // Археологічні дослідження Львівського університету. – Л., 2000. – Вып.4. – С.267–290; Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. – К., 1997. – С.109; Петегурич В. Раскопки в древнем Белзе (Львовская обл.) // Археологические открытия, 1974. – Москва, 1975. – С.337–338; Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – К., 1982. – С.164.

⁷ Kubiak S. Znaleziska monet z lat 1146–1500 z terenu Polski: Inwentarz. – Poznań, 1998. – №367. – С.135; №627 (II). – С.218; №778. – С.263.

⁸ Ильин А.А. Топография кладов серебряных и золотых слитков. – Петроград, 1921. – С.15–16; Soboleva N.A. Nálezy pražských grošů... – С.200–203. – №5–6, 17, 23.

джерело надходження європейського срібла вищого ґатунку у вигляді монети⁹. Навряд чи вони потрапляли сюди якимось одним шляхом. Безумовно, найважливіші центри зв'язувала мережа річкових і сухопутних доріг.

При визначенні пріоритетів у шляхах надходження празьких грошів привертає увагу стійка політична й економічна орієнтація галицько-волинських князів на Краків. За правління Юрія Львовича (1301–1308 рр.), Андрія Юрійовича (1308–? рр.), Лева Юрійовича (1308–? рр.) та Болеслава Юрія II (1325–1340 рр.) столицею великої європейської держави стає місто Володимир. Саме тут перебував центр князівської влади, видавалися державні акти.

Про тісний зв'язок між Краковом і Володимиром у монетарній і митній справі свідчить документ від 27 серпня 1320 р. – перша згадка, що збереглася, про використання празьких грошів у Галицько-Волинській державі та в міждержавних стосунках. Тоді князь «володимирський і володар землі Русі» Андрій Юрійович підтвердив низку пільг краківським купцям. Серед них – зменшення податку на продаж худоби з трьох до одного гроша: «...щоб у місті Володимирі, де раніше повинні були за будь-яку тварину платити три гроші, тепер визначаємо лише один гріш». Оскільки інших монет грошового номіналу, крім празьких грошів, на цій території й у той час не було, зрозуміло, що йшлося тільки про чеські монети. Документ, який, згідно з останніми дослідженнями, віднесено до автентичних¹⁰, свідчить, що у Володимирі й раніше розраховувалися грошами, а князь лише зменшив плату. Але якщо в ньому, крім грошів, згадується й інший європейський номінал – денарій, то в аналогічному документі, виданому у володимирській державній канцелярії для купців міста Торуня (одного з найбільших європейських торговельних та адміністративно-військових центрів XIV ст.) під тією ж датою фігурує лише денарій¹¹. Це може пояснюватися відсутністю в торунських торговців «чеської валюти» для розрахунків і регламентацією податкових міжнародних угод. Це цілком відповідає історичним реаліям. Нумізматичні та писемні джерела свідчать, що у володіннях Тевтонського ордену «епоха гроша» починається значно пізніше.

У Краківській землі фіксується значна кількість знахідок найдавніших празьких грошів, серед яких є і скарби, які складаються лише з монет Вацлава II¹². У Силезії, Південній та Центральній Польщі найдавніші повідомлення про використання празьких грошів датуються першим – другим десятиліттям XIV ст. У Мазовії празькі гроші вперше згадуються під 1333 р., а у Пруссії – 1335–1336 рр.¹³ Зосередження основного руху празьких грошів між двома столицями – Краковом і Володимиром – цілком відповідає рівню тогочасних товарно-грошових відносин, політичного й економічного розвитку обох країн.

⁹ *Kiersnowski R.* Pradzieje grosza. – Warszawa, 1975. – S.129–145; *Wyrozumski J.* Dzieje Polski Piastowskiej (VIII w. – 1370) // *Wielka Historia Polski.* – Т.2. – Kraków, 1999. – S.280–287.

¹⁰ *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. – Л., 2004. – С.161. – №6.

¹¹ Там само. – С.152–158. – №5.

¹² *Kisielewski J.* Materiały do inwentaryzacji znalezisk groszy praskich odkrytych na ziemiach polskich // *Wiadomości Numizmatyczne* (далі – WN). – 1968. – R.XII. – №3/4 (45/46). – S.217–223. – №70, 75.

¹³ *Paszkiwicz B.* Reforma monetarna króla Wacława II w Polsce // WN. – 2001. – R.XIV. – Z.1 (171). – S.25; *Paszkiwicz B.* Brakteaty – pieniądz średniowiecznych Prus. – Wrocław, 2009. – S.126; *Соболева Н.А.* К проблеме обращения пражских грошей... – С.55.

Дослідники вважають, що з усіх функцій грошей, які феодализм успадкував з античності, насамперед виділяється функція міжнародних грошей. Причому, такі з них як засоби обігу, засіб платежу чи нагромадження могли рівною мірою реалізуватися з функції «міжнародних грошей». А завдяки функції платежу здійснювався перерозподіл «іноземного срібла»¹⁴.

Потрапляння чеського срібла з Кракова до Володимира 1320 р. через податок (платежі) позначає один з основних шляхів регулярного надходження європейських монет і один із головних інструментів забезпечення потреб східноєвропейської держави. Вигідне географічне розташування Володимира з перенесенням сюди на початку XIV ст. столиці однієї з найбільших у той час європейських держав стало об'єктивним чинником замикання на ньому основних комунікацій з Європи. На час перенесення столиці місто вже було одним із найбільших центрів, включених у міжнародну торгівлю. Важливим чинником політичних, економічних і культурних зв'язків із центрально- та західноєвропейськими землями стало існування тут чималої громади іноземців, зокрема німців і чехів. Володимир вважається першим у Русі містом західного типу. Від рубежу XIII–XIV ст. фіксуються елементи маґдебурзького права¹⁵. Відтак немає нічого дивного в тому, що абсолютна більшість польських торговельних шляхів у першій половині XIV ст. спрямовувалася саме на Володимир і міста Володимирської землі¹⁶.

Окремі надходження празьких грошів на західноукраїнські землі можливі вже на самому початку XIV ст., урахувавши активну участь руських загонів у війні між Вацлавом II і Володиславом Локетком на території Польщі в 1300–1302 рр.¹⁷, а також торгівлю. Серед таких, можливо, знахідки грошів Вацлава II з Тустані – митного й оборонного пункту на «соляному шляху» з Дрогобича до Європи, а також окремі монети з Галича, Княжого, Ярослава, Перемишля¹⁸.

Але, очевидно, визнаним еквівалентом чеські монети стають із 1320-х рр., після уніфікації грошових одиниць Краківського і Сандомирського князівств, спрямованої на стандарт обігових празьких грошів¹⁹, а також коронації Володислава Локетка в 1320 р.²⁰ І через Краків, і через Сандомир здавна проходили найважливіші комунікації. Зокрема, значення другого як стратегічного пункту на перехресті доріг із Пруссії до Кракова й Угорщини та з Русі (Львова) до Кракова й Силезії фіксується ще за Володислава Локетка. Проте ключову роль місто відіграватиме за Казимира III (1333–1370 рр.)²¹.

¹⁴ *Михалевский Р.И.* Очерки истории денег и денежного обращения. – Москва, 1948. – Т.1. – С.27–30; *Поршнев Б.Ф.* Феодализм и народные массы. – Москва, 1954. – С.126, 139.

¹⁵ *Режабек И.* Юрий II-й, последний князь всей Малыя Руси // Болеслав-Юрий II, князь всей Малыя Руси: Сборник материалов и исследований. – Санкт-Петербург, 1907. – С.58–60; *Терський С.* Княже місто Володимир. – Л., 2010. – С.215–217.

¹⁶ *Wyrozumka B.* Drogi w ziemi Krakowskiej do końca XVI wieku // Prace Komisji Nauk Historycznych PAN. Oddział w Krakowie. – 1977. – №4. – S.51.

¹⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Т.III. – С.97–98, 111–112.

¹⁸ *Рожко М.* Празькі гроші на теренах Львова у першій половині XIV ст. // До джерел: Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Л., 2004. – Т.1. – С.621; *Пастернак Я.* Старий Галич... – С.97; *Фіголь М.* Мистецтво... – С.109.

¹⁹ *Paszkiwicz B.* Reforma monetarna... – S.27, 32.

²⁰ *Wyrozumski J.* Dzieje Polski... – S.11, 301.

²¹ *Myśliński K.* Rola miast Polski środkowej w handlu z krajami na południe od Karpat do końca XV w. // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego: Prace Historyczne. – 1977. – CCCCLXIX. – S.21–23.

Про масове надходження празьких грошів не раніше другого – третього десятиліття XIV ст. свідчить абсолютне переважання грошів Яна I Люксембурзького в українських знахідках, датованих першою половиною XIV ст.²²

Джерела не зберегли докладної інформації про весь асортимент товарів і кількість митниць між руськими й польськими князівствами в той час. Але пізніші акти (1349 або 1366 рр.) засвідчують, що на 12 митних пунктах і переправах через річки на шляху між Торунем і Володимиром купець зі звичайним набором товарів міг залишити понад 130 грошів²³. Відтак торгівля з Малополющем видається головним фактором у надходженні празьких грошів. Це не означає, що чеська монета не могла потрапляти до Галицько-Волинського князівства через безпосередні контакти галицьких чи волинських купців із польськими, чеськими, німецькими, угорськими та іншими торговцями в першій чверті XIV ст. Джерела свідчать про існування доріг і митних зборів на шляху до Вроцлава в 1327 р. – ще до походу Казимира на Русь в 1349 р.²⁴

Існує інформація XIX ст. про знахідку великого скарбу і двох поодиноких монет Вацлава II у Смоленську²⁵ (якщо монети було правильно атрибутовано – Вацлав II (?) – Вацлав IV (?)), що може пов'язуватися з діяльністю литовських чи західноруських князів, а також торговельними шляхами з Прибалтики чи Польщі до Вітебська та Смоленська.

Привертає увагу концентрація скарбів й окремих знахідок перших празьких грошів у районі основних місць солевидобувного промислу (м. Галич, с. Княже на Коломийщині, район Калуша) та на шляхах до них у Подністров'ї й Буковині²⁶.

Дністровський торговельний шлях від Галича до Чорного моря в давньоруський час спирався на потужну систему міст-фортець, розташованих уздовж Дністра та його приток – на початку XIII ст. тут налічувалося до 50 міст²⁷. Джерела XV ст. згадують чотири значних перевози через Дністер, але, напевно, їх існувало набагато більше й усі вони давали чималі прибутки²⁸.

Географічне розташування солевидобувних міст на добре відомому шляху: Балтійське море – Вісла – верхів'я Західного Бугу – Дністер – Чорне море, поблизу польського й угорського кордонів, золотоординських міст Старий Орхей та Костешти, безумовно, сприяло надходженню сюди європейського срібла і в

²² Грушевський М.С. Молотівське срібло: Археологічна замітка // *Його ж.* Твори в 50 т. – Л., 2004. – Т.6. – С.301–366; Рожко М. Празькі гроші на теренах Львова... – С.619–636; Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV–XV ст. – Л., 2007. – С.131.

²³ Торговля на Україні XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянина. – К., 1990. – С.20–22. – №7.

²⁴ Grodecki R. Pojawienie się groszy czeskich w Polsce // *Idem.* Polityka pieniężna Piastów. – Kraków, 2009. – S.293; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.VI. – С.30.

²⁵ Soboleva N.A. Nálezy pražských grošů... – S.198. – №1–3.

²⁶ Пастернак Я. Старий Галич... – С.97; Фіголь М. Мистецтво... – С.209; Крижанівський А. Львівський монетний двір... – С.131; Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина... – С.164; Пивоваров С.В. Нумізматичні пам'ятки Буковини... – С.78–95; Огуй О.Д. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині. – Ч.1: 1370–1475. – Чернівці, 2009. – С.21–30, 52–54; Грушевський М.С. Молотівське срібло... – С.301–366.

²⁷ Возний І. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. – К.; Чернівці, 2009. – Ч.2. – С.325–329.

²⁸ Dąbkowski P. Stosunki gospodarcze ziemi Halickiej w XV w. // *Pamiętnik Historyczno-Prawny.* – 1927. – Т.III. – Z.4. – S.36.

XIV ст. Як вдало підмічено сучасною українською дослідницею, тема солі проходить постійним лейтмотивом в європейському фольклорі, зокрема у чеському і словацькому (казка «Сіль дорожча за золото» та ін.). Без солі неможливий розвиток багатьох галузей виробництва як у кочовиків, так і у мешканців європейських міст²⁹. Із сіллю і солевидобувним промислом пов'язується один з основних чинників розвитку товарно-грошових відносин і розповсюдження празьких грошів у сусідній Польщі. Одна з найперших згадок про податки у празьких грошах (1306 р.) відноситься до соляних промислів у Бохні, на шляху між Краковом і Перемишлем³⁰. Таким чином, наявність покладів солі у володіннях галицьких і волинських князів була ще одним об'єктивним чинником спрямування сюди європейської валюти – найперших празьких грошів.

Напевно, фактор солі мав велике значення і для іншого осередку – міста Белза, який вважався головним центром солеторгівлі на Волині, отримуючи дрогобицьку, долинську і коломиїську сіль. Мазовія, на відміну від інших польських земель, не мала власної солі й завозила її з Русі – через Белз, крім Мазовії, товар ішов також на Підляшшя. Із торгівлею сіллю пов'язуються митні комори над Бугом і Нурцем. А 1377 р. Белз отримав право складу й для литовської солі від Володислава Опольського³¹. Тож шляхи через Белз на Мазовію були також потужним джерелом отримання чеської валюти, альтернативним малопольським. Але, імовірно, суттєве надходження чеського срібла мало місце дещо пізніше, зважаючи на повідомлення про використання тут празьких грошів (1337–1338 рр.) та дані монетних знахідок³².

Багато дослідників звертають увагу на Львів як вузловий пункт у левантійській торгівлі між Заходом і Сходом. Дійсно, місто мало виняткове значення у забезпеченні транзиту західних і східних товарів, і не випадково у Львівській землі фіксується концентрація знахідок празьких грошів XIV ст.

У 1339 р. Болеслав II Юрій надає Барткові з Сандомира вїтвство у місті Сянику, поблизу від солевидобувних районів, з податком у грошах і денаріях³³.

Саме Львів у другій половині XIV ст. спромігся на власну емісію монет, які за метрологічними показниками орієнтувалися на празькі гроші³⁴. Як значний економічний і політичний центр Львів, безумовно, був задіяний у міжнародній торгівлі вже в першій половині XIV ст. Він позначений на навігаційній карті Анджеліно Дульсера 1339 р. У 1343 р. послы венеційського сенату їхали до золотоординського хана через Львів³⁵.

Привертають увагу скарби, окремі знахідки з обрізаними по колу празькими грошами, які за молодшими монетами датуються 1340-ми рр. Знахідки

²⁹ Михайлова Р.Д. Художня культура Галицько-Волинської Русі. – К., 2007. – С.45.

³⁰ Grodecki R. Pojawienie się groszy... – S.290.

³¹ Kiersnowska T. Czernsk w XIII i XIV wieku ośrodek władzy książęcej na południowym Mazowszu. – Warszawa, 1986. – S.156; Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego: Województwo Belskie od schyłku XIV do poszatkę XVII w. – Warszawa, 1993. – S.66.

³² Paszkiewicz B. Reforma monetarna... – S.27, 32. Kisilewski J. Materiały... – S.217–223.

³³ Купчинський О. Акти та документи... – С.187–194. – №2.

³⁴ Крижанівський А. Львівський монетний двір... – С.41.

³⁵ Історія Львова: У 3 т. – Т.1: 1256–1772. – Л., 2006. – С.56; Извлечение из сочинения Вильгельма Гейда «История торговли Востока в средние века» (перевод Л.П.Колли) // Известия Таврической учёной архивной комиссии. – 1915. – Т.52. – С.111; Котляр М.Ф. Торговля на Україні в XIV–XV ст. // Український історичний журнал. – 1975. – №1. – С.42.

обрізаних празьких грошів зафіксовані в Польщі, Молдавії, Німеччині та Румунії, але абсолютно переважають на території Галичини. Традиційно більшість дослідників пов'язують це явище з карбуванням срібної монети у Львові у другій половині XIV ст.³⁶ Але значна кількість монетних знахідок, датованих першою половиною XIV ст., дозволяє визнати, що обрізування грошів розпочалося до карбування монет у Львові.

У Молотівському скарбі 1896 р. із с. Демидова над Дністром було 65 празьких грошів цілих і обрізаних («*minores et majores*») Вацлава II (3 обрізаних), Яна I Люксембурзького (59, із них 38 обрізаних і 3 невизначені), а також прикраси, які мають багато аналогій із мистецькими геральдичними виробами Галицько-Волинського князівства³⁷. Відсутність монет Карла I (1346–1378 рр.) дозволяє датувати скарб не пізніше 1340-х рр.

1346–1349-м роками за наймолодшими монетами датується скарб 2000 р. із розкопок на території львівської пивоварні. Він складався тільки з 62-х обрізаних празьких грошів Вацлава II (2), Яна I Люксембурзького (55), Карла I (перших років карбування) (5)³⁸. Такими ж роками датується скарб, знайдений 2003 р. біля Калуша на Івано-Франківщині, зі 120 грошами: Вацлава II (3), Яна I Люксембурзького (115), Карла I (2) та угорського Карла Роберта (1323–1338 рр.) (1). Обрізаних було 30 грошів³⁹. Значна частина депаспортизованих обрізаних грошів із Львівського історичного музею також датується першою половиною XIV ст.⁴⁰

Два обрізаних празьких гроша Яна I Люксембурзького відомі з поселення біля с. Пільний Мукарів Хмельницької області, знайдені разом із мідним пулом хана Узбека (1313–1341 рр.) та каблучками з галицькими геральдичними емблемами⁴¹.

Такі обрізані монети відомі в Галичі та околицях, але відсутні серед волинських знахідок, що може бути свідченням їх використання до поділу Галицько-Волинського князівства в 1340 р. У згаданих скарбах, датованих кінцем 1340-х рр., абсолютно переважають гроші Яна I Люксембурзького. Це, а також обрізаний стан монет, може вказувати на їх природу – залучення срібла через внутрішні податки в умовах призупинення нових надходжень, що не виключає продовження обрізування та використання чеських монет під час карбування у Львові в 1350–1380-х рр.⁴²

Після смерті останнього галицько-волинського князя Юрія II Болеслава у квітні 1340 р. Галицька земля з її столицею Львовом стала осередком політичної та економічної боротьби за галицько-волинську спадщину. Визнаючи себе васалом основних могутніх сусідніх володарів – Любарта, Казимира III, Людовіка Угорського і золотоординського хана, правитель Галицької землі та

³⁶ *Bagiński W.* Obcięte grosze praskie na Rusi Czerwonej // *Biuletyn Numizmatyczny*. – 1983. – №3. – С.47; *Крижанівський А.* Львівський монетний двір... – С.129.

³⁷ *Грушевський М.С.* Молотівське срібло... – С.361–366.

³⁸ *Рожеко М.* Празькі гроші... – С.619–636.

³⁹ *Крижанівський А.* Львівський монетний двір... – С.131.

⁴⁰ *Соболева Н.А.* Празькие гроши в музеях Украины // *НС*. – К., 1963. – Вып.1. – С.128–138.

⁴¹ Україна: Литовська доба 1320–1569 / Русіна О., Сварник І., Войтович Л. та ін. – К., 2009. – С.106. Автор щиро вдячний О.Погорільцеві за інформацію про цю знахідку.

⁴² *Крижанівський А.* Львівський монетний двір... – С.129–137.

Львова Дмитро Дедько досить вдало користувався географічним, політичним і економічним становищем міста⁴³.

Відомий лист угорського короля від 1344 р. до Дмитра Дедька про галицьких митників, які беруть із кошицьких купців більше, ніж із польських та інших чужоземних, свідчить про існування в той час митно-податкової системи. Цей документ, а також інший, виданий того ж року, в якому згадувалися купці, котрі приходили із Русі⁴⁴, Польщі та інших країв, вказує на можливість отримання угорського срібла. Про це свідчать і окремі знахідки угорських монет разом із чеськими⁴⁵.

До цієї ж групи приєднуються знахідки з Буковини – із добре дослідженої пам'ятки Зелена Липа. Тут знайдено: 4 обрізаних празьких гроша Яна I Люксембурзького (3), Карла I (1), по 2 мідних і срібних наслідування монет Золотої Орди, датованих авторами розкопок 1360-ми рр., 1 срібний денарій міста Аквілеї, карбований за правління Бернтрандо (1334–1350 рр.) та 1 срібний угорський денарій Людовіка (1342–1382 рр.). За монетними знахідками період існування і загибелі городища датується 1360–1370-ми рр. та пов'язується з угорською фортецею Нестервар (Дністровський Замок). За наявністю кружка між словами «Karolus Primus» гріш віднесено до останніх років карбування Карла I⁴⁶. Проте такий розділовий знак типовий для грошів Карла I, карбованих і в 1340–1350-х рр.⁴⁷

Наявність мідної монети – наслідування золотоординського пулу з двоголовим орлом – характерна для пам'яток 1340–1360-х рр. Не заперечуючи можливості використання згаданих монет або їх частини угорським гарнізоном фортеці та її загибелі в 1360–1370-х рр., слід зазначити, що нумізматична колекція з розкопок може розглядатися в контексті історії Шипинської землі (1340–1359 рр.) – державно-політичного утворення на межі інтересів могутніх сусідів: Польщі, Угорщини, Золотої Орди, Великого князівства Литовського. Обрізані празькі гроші Яна I Люксембурзького і Карла I відомі і в інших знахідках з території Буковини⁴⁸.

Безумовно, володарі такого державного утворення намагалися віднайти і забезпечити власні шляхи для надходження монетарного срібла. Згадана колекція має багато паралелей із знахідками з Галичини, датованими 1340–1350-ми рр. Існує версія про зв'язок відомого татарського шляху з Криму до Львова з маршрутом через золотоординські міста Дністровсько-Прутського межиріччя, виникнення яких датується 1350–1352 рр.⁴⁹ Основна переорієнтація польських комунікацій на Львів, напевно, сталася після включення міста до складу володінь Казимира III (похід 1349 р.)⁵⁰.

⁴³ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2006. – С.106–107.

⁴⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. VI. – С. 25.

⁴⁵ Пивоваров С. В. Нумізматичні пам'ятки Буковини... – С. 78–101; Крижанівський А. Львівський монетний двір... – С. 131.

⁴⁶ Пивоваров С. В. Городище другої половини XIV ст. в с. Зелена Липа на Буковині // Археологія і давня історія України. – К., 2010. – Вип. 1. – С. 369.

⁴⁷ Veselý S. Pražské groše Karla IV // Numismatický Sborník. – 1968. – X. – S. 123–138; Pinta V. Studie o chronologii pražských grošů Karla IV z let 1346–1378 // Numismatické Listy. – 1971. – XXVI. – S. 71–80.

⁴⁸ Огуй О. Д. Історія обігу... – С. 21–30, 52–54.

⁴⁹ Полевой Л. Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII–XV вв. – Кишинёв, 1979. – С. 155; Русев Н. На грани миров и эпох. – Кишинёв, 1999. – С. 55–57.

⁵⁰ Kalfas-Piotrowska S. Stosunki handlowe śląsko-polskie za Kazimierza Wielkiego // Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku. – Katowice, 1936. – V. – S. 233–234.

Із 1340-х рр. значно посилилися позиції Дмитра-Любарта, політичний і економічний центр Волині поступово переходить до Луцька – Любартової столиці ще з 1323–1324 рр.⁵¹ Поділ Волині в 1340–1383 рр. між Польщею й Литвою, тривалі воєнні дії, безумовно, відбилися на динаміці надходження монет. Водночас саме на Волині фіксується найбільша кількість знахідок празьких грошів, датованих часами Карла I⁵². Окрема стаття про кордони в договорі Любарта та Казимира III (1366 р.) свідчить про намагання чітко розмежувати шляхи й митні комори між Луцьком і Володимиром⁵³.

Значним стимулом для надходження монет (насамперед «загальноєвропейської валюти» – празьких грошів) було будівництво і відновлення волинських фортець. Наприклад, на відбудову лише Володимирського замку в 1368–1370 рр. польський король Казимир витратив 3000 гривень широких (144 000 празьких грошів). Ще 600 гривень широких (28 800 празьких грошів) було призначено урядникові, який наглядав за будівництвом⁵⁴. Певно, що краківський двір виділяв великі суми й на інші фортеці-міста Володимирської та Галицької земель. Саме масштабні будівельні роботи того часу були одним із головних джерел надходження празьких грошів.

Виділення окремого Белзького князіння Юрія Наримунтовича в 1352–1377 рр., угоди між Казимиром III та литовськими князями від 1352 і 1366 рр., безумовно, повинно було спрямувати значну кількість срібла до столиці князівства. Можливо, що якраз піднесенням значення белзько-люблінського шляху пояснюється частина знахідок празьких грошів Карла I на Волині та їх поява в Литві.

Люблін здавна належав до основних осередків на шляху чесько-руської торгівлі⁵⁵. За Володислава Локетка та Казимира III він значно зміцнив свої позиції. У джерелах люблінсько-радомський шлях згадується із середини XIV ст. і пов'язується з ініціативою Вроцлава. А 1383, 1392 і 1404 рр. місто отримало низку привілеїв на торгівлю у Великому князівстві Литовському⁵⁶. Географічне розташування Любліна дозволяло отримувати чеське срібло минаючи Краковом і бути його «розподільником» як для руських, так і для литовських князівств.

У сучасній історіографії звертається увага на досить пізні розповсюдження празьких грошів у Литві. Незначна кількість монет Карла I у знахідках пов'язується з пізнішими надходженнями, з монетами Вацлава IV (1378–1419 рр.)⁵⁷. Але тривалі взаємовідносини з галицько-волинськими, мазовецькими та польськими володарями, князівством Любарта не могли не позначитися на поширенні чеських монет у Литві. У другій половині XIV ст. до традиційних шляхів із Кракова і міст Центральної Польщі долучаються альтернативні

⁵¹ Терський С. Лучеськ X–XV ст. – Л., 2006. – С.26, 162–171.

⁵² Soboleva N.A. Nálezů pražských grošů... – S.198. – №4; S.200. – №5–6.

⁵³ Довнар-Запольский М. Из истории литовско-польской борьбы за Волинь (договоры 1366 г.). – К., 1896. – С.10.

⁵⁴ Зубрицкий Д. Аноним Гнезненский и Иоанн Длугош: Латинские выписки из сочинений, статей, относящихся к истории Галицко-Владимирской Руси, за период от 1337 по 1387 г. с русским переводом и критическими исследованиями и замечаниями. – Л., 1855. – С.1–26, 69.

⁵⁵ Флоровский А.В. Чешско-русские торговые отношения X–XII вв. // Международные связи России до XVII в. – Москва, 1961. – С.74.

⁵⁶ Myśliński K. Rola miast... – S.21.

⁵⁷ Смилъгвичюс В. Пражские гроши Карла I вкладах Литвы // VIII Всероссийская нумизматическая конференция: Тезисы докладов и сообщений. – Москва, 2000. – С.96–97.

можливості в отриманні «загальноєвропейської валюти» через зв'язки з пруськими і північнопольськими містами.

Значною перепоною на шляху надходження празьких грошів стало закриття доріг, характерне для 1350–1370-х рр. Тривале протистояння литовських князів і Любарта з польським та угорським королем, міст Кракова, Вроцлава, Торуня за східноєвропейські шляхи і ринки, безумовно, позначалося і на надходженні європейського срібла, пошуках нових шляхів його одержання. Принаймні, із середини 1350-х рр. пруські купці намагалися відтворити нову дорогу в Русь через литовські землі, увійшовши в порозуміння з місцевими князями. «Ви відкрили їм (Литві) проходи й дороги, що в літі (1356 р.) були звичайно замкнені, побудували небували мости і тим дороги купців ріжних людей, що з ваших і чужих навіть земель звичайно переходили до Татарських і Руських земель через Польщу, повернули ви через землі невірних (Литви); із того польському королеві та його підданам приходили всякі користі й вигоди, а тепер їх дістають ті невірні», – звертався римський понтифік до пруського магістра на підставі скарг Казимира⁵⁸.

Тоді й вроцлавські купці просили короля Карла I про сприяння з безмитною дорогою в Русь поза кордонами Польщі⁵⁹. В історіографії зверталася увага на знахідки празьких грошів у зв'язку з існуванням торгівельного шляху Прага – Вроцлав – Краків – Володимир – Київ або Краків – Львів⁶⁰. Дійсно, вроцлавський шлях (Вроцлав – Ополе – Краків – Сандомир – Русь) належав до найважливіших в Європі. Але під час протистояння Кракова та Вроцлава і товари, і європейське срібло надходили минаючи Краків.

Постійне закриття доріг і розгалужена митна система залишали за Польщею роль головного «розподільника» чеської валюти далі на схід і в останній третині XIV ст. Як це було 1372 р., коли Людовік знову «зачинив шляхи на Львів і Русь для чеських, моравських, силезьких, пруських і спеціально торунських купців», які не мали йти далі Кракова та Сандомира⁶¹.

У 1360–1380-х рр. фіксується змішання різних груп місцевих, регіональних, монет із празькими грошами у скарбах Східної Європи, що свідчить про обіг чеських монет на широких теренах. Празькі гроші того часу відомі в Литві у скарбі з Червоного Двору біля Вільна⁶², у Борщівському скарбі на Переяславщині⁶³ разом із місцевими монетами, датованими початком 1380-х рр., що вказує на можливість в їх надходженні до окремих князівств Східної Європи в той час. Незначна кількість таких знахідок і монет у скарбових комплексах свідчить, що празький гріш ще не став тут загальним еквівалентом вартості, а використовувався як монетарний метал.

Уже у середині – на початку другої половини XIV ст. відзначається активізація надходження європейського срібла вздовж відомого татарського шляху

⁵⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.6. – С.32.

⁵⁹ Там само. – С.31.

⁶⁰ Соболева Н.А. К проблеме обращения пражских грошей... – С.54.

⁶¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.6. – С.34.

⁶² Сиверс А.А. Топография кладов... – №5. – С.10.

⁶³ Зразюк З., Хромов К. Борщевский клад // Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. – К., 2007. – Ч.II. – С.99, 116.

(«via tartarica»). У сучасній історіографії масштабні кампанії Ольгерда в 1360-х рр. і, зокрема, похід на Сині Води 1362 р. пов'язуються з намаганням взяти під контроль найважливіші торговельні магістралі в напрямку Кафи⁶⁴.

Існують різні погляди на локалізацію тих чи інших ділянок шляху, що, певно, обумовлено браком джерел і хронологічними змінами їх проходження, але його більша частина пов'язується з Поділлям, що й зумовило розповсюдження празьких грошів у володіннях Коріатовичів⁶⁵. Визначення плати по 20 празьких грошів із лана землі на 204 лана в місті Кам'янці (1374 р.)⁶⁶ повинно було ґрунтуватися на тривалому знайомстві з такою монетою та її достатньою кількістю в мешканців. Торговицький скарб, знайдений на березі р. Синюхи, який налічував 173 монети: джучидські диргеми від Токти (1290–1312 рр.) до Навруза (1359–1360 рр.), а також 6 празьких грошів Вацлава II, Яна I Люксембурзького та Карла I (1346–1378 рр.)⁶⁷, напевно, фіксує напрямок розповсюдження чеської монети на Поділлі.

Привертає увагу факт, що саме в районі Торговиці – значного золотоординського центру на р. Синюсі – зустрілися потоки європейського і ординського срібла. Подібне явище фіксується і на Середньому Дністрі для середини XIV ст., де з'єдналися компоненти грошового обігу золотоординських міст і Південно-Західної Русі⁶⁸.

У Пастирському скарбі (Черкаська обл.) разом із 38 празькими грошами Карла I і Вацлава IV було 86 галицько-руських (львівських) грошиків Людовіка Угорського (1370–1382 рр.). Згадка про львівські монети лише єдиного емітента Людовіка, чие карбування тривало до початку 1380-х рр. у Львові⁶⁹, разом із наявністю грошів Вацлава IV (напевно, перших емісій) дозволяє досить точно датувати скарб до 1387 р., початку карбування монет у Львові за Владислава Ягайла. За своїм складом цей скарб наближається до низки галицьких знахідок за часів підпорядкування Галицької Русі Угорщині в 1372–1386 рр., як скарби з Бобулинців та Великих Бірок на Тернопільщині⁷⁰.

В останній чверті XIV ст. у торгівлі між Західною і Центральною Європою та Причорномор'ям набуває значення молдавський шлях («via valachica»), що стає альтернативним давньому татарському. Значною мірою контрольований молдавськими господарями він проходив із Кракова через Львів на Бібрку, Рогатин, Галич, Коломию, Чернівці (або Хотин), Серет, Сучаву, звідки через Ясси йшов на Білгород та до портів Чорного моря, у тому числі Кафи. Ділянка від Сучави до Кракова мала назву львівської. Важливим відгалуженням був кам'янецький шлях, який проходив через Бояни на Хотин, Кам'янець, Бар і Київ⁷¹.

⁶⁴ Галенко О. Золота Орда у битві на Синіх Водах 1362 р. // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С.147.

⁶⁵ Котляр Н.Ф. Левантійська торгівля Львова XIV–XV вв. по нумизматическим данным // Нумизматика і епіграфіка. – К., 1966. – Вып. VI. – С.139; Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі. – К., 1992. – С.100.

⁶⁶ Kurtyka J. Repetorium Podolskie: Dokumenty do 1430 r. // Rocznik Przemyski. – 2004. – Т. XI. – З. 4. – S.157–158.

⁶⁷ Сиверс А.А. Топография кладов... – С.28. – №90.

⁶⁸ Полевой Л.Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII–XV вв. – Кишинёв, 1979. – С.144.

⁶⁹ Kotlar M. Znaleziska monet... – S.41. – №103.

⁷⁰ Ibid. – S.31–32. – №49, 52.

⁷¹ Мохов Н.А. Молдавский торговый путь в XIV–XV вв. // Польша и Русь. – Москва, 1974. – С.302–303; Озуй О.Д. Історія обігу... – С.67–69.

Тут формується потужна система митних пунктів, які дають можливість нагромаджувати значну кількість монетарного металу. З останньої чверті XIV ст. Молдавія карбувала власну монету. Імовірно, саме з проходженням молдавським шляхом та його відгалуженням пов'язується більшість зафіксованих знахідок із 96 чеськими монетами в Південно-Східній Європі⁷². Безумовно, частина їх увібрала у себе старий монетарний запас із Галичини. Приклад цього – добре відомий Кугурештський скарб, де явно фіксуються два пласти монетарного металу XIV і XV ст.⁷³

У XV ст. відзначаються суттєві зміни у використанні чеської монети в Польщі. Припинення карбування зі смертю Вацлава IV (1419 р.) вплинуло на динаміку та шляхи надходження монетного срібла. Так, за писемними джерелами, доля чеської монети в польському обігу XIV ст. сягала 95%, а до половини XV ст. вона становила близько 50%⁷⁴. Дослідники звертають увагу на нерівномірність співвідношення власних монет і празьких грошів у різних регіонах Польщі. У Малопольщі перевага празьких грошів фіксується до 1410–1415 рр., а з 1430 р. абсолютно домінує польська монета. У Великопольщі певна рівновага празьких грошів із місцевою монетою відзначається пізніше, десь до 1415–1420 рр. У великих грошових операціях чеська монета переважала польську до 1410 р.⁷⁵

Згадки про використання празьких грошів у Червоній Русі поступаються таким із Велико- та Малопольщі, але у самому Львові празький гріш надзвичайно часто згадується як платіжний засіб, причому у другій половині 1430–1440-х рр. частіше, ніж на початку XV ст.⁷⁶ Утім, безумовно, такі висновки досить приблизні, оскільки обумовлені не стільки реальними цифрами, як станом збереження писемних джерел.

В історіографії звертається увага на певний зв'язок між зникненням празьких грошів із Польщі та гуситським рухом⁷⁷. У Великому князівстві Литовському навпаки – їх розповсюдження зумовлювалося саме контактами з чеськими гуситами⁷⁸.

При аналізі монетних знахідок зі Східної Європи дослідники звертають увагу на значну перевагу празьких грошів Вацлава IV останньої групи, карбованої після 1405–1407 рр.⁷⁹ При цьому в Польщі навпаки – переважають монети перших емісій цього короля⁸⁰.

Контакти великого князя литовського Вітовта з гуситами, безумовно, повинні були відбитися й на динаміці надходження празьких грошів, але більше в

⁷² *Травкин С.П.* Поступление иноземных монет на территорию Юго-Восточной Европы в XIII – первой половине XVII вв. // *Stratum Plus*. – 2001/2002. – №6. – С.298.

⁷³ *Маркевич В.И., Полевой Л.Л., Фин Ш.Р.* Кугурештский монетно-вещевой клад XV в. // Труды Государственного историко-краеведческого музея Молдавской ССР (за 1960 г). – Кишинёв, 1961. – С.75–112.

⁷⁴ *Szwagrzyk J.* Szerokie grosze praskie na ziemiach polskich 1302–1547 // *Ze Skarbcza Kultury*. – 1967. – Z.18. – S.91; *Kubiak S.* Monety pierwszych Jagiellonów (1386–1444). – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970. – S.169.

⁷⁵ *Kubiak S.* Monety pierwszych Jagiellonów... – S.172–173.

⁷⁶ *Ibid.* – S.171.

⁷⁷ *Ibid.* – S.175.

⁷⁸ *Соболева Н.А.* Хронология и области... – S.160.

⁷⁹ *Ibid.* – S.158.

⁸⁰ *Piniński J.* Grosze czeskie: obieg na terenie WKL i Korony, podobieństwa i różnice // *Pieniądz i mennictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego*. – Białystok, 1987. – S.41–42.

економічному плані, змінах у напрямку доріг, придбанням зброї, обладунків та ін. Розвиток економіки, ліквідація удільних князівств, постійні війни, активна будівельна політика були об'єктивними чинниками залучення чеських монет як головної монетної і рахункової одиниці.

Масове надходження празьких грошів початку XV ст. до Східної Європи могло зумовлюватися й окремими подіями, перерозподілом територій та ін. Але з другої чверті XV ст. переміщення значних обсягів чеської монети відбувалося насамперед за рахунок перерозподілу внутрішніх резервів. Чисельні знахідки свідчать про тривале використання цих монет, майже до кінця XV ст. І якщо в 1441–1444 рр. у Кракові виникали проблеми зі сплатою податків у зв'язку з недостатньою кількістю празьких грошів⁸¹, то у Великому князівстві Литовському виплати значних сум саме у празьких грошах були можливі ще в 1490-х рр., а окремі давні податки (ловецьке, бобровщина, куничне, медова данина) майже до кінця XVI ст. фіксуються у широких (празьких) грошах⁸². На відміну від польських територій на литовських землях монеті грошового ґатунку – празькому грошу – альтернативи не було.

⁸¹ Kubiak S. Monety pierwszych Jagiellonów... – S.175.

⁸² Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – К., 1981. – С.28–31, 72.

Written, archeological and numismatic sources point the specificity of the ways of inflow of Prague groschen on the various regions and various principalities East Europe. The first appearance of groschen is connecting with contact between Poland and Halych-Volyn' towns. The salt-fields were major factor of the influx of Prague groschen. Most of Scholars date the disappearance of groschen from circulation in Polish lands in the first half of XV century. The Prague groschen of Wenceclaus IV were dominating in Ukrainian lands of the Grand Duchy of Lithuania during the XV century.

УКРАЇНЬСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА НА ВІЛЕНСЬКИХ ПЕРЕГОВОРАХ МІЖ РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ ТА РОСІЄЮ ВОСЕНИ 1656 р.

Досліджується українська проблематика під час переговорів між Річчю Посполитою та Москвою у с. Немежі під Вільном, що тривали з 22 серпня до 3 листопада 1656 р. На ці перемовини гетьман Б.Хмельницький відправив своїх послів на чолі з сотником Р.Гапоненком, видавши їм у Чигирині інструкцію від 5 серпня (н.ст.). По прибутті до російського табору під Рыгою 11 вересня Р.Гапоненка було затримано приблизно на два – три тижні. Вирушити до Вільна йому дозволили в період між 23 і 29 вересня, а на місце переговорів він прибув лише 4 жовтня. Однак у цей час, коли М.Одоевський зробив перші кроки до припинення дискусій про українсько-польський кордон (після десятого засідання, 30 вересня), присутність українських послів породила великі непорозуміння як у московському, так і в польсько-литовському таборах. Р.Гапоненко та його супутники взяли участь у роботі на початку засідання, яке відбулося 16 жовтня, проте невдовзі на вимогу М.Одоевського змушені були покинути намет. Після цього до інших сесій їх уже не допустили. Головною причиною такої ситуації стали кардинальні розбіжності української й московської політики щодо відносин із польським королем. Простежується також еволюція ідеї щодо поділу України по Дніпру, перші документальні згадки про яку зустрічаються в листуванні вищого духівництва Речі Посполитої від середини вересня 1656 р. На початку жовтня ця думка була вже сформульована як офіційний наказ Яна Казимира польсько-литовським комісарам під Вільном.

Після закінчення воєнної кампанії 1655 р. й укладення миру в листопаді з татарами під Озерною українська дипломатія вступила в період великої кризи, яка поглиблювалася в результаті підготовки російсько-польських переговорів. Формування семигородсько-шведської ліги, що відбувалося у цей час, відкривало перед Україною нові перспективи. Однак у 1656 р. в гетьмана Богдана Хмельницького вже не було такої впевненості щодо надійності союзу зі шведами, як попереднього року. Неясність у відносинах із Карлом X Густавом після відступу Б.Хмельницького з-під Львова, амбітність шведського короля в політичних планах, намагання завоювати прихильність польської шляхти завдяки поверненню українських земель під владу Речі Посполитої – ці та багато інших обставин були визначальними для настороженого ставлення козацьких політиків, коли йшлося про формування українсько-шведського союзу.

Із боку Яна Казимира на початку 1656 р. сподівання на союз із козацтвом у майбутній кампанії проти шведів були досить сильними. У результаті укладених під Озерною домовленостей між Україною і Кримом запрацювала українсько-польська комісія для вироблення умов мирного договору¹. Від успіху або невдачі переговорів Речі Посполитої з Україною Ян Казимир великою мірою узалежнював перспективи розвитку майбутнього переговорного процесу

* Федорук Ярослав Олександрович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, відділ пам'яток княжої та козацької доби.
E-mail: iarfedoruk@yahoo.com

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т.IX. – Ч.II. – С.170 і далі.

з Росією. Ішлося про те, що в разі, якби Річ Посполита могла відрадити козаків від підданства Олексієві Михайловичу, Янові Казимиру було б набагато легше вести з ним переговори.

Найраніші новини про підготовку російсько-польської комісії, які походили з офіційних московських джерел, дійшли до Б.Хмельницького з посольством Федора Зикова, який їхав до Яна Казимира через Чигирин², і поверненням від царя українських послів Дем'яна Якименка та Василя Климентьєва. 24 квітня (4 травня) 1656 р. у відповідь на польське посольство опшмянського маршалка Петра Галінського до Москви Ф.Зиков вирушив із повідомленням для Яна Казимира, що цар дає згоду на мирні переговори за посередництвом імператора. За день перед тим Олексій Михайлович видав у Москві грамоту Б.Хмельницькому з відповіддю на посольство Д.Якименка. У цьому документі на перший пункт інструкції гетьмана про українсько-польські конфлікти, що виникали у зв'язку з переговорами України з Яном Казимиром, цар повідомляв про підготовку мирних переговорів із Річчю Посполитою, діяльність посольства австрійців Алегретті й Лорбаха в Москві та дипломатичну місію П.Галінського³.

Із польського боку 25 травня (н.ст.) 1656 р. до українського гетьмана про це писав також чернігівський воевода Криштоф Тишкевич, зазначаючи, що цар і король домовилися з імператором Фердинандом III про посередництво⁴.

Ці новини про підготовку мирних переговорів Олексія Михайловича і Яна Казимира завдавали відчутного удару по зовнішній політиці Б.Хмельницького, який і далі розробляв плани проти Речі Посполитої й шукав союзників для нового походу на захід. Під загрозою опинилася сама ідея приєднання західноукраїнських земель до Війська Запорозького, і це змушувало гетьмана в 1656 р. змінювати орієнтири своєї політики, пристосовуючись до тогочасної міжнародної кон'юнктури. Охолодження в українсько-російських відносинах, що розпочалося під час суперечок у спільному поході козацьких і московських військ на Львів восени 1655 р., у середині 1656 – на початку 1657 рр. дедалі поглиблювалося. З українського боку це проявлялося в тому, що гетьман наполегливо робив спроби переконати царя в ненадійності союзу Росії з поляками. Із московського – у намаганнях узяти на себе функцію виразника інтересів Війська Запорозького перед польським королем, пристосовуючи ці інтереси до потреб власної політики.

Разом із посольством Ф.Зикова український гетьман відправив до Яна Казимира також і свого посланця⁵. Хоч документи про його завдання не збереглися, однак про це неважко здогадатися: у контексті інструкції, що її мав московський посол від царя, і попередніх українсько-польських мирних

² 9 (19) травня 1656 р. Ф.Зиков прибув до Чигирин, де наступного дня отримав аудієнцію у Б.Хмельницького (див.: *Каманин І.М.* Документи епохи Богдана Хмельницького 1656 и 1657 г.г., извлечённые из Главного московского архива министерства иностранных дел. – К., 1911. – Док VI. – С.39–40).

³ *Заборовский Л.В.* Недооценённый документ Богдана Хмельницкого? // *Славяноведение.* – Москва, 1992. – Вып.6. – С.54–55; *Его же.* Католики, православные, униаты: Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в.: Документы: Исследования. – Москва, 1998. – Ч.1: Источники времени гетманства Б.М.Хмельницкого. – С.251–252).

⁴ *Грушевский М.* История Украины-Руси. – Т.IX. – Ч.II. – С.1219.

⁵ Ним був, мабуть, білоцерківський полковник Филон Гаркуша (див.: *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII ст. – К., 2011. – С.316–317).

переговорів першої половини 1656 р. він повинен був повезти до Яна Казимира формальне запевнення Б.Хмельницького в мирних намірах стосовно Речі Посполитої.

Незважаючи на офіційність інформації, отриманої у Чигирині від Ф.Зикова, Олексій Михайлович через нього не дав гетьманові відомостей про час і місце московсько-польського з'їзду, котрий готувався. Спеціальним листом від 7 (17) червня 1656 р., відправленим до царя з Іваном Скоробогатим, Остафієм Федьковичем та іншими посланцями, Б.Хмельницький просив повідомити його про такі новини. При цьому він давав знати московському правителю про власний намір відправити на ці переговори й своїх послів «[...] до боку его царского величества» (п.7 посольської інструкції)⁶.

Однак ще перед тим, як українське посольство виїхало до російського табору, і незалежно від цього, 28 травня (7 червня) 1656 р. з Полоцька, де на той час перебував Олексій Михайлович у поході на Ригу, до Чигирини вирушив стольник Василь Кикін, завданням якого було повідомити гетьмана про рішення царя почати у серпні переговори з Яном Казимиром у Вільні. 26 червня (6 липня) він уже повернувся назад до Полоцька⁷. Ці два посольства були тісно переплетені між собою за змістом, і 3 (13) липня 1656 р. у відповіді Б.Хмельницькому, переданій через І.Скоробогатого, Олексій Михайлович зазначав, що перед приїздом до нього цього посла він уже повідомив гетьманові через В.Кикіна про приблизну дату й місце з'їзду.

На той час невідворотність російсько-польського переговорного процесу для Москви була вже dokonаним фактом. Із кінця травня до середини липня 1656 р., себто в той самий період, коли відбувалися ці події, Олексій Михайлович та його дорадники працювали над виробленням повноважних інструкцій для великого посольства на чолі з астраханським воеводою боярином Микитою Одоєвським, чекали на повернення Ф.Зикова від Яна Казимира, а також на прибуття австрійських послів Алегретті й Лорбаха із Пскова (на початку травня цар відправив їх із Москви до Відня через відсутність у них повноважних листів від імператора для виконання функції посередників на переговорах Росії з Річчю Посполитою)⁸.

У відповідь на московсько-польські відносини Б.Хмельницький поживавлював свої контакти з Карлом X Густавом і Юрієм II Ракоцієм, одночасно розвиваючи перед царем плани походу в Польщу. Уперше після офіційних повідомлень українського гетьмана з Москви про підготовку Віленської комісії про це згадано в інструкції Б.Хмельницького І.Скоробогатому та його товаришам у посольстві до Москви від 7 (17) червня 1656 р. У п.7 цього документа зазначалося, що козаки готові рушити війною проти Речі Посполитої замість того, аби миритися з нею.

26 липня (5 серпня) 1656 р. Б.Хмельницький видав наказ своїм послам, які мали приєднатися у Вільні до великого московського посольства⁹. Очоловав цю

⁶ Документи Богдана Хмельницького / Упор. І.Крип'якевич, І.Бутич (далі – ДБХ). – К., 1961. – Док.377–378; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.IX. – Ч.II. – С.1234–1235.

⁷ *Заборовский Л.В.* Католики, православные, униаты... – С.333 (прим.163).

⁸ *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року... – С.247–248.

⁹ ДБХ. – Док.394–395, 397. – С.518–524; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.IX. – Ч.II. – С.1235–1237.

місію сотник Роман Гапоненко, який був відправлений із Чигирин до табору Олексія Михайловича під Ригу.

У науці вже слушно виробився усталений погляд, згідно з яким Б.Хмельницький активно домагався включення до складу Війська Запорозького західноукраїнських територій¹⁰. Для козацької еліти того часу критерієм формування державно-територіального устрою України було етнографічне розселення української людності, згідно з традицією, що своїми коренями сягала киево-руської доби. Відлік цих домагань українського гетьмана ведеться приблизно з його урочистим в'їздом до Києва наприкінці грудня 1648 р. після завершення першого походу на Львів. Згідно з цими планами, західний кордон між Україною та Коронаю Польською повинен був проходити по Віслі або щонайменше – по Західному Бугу¹¹. Що ж стосується північної межі Війська Запорозького з Річчю Посполитою та Московською державою, то досить впевнено можна стверджувати, що політичною програмою Б.Хмельницького напередодні Віленської комісії було приєднати до України південні білоруські землі.

Усе це показує нам у головних рисах ті завдання, які гетьман Б.Хмельницький ставив перед собою у середині й другій половині 1656 р. Очевидною постає його програма стосовно формування нового устрою Війська Запорозького на ідеологічній основі, яка своїми коренями стояла на міцному ґрунті історичної традиції Давньої Русі¹².

У таборах Яна Казимира й Олексія Михайловича неважко було передбачити, що на віленських переговорах проблема України постане дуже гостро. У посольській інструкції голові посольства Янові Казимиру Красінському від 7 липня (н.ст.) 1656 р. наказувалося поставити українську проблематику у відносинах Речі Посполитої з Москвою з усією наполегливістю. Комісари повинні були докоряти московським великим послам за зв'язки Олексія Михайловича з Б.Хмельницьким протягом попередніх років війни, починаючи з 1648 р.¹³ При цьому Ян Казимир за основу відносин Речі Посполитої з Україною погоджувався прийняти умови Зборівського договору. Однак, як утвердилося в думці коронного уряду, спочатку комісари на віленських переговорах мали пропонувати білоцерківські умови¹⁴.

Олексій Михайлович, зі свого боку, передбачав, що польсько-литовські комісари докорятимуть його послам за зв'язки Росії з Б.Хмельницьким і підданство України в 1654 р. У великому наказі М.Одоевському на віленські переговори від 10 (20) липня 1656 р. стверджувалося, що цар прийняв Військо Запорозьке у свою протекцію з тієї причини, що польський король не дотримувався

¹⁰ Про таку ідею, що існувала у Б.Хмельницького та його оточення, див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.IX. – Ч.II. – С.1173; *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року... – С.444–447.

¹¹ Дискусії в науці щодо того, шлося тут про Західний чи Південний Буг, див.: *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року... – С.449–451.

¹² *Шевченко Ф.П.* Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // *Доба Богдана Хмельницького: (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана):* Зб. наук. пр. – К., 1995. – С.103–105.

¹³ *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року... – С.329–330, 456, 463.

¹⁴ *Plebański J.K.* Jan Kazimierz Waza. Marja Ludwika Gonzaga. Dwa obrazy historyczne. – Warszawa, 1862. – Dok.4. – S.313; *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668: Publicystyka – eksorbitancje – projekty – memoriały / Opr. S.Ochmann-Staniszevska.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1989. – T.I: (1648–1660). – S.158.

договорів із козаками й продовжував переслідувати православну віру по всій Речі Посполитій, утискаючи її права. Якби ж Олексій Михайлович не взяв українського гетьмана під свою руку, ішлося в наказі, то М.Одоевський повинен був наголосити на небезпеці прийняття Україною османського підданства. У ст.8 таємного наказу говорилося, щоби кордон між Україною і Польщею утверджувати по Бугу¹⁵.

Розглядаючи цю проблематику, важливо з'ясувати перебіг подій, пов'язаний із прибуттям місії Р.Гапоненка до російських таборів – спершу до царя під Риґу, а потім і до великих послів до Вільна. Як згадувалося, українське посольство виїхало з Чигирин, маючи на руках гетьманські інструкції, датовані 26 липня (5 серпня) 1656 р., і листи на ім'я наближених до царя бояр. Про дату їхнього приїзду до Олексія Михайловича згадано в пам'ятній записці від 1 (11) вересня 1656 р. У цьому документі стверджується, що українським послам Романові Гапоненку, осавулові Іванові Васильєву, Василеві Климентьєву та іншим, загалом двадцятьом козакам, під Риґою було видане царське подорожнє жалування¹⁶.

Зі збережених до нашого часу російських джерел також достеменно відомо, що цар непривітно зустрів українське посольство. Наприклад, грек Миколай Марицій писав до Олексія Михайловича про свої розмови у Чигирині з генеральним писарем, який свідчив: «А як посланники наші були у царя (під Риґою – Я.Ф.), то [він] їх образив – давав їм руку цілувати в рукавиці»¹⁷. Це приниження українських послів було тим більше відчутним, що польських посланців, які перебували в московському таборі, Олексій Михайлович приймав із гідністю та повагою.

Головною причиною такого прийому українських послів під Риґою було, на нашу думку, кардинальне розходження у зовнішньополітичних пріоритетах Росії та України стосовно укладення договору з Річчю Посполитою й продовження війни зі Швецією. Крім такої загальної тенденції в російській зовнішній політиці, що суперечила інтересам України, упередження в Олексія Михайловича викликав і невисокий статус Р.Гапоненка та його супутників¹⁸.

Про дату відправлення українських послів із-під Риґи до Вільна не маємо, на жаль, таких точних відомостей, як про їхній приїзд до Олексія Михайловича. Однак із великою достовірністю це можна встановити на основі грамот царя,

¹⁵ *Іванов Д.* Восточная Европа во внешней политике России середины XVII в.: Русско-польские переговоры 1656 г.: Дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 2000. – С.57–58; *Флоря Б.Н.* Русско-польские отношения в 50-е годы XVII в. // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в.: [Сб. док.]. – Москва, 2007. – С.137–230.

¹⁶ Российский государственный архив древних актов. – Ф.214. – Оп.3. – Стлб.1636 г. – Л.634. В історіографії про цю дату див.: *Іванов Д.* Восточная Европа во внешней политике России середины XVII в. ... – С.157; *Заборовский Л.В.* Католики, православные, униаты... – С.333 (прим.165); *Федорук Я.* Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладання Віленського миру (1654–1656) // Переяславська рада 1654 року: (Історіографія та дослідження) / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін. – К., 2003. – С.842; *Його ж.* Віленський договір 1656 року... – С.466.

¹⁷ *Ченцова В.Г.* Восточная церковь и Россия после Переяславской рады 1654–1658: Документы. – Москва, 2004. – Док.15. – С.110; *Её же.* Документы фонда «Сношения России с Грецией» (РГАДА) по истории русской и украинской дипломатии и международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе в 1654–1658 гг. // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – С.533.

¹⁸ *Заборовский Л.В., Захарьина Н.С.* Религиозный вопрос в польско-российских переговорах у дер. Нежега в 1656 г.: (Предыстория): Документы // Славяне и их соседи. – Москва, 1991. – Вып.3: Католицизм и православие в средние века. – С.174–175; *Заборовский Л.В.* Католики, православные, униаты... – С.333 (прим.165).

виданих у таборі під Ригою, нотаток зі щоденника К.П.Бжостовського (в яких подаються особисті свідчення М.Одоевського, відсутні у його статейному списку), а також інформації з листів польсько-литовських комісарів з-під Вільна.

13 (23) вересня 1656 р., у той самий день, коли цар видав московським послам під Вільном додаткові накази, до М.Одоевського було відправлено ще й окрему грамоту з виписаними пропозиціями Б.Хмельницького¹⁹. Ці два документа повіз до Вільна з табору під Ригою гонець Кирило Пушчин.

Тут варто спинитися на питанні, чи сам Р.Гапоненко, виїжджаючи з-під Риги до Вільна, отримував від царя якісь документи на переговори? У науці іноді заперечується, що український посол особисто міг повезти до М.Одоевського накази від Олексія Михайловича, які стосувалися б укладення миру. «Це був би факт абсолютно незвичайний для російської дипломатичної практики, що вимагав би спеціального пояснення. Насправді нічого подібного не відбулося», – пише, наприклад, Б.Флоря²⁰. Однак у цьому випадку дослідник залишив без коментаря той важливий момент, що у згаданій грамоті для російських великих послів, де було виписано пункти Б.Хмельницького з інструкції гетьмана Р.Гапоненкові, цар писав також про ще одні додаткові статті, що їх саме Р.Гапоненко, а не К.Пушчин мав доставити голові посольства під Вільном. У тексті цього царського документа читаємо: «А з достальными статьями, что к мирному ж договору надобно, прислати к вам же запорожских посланцов самих». Це джерело ясно говорить, що, крім К.Пушчина, решту статей, «что к мирному ж договору надобно», до російських послів під Вільно мало повезти (але ще не повезло!) також і українське посольство. Більше того, тут важливо звернути увагу на те, що, отримавши на руки наказ від царя, Р.Гапоненко та його товариші діяли строго за інструкцією Б.Хмельницького. У посольському документі для Р.Гапоненка гетьман чітко зазначав, що, перебуваючи під Ригою, вони перед від'їздом до Вільна повинні були взяти від Олексія Михайловича відомість про те, «как ся имеют справовати на съезде»²¹.

Ще один важливий висновок, який впливає з аналізу цієї грамоти Олексія Михайловича від 13 (23) вересня 1656 р., переданої до Вільна через К.Пушчина, стосується відправлення з-під Риги українського посольства на переговори. Ідеться про нижню хронологічну межу, яка дає дослідникам уявлення про цю подію. Річ у тім, що царська грамота, в якій про Р.Гапоненка та його супутників ідеться в майбутньому часі, засвідчує, що 13 (23) вересня вони не від'їхали до Вільна разом із К.Пушциним, а перебували під Ригою.

Натомість твердження про відправлення українських послів з-під Риги саме 13 (23) вересня помилково обстоював у кількох своїх працях Б.Флоря²².

¹⁹ Публікації цього документа див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.IX. – Ч.II. – С.1238; *Заборовский Л.В., Захарьина Н.С.* Религиозный вопрос в польско-росийских переговорах у дер. Нежежа... – С.168; *Заборовский Л.В.* Католики, православные, униаты. – Док.109. – С.277–278; *Флоря Б.Н.* Русско-польские отношения в 50-е годы XVII в. – С.203–204; *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року... – С.468 (прим.89).

²⁰ *Флоря Б.* Украинский вопрос на переговорах под Вильно в 1656 г. // Украина и соседние государства в XVII в.: Матер. Междунар. конф. – Санкт-Петербург, 2004. – С.163.

²¹ ДБХ. – Док.394.

²² *Флоря Б.Н.* Украинский вопрос на переговорах под Вильно в 1656 г. – С.163–164; *Его же.* Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.). – Москва, 2010. – С.127.

18 (28) вересня як дату прибуття українських послів під Вільно дослідник узяв зі статейного списку М.Одоевського²³. Проте у самому цьому документі, за публікацією того ж Б.Флорі, ідеться про приїзд до М.Одоевського лише К.Пущина, який привіз нові накази царя, а про посольство Р.Гапоненка не згадано зовсім²⁴. Додамо, що з польсько-литовського боку в російському таборі були свідки прибуття К.Пущина від царя пізно ввечері 17 (27) вересня – опшмянський маршалок Владислав Комар із товаришем, які того самого дня виконували доручення комісарів до М.Одоевського. В.Комар також нічого не говорив про те, що разом із цим царським гінцем прибув і Р.Гапоненко²⁵. Отже, твердження історика про відправлення козацького сотника з-під Риги до Вільна разом із К.Пуциним 13 (23) вересня не має достатнього підтвердження в наведених ним першоджерелах. Воно суперечить особистому свідченню М.Одоевського, зафіксованому у щоденнику одного з литовських комісарів – Кипріяна Павла Бжостовського, що українські послы прибули до Вільна 4 жовтня (н.ст.) 1656 р.²⁶

Така прискіплива увага до хронології для нас надто важлива, оскільки вона свідчить, що Р.Гапоненка та його супутників не було у Вільні на час, коли 20 (30) вересня 1656 р. відбувалася десята сесія з'їзду – себто те засідання, де М.Одоевський на основі нових царських наказів, привезених К.Пуциним, пропонував польсько-литовським послам перенести розгляд українського питання на наступні з'їзди²⁷. Це, своєю чергою, засвідчує, що намагаючись розв'язати під Вільном українську проблематику, московські дипломати ставили гетьмана Б.Хмельницького перед доконаним фактом у пункті щодо кордонів, який у жодному разі не відповідав інтересам Війська Запорозького, та не вважали за необхідне допускати його послів до обговорень.

Верхню хронологічну межу, яка показує, коли саме українських послів у таборі царя вже не було, подає нам інша грамота Олексія Михайловича – від 19 (29) вересня 1656 р.²⁸ Того дня він відправляв під Вільно ще одного свого гінця – Івана Пескова, який мав віддати М.Одоевському оригінал інструкції Б.Хмельницького, виданий для українських послів. Своєю чергою, голова російського посольства, згідно з царським наказом, повинен був повернути цей документ Р.Гапоненкові. Отже, І.Песков, як виходить із тексту грамоти, виїжджав уже навздогін козацьким послам.

Таким чином, на основі цих двох грамот Олексія Михайловича можна визначити, що українські послы, приїхавши під Ригу 1 (11) вересня 1656 р., були відпущені до Вільна в період між 13 (23) і 19 (29) вересня, причому ближче до останнього числа. Прибуття їх на з'їзд під Вільно, як уже згадувалося, зафіксоване у щоденнику К.П.Бжостовського під датою 4 жовтня 1656 р. (дорога з-під Риги до Вільна забирала приблизно 5–6 діб).

По прибуттю на місце перемовин Р.Гапоненко та його супутники застали ситуацію, коли польсько-литовські послы очікували нових інструкцій від

²³ Флоря Б.Н. Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.). – С.159.

²⁴ Флоря Б.Н. Русско-польские отношения в 50-е годы XVII в. – С.167.

²⁵ Сборник Муханова. – 2-е изд., доп. – Санкт-Петербург, 1866. – С.521.

²⁶ Федорук Я. Виленський договір 1656 року... – С.469–470.

²⁷ Там само. – С.465.

²⁸ Флоря Б.Н. Русско-польские отношения в 50-е годы XVII в. – С.205.

Яна Казимира у справі вибору московського царя королем Речі Посполитої. Одинадцятьте засідання російських і польсько-литовських послів, що відбулося 4 жовтня, було останнім перед тривалою паузою, яка затяглася майже на два тижні, до наступних зустрічей. Протягом усього цього часу Р.Гапоненко перебував, мабуть, у самому Вільні, однак поки що не знайдено джерел, які б свідчили про його взаємини з керівником московського посольства у цей час.

В історіографії, за незначними винятками²⁹, якимось не дуже наголошується на тому, що в обговореннях на одному із засідань комісії під Вільном українські послы таки брали участь. Ідеться про найближчу, дванадцятьту, сесію після 4 жовтня 1656 р. (себто того дня, коли Р.Гапоненко приїхав до Вільна), котра відбулася 16 жовтня. «Козакам дуже не сподобалося, що москва казала їм вийти з [посольської] палати», – читаємо у щоденнику К.П.Бжостовського про події, що відбулися у цей день³⁰. На їх відгомін натрапляємо й у пізніших розмовах Івана Виговського зі згаданим греком Марицієм, який у своєму листі до Олексія Михайловича переказував такі слова генерального писаря: «Ми піддалися московському цареві під його царську високу руку, а як з'їзд був із ляхами під Вільном, то наших козаків до нарад (“в совет” – Я.Ф.) не пускали, а як слова таємні говорили, то наших козаків відсилали геть»³¹.

Ще одна нотатка К.П.Бжостовського свідчить, що на тринадцятому засіданні 19 жовтня, яке відбулося наступного дня після отримання польсько-литовськими комісарами документів з настановами Яна Казимира і двору стосовно елекції царя, московські послы уже не запросили Р.Гапоненка до переговорів: «Але козаки на москву дуже сердилися, що їх не хотіли допустити (до обговорень на цій сесії – Я.Ф.), зверталися до нас найкращими словами»³².

Лише згодом російський уряд зрозумів, наскільки нерозважливо було вчинено у цьому випадку. Коли 18 (28) грудня 1656 р. Олексій Михайлович видавав наказ для посольства Аврама Лопухіна до Чигирина, то цього посла зобов'язували відповідати на докори Б.Хмельницького, перекручуючи справжні факти, котрі відбувалися на Віленській комісії. Отже, згідно з інструкціями, ініціаторами того, що українське посольство вивели з намету, де йшли переговори, були не московські великі послы, а австрійські посередники³³. Як знаємо зі щоденника К.П.Бжостовського, який у цьому випадку є достовірнішим щодо фактології джерелом, аніж статейний список А.Лопухіна, це було неправдою.

М.Одоевський намагався обмежувати Р.Гапоненка у спілкуванні з польсько-литовськими або австрійськими послами. У сприйнятті дипломатів, які були виразниками позиції Речі Посполитої та Австрії, ця ситуація створювала певну інтригу. Достеменною відповіді на питання про те, з яким завданням Р.Гапоненко

²⁹ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х рр. XVII ст.: Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С.183; Иванов Д.И. Восточная Европа во внешней политике России середины XVII в. – С.186–187; Флоря Б.Н. Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.). – С.159; Федорук Я. Віленський договір 1656 року... – С.477.

³⁰ Сборник Муханова. – С.529.

³¹ Ченцова В.Г. Восточная церковь и Россия после Переяславской рады 1654–1658. – Док.15. – С.109–110; Её же. Документы фонда «Сношения России с Грецией» (РГАДА) по истории русской и украинской дипломатии... – С.533.

³² Сборник Муханова. – С.531.

³³ Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России (далі – Акты ЮЗР). – Санкт-Петербург, 1875. – Т.VIII: (1668–1669, 1648–1657). – Док.46. – С.388.

прибув до Вільна, у польсько-литовських послів не було, і австрійці докоряли за це московитам³⁴. Я.К.Красінський убачав вагомі причини для присутності Р.Гапоненка в московському таборі, уважаючи, що російські послы, тримаючи біля себе українське посольство, здійснювали таким чином дипломатичний тиск на польсько-литовських комісарів і в такий спосіб намагалися впливати на ухвалення вигідних остаточних пунктів договору. Наприклад, у листі до польського короля від 17 вересня (н.ст.) 1656 р. з-під Вільна дипломати саме так пояснювали присутність козацького посольства в московському таборі³⁵.

Ситуація, що склалася на жовтень – початок листопада 1656 р. у московсько-шведській війні³⁶, а також поступливість польських комісарів, які після отримання нових інструкцій почали нарешті робити якісь рухи, щоби погодитися на обрання Олексія Михайловича королем Речі Посполитої за життя Яна Казимира, змушували Росію коригувати свої вимоги в московсько-польсько-українських відносинах. Це ж саме відчувається у цей період і з польського боку. У листі Яна Казимира до комісарів від 3 жовтня з-під Ленчиці, в якому король давав остаточні вказівки щодо такого надзвичайно важливого питання, як царська елекція, проблема України також зачіпалася³⁷. Однак про жоден кордон по Бугу тут не могло бути й мови. Польський монарх наполягав на тому, щоб Я.К.Красінський та інші комісари порушували перед царем питання про укладення миру з Україною за московським посередництвом на основі лише зборівських або білоцерківських статей. У наступному листі короля, що дійшов до нас під титулом «Resolutio categorica z Lenczyce d[ie] 5 Oct[obri]», територія України ще більше обмежувалася: максимум допускалося відступити Москві українські землі «за Дніпром», себто лише на Лівобережжі³⁸.

На цьому важливому епізоді слід зупинитися докладніше, оскільки перед нами – перші документальні свідчення того факту, що у суспільно-політичній думці Речі Посполитої обговорювалися плани здійснити такі територіальні поступки, які згодом, у 1667 р., будуть реалізовані в Андрусівському договорі. Існування цих ідей у владних колах Корони Польської та Великого князівства Литовського 1656 р., а також факт, що подібні настанови висловлювалися в тогочасних інструкціях для польсько-литовських комісарів, ще раз підтверджують думку істориків про те, що переговори під Вільном заклали той фундамент у відносинах між Московською державою й Річчю Посполитою, на якому пізніше буде зведено формулювання статей Андрусівського перемир'я та «Вічного миру» – за рахунок українських земель³⁹.

³⁴ Флоря Б.Н. Русско-польские отношения в 50-е годы XVII в. – С.166.

³⁵ Федорук Я. Віленський договір 1656 року... – С.470.

³⁶ Облога Риги завершилася для російського війська невдало, 5 (15) жовтня Олексій Михайлович змушений був відступити з-під мурів міста.

³⁷ Kubala L. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – Lwów; Warszawa, 1917. – Dod.III. – S.395–396.

³⁸ Ibid. – S.396–398.

³⁹ Про це, напр., див.: Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // Переяславська рада 1654 року: (Історіографія та дослідження). – С.217; Чухліб Т.В. Проблема поділу Української держави у світлі польсько-російських стосунків (1656–1667) // Богдан Хмельницький та його доба: Матер. Міжнар. наук. конфер., присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана, 24–25 жовтня 1995 р. – К., 1996. – С.91.

Восени 1656 р. впливи на короля щодо готовності польсько-литовських політиків поступитися Москві українським Лівобережжям по Дніпру вперше простежуються у середовищі вищого духовництва Речі Посполитої, від якого залежало прийняття політичних рішень у державі. Найранішу відомість про це вдалося віднайти у цидулі до одного з листів із королівського табору, датованого 15 вересня 1656 р. – від коронного підканцлера Анджея Тшебіцького (який був водночас перемишльським біскупом) до номіната на віленське біскупство й комісара на перемовинах Яна Довгяла Завіші. У цьому документі зазначалося, що у крайньому разі Москві краще було б відступити території «на пограниччі [відділені] Березиною від Великого князівства Литовського, а Дніпром – від Корони в Україні», ніж обрати Олексія Михайловича польським королем, грубо порушивши стародавні права шляхти на вільну елекцію і віддавши «схизматикові» католицьку віру й церкви у цілій Литві та Речі Посполитій. «Що ж до козаків, то ми знайдемо спосіб, як їх утихомирить», – писав А.Тшебіцький у цьому листі⁴⁰.

Можна не сумніватися, що коронний підканцлер порушував цю тему не лише в листуванні з віленським біскупом, а й також під час обговорень із примасом Анджеєм Лещинським, який на той час був у дорозі з Ченстохови до королівського табору. Приблизно через тиждень після написання цього листа вони зустрілися (близько 23 вересня 1656 р.⁴¹) і згодом разом брали участь у десятиденних нарадах із королем і сенатом щодо вироблення остаточних декларацій польсько-литовським комісарам під Вільно. Нова ідея поступитися Україною по Дніпру, зафіксована у цьому джерелі від середини вересня 1656 р., набувала такого великого значення в оточенні Яна Казимира, що 5 жовтня сам король відправив комісарам уже остаточні резолюції. Формулював він цю пропозицію, як ми бачили, приблизно тими самими словами, що й підканцлер у своєму вересневому листі.

Отож ці джерела дають змогу дещо скоригувати твердження, котре на сьогодні вважається загальноприйнятим і згідно з яким одним з ініціаторів розподілу України між Росією та Річчю Посполитою по Дніпру під час укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. був Афанасій Ордин-Нащокін⁴². Ми можемо з певністю говорити лише про те, що на якомусь етапі московсько-польських відносин 1656–1667 рр. російські політики погодилися прийняти ті пропозиції, які звучали в польсько-литовській суспільній думці у середині 1650-х рр. і вперше були зафіксовані в документах, вироблених під час роботи Віленської комісії. У 1660-х рр. той самий А.Ордин-Нащокін, наприклад, часто зустрічався

⁴⁰ Biblioteka Czartoryskich (Kraków). – Sygn.386/IV. – Fol.[156] (оригінал); Sygn.149/IV. – Fol.373–374.

⁴¹ Ibid. – Sygn.149/IV. – Fol.391. Див. також: Федорук Я. Віленський договір 1656 року... – С.480–481.

⁴² Вайнштейн О.Л. Экономические предпосылки борьбы за Балтийское море и внешняя политика России в середине XVII в. // Учёные записки Ленинградского государственного университета им. А.Жданова: Серия исторических наук. – Ленинград, 1951. – Вып.18. – С.171–172; Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения в 50–60-х гг. XVII в.: (Андрусовское перемирие 1667 г.). – Саратов, 1960. – С.86; Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: Кордони воеводств у світлі джерел. – 2-ге вид. – К., 1993. – С.147; Яковлева Т. Украинский вопрос в русско-польских переговорах 60-х гг. XVII в. // Украина в Центрально-Східній Європі: (З найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вып.3. – С.184; Plokhly S. The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus. – Cambridge, 2006. – P.252.

з колишнім комісаром на переговорах 1656 р. К.П.Бжостовським, який разом з іншими дипломатами Речі Посполитої міг його переконувати відмовитися від намірів Росії окреслити українсько-польську прикордонну лінію по Західному Бугу.

Щоправда, в історії російської дипломатії траплялися подібні прецеденти, які могли бути відомими політикам у Москві у середині XVII ст. Ідеться, наприклад, про ідею царя Михайла Федоровича щодо поділу Речі Посполитої, яка повинна була обговорюватися на московсько-шведському з'їзді під час Тридцятирічної війни. Так, у жовтні 1632 р. в Посольському приказі було вироблено інструкції великим послам Борисові Пушкіну і Григорієві Горихвостову на переговори з Густавом Адольфом про укладення мирного договору. Згідно з цим наказом, розподіл Речі Посполитої мав відбутися в Литві по Двіні й далі по Дніпру до Києва й аж до Чорного моря⁴³. Проте, чи був зв'язок між цими двома проектами російсько-шведського та російсько-польського примирення, відстань у часі між якими вимірювалася у чверть століття, сьогодні встановити важко. Одне можна з певністю твердити, що при організації великих посольських з'їздів російські дипломати уважно вивчали досвід своїх попередніх переговорів. Тому-то під час Андрусова А.Ордин-Нащокін, який у 1650–1660-х рр. був активно задіяний як до шведської, так і польської політики Росії, міг знати зміст інструкцій про кордони надзвичайного посольства, відправленого у 1632 р. до шведського короля⁴⁴.

Наприкінці жовтня (н.ст.) 1656 р., після того, як російське військо відступило з-під Риги, М.Одоевський уже не мав змоги баритися з укладенням договору через довгі й безрезультатні дискусії про Військо Запорозьке. Твердість позицій московських та польсько-литовських послів, що відчувалася перед самим завершенням переговорів для взаємного примирення, змушувала зняти проблему кордонів України з тексту договору від 23 жовтня (3 листопада) 1656 р.

В історіографії іноді висловлюється думка, що остаточне рішення щодо українського питання М.Одоевський і Я.К.Красінський погодилися перенести на засідання найближчого сейму, коли мала обговорюватися справа елекції царя на королівство. Висновок цей робиться переважно під впливом праці Л.Кубалі, який, публікуючи «Пункти до елекції великого господаря царя [...]», додавав відповідну цидулу до цього джерела литовського комісара на переговорах К.П.Бжостовського⁴⁵. Проте тут важливо відзначити, що московські політики уявляли собі цю справу зовсім інакше. Царська елекція та встановлення прикордонної лінії між Військом Запорозьким і Короною Польською розглядалися Олексієм Михайловичем як дві окремі й незалежні одна від одної проблеми.

⁴³ Поршнев Б.Ф. Тридцатилетняя война и вступление в неё Швеции и Московского государства. – Москва, 1976. – С.319; Velychenko S. The Influence of Historical, Political, and Social Ideas, on the Politics of Bohdan Khmelnytsky and the Cossack Officers between 1648 and 1657: PhD: University of London, 1980. – P.134.

⁴⁴ У березні 1654 р. А.Ордин-Нащокін очолював, наприклад, російську комісію на «межових з'їздах» зі шведами, де питання спірних прикордонних конфліктів було найголовнішим (див.: Курсков Ю.В. Русско-шведские отношения в 40–50-х гг. XVII в.: (Межевые съезды 1642, 1652, 1654 гг.) // Скандинавский сборник. – Таллин, 1958. – Вып. III. – С.162). У другій половині 1650-х рр. вага цього політика в російсько-шведських відносинах зростає ще більше.

⁴⁵ Kubala L. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – Dod.IV. – S.403.

У статтях Віленського договору московський уряд брав на себе зобов'язання перед Яном Казимиром стримувати українських козаків від нападів на Річ Посполиту. Окрім того, можна також стверджувати, що між російськими та польсько-литовськими послами існували ще й усні домовленості про Україну. Ідеться, зокрема, про вимогу польсько-литовських комісарів, яку підтримав М.Одоевський, аби козаки не переходили прикордонної «лінії»⁴⁶.

Із листів польсько-литовських комісарів до Яна Казимира, Павла Сапіги та інших урядовців, датованих першою половиною листопада (н.ст.) 1656 р., ми бачимо, що М.Одоевський брав на себе зобов'язання перед польсько-литовськими послами написати одразу з-під Вільна листа до гетьмана Б.Хмельницького з вимогою, щоби козаки не переходили «за лінію»⁴⁷. І голова московського посольства запевняв польсько-литовських дипломатів, що він саме так і вчинив, передавши відповідний документ через Р.Гапоненка. Проте, хоч у Я.К.Красінського склалося враження, що ця інформація була правдивою, сам М.Одоевський листів у Чигирин з-під Вільна не посилав. Точну відомість про це знаходимо у словах І.Виговського, з якими той у присутності Б.Хмельницького звертався до московського посланця А.Лопухіна на аудієнції у Чигирині 8 (18) січня 1657 р.: «Як царської величності послі пішли з посольства, а наших відпустили до гетьмана, то листа з ними до гетьмана ніякого не прислали і не дали знати гетьманові, на чому царської величності послі домовилися з комісарами»⁴⁸.

Така недалекоглядна позиція російської дипломатії у трактуванні посольства Романа Гапоненка створила великі труднощі для Олексія Михайловича у його подальших взаєминах із Богданом Хмельницьким.

Таким чином, ми бачимо, що українське питання відіграло важливу роль під час підготовки та проведення переговорів у с. Немежі під Вільном. Новини про те, що Олексій Михайлович готується укласти мирний договір з Яном Казимиром, у Чигирині отримали навесні 1656 р., і це викликало велике обурення в українського гетьмана. Таке рішення царя йшло врозріз з інтересами Війська Запорозького, які зводилися до розгортання дальшої війни з Річчю Посполитою та визволення західноукраїнських земель з-під польського панування. Отож улітку й восени 1656 р. у відповідь на контакти російського царя і польського короля Б.Хмельницький поживавив свої взаємини з Карлом X Густавом і Юрієм II Ракоцієм. У липні 1656 р. було вироблено польсько-литовські й російські документи на переговори і великі послі обох країн вирушили до Вільна. У Чигирині Б.Хмельницький також видав інструкцію своєму посольству, яке очолив козацький сотник Р.Гапоненко.

Проблема українсько-польського кордону на переговорах під Вільном заводила у глухий кут дискусії між посольствами Росії і Речі Посполитої.

⁴⁶ Федорук Я. Віленський договір 1656 року... – С.492–493.

⁴⁷ Там само. – С.494 (прим.183), 495 (прим.184).

⁴⁸ Акты ЮЗР. – Т.VIII. – Док.46. – С.393. Інші подібні свідчення у джерелах див.: Федорук Я. Віленський договір 1656 року... – С.496.

Умову встановити його по Західному Бугу королівські комісари категорично не приймали. Така ситуація створювала реальну загрозу зриву переговорів. Тому на десятій сесії 20 (30) вересня 1656 р. М.Одоевський, отримавши нові накази від царя, запропонував перенести розгляд українського питання на майбутні з'їзди. Сталося це за відсутності у Вільні українського посольства, яке прибуло з-під Риги на місце перемовин лише 4 жовтня (н.ст.). До вироблення статей Віленського договору, що відбувалося на семи засіданнях між 19 жовтня і 3 листопада 1656 р., царські великі послы не допустили представників Богдана Хмельницького. Рішення російської дипломатії щодо українського питання в 1656 р. слід визнати непослідовними і помилковими. У наступний період російсько-польських переговорів 1658–1667 рр. ці помилки виправити не вдалося.

The article investigates the Ukrainian problem during the negotiations between the Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovy at the village of Nemežis near Vilnius. This commission lasted from 22 August to 3 November 1656. Hetman Bohdan Khmel'nyts'kyi dispatched his envoys to the Vilnius negotiations, issuing instructions to them in Chyhyryn on 5 August N.S. 1656. This diplomatic mission was headed by Captain Roman Haponenko. R.Haponenko, having arrived in Riga on 11 September 1656, was detained at the Muscovite camp for some two or three weeks. He was allowed to proceed to Vilnius at some time between 23 and 29 September, reaching the site of the negotiations only on 4 October. But his presence there at a time when Nikita Odоеvsky was taking the first steps to end discussions about the Polish-Ukrainian border (after the tenth session on 30 September) caused considerable misunderstandings in both the Muscovite and the Polish-Lithuanian delegations. R.Haponenko and his associates finally managed to take part in the session of 16 October, but at N.Odоеvsky's demand they were obliged to leave. They were not admitted to any subsequent sessions. The main reason for this situation was in the cardinal foreign-policy differences between Ukraine and Muscovy concerning relations with the Polish king.

О.П.Моця*

ЗРАДА Й ДОНОС У КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ І.МАЗЕПИ

Тема діяльності Івана Мазепи і його перехід із московського на шведський бік, а також реакція на це Петра I привертає до себе увагу і нині – через 325 років від початку гетьманування цієї непересічної особи. Залучення нових джерел, їх оцінка у загальноісторичному плані дозволяє доповнити наявну інформацію з непростой проблеми.

У 2012 р. виповнилося 325 років від початку гетьманування в Україні І.Мазепи. Сталося це 1687 р., тобто через 30 років після смерті Б.Хмельницького. Через два десятиліття все скінчиться його персональною трагедією та остаточним входженням більшої частини сучасної країни до складу Російської імперії. Сам цей процес виявився досить болісним, а постать гетьмана цікавить істориків та митців ще з XVII ст. Як справедливо зазначає в одній зі своїх праць В.Смолій,

«в історії України важко знайти особу, навколо якої вже стільки років точились би такі гострі суперечки, схрещувалися різні, часто полярні думки. Захоплення, різке несприйняття, замовчування – такий, щонайменше, діапазон суджень дослідників про великого гетьмана. Справді, ряд обставин зумовив, м'яко кажучи, неоднозначність існуючих оцінок і характеристик. Що спонукало Івана Мазепу виступити проти Росії? Яке його місце серед українських гетьманів та генераторів ідеї незалежності України? Чому улюбленець Петра I, на кого сипалися царські щедроті, став його заклятим ворогом і підданий анафемі? Це лише незначне коло питань, що вимагають відповіді – правдивої, об'єктивної, зваженої, побудованої на фактах, а не на домислах та емоціях»¹.

Ще на початку минулого, двадцятого, століття робилися серйозні спроби охарактеризувати цю історичну постать. Як відзначав Г.Хоткевич:

«Може, і не весь він чистий, як Христос, може, і не один гріх є на його душі, але все ж його ім'я серед борців, а не серед тих, хто “за шмат гнилої ковбаси” продавав і рідний край, і народ, і його будучність, і свободу, а гетьмана Мазепу узивав зрадником і анахему йому в церкві возглашав»².

Розвивав критичну думку і М.Грушевський, аналізуючи часи переходу гетьмана від російського на той час ще царя, а не імператора, на бік його шведсько-го супротивника:

* Моця Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАНУ, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

¹ Смолій В. Іван Мазепа // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С.385.

² Хоткевич Г. Іван Мазепа // Гетьмани України. – К., 1991. – С.109.

«Але і цей, пізній і вимушений обставинами, перелом хтосна чи врятував би репутацію Мазепи в українській спільності; занадто він уже встиг себе скомпрометувати в її очах своєю політичною безхарактерністю, своєю податливістю на всі забаганки московської політики. Трагічну фігуру зробило з нього насамперед само московське правительство, зібравши на його голову всі гріхи українського миру, проклявши його страшними клятвами як нечуваного злочинця, другого Юду, ворога християнства і православля заразом – типового представника української “измены”, якою, мовляв неустанно компроментували себе українці, так що московське правительство вважало себе надалі свobodним від усіх обіцянок і зобов’язань, які прийняло на себе перед Україною і не хотіло б більше рахуватися ні з якими правами і «древніми обичаями» українськими»³.

Це – у вітчизняній історіографії. А в російській ще з часів проголошення гетьманові-«зрадникові» анафеми й аж до сьогодні превалює майже однастайна думка, котра була задекларована під час відзначення 300-літнього ювілею Полтавської битви:

«Нині возведений у ранг героя України, тому що, на противагу загальному прагненню українців у XVIII–XIX ст. до зближення з Росією, він в останній рік життя закликав козаків до походу на Москву разом зі шведами й очолив “антимосковську революцію”. Амбіційність була його характерною рисою. Пильно стежачи за кон’юнктурою й пристрасно бажаючи пробитися нагору, він сім разів змінював господарів... Важко сприйняти доводи, котрі могли б виправдати мазепинську зраду»⁴.

Начебто шанований російський колега і не знає, що для тогочасних подій європейського масштабу одним із проявів зовнішньої політики правителів невеликих держав, до котрих належала й тогочасна Україна, була почергова зміна своїх сюзеренів, а іноді – і прийняття одночасно двох (чи навіть трьох) протекцій задля збереження власної державності⁵. Але в даному випадку російський погляд на конкретну проблему знаходить пояснення у тривалій науковій політиці стосовно багатьох історичних явищ: «Державницька школа». Те, що вигідно державі (не має значення, якій конкретно), повинно бути визнано корисним для усіх її підданих (громадян). Власне, у закріпленні цієї тези в історичній пам’яті росіян і складалася до недавнього часу основна – пропагандистська – функція вітчизняної історії⁶. Та, як бачимо в даному випадку, старі традиції швидко не зникають. Із цього приводу згадаймо хоча б умови Андрусівського договору (перемир’я) 1667 р. між Росією та Польщею, коли українська територія була

³ Грушевський М. На українські теми: «Мазепинство» і «Богданівство» // Київська старовина. – 1995. – №6. – С.3.

⁴ Артамонов В. Горький путь предательства // Родина. – 2009. – №7. – С.17–18.

⁵ Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С.352.

⁶ Данилевский И.Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII–XIV вв.). – Москва, 2001. – С.211.

розподілена між ними по Дніпру, а умови Переяславської ради 1654 р. було проігноровано російською стороною (у цьому випадку спрацювала «політична доцільність»).

Детально розглядати весь спектр проблеми переходу одного з найбільш близьких цареві українських діячів від нього до його супротивників – справа марудна і безперспективна: це вже багато разів робили представники як старої, так і нової вітчизняної науки у часи існування Російської імперії, Радянського Союзу, сучасних незалежних держав. Тому в даному випадку нас цікавить лише один аспект: наскільки випадок конкретної гетьманської зради був унікальним фактом в європейській історії, що його «переживують» (перепрошуємо за неакадемічний вислів) вже трохи більше трьох століть?

І взагалі, що ж таке «зрада»? Визначення цього поняття в енциклопедичному словнику Ф.Брокгауза та І.Єфрона таке:

«Зрада становить державний злочин, спрямований супроти зовнішньої безпеки й цілісності держави. Винуватцем цього злочину може бути як підданий даної держави, проти якої спрямовано злочинну діяльність, так і іноземний підданий, котрий проживає в державі; у деяких випадках можлива зрада й проти іноземної держави, наприклад союзної чи тієї, що перебуває в договірних взаємовідносинах»⁷.

А за В.Далем: «Зрада – невірність, відступництво, підступний перехід, приєднання до супротивника»⁸. Нагадаємо, що всі українські гетьмани плекали надію відновити конфедеративні відносини між власними державними структурами і московсько-петербурзькими.

Тож почнімо з розгляду аналогічних дій, котрі проводили в цьому руслі як сам І.Мазепа, так і його знаменитий попередник Б.Хмельницький, коли свого часу дізналися про дійсні плани царського уряду у відношенні до України:

«Мазепина кон'юнктура таким чином тільки нав'язувала наново нитки політики великого гетьмана. Богданів союз зі Швецією зостався нереалізованим у своїй часі, бо напад Данії змусив Швецію залишити свої агресивні пляни проти Польщі і замиритися з нею, а спільна боротьба з Польщею була, власне, першою підставою проєктованого шведсько-українського союзу (уже в дальшому пляні він звертався також проти Москви). Коли Карло XII, розгромивши Польщу, звернув свою зброю проти Москви [...] заклики до українців, аби скористатися з цієї нагоди, зв'язавшись зі шведами, скинути з себе московську зверхність – це був немов поклик до продовження політики Хмельницького, до діла й традицій славного освободителя від іга лядського»⁹.

Тож і Б.Хмельницький був зрадником?! Але при цьому слід пам'ятати, що засновник української козацької держави та його наступники жили в епоху, коли українська сторона не полишала мрії про конфедеративну державу з

⁷ Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – Т.24. – Санкт-Петербург, 1893. – С.854.

⁸ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – Т.2. – Москва, 1981. – С.28.

⁹ Грушевський М. На українські теми... – С.5.

більш-менш рівними правами (у Московії це бачилося по-іншому). Тож зраду тогочасних українських очільників можливо хоча б пояснювати в цьому сенсі. А що ж творилося в подібному плані у самій метрополії? Можна навести кілька прикладів у руслі порушеного питання.

Звернімося хоча б до часів правління не менш визначної особи, ніж її попередник Петро I – Катерини II, та процесу зайняття нею імператорського престолу. Як відомо, це був класичний державний переворот. 28 червня 1762 р. майбутня імператриця таємно виїхала з Петергофа, де перебував двір її чоловіка Петра III, до Петербурга, коли гвардійці на чолі з братами Орловими вже підняли бунт. Змовникам допоміг і командир Ізмайловського полку, майбутній гетьман К.Розумовський. Війська вийшли на вулиці міста і вітали Катерину, супроводжували коляску, коли вона їхала до Казанського собору, де відбулися молебень і присяга на вірність новій государині. Після цього рушили на Петергоф, законного імператора було заарештовано, він зрікся престолу, а пізніше помер за загадкових обставин¹⁰. Ну й що, імідж «Великої» хоча б у наукових працях постраждав? Аж ніяк.

Ще один приклад із життя імперії часів абсолютизму. Ідеться про імператора Миколу I – звичайно, особи досить несимпатичної, але цілком легітимної щодо зайняття престолу. Його присяга була призначена на 14 грудня 1825 р., але проти цього виступили «діти 1812-го року» – декабристи. В їхніх планах зміни влади розглядалося навіть питання вбивства нового государя-імператора. Як відомо, повсталі зазнали повного краху, їхніх лідерів було страчено, а у сибірське заслання вирушили понад 120 осіб, серед них аристократи з найвищих прошарків суспільства, представники військової еліти¹¹.

Лише тогочасна правляча верхівка осудила дану акцію, направлену на відсторонення від влади верховного представника законної влади. В якійсь мірі їх можна зрозуміти, адже це був прямий та жорстокий виклик режиму – абсолютно легітимному в той історичний момент. Але з погляду російської, а пізніше радянської, свідомості ніякої зради не було: благородство і сміливість декабристів підкреслювалися й підкреслюються скрізь та завжди – адже вони боролися за «народне щастя». Але з позицій формальної «історичної правди» це не зовсім так – відбувся прямий виклик законній владі, на котрій вона швидко й жорстко відреагувала. Але ж у цьому розумінні й І.Мазепа, порівнюючи з прагненнями декабристів, теж хотів досягнути «благоденства» (звичайно, з урахуванням власних інтересів), але не для всіх підданих імперії, а лише для свого народу.

Список подібних «зрад» можна було б продовжити і далі (зречення Миколи II і роль у цьому російської світської та військової еліти, Й.Сталін і «старі більшовики», М.Хрущов і Л.Брежнев тощо). Але в усіх випадках, як і у мазепинському, спрацьовувала одна закономірність: переміг – герой, програв – зрадник. В.Коротич відзначав:

«Кожен поворот колеса Фортуни, кожна зміна влади в будь-якій державі безжально перемішує шари населення. Кожен державний переустрій перевищує іконостаси на свій вибір, і Україна,

¹⁰ Нариси історії Росії. – К., 2007. – С.433–434.

¹¹ Там само. – С.458–461.

пройшовши за чверть тисячоліття крізь гетьманство, самодержав'я та радянську владу, так надивилася на святих і мучеників несумісних релігій, що іноді починає їх плутати. Узагалі, яку б із тем, запропонованих ювілеями, не зачепи – скрізь є про що задуматися»¹².

Але досить часто поряд зі «зрадою» фігурує таке поняття, як «донос», на якому ми також тут зупинимось, адже це має безпосереднє відношення й до теми діянь І.Мазепи на останньому етапі його життя. Тут уже слід удатися й до цитування окремих повідомлень таких «доброзичливців», звертаючи також увагу на історично-географічні терміни тих часів стосовно сучасних українських земель.

Для початку слід нагадати, що потрібно розуміти під цим поняттям (хоча воно, звичайно, для усіх цілком зрозуміле): «Донос – означає повідомлення приватної особи належній владі про скоєний кимсь злочин із метою викликати судове розслідування»¹³. Або ж: «Донос – довод на когось, не скарга на себе, а оголошення про якісь незаконні вчинки іншого, обмовлення»¹⁴. У даний час вони вже систематизовані, поряд з іншими документами цієї доби¹⁵.

Почнімо з пасквіля 1691 р., у котрому невідомий доповідач характеризував цього

«злага и прелеснаго давного губителя христіанскаго Мазепы, гетмана нынешняго, которой през сего людей наших подольских, русских и вольных в очах емля бусурман продавал, церкви наши благочестивые, оклады и наряды здирая, туркам серебро продавал».

Тут під «руськими людьми» слід розуміти населення підкарпатських областей, що перебували під польською владою. А стосовно розорення православних церков узагалі наявна повна нісенітниця – достеменно відомо, що І.Мазепа був видним вельможею-меценатом: на його рахунок 12 побудованих і ще 20 відремонтованих церков (ряд будівель Києво-Печерської Лаври, церква Вознесіння в Переяславі; на його замовлення було виготовлено срібну плиту для церкви Гробу Господнього в Єрусалимі). Саме за його правління Київський колегіум одержав високий статус академії (1701 р.). На потреби церкви він жертвував чималі кошти. Тож він зовсім не вписувався в коло «пташенят» Петра I з їхнім армійським стилем взаємовідносин та грубими розвагами¹⁶. Мабуть, десь із Підкарпаття був і сам «доброзичливець», який указував на своє тогочасне підпорядкування «Короне польской» і безпідставно звинувачував гетьмана у його церковних справах (вірогідно, не маючи достатньої інформації).

Одна із тогочасних назв країни знаходиться у зізнанні Д.Апостола після його переходу від гетьмана на російський бік:

«До Лещинскаго послан слуга Мазепин з Бахмачева с листами короля шведскаго и его ж, зменника Мазепы [...] жебы все тамошніе

¹² Коротич В. Верхний слой // Жылы-былы-ели-пили. – Х., 2005. – С.232.

¹³ Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – Т.21. – С.26.

¹⁴ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – С.468.

¹⁵ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2007. – С.365–411.

¹⁶ Курукин И.В. Образы и трагедия гетмана Мазепы // Артамонов В.А., Кочегаров К.А., Курукин И.В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. – Санкт-Петербург, 2008. – С.197.

остановивши интереса, яко найпильней поспешили сюда в Украину; а контистенці ему, кгда бы прибыл, назначено в полках Переяславском, Киевском и Нежинском».

Звичайно, у географічному плані тут ідеться про дніпровське Лівобережжя, але українська назва використовується у даному зізнанні й далі:

«Привиліє тое мает себе выраженъе увеняющее Украину вольностями, як в короне польской, так и в Великом князстве Литовском, жебы такими ж правами Украина считалася и зоставала, и там же доложено, абы вседы по всей Украине тот привилій был читан, а сеймом дальним який потребовати б мела Украина по сконченъю войны, на все позволить обещано. В листе помянутых канцлера и подканцлерого подякованъе до него ж, Мазепы, за одзов той, который от писал до кроля, поддаючи Украину под их власть, и всяких прав и вольностей, о що тілко мели б потребовати Украина и все Войско Запорожское, нечего не отмовити обещано».

Тож, окрім постійного вживання «української» назви, впливає ще одне – розвінчується твердження багатьох дослідників, що лише Петро I обіцяв майбутні вольності лояльним до нього місцевим мешканцям, а І.Мазепа – ні (мабуть, це все ж було зроблено ним, проте запізно).

Але найбільше доносів поступало від В.Кочубея та І.Іскри. І це було в першу чергу не через великий проросійський патріотизм, а з цілком земних причин. Перший із них у вересні 1707 р. разом із дружиною скаржився ієромонахові Севського монастиря Никанорові: «Хотел он, гетман, их родную, и свою крестную, дочь взять за себя замуж, и они, де, гетман тое их дочь, зазав к себе в гости, изнасиловал блудом». І далі: «Гетман, де, Иван Степанович Мазепа, хочет великому государю изменить и отложитьца к ляхам; и Московскому государству учинить пакость великую, пленити Украину, государевы городъ». Та не слід забувати і про честолюбні плани на гетьманство цього «шановного сімейства», заради реалізації котрих вони могли піти на наклеп. А з іншого боку, за свідченнями на допиті 19 квітня 1708 р. І.Іскри, прибічники І.Мазепи зруйнували його садибу. Як аналогію для такої причини ненависті можна вказати хоча б на знищення на Полтавщині майна І.Вишневецького, після чого він став «національним героєм Польщі», воюючи з особливою жорстокістю проти своїх земляків¹⁷.

Про бажання гетьмана прийняти польський бік В.Кочубей сигналізував через Петра Яценка (чи Яковлева): «Гетман Иван Степанович, меет согласіє с королем Станиславом и хочет изменить вашему царскому величеству и поддаться зо всею Малою Руссією» (ще одне найменування тогочасної України). Про відхід від царя Петра обидва вищеназвані «антигерої» повідомляли його через охтирського полковника Федора Осипова:

«А мимошедшій сей Филипов пост, совокупишися с полками своими, и откривши змеиническую злобу, хотел идти войною на его, великого государя вотчину, на великоросійскіє городы [...] А буде с Киева ево с полками выпустить, или полки его упредять в Белую Церговъ, и тогда уже ему нечего не ученить, кроме что всякой

¹⁷ Рудницький Ю. Ієремія Вишневецький: Спроба реабілітації. – Л., 2008. – С.179.

беды от него сподеваться, для того, что с обеих сторон Днепра великая сила с ным будет, паче же и ляхов к себе сподевается вскоре».

Слід відзначити, що обидва «доброзичливці» відчували зміну політичних орієнтирів гетьмана. Адже у жовтні 1707 р. він дійсно звертався до польського короля із пропозицією перейти на його бік, знищивши в Україні царські залоги і зробивши в них «міст для шведів»¹⁸. Але таємні плани І.Мазепи до кінця вони так і не прорахували, не маючи й гадки про північний вектор, лише про західний, де планувалося створення конфедерації, у котрій Україна мала отримати права, аналогічні Великому князівству Литовському. Сам І.Мазепа одержав би Полоцьке та Вітебське воеводства, а до того ще й князівську титулатуру¹⁹. Хоча за титулами Іван Степанович тоді вже, вірогідно, «не ганявся»: окрім гетьманських регалій він мав найвищий російський орден Св. Андрія (другий із черги на цю нагороду), найвищу польську відзнаку – орден Білого орла, і, можливо, уже титул князя Св. Римської імперії²⁰. Та й у матеріальних статках «Бог його не зобидив» – володів 19 654 дворами в Україні та ще 4117 в південних повітах Росії (всього близько 100 000 душ), тобто був одним із найбільш заможних людей свого часу у цій частині Європи²¹.

Та не йметься генеральному судді й далі. У квітні 1708 р. під Вітебськом він повідомляє Петра I про начебто такі крамольні плани правителя України:

«А под Кіев идти мает король Станеслав зо всеми войсками польскими, при котором мают быти шведы: генерал Решелф з своею дивизією. А коли, мовит, я просил у великаго государя войска в помочь себе боронити Кіева и всее Украйны, теди отказал, же довлеет и вас, войск козацких, з войсками московскими в Кіеве и при вас будучими, а так в наступство короля Станеслава з войсками прийдется нам с ними соединитися».

Не забував у доносі й про свою дочку:

«В четверток, мая 28, приказавъ его милость, абы дочка моя, девица посватанная и звенчанная, прибыла к нему на Гончаровку у кумовство, для крещенія девчини жидовки (некоторіи поведают, же была уже и крещена). Там, меючи у себе дочку мою на обеде, говорил ей же: “Москва мает у крепкую работу взяти всю малоросийскую Украйну”».

У відношеннях між гетьманом і суддівським сімейством сам «чорт може ногу зламати» (то бідну дівчину івалтують, то запрошують кумою в заміську резиденцію...).

Чергуються історично-географічні найменування та конкретна інформація про «поганого» І.Мазепу в даному документі і далі:

¹⁸ Смолій В. Іван Мазепа. – С.394–395.

¹⁹ Там само.

²⁰ Мацків Т. Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах: 1687–1709. – К.; Полтава, 1995. – С.91–92.

²¹ Курукин И.В. Образы и трагедия гетмана Мазепы. – С.198.

«А так певное зо всех мер и неперименное есть намерение отложиться от великаго государя и соединиться Станиславу, для чего ждал и ждет з желанием упадку (от чего, Господи Боже, сохрани) на силы его царского пресветлаго величества, а приближения к Украйны Станислава, жебы могл малороссійский народ из войском латве з собою потягнути».

Далі ще один «цвях»: «Подозренія з давна зношеняси з бусурмань». А говорячи про дніпровське Лівобережжя іменує його «Задніпровською стороною».

Не забуває суддя також і про ситуацію в країні після Коломаку 1687 р., коли І.Мазепа якраз і став гетьманом:

«На Коломацкой раде соглашено было, абы малороссійские люде с великороссійскими людами между собою сватовством пріяельским и в пріяельнъ свойства для стислейшой любви обязувалися; а тепері гетман через увесь час гетманства своего не тилко в обязуательство свойства и пріяельни стислой входити не допускает, але с прилучившейся оказіи малороссійским людам з великороссійскими свободно привитатися зазорствует, а в дом на хлеб и соль зазвати всецело не пуцает, кладучи о тое свій гнев и уразу гневливую, чрез що не тилко пріяельни, але й знаемость малороссійским з великороссійскими не близкость до пріяельне, но удаление и незнаемость умножается».

Із цього начебто випливає, що пообіцявши московським урядовцям всілякі поступки в етнічному відношенні (а якраз це І.Мазепі закидає цілий ряд сучасних дослідників), гетьман і не збирався виконувати їх у реальному житті.

Говорячи ж про «малоросійські» міста, зокрема про тогочасну столицю – Батурин, В.Кочубей відзначає, що він

«двадцать лет стоит без починки, и того ради валы около него всюда осунулися и обвалилися, взглядом чего и одного дня непріяельского наступства отсидетися невозможно. Якое о крепости нерадение для чего деется, могут тое благоразумние особы разсудити и уважити; а подварок свій Гончаровку (оставивши город) обнести велел знатным валом для якоисъ неведомой причины».

Та, як показали археологічні роботи в тогочасній гетьманській столиці, проведені протягом багатьох сезонів, а також кореляція їх результатів із даними писемних джерел, таке твердження було явною неправдою²². Будівельні роботи на Гончарівці – заміській резиденції І.Мазепи – на момент загибелі міста перебували десь у середній фазі реалізації: окрім палацу було збудовано лише пару флігелів для слуг гетьмана, а укріплення обмежувалися лише земляними основами для валів без будь-яких дерев'яних конструкцій. Сама ж фортифікація міста утримувалася належним чином, а гетьманський двір дуже нагадував варшавську резиденцію польських королів.

«Польський слід» для В.Кочубея у його дописах був основним. Так, 7 вересня 1707 р. він зафіксував прибуття до Батурина зі Львова міщанина Русеновича,

²² Батуринська старовина. – К., 2008. – С.39–176.

який привіз спеціального листа: «Правда (мовит) на дорозе к Заславлю реведовали мене москале, але я штучне оные листы схоронил и в целости до рук его милости довезл». У цьому листі коронний гетьман Сенявський запитував, «що на Украине деется, а особливе, чи склоннии к нам, поляком, козаки, чили ни. [...] Яблоновский, воевода руский, передався до шведа, тое бывало частокротне говорит: «Маем добрую надею о Украине, же в ней найдуются шляхта, брати наши». У географічному плані Русь і Україна – це різні території (десь далеко на сході знаходиться ще й «Москва»). Ще одним каналом польсько-козацьких контактів була княгиня А.Дольська, якій І.Мазепа довіряв деякі свої задуми, зокрема клопотання перед королем Станіславом про «вольності» для всієї України і для Чернігівського князівства зокрема.

Не давали «спати спокійно» генеральному судді й матеріальні статки гетьмана: «А для чого ж бы тым великим скарбом гетману богатитися, а не отдать б его в казну монаршую для плату ратным людем, в Малороссии застающим? Нехай бы хотяй в том оказалось владение великаго государя над Малою Россією!».

Ще раз чернець вищезгаданого Севського монастиря виникає у квітні 1708 р. як посередник між очорнителями І.Мазепи та царською величністю: «Когда он будет в Москве, чтоб донес боярину Ивану Алексеевичу Мусину-Пушкину, что в Украине есть опасность от гетмана в неверности, и дабы на то было осмотрение».

Майже маніакальна антипольська позиція В.Кочубея у той же день – 21 квітня 1708 р. – була повторена і в новому посланні до Москви: «Яко говорил пан гетман своими устами, мне, Василию, «же быть нам под ляхами, бо если бы не хотелисмо им по доброй воле нашей поддаться, то оны нас завоюют, и конечно будем под ними». Ні про які антисуддівські позиції І.Мазепи тут ітися не може – адже він ділився з ним своїми сокровеними планами (після майже річного конфлікту через його доньку). Але той затявся:

«Так мы, того быти хотячого огня сердцами нашими утравившихся, прибегаем под крыла великаго милосердия его царскаго пресветлаго величества, покорственными душами нашими просячи, дабы учинен был благосердный монарший промысл, о ежебы напятому на Малороссию злу не приити в skutok. И то речь, рассуждения высокого требующая, же в листе певном написано, що король шведский, переправивши реку Одру, намерает идти до Днестра и за Днепр на Украину, которую одобравши и привернувши оную королю Станиславу, а скупивши до своей потути войска козацкие, идти з ними просто на Москву [...] тут при своих домах, в Украине [...] А если (уховай Боже!) не будет, вернаго на тое радетеля, то повонтпивати о удержаню и о целостности того Украинского края. Во всей Малороссии будучи народы не знают власти лядской [...] токо всемилосердейшій великий государь, премудро разсмотрительными своими промыслами, крепкое тому малоросійскому народу да сотворит заступление!».

Окрім відкритого підлабузництва у даному доносі вперше фіксується «шведський слід». Але це і не дивно – звичайно такий високопосадовець вже мав

інформацію про тогочасні явні наміри шведського короля у його протистоянні царю російському та участі в ньому української складової.

Та не лише письмово, а й усно В.Кочубей доносив на свого ворога Петрові І. Зокрема, це було зроблено під Вітебськом у квітні того ж 1708 р., коли в такому зверненні згадувалася ще й зрада гетьмана І.Брюховецького «в многих малороссійских городах» хоча в результаті все ж «малороссійській край под великодержавную его монаршую область подхилен зостал». Та і в наступному доносі підвладні цареві південні території названі «Малою Россією», а далі згадуються «малороссійськіє города».

Не обійшли «добрим словом» згадані співдоповідачі і генерального писаря П.Орлика, про що, зокрема, свідчив полковник І.Іскра під час допиту теж у квітні 1708 р.: «А ведает, де, у него, гетмана, все дела тайные Орлик». «Малороссійське» найменування зафіксоване і в записці В.Кочубея на нього, «коли Серко з запорожцями, для запалу внутрнього в Малой Россіи огня, вышол было з Низу в городаы полку Полтавскаго», але далі, буквально через рядок, продовжуючи розмову про згаданого кошового отамана відзначає: «Кеды мели вцатися чрез него, Серка, смятенія и расколы межи народом Украиным». А ще далі по тексту згадується «весь край Украинскій».

Але саме квітень того року став особливо «врожайним» на доноси генерального судді на свого «шефа» – як у письмовій, так і в усній формі, як персонально, так і через різних осіб. Одним із таких «ширих» сигналів стали свідчення попа І.Святайла: «Кочубей, зело плакал, и говорил ему при жене своей, которая тоже плакала, что он не о чем ином, но о том, что чает, по измене гетманской, Украине быть под ляхами». Ну, прямо предтеча В.Кочубея – канцлера Миколи І, який на прохання земляків із Лівобережної України допомогти їм відповідав:

«Хоч і народився я хохлом, я більший росіянин, ніж хто інший. Моє становище підносить мене над усякими дріб'язковими міркуваннями. Я розглядаю турботи ваших губерній з точки зору спільних інтересів усього нашого суспільства. Мікроскопічні погляди мене не турбують»²³.

Але для наших основних «героїв» у скаргах на І.Мазепу, як відомо, усе закінчилося досить трагічно: вони були схоплені, допитані, а потім страчені. Уже в кінці квітня 1708 р. у Смоленську І.Іскра свідчив, що «нікакой подсылки к нему от неприятеля не было, и ни за кем того не знает, а подушал его в том Кочубей, тому уже два года, наговоря ево, что он чинит с верности своей к царскому величеству» (за що й отримав «нагороду» у вигляді страти та конфіскації майна). Певною мірою його слова підтвердив і основний донощик: «И потом Кочубей пред пыткой сказал, что “он гетмана написал и подал статьи и словесно доносил в измене, то все затеял ложь по злобе на него, гетмана”». Правда, такі «чистосердечні зізнання» супроводжувалися ударами батою (по 5, 8, 10 – під час кожного допиту).

²³ Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1991. – С.188–189.

Таким чином, можна зробити кілька висновків: на початку XVIII ст. абсолютно однаково використовувалися як «українські», так і «малоросійські» найменування не лише канцелярією пізніше опального гетьмана, але й іншими представниками козацької старшини. Окремі з них – зокрема горезвісні В.Кочубей та І.Искра – у першу чергу доносили на «шефа» із цілком меркантильних причин матеріального та політично амбіційного характеру. Не слід забувати при цьому і про «зовнішній фактор», який таки вплинув на позицію ініціатора такого вчинку: ще на початку 1691 р. думний московський дяк Є.Українцев доручав генеральному писареві В.Кочубею наглядати за гетьманом²⁴. Політика звичайна для переважної більшості державних структур, і не лише середньовічних часів: «Довіряй, але перевіряй». Мабуть, аналогічні пропозиції робилися й іншим представникам тогочасного українського суспільства, але реально «відгукнулися» лише вищезгадані антигерої (не рахуючи кількох більш несистематичних «сигналів» з боку інших осіб). Говорячи про далекосяжні плани І.Мазепи, вони насамперед розглядалися в польсько-козацькому ключі, а козацько-шведський варіант виник безпосередньо в результаті воєнних перемог Карла XII (цей «шлях» гетьман зберігав у таємниці набагато ретельніше, ніж перший). У результаті дипломатичний хист та природний розум І.Мазепи призвів до фізичної страти його суперників, але глобальна історична ситуація у тогочасній Європі, і в першу чергу перемога в Полтавській битві, все ж у цілому позитивно сприяла становленню та розвитку Російської імперії та краху гетьманських надій.

У повній мірі можна погодитися із Т.Таїровою-Яковлевою, яка відзначає:

«Давно вже пора відмовитися від політичних анафем і проклять в адресу І.Мазепи та спробувати отримати урок із трагедій наших предків. Не треба слідувати пропагандистським штампам, котрі намагалися пояснити українсько-російський конфлікт початку XVIII ст. корисливістю одного “зрадника-гетьмана”. Треба набратися мужності й визнати, що інтереси й цілі молодій Російській імперії й ослабленій Гетьманщини були дуже різними. В якійсь мірі Україна стала заручницею геополітичних планів Росії. Петро намагався створити нову державу, котра як у військовому, так і в економічному плані могла б конкурувати з європейськими державами. Така політика була можлива лише за найжорстокішої централізації. Військова й економічна ситуація дозволяла провести об’єднання України та вирвати зі страшної прірви Руїни Правобережжя. Однак такі плани були принесені в жертву дипломатичній грі. Перед лицем шведського наступу Лівобережжя повинно було перетворитися у випалену землю, арену воєнних дій. Якраз ці два фактори, наряду з особистими образами, і спровокували І.Мазепу на спробу союзу з Карлом XII. Ще одним фактором був план ліквідації Гетьманщини і включення її в загальну структуру Російської імперії. Щоб не говорили про І.Мазепу, але йому був далеко не байдужий цей план, і не лише тому, що він не бажав міняти реальну владу гетьманської булави, на пустий титул князя. Йому було дійсно дороге те, що було часткою і його двадцятилітньої праці, інакше б він почив на лаврах свого вели-

²⁴ Хоткевич Г. Іван Мазепа. – С.115.

кого багатства. Правда полягала у тому, що багато зі старшини спокійно сприйняли перспективу перетворення в мирних російських дворян-поміщиків, ким вони і стали надалі»²⁵.

А от окремим із них – зокрема В.Кочубею та І.Іскрі – це зробити не вдалося. Та пізніше система все ж спрацювала:

«А вже найкраще з усіх царі московські нагородили потомство того, хто продав не ту чи іншу особу або організацію, а весь рідний край – предателя України Кочубея. І княжество, і графство, і тисячі десятин землі з рабами українськими мужиками на ній, і ліси, і поля, і всякі угодья – все посипалося. Дорогу річ купили царі московські, що так добре платили»²⁶.

Із вищевикладеного можливо зробити один основний висновок: тема далеко ще не вичерпана, а залучення нових джерел та використання порівняльного методу досліджень дозволяють реставрувати події тієї непростой епохи.

²⁵ Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – Москва, 2007. – С.238–239.

²⁶ Хоткевич Г. Іван Мазепа. – С.138.

The theme of Ivan Mazepa's activity and his turn from Moscovian to Sweden's coat, Peter I reaction to this are notice attention in nowadays. Involving new sources, their estimation in general historical terms make it possible to supplement the available information on this difficult problem.

В.М.Андрєєв*

ДІЯЛЬНІСТЬ В.ПЕТРОВА В ЕТНОГРАФІЧНІЙ КОМІСІЇ ПРИ ВУАН (1921–1933 рр.)

Віктор Петров – яскравий представник української гуманітарної думки ХХ ст. Утім, для української історіографії він і досі залишається маловідомим ученим. Про нього не написано узагальнюючої монографії, не реконструйовано інтелектуальну біографію і навіть залишаються невивченими її окремі сюжети. Не є винятком і «етнографічна» складова творчості науковця. У статті висвітлено діяльність В.Петрова в Етнографічній комісії при ВУАН.

Літературознавець, філолог, фольклорист, етнограф, історик, археолог, філософ, талановитий письменник Віктор Платонович Петров (1894–1969 рр.; псевдоніми В.Домонтович, В.Плят, А.Семенов, В.Бер та ін.) був одним із найяскравіших українських інтелектуалів свого часу. Утім, визнаний літературними та науковими колами, В.Петров через різні життєві обставини був надовго «вилучений» з інтелектуального простору СРСР та української діаспори, а його багатогранна літературна, філософська й наукова спадщина забуті. Протягом двох останніх десятиліть життя і творчість науковця привертають увагу вітчизняних дослідників. Утім, про В.Петрова як ученого й організатора науки написано не надто багато. В українському інтелектуальному співтоваристві він більше відомий як письменник і філософ¹.

1920-ті рр. стали «золотим віком» української гуманітаристики. У той час широкомасштабна наукова робота здійснювалася не лише столичними, а й провінційними вченими та краєзнавцями. Визначну роль у розвитку й організації наукових досліджень відіграла Всеукраїнська академія наук (ВУАН). У межах її Історико-філологічного відділу існувала низка наукових комісій, які займалися дослідженнями, що охоплювали різноманітні проблеми історії, етнографії, фольклору, археології, музейної справи тощо. Так, тоді активно працювали Етнографічна комісія, Комісія для складання історико-географічного словника, Комісія для складання археологічної карти України, Єврейська історико-археологічна комісія, Кабінет антропології та етнології імені Ф.Вовка, Кабінет примітивної культури при відділі примітивної культури і народної

* Андрєєв Віталій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всевітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

¹ Агєєва В. Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича. – К., 2006; Грегіль Г.В. Українська біографічна проза першої половини ХХ ст.: жанровий аспект (за творами В.Петрова, С.Васильченка, О.Ільченка, Л.Смілянського): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2005; Загоруйко Ю. Письменник Віктор Петров. – К., 1993; Зубань В.І. «Аліна і Костомаров» та «Романи Куліша» В.Петрова в контексті українського культурного життя 20-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Х., 2003; Куриленко І.А. Екзистенціалістська модель українського інтелектуального роману 20-х рр. ХХ ст.: Дис. ... канд. філол. наук. – Х., 2006; Мазуренко І. Метаморфози Віктора Петрова (В.Домонтовича): Фрагменти життя і творчості за документами доби // Січеслав. – Дніпропетровськ, 2004. – Вип.2. – С.88–94; Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. – К., 1997; Портнов А. Віктор Петров і його критики // Історія істориків: Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. – К., 2011. – С.143–181; Руденко С.В. Філософські погляди В.П.Петрова. – К., 2008. – 136 с.; Фізер І. Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох історіософів // Наукові записки: Філологія [Національний університет «Києво-Могилянська академія»]. – К., 1999. – С.42–44.

творчості Науково-дослідної кафедри історії України, Кабінет музичної етнографії, Краєзнавча комісія, Кабінет по вивченню національних меншин та ін.

Велика кількість досліджень і матеріалів друкувалася в таких академічних виданнях, як «Записки Історично-філологічного відділу», «Збірник Історично-філологічного відділу», «Етнографічний вісник», «Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН», «Записки Етнографічного товариства», «Матеріали до етнології», «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», «Побут», «Бюлетень Кабінету антропології та етнології імені Ф.Вовка» та ін.²

Непересічне значення для досліджень у галузі української етнографії, фольклористики, мовознавства, історії і краєзнавства мала діяльність Етнографічної комісії, яку з 1921 р. очолював видатний український учений академік А.Лобода. В.Петров також із часу заснування комісії працював її науковим співробітником, а згодом став секретарем (1924–1927 рр.) і керівником (1927–1930 рр.). Учений редагував видання комісії: 1925–1929 рр. разом з академіком А.Лободою був редактором перших восьми випусків «Етнографічного вісника», чотирнадцяти номерів «Бюлетеня Етнографічної комісії» та «Матеріалів до вивчення виробничих об'єднань».

На шпальтах першого числа «Етнографічного вісника» А.Лобода та В.Петров виступили з програмними статтями, в яких визначалися організаційні й ідейні засади діяльності Етнографічної комісії, ставилися завдання перед тогочасною етнографією та фольклористикою, намічались шляхи її подальшого розвитку. Сформульовані авторами основні принципи діяльності шість років були дороговказом і спрямовували роботу інституції.

У своїй статті А.Лобода наголошував на важливій ролі етнографії в українському національному відродженні кінця XVIII–XIX ст. Учений підкреслював, що комісія є наступницею у справі етнографічних досліджень в Україні таких визначних діячів, як І.Котляревський, О.Піпін, М.Драгоманов, М.Сумцов, Б.Грінченко, Ф.Вовк та інші, продовжувачем справи київського Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, харківського Історико-філологічного товариства та «Киевской старини». Проте, на думку голови комісії, незважаючи на всі досягнення, попередники не мали можливості проводити «етнографічну працю широко, планомірно, на цілком науковому відповідному ґрунті», оскільки їм «бракувало коштів» та «простору»³.

А.Лобода визначив основні завдання, що стояли перед тогочасною українською етнографією: вихід на новий теоретичний рівень шляхом «створення нових праць теоретичного характеру», на основі власних розробок і за рахунок звернення до теорій зарубіжних учених визначити місце етнографії/етнології у системі наук, її «взаємовідносини з палеонтологією, антропологією, соціологією, фольклором»; вивчити досвід етнографічних досліджень зарубіжних та західноукраїнських колег (насамперед діяльність В.Гнатюка та Наукового товариства імені Шевченка у Львові) для успішної реалізації своєї практичної діяльності;

² Див.: Полонська-Василенко Н. Українська академія наук: Нарис історії. – К., 1993. – С.30–34, 77–84.

³ Лобода А. Сучасний стан і чергові завдання української етнографії // Етнографічний вісник. – 1925. – Кн.1. – С.1–2.

інтегрувати українську етнографію у світовий науковий простір; проводити дослідження в галузі історії української етнографії, які б допомогли систематизувати доробок попередників для визначення шляхів подальшого розвитку науки; створити загальну програму досліджень, яка б була гнучкою, докладною та конкретизованою і дозволила б проводити тотальне вивчення етнографії України, ліквідувати прогалини у вивченні конкретних тем і територій; досліджувати давні форми народного життя та мистецтва, але й не нехтувати того, що «утворилося й утворюється тільки під теперішній час»; перевидавати малодоступні збірки етнографічних матеріалів; виявляти фальсифіковані в минулому матеріали та вилучати їх з наукового обігу; започаткувати практику проведення етнографічних з'їздів на зразок колишніх археологічних, що проводилися в Російській імперії; першочергове нагальне завдання – вивчення народної творчості⁴.

В.Петров окреслив напрями діяльності Етнографічної комісії в галузі фольклористики. Учений наголосив на непересічному значенні відповідних студій для науки та їх місці у краєзнавстві, запропонував форми організації масштабної краєзнавчої роботи у справі збирання фольклорного матеріалу⁵. Автор полемізував з апологетами «новітніх тенденцій» у краєзнавстві, які виступали з гаслами, як-от «Геть побут селян та світогляд і творчість!». На думку цих «новаторів», усе це, як щось складне й таке, що дуже мало дає у практичному житті, треба рішуче відкинути. Згідно з марксистсько-ленінською теорією, досліджувати необхідно лише виробничі процеси та вивчати «працю сільради, землеустрій, кооперацію, нарсуд, роль комсомолу тощо», адже «це має більше значення, аніж збирання приказок і частушок»⁶.

Натомість В.Петров доводив, що не можна ігнорувати фольклор у наукових дослідженнях. На його думку, «виробничий ухил у краєзнавстві» дискредитував фольклористику, а це – велика помилка. Науковець був упевнений, що навіть вивчаючи роботу сільради, не можна використовувати лише офіційні, архівні матеріали, адже в такому разі буде отримано лише «мертву» інформацію з її «канцелярською мовою». Дослідник намагався продемонструвати переваги інших видів джерел: «Але можна цим не обмежитись, а списати живих людей, автобіографію голови сільради, оповідання й спомини про колишніх голів сільради, про боротьбу незаможників із куркулями, спомини про колишню харчрозкладку й думки за харчподаток на цей рік, записати на засіданні сільради промови найкolorитніші і найяскравіші. Списати це живою мовою живих розмов [...], узагалі дати живе й жваве фольклорне оповідання. Виучуючи соціально-економічні процеси, треба на увазі мати не тільки методу цифр та підрахунків, але й факт, слово, людину [...]. Частушка скаже іноді значно більше од загальних, протокольних слів з їх загальним значінням»⁷.

Крім того, В.Петров спростовував твердження про те, що фольклористика має вивчати лише сучасне життя та його найактуальніші питання, а всі

⁴ Там само. – С.1–11.

⁵ Петров В. Місце фольклору в краєзнавстві // Етнографічний вісник. – 1925. – Кн.1. – С.12–21.

⁶ Там само. – С.12.

⁷ Там само. – С.12–14.

пережитки (перекази про мерців, упирів, вовкулаків, відьом, обаяників, перелесників, мавок, заговори, прикмети, колискові пісні тощо) не варті жодної уваги. Він переконливо доводив важливість вивчення «первісних переживань» й апелював до праць авторитетних австрійських і німецьких етнографів, істориків культури та соціологів Г.Кунова, Ю.Ліперта, К.Бюхера, Ф.Мюлер-Лієра та інших, а також до робіт відомих теоретиків марксизму Г.Плеханова, Ф.Енгельса, К.Каутського, П.Лафарґа, присвячених проблемам первісної культури, «культури безкультурних народів», питанням походження міфів і вірувань⁸.

В.Петров запропонував ввести у практику роботи Етнографічної комісії тотальне збирання фольклорного матеріалу. У зв'язку з цим він уважав за необхідне залучити до краєзнавчої діяльності широкі маси населення через роботу краєзнавчих гуртків при хатах-читальнях, сільбудах та робітничих клубах. Він порушив також питання про зближення школи й академічної науки, що стало б корисним для всіх – учителям це мало б допомогти у вихованні учнів, а науковцям – у збиранні фольклорних та етнографічних матеріалів⁹.

На думку В.Петрова, учнів необхідно поставити у становище дослідників, а шкільне навчання – на справжній науковий ґрунт. У такому випадку школа перетвориться на наукову лабораторію, а зібрані матеріали принесуть велику користь науці. Отже, забезпечення постійного зв'язку наукових інституцій зі школою і широкими масами – запорука успіху в реалізації поставлених завдань масштабного збирання та глобального вивчення фольклорного й етнографічного матеріалу¹⁰.

Таким чином, Етнографічна комісія визнавала безперервність наукових досліджень в Україні, свій органічний зв'язок із попередньою традицією вивчення української етнографії та фольклору. Вона ставила перед собою нові завдання, визначала шляхи подальшого розвитку і з оптимізмом дивилася у майбутнє.

Реалізуючи свої плани, комісія розгорнула широку евристичну роботу. Дописувачами, які на місцях збирали матеріали, були науковці, студенти, аспіранти, краєзнавці, школярі разом з учителями та всі небайдужі до збереження українських народних традицій. Кореспонденти, одержавши від комісії відповідні програми, запитальники, анкети, які часто друкувалися у «Бюлетені» або окремо, записували українські народні пісні, обряди, вірування, прислів'я, загадки, легенди, казки¹¹ і надсилали їх до Етнографічної комісії.

⁸ Петров В. Місце фольклору в краєзнавстві. – С.14–16.

⁹ Там само. – С.20.

¹⁰ Там само. – С.19–21.

¹¹ Див.: Курило О. Програми для збирання етнографічних матеріалів // Збірник історично-філологічного відділу ВУАН. – 1923. – №13 (Вип.1). – 34 с.; Веснянки (анкета) // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1927. – №4. – С.4; Програма для збирання відомостей про звичай гріти мерців // Там само. – 1928. – №7. – С.6; Народний календар (анкета) // Там само. – №8. – С.2–4; Відомості про народне землеробство (анкета) // Там само. – 1928. – №9. – С.5; Про Кузьму-Дем'яна (анкета) // Там само; Про Вернигору (анкета) // Там само. – С.6; Народні вірування про веселку (Матеріали, надіслані від кореспондентів Етнографічної комісії Всеукраїнської академії наук) // Там само. – №10. – С.19–27; Вірування про kota (відповіді на питання анкети) // Там само. – 1929. – №11. – С.5–19; Програма про городництво // Там само. – №11. – С.19–20; Програма про сіянку // Там само. – С.21–22; Програма про косовицю // Там само. – С.23; Програма для вивчення побуту наймитів // Там само. – №12. – С.7–8; Програма для збирання відомостей про пережитки старих форм рільництва на Україні // Там само. – 1930. – №13. – С.13; Програма для збирання матеріалів з фольклору материнства та пестування // Там само. – №14. – С.30–31; Програма для

Коли В.Петров у 1927 р. обійняв посаду керівничого, комісія значно розширила науково-дослідну роботу¹². Так, було розгорнуто велику мережу кореспондентів, яка у 1925 р. налічувала 200, 1926 р. – 408, 1927 р. – 612, а на 1 січня 1929 р. – понад 1200 осіб, чисельність нерегулярних дописувачів сягала 11 000¹³.

Організація такої безпрецедентно великої роботи стала можливою не лише завдяки ентузіазму українських учених та організаційній діяльності керівництва комісії, а й підтримці тогочасної влади – на підставі декрету Раднаркому СРСР від 26 грудня 1922 р. і декрету Раднаркому УСРР від 9 березня 1925 р. поштові послуги для листування Етнографічної комісії та її кореспондентів були безкоштовними. В.Петров особисто контролював роботу з дописувачами, а як редактор наукових видань робив первинні узагальнення отриманих етнографічних і фольклорних матеріалів.

На підставі вивчення зібраних кореспондентами джерел було написано низку оригінальних наукових праць. Так, сам В.Петров, опрацювавши надіслану інформацію, опублікував свої дослідження – «Коротенькі пісні («частушки») років 1917–1925: Передне слово»¹⁴, «З фольклору правопорушників»¹⁵, «Нові українські варіанти легенди про походження лихих жінок»¹⁶, «Українські варіанти легенди про неплідну матір та ненароджені діти: Записи Ю.С.Виноградського та С.М.Терещенкової»¹⁷, «Кузьма-Дем'ян в українському фольклорі»¹⁸ та ін.

Етнографічна комісія провела чимало експедицій, що виїжджали до різних областей України (Волинь, Київщина, Поділля, Чернігівщина, Запоріжжя) й за її межі для організації нових фольклорно-етнографічних осередків і збирання матеріалів народної творчості. Завдяки проведеній науковцями й кореспондентами роботі у фондах комісії зосередилася величезна кількість фольклорно-етнографічних записів, колекція рецептів приготування народних ліків та

збирання відомостей про дівчаток-нянь // Там само. – С.31–32; Програми Етнографічної комісії до збирання етнографічних і фольклорних матеріалів, 1925–1929 рр.: Програма для збирання пісенного матеріалу // Наукові архівні фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України (далі – НАФРФ ІМФЕ). – Ф.1-9. – Од.зб.845. – Арк.1–4; Програма про людей, що «завмирають» // Там само. – Арк.5; Програма: Кіт // Там само. – Арк.6; Програма: Веселка // Там само. – Арк.6; Програма про весілля №1 // Там само. – Арк.9–10 зв.; Програма про весілля №2 // Там само. – Арк.11–13; Програма: Відомості про народне землемірство // Там само. – Арк.14; Програма для збирання відомостей про побут комун // Там само. – Арк.16–17; Відомості про картоплю // Там само. – Арк.19–19 зв.; Програма: Вірування в місяць // Там само. – Арк.21; Програма: Про осіку // Там само. – Арк.22; Програма: Про землю // Там само. – Арк.23; Програма: Про воду // Там само. – Арк.25; Програма: Про вогонь // Там само. – Арк.26; Програма для збирання матеріалів до історії та побуту цехових організацій на Україні // Там само. – Арк.27; *Ляскоронський В.* Програма для збирання відомостей про чумаків, б/д: Машинопис // Там само. – Ф.1-3. – Од.зб.77. – 10 арк. та ін.

¹² *Полонська-Василенко Н.* Українська академія наук... – С.117.

¹³ *Рубан О.* Етнографічна комісія Академії наук України // Народна творчість та етнографія. – 1999. – №4. – С.130.

¹⁴ *Петров В.* Коротенькі пісні («частушки») років 1917–1925: Передне слово // Етнографічний вісник. – Кн.І. – 1925. – С.22–25.

¹⁵ З фольклору правопорушників // Там само. – Кн.ІІ. – 1926. – С.38–60.

¹⁶ *Петров В.* Нові українські варіанти легенди про походження лихих жінок // Там само. – Кн.ІІ. – 1928. – С.55–66.

¹⁷ *Петров В.* Українські варіанти легенди про неплідну матір та ненароджені діти: Записи Ю.С.Виноградського та С.М.Терещенкової // Матеріали до етнології й антропології. – Т.ХХІ/ХХІІ. – Ч.І: Збірник праць, присвячений пам'яті Володимира Гнатюка. – Л., 1929. – С.201–214.

¹⁸ *Петров В.* Кузьма-Дем'ян в українському фольклорі // Етнографічний вісник. – Кн.ІХ. – 1930. – С.197–238.

ритуальних предметів. Проте не всі експедиції мали суто науковий характер – деякі з них виконували пропагандистські функції¹⁹. Сам В.Петров неодноразово брав участь в етнографічних екскурсіях та експедиціях, бував у різних регіонах України. Учений записував свої спостереження, збирав легенди й вірування на Поділлі, Канівщині, Київщині, у Південній Україні²⁰.

Комісія регулярно (щомісяця, а то й частіше) проводила публічні засідання, на яких відбувалися слухання та обговорення наукових доповідей, звітів тощо. В.Петров, як штатний співробітник комісії, брав активну участь у підготовці та роботі цих засідань. Він часто виступав із доповідями: «Кілька пісень та легенд з приводу останніх релігійних подій»²¹, «Пісенний репертуар безпритульних», «Рецензія на збірник «Религия и Общество». Лен. 1926», «Вірування в вихор та чорна хвороба», «Гнатюк у своїх порівняних студіях»²², «Вірування в сонце», «Казковий репертуар діда Нестора з с. Війтовець на Переяславщині», «Неопубліковане листування М.Максимовича з Н.М.Язиковим 30–40-х років», «Лоцманський цех за часи революції»²³, «У лоцманів р. 1928»²⁴ та ін.

Також Етнографічна комісія систематично відряджала В.Петрова до Москви та Ленінграда для роботи з українськими матеріалами в архіві Державного російського географічного товариства в Ленінграді та бібліотеках цих міст²⁵.

Особливо тісні наукові стосунки комісія підтримувала з науковими центрами вивчення української культурної спадщини в Ленінграді – філія ВУАН, Товариство дослідників української історії, письменства та мови (1923 р. ввійшло до складу ВУАН на правах спеціальної наукової комісії, 1925 р. при ній було створено етнографічну секцію), Державне російське географічне товариство та ін.²⁶ У колі знайомих В.Петрова було багато ленінградців, зокрема В.Перетц (до речі, був головою Товариства дослідників української історії, письменства та мови, а також колишнім університетським викладачем В.Петрова), Д.Зеленін, П.Сімоні, Б.Крижанівський, Є.Кагаров, О.Капіца, О.Фрейденберг та ін.

Віктор Платонович досить часто бував у Ленінграді й на наукових конференціях та форумах. Очевидці згадують, що в ті часи участь ученого в подібних заходах ставала справжнім святом для багатьох аспірантів і співробітників,

¹⁹ Петров В. Антирелігійна науководослідна експедиція на Донбас Київської МРС ВВ та Етнографічної комісії, б/д: Рукопис, машинопис // НАФРФ ІМФЕ. – Ф.1-4. – Од.зб.307. – 7 арк., 4 арк.

²⁰ Напр., див.: Звідомлення про діяльність Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1926-й // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1927. – №3. – С.2; Звідомлення Етнографічної комісії УАН за рік 1927 // Там само. – 1928. – №7. – С.1–2, 140; Звідомлення Етнографічної комісії ВУАН за рік 1928 // Там само. – №10. – С.10; Звіт Етнографічно-фольклорної комісії ВУАН за рік 1929 // Там само. – 1930. – №15. – С.20.

²¹ Список публікованих доповідей при установах відділу // Записки Історично-філологічного відділу / За гол. ред. А.Кримського. – 1923. – Кн.IV. – С.352.

²² Звідомлення про діяльність Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1926-й // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1927. – №3. – С.1–2.

²³ Звідомлення про діяльність Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1927-й // Там само. – 1928. – №7. – С.1.

²⁴ Звідомлення про діяльність Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1926-й // Там само. – №10. – С.10.

²⁵ Див.: Звідомлення про діяльність Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1927-й // Там само. – №7. – С.2; Звідомлення про діяльність Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1926-й // Там само. – №10. – С.10 та ін.

²⁶ Див.: Курас І., Водотика С. Філія Всеукраїнської академії наук у Ленінграді // Київська старовина. – 1996. – №1. – С.86–92.

адже глибина його виступів переконливо свідчила, що на неспокійному небосхилі радянської науки впевнено сходить яскрава зірка першої величини²⁷.

На В.Петрова як секретаря, а згодом і як керівничого, покладалося завдання забезпечення наукових зв'язків комісії. Таким чином, у колі його спілкування опинилися провідні науковці України та Росії, з якими він підтримував жваве листування. Так, серед них були авторитетні російські етнографи, археологи, фольклористи та мовознавці В.Данилов (Ленінград)²⁸, Д.Зеленін (Ленінград)²⁹, С.Кагаров (Ленінград)³⁰, О.Никифоров (Ленінград)³¹, М.Марр (Ленінград) та ін., українські науковці В.Білецька (Харків)³², Н.Дмитрук (Житомир)³³, Ф.Колесса (Львів)³⁴, В.Кравченко (Житомир)³⁵, А.Пашківський (Миколаїв)³⁶, К.Черв'як (Харків)³⁷ та ін.³⁸

Крім того, коли В.Петров належав до керівного складу інституції, удалося налагодити міжнародні контакти з багатьма науковими центрами світу та СРСР. Так, на 1930 р. комісія підтримувала зв'язки з такими закордонними установами: Віденське народознавче товариство, Віденське антропологічне товариство (Австрія); Інститут вивчення Східної Європи (Італія); Райнсько-Вестфальське краєзнавче товариство, Берлінське товариство антропології, етнології та преісторії, Баварське краєзнавче товариство, Ляйпцизький державний народознавчий дослідний інститут, Ляйпцизький народознавчий музей, Гессенське краєзнавче об'єднання, Бременське наукове товариство (Німеччина); Норвезький народознавчий інститут (Норвегія); редакція журналу «Люд слов'янський», Етнографічна комісія Польської академії наук, Польське краєзнавче товариство (Польща); Португальське товариство антропології та етнології (Португалія); Угорське етнографічне товариство (Угорщина); Фінляндська академія наук, Міжнародне товариство фольклористів, Фінно-угорське наукове товариство (Фінляндія); часопис «Folkminnen och Folktankar» (Швеція); часопис «Славія», Музей у Брно (Чехословаччина); Дорпатський музей (Естонія); часопис «Latviasjas Saule» (Латвія)³⁹. Зав'язувалися наукові стосунки з сербськими,

²⁷ Махно С. Подвижник науки: Зі спогадів про Віктора Платоновича Петрова // Українська біографістика: Зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип.4. – С.368.

²⁸ Листи Данилова В.В. до Петрова В.П., 1927–1931 рр.: Рукопис // НАФРФ ІМФЕ. – Ф.1-1. – Од.зб.6. – 9 арк.

²⁹ Лист Зеленина Д. до Петрова В.П., б/д // Там само. – Ф.1-4. – Од.зб.249. – 1 арк.

³⁰ Листи С.Кагарова до В.Петрова / Публ. Т.Шевчук та В.Новийчук // Народна творчість та етнографія. – 2007. – №2. – С.45–46.

³¹ Листи О.Никифорова до В.Петрова // Там само. – 2008. – №5. – С.34–38.

³² Листи Білецької В. до Петрова В., 1926–1930 рр.: Рукопис // НАФРФ ІМФЕ. – Ф.1-1. – Од.зб.3. – 9 арк.

³³ Листи Дмитрука Н. до Петрова В.П. // Там само. – Од.зб.2. – 8 арк.

³⁴ Лист Петрова В.П. до Колесси Ф.М., 1930 р. // Там само. – Ф.27. – Од.зб.5 а. – 1 арк.

³⁵ Листи Петрова В.П. до Кравченка В.Г., 1925–1930 рр., б/д: Рукопис, машинопис // Там само. – Ф.15-4. – Од.зб.461. – Арк.11–46.

³⁶ Лист Пашківського А. до Петрова В.П., 1930 р.: Рукопис // Там само. – Ф.1-1. – Од.зб.13. – 3 арк.

³⁷ Листи Черв'яка К. до Петрова В.П., б/д: Рукопис // Там само. – Ф.1-1. – Од.зб.19. – 9 арк.

³⁸ Див.: Шевчук Т., Новийчук В. Євген Кагаров та українська фольклористика 1920-х рр. // Народна творчість та етнографія. – 2007. – №2. – С.38–46; *Іх же*. З епістолярної фольклористики 1920-х – 1930-х рр.: О.Нікіфоров і українська фольклористика 1920-х – 1930-х рр. XX ст. // Там само. – 2008. – №5. – С.32–38; Шевчук Т. Євген Кагаров та українська фольклористика 1920-х рр. // Дослідники українського фольклору: невідоме та маловідоме. – К., 2008. – С.354–359; *Іх же*. З архівної спадщини Володимира Данилова: «Як я став українським фольклористом» (Автобіографія) // Там само. – С.360–367.

³⁹ Хроніка Етнографічної комісії // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1929. – №12. – С.6–7.

іспанськими, французькими, англійськими й американськими етнологічними установами⁴⁰.

За час роботи В.Петрова в Етнографічній комісії активно поповнювалася її бібліотека, в основу якої було покладено колекцію етнографічних видань відомого українського вченого Я.Новицького. На січень 1928 р. книгозбірня налічувала 700⁴¹, а у січні 1930 р. – 1800 назв⁴².

Також співробітники комісії, упорядковуючи зібрані матеріали, комплектували картотеку. На 2 січня 1930 р. вона налічувала 60 тис. карток, переважно з таких питань, як народний календар, виробнича обрядовість, родина, космогонічні вірування, тваринний епос та загальна бібліографія українського фольклору⁴³.

У 1920–1930-х рр. В.Петров опублікував низку досліджень, рецензій, заміток. Деякі з них мали непересічне значення для становлення і розвитку української фольклористики⁴⁴. Серед рецензій ученого, які залишили помітний слід у науці, слід згадати такі, як «Нова генетична теорія походження заговорів (Н.Познанский, Заговори, П., 1917)»⁴⁵, «До студій над коротенькими піснями»⁴⁶, «Морган. Дома и домашняя жизнь американских туземцев»⁴⁷, «Академік Ф.М.Колесса і його книга “Українська усна словесність”»⁴⁸ та ін. Низку цікавих думок і вдалих спостережень висловив учений і в рецензії на роботу лєнінградських дослідників із тунгуського фольклору⁴⁹.

Важливе значення для української науки мали й такі статті В.Петрова, як «Старий і новий побут на селі: З етнографічних спостережень»⁵⁰, «Вірування у вихор і чорна хвороба»⁵¹, «Міфологема сонця в українських народних віруваннях і візантійсько-геленістичний культурний цикл»⁵², «Кузьма-Дем'ян в українському фольклорі»⁵³ та ін.

Крім того, наукові зацікавлення В.Петрова поширювалися й на проблеми історії української етнографії. У низці своїх публікацій він звернувся до життя і творчості відомих українських учених М.Сумцова, В.Гнатука, Д.Яворницького,

⁴⁰ Там само; Звіт Етнографічно-фольклорної комісії ВУАН за р. 1929 // Там само. – 1930. – №15. – С.20–25.

⁴¹ Звідолення про діяльність Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1927-й // Там само. – 1928. – №7. – С.3.

⁴² Звіт Етнографічно-фольклорної комісії ВУАН за р. 1929 // Там само. – 1930. – №15. – С.25.

⁴³ Там само. – С.20–25.

⁴⁴ Див.: *Березовський І.* Визначний дослідник // Народна творчість та етнографія. – 1970. – №6. – С.57–62.

⁴⁵ *Петров В.* Нова генетична теорія походження заговорів // Записки Історико-філологічного відділу УАН. – 1923. – Кн.ІІІ. – С.230–236.

⁴⁶ *Петров В.* До студій над коротенькими піснями // Етнографічний вісник. – 1926. – Кн.2. – С.148–151.

⁴⁷ *Петров В.* Л.Морган. Дома и домашняя жизнь американских туземцев // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. – Кн.3/4. – К., 1935. – С.19–73.

⁴⁸ *Петров В.* Академік Ф.М.Колесса і його книга «Українська усна словесність» // Народна творчість. – 1940. – №6. – С.17–27.

⁴⁹ *Петров В.П.* [Рец.] Р.М.Василевич. Сборник материалов по эвенкийскому (тунгусскому) фольклору // Український фольклор. – Кн.І. – 1937. – С.139–141.

⁵⁰ *Петров В.* Старий і новий побут на селі: З етнографічних спостережень // Життя і революція. – 1925. – Кн.ІІІ. – С.41–44.

⁵¹ *Петров В.* Вірування у вихор і чорна хвороба // Етнографічний вісник. – Кн.ІІІ. – 1927. – С.102–116.

⁵² *Петров В.* Міфологема сонця в українських народних віруваннях і візантійсько-геленістичний культурний цикл // Там само. – Кн.ІІІ. – С.88–119.

⁵³ *Петров В.* Кузьма-Дем'ян в українському фольклорі // Там само. – Кн.ІІІ. – 1930. – С.197–238.

відзначив їх вагому роль у розвитку наукового знання та формуванні тогочасної етнографії⁵⁴. Водночас В.Петров проявляв інтерес і до ідейних засад фольклористики, окреслював загальні схеми її розвитку⁵⁵.

Успіхи комісії та її співробітників високо оцінювалися тогочасним науковим загалом і навіть вважалося, що Україна «задає тон» у галузі етнографії та фольклористики у СРСР⁵⁶. Так, 17 березня 1927 р. на річних зборах Державного російського географічного товариства в Ленінграді було ухвалене рішення про нагородження В.Петрова малою срібною медаллю. Із цього приводу 19 квітня йому було надіслано лист-повідомлення за підписом тогочасного президента товариства І.Шокальського⁵⁷. Також за роботу Етнографічної комісії золотою медаллю був нагороджений А.Лобода, а В.Камінський за свою індивідуальну працю отримав золоту медаль від АН СРСР. У наступному, 1928 р., В.Петрова було обрано дійсним членом Державного російського географічного товариства в Ленінграді⁵⁸.

Схвальні відгуки отримував і друкований орган комісії – «Етнографічний вісник». Так, авторитетний науковий часопис «Первісне громадянство та його пережитки на Україні (Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість у соціологічному висвітленні)» (редактор – К.Грушевська, яка очолювала тоді Кабінет примітивної культури) надрукував кілька рецензій, присвячених «Етнографічному віснику»⁵⁹. Російські колеги також вважали, що цей журнал має високий науковий рівень і навіть перевершує московський «Художественный фольклор»⁶⁰.

У середині 1920-х рр. Етнографічною комісією під керівництвом А.Лободи та В.Петрова було розроблено план масштабного проекту комплексного дослідження пережитків професійних об'єднань в Україні. У рамках цієї програми В.Петров як керівник став натхненником і організатором вивчення таких явищ,

⁵⁴ Див.: *Петров В. М.Ф.* Сумцов як історик етнографії // Записки Історико-філологічного відділу УАН. – 1926. – Кн. VI/VIII. – С. 7–15; *Його ж.* Акад. В.Гнатюк у своїх фольклорних студіях // Там само. – 1927. – Кн. X. – С. 241–254; *Його ж.* Д.І.Яворницький: Некролог // Вісті Академії наук УРСР. – 1940. – № 7/8. – С. 107–109.

⁵⁵ Див.: *Петров В.* Фольклористика епохи імперіалізму. Ч.I, не раніше 1933 р. Чернетка, автограф // Центральний державний історичний архів-музей літератури і мистецтв України (далі – ЦДІАМЛМУ). – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 3. – 103 арк.; *Його ж.* Фольклористика епохи імперіалізму. Ч.II, не раніше 1933 р. Чернетка, автограф // Там само. – Спр. 4. – 119 арк.; *Його ж.* Фольклористика епохи імперіалізму. Ч.III, не раніше 1933 р. Чернетка, автограф // Там само. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 5. – 62 арк.

⁵⁶ *Шевчук Т., Новійчук В.* З епістолярної фольклористики 1920-х – 1930-х рр.: О.Нікіфоров і українська фольклористика 1920-х – 1930-х ХХ ст. // Народна творчість та етнографія. – 2008. – № 5. – С. 36.

⁵⁷ Лист-повідомлення до В.П.Петрова від Державного російського географічного товариства від 19.04.1927 р. (упор. док. В.М.Корпусова) // Українська біографістика... – С. 314.

⁵⁸ Див.: Списки членов Государственного географического общества: 1917–1934 // Научный архив Русского географического общества. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 3. – Л. 58; Автобіографія Петрова Віктора Платоновича / Вступ. сл. та прим. В.Корпусової // Слово і час. – 2002. – № 10. – С. 52; Лист-повідомлення до В.П.Петрова від Державного російського географічного товариства від 30.11.1928 р. (упор. док. В.М.Корпусова) // Українська біографістика... – С. 315; *Одарченко П.* Наукова діяльність Української академії наук у роки 1919–1932 // 125 років Київської української академічної традиції (1861–1986) / Ред. М.Антонович. – Нью-Йорк, 1993. – С. 39–45.

⁵⁹ *Грушевська К.* [Рец.] Етнографічний вісник, кн. 1. За головним редагуванням акад. А.Лободи та В.Петрова. Українська академія наук, Етнографічна комісія, Київ, 1925, 95 с. // Первісне громадянство та його пережитки на Україні (Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість у соціологічному висвітленні) – Вип. 1/2. – К., 1926. – С. 143; *Копержинський К.* [Рец.] Етнографічний вісник. За головним редагуванням акад. Андрія Лободи та Віктора Петрова. Кн. 2, 1926; Кн. 3, 1927 // Там само. – Вип. 1. – К., 1928. – С. 178–182.

⁶⁰ *Шевчук Т., Новійчук В.* З епістолярної фольклористики 1920-х – 1930-х рр. ... – С. 36.

як лоцманство і чумацтво. Результатом роботи співробітників комісії стали унікальні монографічні праці, опубліковані у двох випусках «Матеріалів до вивчення виробничих об'єднань», які побачили світ у 1929⁶¹ та 1931 рр.⁶² Серію планувалося продовжити збірками «Вільні матроси», «Гончарі», «Цехові пережитки на Україні»⁶³.

Свою увагу комісія передусім зосередила на дніпровських лоцманах, адже ця корпорація, на думку А.Лободи, була однією з найцікавіших серед професійних об'єднань України. Також актуальність цих студій визначалася й тим, що в тогочасній українській історичній науці та етнографії дана тема була маловивченою. Майже всі попередні дослідники, з незрозумілих причин, залишали за межами своєї наукової уваги лоцманство, навіть у ті часи, коли це явище було «повним життя». Крім того, термінового дослідження вимагали й тогочасні реалії – будівництво Дніпрогесу. Затоплення дніпровських порогів та навколишніх територій, разом із новими умовами життя, прирікало лоцманів на зникнення⁶⁴.

Отже, для вивчення такого цікавого явища як дніпровське лоцманство й було організовано експедицію Етнографічної комісії при ВУАН. Вона розпочала свою роботу влітку – восени 1927 р. і продовжила свої спостереження у 1928 та 1929 рр. До її складу, окрім керівника В.Петрова, увійшли три співробітники комісії: В.Білий, Н.Дмитрук і М.Тарасенко. Також до роботи було залучено науковця-історика з Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею П.Козаря та місцевого мешканця О.Девлада, який був одним із фундаторів лоцманської артлі «Дніпролоцман»⁶⁵.

Утім, спочатку на Дніпрельстан, за дорученням комісії, у червні 1927 р. було відряджено В.Білого (на археологічну екскурсію), а у с. Лоцманська Кам'янка – історика права та етнографа В.Камінського для збирання там матеріалів із лоцманського юридичного фольклору. Сама ж експедиція розпочала свою роботу у вересні⁶⁶. Дослідження проводилися в лоцманських селах – Лоцманська Кам'янка, Старий Кодак, Широке та Сурські хутори⁶⁷.

Деякі біографи В.Петрова вважають, що сам Віктор Платонович дослідженням лоцманства не займався⁶⁸. Проте, завдяки як опублікованим⁶⁹, так і архівним матеріалам⁷⁰ відомо, що вчений брав безпосередню участь у роботі експедиції.

⁶¹ Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип.1: Дніпровські лоцмани: Збірник Історико-філологічного відділу Української академії наук. – №91. – К., 1929. – 131 с.

⁶² Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип.2: Чумацтво. – К., 1931. – 129 с.

⁶³ Рубан О. Етнографічна комісія Академії наук України // Народна творчість та етнографія. – 1999. – №4. – С.131.

⁶⁴ Лобода А. Передмова // Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип.1: Дніпровські лоцмани: Збірник Історико-філологічного відділу Української академії наук. – №91. – С.ІІІ.

⁶⁵ Лобода А. Передмова... – С.ІІІ–ІV.

⁶⁶ Звідомлення Етнографічної комісії УАН за рік 1927 // Бюлетень Етнографічної комісії УАН. – 1928. – №7. – С.2, 140.

⁶⁷ Там само. – С.1; Звідомлення Етнографічної комісії УАН за рік 1927 // Етнографічний вісник. – 1928. – №7. – С.139–143.

⁶⁸ Див.: Павличко С. Роман як інтелектуальна провокація // Домонтович В. Доктор Серафікус. Без ґрунту. – К., 1999. – С.6; Мазуренко І. Метаморфози Віктора Петрова (В.Домонтовича): Фрагменти життя і творчості за документами доби // Січеслав. – Вип.2. – Дніпропетровськ, 2004. – С.90; Агеева В. Поєгика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича. – К., 2006. – С.38 та ін.

⁶⁹ Лобода А. Передмова... – С.ІІІ–ІV.

⁷⁰ Петров В. Лоцмани (рукопис). Бд // НАФРФ ІМФЕ. – Ф.1-5. – Од.зб.475. – 25 арк.

Отже, В.Петров як керівник проекту здійснив поїздки в район будівництва Дніпрогесу для збору етнографічних та історичних джерел у лоцманських селах⁷¹.

Підсумком масштабної евристичної роботи та досліджень, проведених експедицією Етнографічної комісії, стало цінне видання, що вийшло за редакцією В.Петрова та А.Лободи – «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань: Дніпровські лоцмани»⁷².

Експедиція Етнографічної комісії при ВУАН під керівництвом В.Петрова мала непересічне наукове значення, а «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань: Дніпровські лоцмани» на сьогодні є найповнішим науковим дослідженням такого явища, як лоцманство дніпровських порогів. У 1929 р. праця побачила світ, але не була введена у широкий науковий обіг, адже всі її автори стали жертвами комуністичного терору.

Наступним колективним монографічним дослідженням Етнографічної комісії повинні були стати «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань: Чумаки». З огляду на те, що цей проект не став об'єктом окремої уваги науковців⁷³, зупинімося на ньому детальніше. Крім того, зовсім невисвітленою залишається і роль В.Петрова в організації та підготовці даного видання. Дослідники творчості вченого чомусь оминали у своїх працях цей сегмент його наукової діяльності. Отже, «чумацький» сюжет інтелектуальної біографії Віктора Платоновича висвітлюється вперше.

Робота щодо підготовки до друку «Чумаків» проходила у складних політичних умовах. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. ситуація в українській етнографії та фольклористиці, як і в інших сферах гуманітарного знання, докорінно змінилась. У ті часи здійснювався перехід на нові марксистсько-ленінські ідейні засади та практики роботи й в Етнографічній комісії. Усе це супроводжувалося різкою критикою і цькуванням «старого» керівництва. Так, В.Петрова в 1930 р. за «політичні вивихи та перекручення» звільнили з посади керівника комісії, усунули від редакторства «Етнографічного вісника», «Бюлетеня Етнографічної комісії». Зникло його прізвище і зі складу редколегії «Матеріалів до вивчення виробничих об'єднань». Блискуче дослідження та видання «Дніпровських лоцманів» ще було за редакцією А.Лободи та В.Петрова, а «Чумаки», що побачили світ у 1931 р., уже вийшли за редагування А.Лободи, який на той час помер, та В.Білого⁷⁴.

Про чумаків до 1931 р. було вже чимало написано – праці Д.Багалія, І.Рудченка, А.Скальковського, М.Сумцова, К.Трутовського, Ю.Янсона, Д.Яворницького та ін.⁷⁵ Утім, науковці XIX – початку XX ст. досліджували лише окремі

⁷¹ Про історію дослідження дніпровського лоцманства детальніше див.: Андреев В. «Дніпробудівська» експедиція Етнографічної комісії при ВУАН під керівництвом Віктора Петрова (1927–1929) // Дніпровські лоцмани: нариси з історії та історіографії. – Херсон, 2012. – С.25–47.

⁷² Про роботу та результати досліджень дніпровського лоцманства Етнографічною комісією при ВУАН // Там само. – 352 с.

⁷³ Певною мірою це питання порушувалося у працях київської дослідниці С.Проскурової (див.: Проскурова С. Історіографія чумацтва: Навчальний посібник для студентів гуманітарних спеціальностей. – Кіровоград, 1999. – 42 с.; *Ії ж.* Науковий доробок Н.І.Букатевича та його значення // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. – 1999. – Вип.45. – К., 1999. – С.72–76; *Ії ж.* Етнографічна комісія ВУАН та її роль у вивченні чумацтва (1921–1931) // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – 2000. – Вип.4. – К., 2000. – С.75–80).

⁷⁴ Матеріали до вивчення виробничих об'єднань: Чумаки. – 1931. – Вип.2. – 129 с.

⁷⁵ Див.: Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Х., 1918. – 234 с.; Букатевич Н.І. Чумацтво на Україні: Історично-етнографічний нарис. – Одеса, 1928. – 95 с.; Рудченко І.Я. Чумак в народних песнях: Етнографіческий очерк // Вестник Европы. – 1872. – Кн.9. – С.208–238; *Его же.* Чумацкие народные

аспекти чумакування, котре поступово занепадало під впливом нових соціально-економічних умов. Учені XIX ст. розглядали чумацтво лише як фольклорно-етнографічне явище. Крім того, більшість із них сприймали чумаків суто крізь призму козацтва (насамперед А.Скальковський)⁷⁶.

Якісні зрушення в розробці теми відбулися лише в 1920-х рр. Ідея щодо необхідності подальшого всебічного вивчення чумацтва визріла в Етнографічній комісії в першій половині 1920-х рр. Термінового дослідження вимагали тогочасні реалії, адже чумацтво як явище вже майже зникло. Також інтерес до чумацтва стимулювало його відродження за часів громадянської війни, у 1920–1922 рр., унаслідок економічного занепаду та порушення транспортного сполучення. Як і в минулі часи, їхали «по сіль до Бахмута, Слов'янського, навіть і до Криму». Чумаки перестали бути дивовижною⁷⁷. Таке швидке відродження можна пояснити не лише новими економічними умовами життя, а й усталеністю, тяглістю та життєздатністю чумацьких традицій в Україні. Тим більше ще були живі старі чумаки, члени їх родин, ті, хто пам'ятав цей промисел.

Комісія, розуміючи виклики часу, поставила собі за мету не лише введення до наукового обігу етнографічних та історичних джерел, яких на той час було зібрано й опубліковано доволі багато, а й здійснити комплексне дослідження чумацтва з використанням новітніх методів та підходів⁷⁸. У зв'язку з цим навколо інституції згуртувався потужний колектив науковців під керівництвом А.Лободи та В.Петрова – В.Білий, Н.Букатевич, І.Галюн, В.Камінський, В.Ляскоронський, С.Терещенко, Я.Риженко, Н.Малеча. Учені опрацювали широке коло архівних та опублікованих джерел, а також матеріали, здобуті під час експедицій до колишніх чумацьких осередків (свідчення старих чумаків та їхніх нащадків, пам'ятки матеріальної і духовної культури). Дослідники, критично осмисливши спадщину попередників, заклали основи комплексного висвітлення більшості питань, що стосувалися виникнення, розвитку, розквіту та занепаду чумацтва, на широкому історичному тлі XVI–XIX ст. Наукові студії відзначалися професіоналізмом, застосуванням інструментарію тогочасних європейських історичних шкіл, використанням широкої джерельної бази⁷⁹.

У 1925 р. співробітник комісії, відомий український етнограф, історик та археолог В.Ляскоронський розробив «Програму для збирання відомостей про чумаків від останніх чумаків або їхніх родин»⁸⁰. Із приводу майбутнього

песни. – К., 1874. – 293 с.; *Скальковский А.А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского: На основании подлинных документов Запорожского сечевого архива: В 3 ч. / Изд. 2-е, исправленное и значительно умноженное. – Одесса, 1846. – Ч.1. – 367 с.; *Его же.* Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715–1847). – Одесса, 1846. – 234 с.; *Сумцов Н.Ф.* К истории слободско-украинского чумачества // Киевская старина. – 1884. – №3 (т.VIII). – С.493–498; *Трутовский К.* Из воспоминаний о поездках по Малороссии // Киевская старина. – 1889. – №9 (т.XXVI). – С.585–596; *Янсон Ю.* Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. – Санкт-Петербург, 1870. – 412 с.; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990. – Т.1. – 592 с.

⁷⁶ *Проскурова С.В.* Чумацтво як українське соціокультурне явище: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 18 с.

⁷⁷ *Білий В.* Література про чумаків // Матеріали до вивчення виробничих об'єднань: Чумаки. – 1931. – Вип.2. – С.XLIX–L.

⁷⁸ Див.: *Білий В.* Уваги до чумацького фольклору // Там само. – С.I–II.

⁷⁹ Див.: *Проскурова С.В.* Чумацтво як українське соціокультурне явище. – С.5.

⁸⁰ *Ляскоронський В.* Програма для збирання відомостей про чумаків, б/д: Машинопис // НАФРФ ІМФЕ. – Ф.1-3. – Од.зб.77. – 10 арк.

дослідження вчений виступив із доповіддю «Програма для збирання відомостей про чумаків»⁸¹. Згодом її було розіслано кореспондентам Етнографічної комісії.

Протягом 1926–1929 рр. краєзнавці на місцях та науковці – члени Етнографічної комісії – активно збирали матеріали щодо чумацтва. Так, С.Терещенко проводила дослідження на Звенигородщині⁸², І.Галюн збирав матеріали на Роменщині, П.Попов – на Курщині та Чернігівщині⁸³, В.Камінський – на Поділлі, Волині, Чернігівщині⁸⁴, В.Білий – на Черкащині⁸⁵, Я.Риженко⁸⁶ та Н.Малеча⁸⁷ – на Полтавщині. Таким чином, було нагромаджено цікаві й науково цінні джерела щодо етнографії та історії чумацтва. Найбільш вагомими й інформативними виявилися матеріали, зібрані С.Терещенко. У 1927 р. за плідну та багаторічну роботу дослідницю було обрано членом Етнографічної комісії⁸⁸.

У 1930 р. В.Петров, упорядкувавши отримані від кореспондентів (переважно від С.Терещенко) та зібрані під час етнографічних експедицій матеріали, на засіданні комісії виголосив доповідь «Чумацтво на Звенигородщині за матеріалами Етнографічної комісії ВУАН»⁸⁹. Того ж року з приводу вивчення чумацтва виступив одеський учений Н.Букатевич – «Чумацтво у Степовій Україні» й «Чумацтво в першій половині ХІХ ст.» та полтавський дослідник Я.Риженко – «До економіки чумацтва на Полтавщині у другій половині ХІХ ст.»⁹⁰.

1929 р. комісія вже готувала до друку дослідження про чумаків⁹¹ і планувала видати його в 1930–1931 рр.⁹² Наприкінці 1930 р. колективна монографія «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань: Чумаки» була готова до друку. Працю умовно можна поділити, за логікою висвітлення проблематики, на три основні частини. Перша – статті В.Білого «Уваги до чумацького фольклору»⁹³ та «Література про чумаків»⁹⁴, які фактично є вступними й, так би мовити, програмними до всього збірника.

Друга частина складається з досліджених В.Петровим унікальних джерел, здобутих С.Терещенко на Звенигородщині (переважно в давньому «чумацькому гнізді» – с. Орли). Дослідниця збрала велику кількість фольклорного матеріалу і нарративних джерел (розповіді колишніх чумаків та їхніх нащадків). Також вона зробила детальні описання пам'яток матеріальної культури чумаків

⁸¹ Перелік доповідей співробітників установ ВУАН (1924–1928) // Історія Національної академії наук України (1924–1928): Док. і мат. – К., 1998. – С.717.

⁸² Див.: Звідомлення Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1927-й // Бюлетень Етнографічної комісії УАН. – 1928. – №7. – С.2; Звідомлення Етнографічної комісії ВУАН за рік 1928-й // Там само. – 1928. – №10. – С.10.

⁸³ Звідомлення Етнографічної комісії ВУАН за рік 1928-й // Там само. – 1928. – №10.

⁸⁴ Звідомлення Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1926-й // Там само. – 1927. – №3. – С.3.

⁸⁵ Матеріали В.Білого // НАФРФ ІМФЕ. – Ф.1-4. – Од.зб.340. – Арк.1–53.

⁸⁶ Риженко Я. До економіки чумацтва на Полтавщині у другій половині ХІХ ст. – С.101–102.

⁸⁷ Матеріали Н.Малечи // НАФРФ ІМФЕ. – Ф.1-4. – Од.зб.338.

⁸⁸ Звідомлення Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1927-й // Бюлетень Етнографічної комісії УАН. – 1928. – №7. – С.3.

⁸⁹ Перелік доповідей співробітників установ ВУАН (1929–1933) // Історія Національної академії наук України (1929–1933): Док. і мат. – К., 1998. – С.476.

⁹⁰ Там само. – С.461.

⁹¹ Звіт Етнографічно-фольклорної комісії ВУАН за р.1929 // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1929. – №15. – С.21.

⁹² Там само. – С.24.

⁹³ Білий В. Уваги до чумацького фольклору // Матеріали... – С.І–Х.

⁹⁴ Білий В. Література про чумаків // Там само. – С.ХІ–LVI.

(засоби пересування, тяглова сила, житло, їжа, одяг і т.п.). Усе це дозволило реконструювати комплекси матеріальної культури промислу, уточнити деякі аспекти звичаєвого права, особливості поведінки чумаків тощо.

Проте в «Матеріалах до вивчення виробничих об'єднань: Чумаки» немає жодної згадки про В.Петрова. Очевидно, що оскільки на той час учений уже встиг «завинити» перед владою та був позбавлений посади керівника комісії, його ім'я було просто викреслене зі списку авторів і редакторів монографії. Також не знаходимо серед авторського колективу С.Терещенко, адже в 1929 р. її було репресовано.

Крім того, редактори видання вирішили надрукувати у збірнику й рукопис українського дослідника-самоука А.Димінського «Опис чумацького промислу Київської губ., Звенигородського пов., Лисянської вол., с. Орлів»⁹⁵, який досліджував чумацтво в тому ж селі у 1892 р. (на той час зберігався в архіві Російського географічного товариства в Ленінграді). Очевидно, цю працю віднайшли В.Петров або В.Білий під час відрядження в ленінградські архіви. Таким чином, на сторінках видання публікувалися матеріали, які збиралися в одному місці з інтервалом майже у сорок років, що надавало можливість побачити динаміку досліджуваних процесів та явищ. Завершується друга частина матеріалів публікацією українського етнографа, історика та краєзнавця, наукового співробітника Роменського музею І.Галюна про пережитки чумацтва на Роменщині⁹⁶.

Третя частина «Чумаків» містить глибокі й ґрунтовні історико-етнографічні розвідки Н.Букатевича «Чумацтво в I пол. XIX сторіччя»⁹⁷ та Я.Риженка «До економіки чумацтва на Полтавщині у другій половині XIX ст.»⁹⁸, «До історії чумацтва на Україні в середині XVIII ст.»⁹⁹, що не втратили свого наукового значення й сьогодні.

Утім, не всі зібрані членами та кореспондентами Етнографічної комісії дані про чумаків увійшли до збірника. У наукових архівних фондах рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України зберігаються матеріали, які готувалися для видання «Чумаків», у тому числі й ті, що не були використані при підготовці збірника (найбільш цінні тут документи фондів 1–4). Отже, до «Матеріалів» не потрапила розвідка Н.Малечі, написана на основі зібраних під час етнографічних експедицій на Чернігівщині даних про особливості чумакування в різних населених пунктах¹⁰⁰. Також не побачило світ і дослідження В.Білого «Матеріали до чумацької демонології», в якому на основі записаних автором на Черкащині розповідей удалося розширити уявлення про вірування та повір'я чумаків¹⁰¹.

«Матеріали» про чумаків чудово ілюструють часи перебудови української науки. Дослідження було виконане ще за старими канонами й загалом є великим

⁹⁵ Диминский А. Описание чумацкого промысла Киевской губ., Звенигородского у., Лысянской вол., с. Орлов // Там само. – С.63–76.

⁹⁶ Галюн І. Пережитки чумацтва на Роменщині // Там само. – С.77–86.

⁹⁷ Букатевич Н. Чумацтво в I пол. XIX сторіччя // Там само. – С.87–100.

⁹⁸ Риженко Я. До економіки чумацтва на Полтавщині у другій половині XIX ст. // Там само. – С.101–112.

⁹⁹ Риженко Я. До історії чумацтва на Україні в середині XVIII ст. // Там само. – С.113–122.

¹⁰⁰ Матеріали Н.Малечі // НАФРФ ІМФЕ. – Ф.1-4. – Од.зб.338.

¹⁰¹ Матеріали В.Білого // Там само. – Ф.1-4. – Од.зб.340. – Арк.1–53.

досягненням української етнографії та історичної науки, а вступ і огляд літератури про чумацтво – уже «ідеологічно витримані». Показова тут вступна стаття збірника – «Уваги до чумацького фольклору»¹⁰², яка пройнята цілком іншим духом, ніж попереднє видання «Матеріалів», і просто рясніє посиланнями на В.Леніна та К.Маркса. Із самого початку чумацтво таврується як явище «дрібнобуржуазне», а його ідеологія оголошується «ворожою та куркульською», «реакційною до найменшої своєї дрібниці». На сторінках збірника стають реальністю «куркульські», «глитайські» та «наймитські» пісні, легенди, оповідання та казки, з'являються «класові тенденції». Автор намагається відмежуватися від попередніх дослідників чумацтва, тепер усі їх досягнення проголошувалися «традицією націоналістичних етнографів». У статті В.Білого найпершими завданнями радянських дослідників визначається боротьба зі «старою» українською наукою¹⁰³.

В.Білий був змушений активно критикувати українську національну історіографію. Утім, новопризначений редактор видання наголошував на тому, що попередні дослідники чумацтва все ж зробили дещо корисне для науки – зібрали велику кількість фольклорного матеріалу, зробили описи чумацької валки та зовнішнього вигляду чумака. Але, на його думку, питання про соціальну природу, місце в народному господарстві та економічну роль чумацтва залишилися невисвітленими. Якщо ці проблеми й порушувалися раніше «націоналістичними вченими», то, звичайно ж, вирішувалися «невдало», що характеризує їхню «класову природу». Таким чином, автор підсумовував: «Недосконалість методології націоналістичної етнографії примушує радянську етнографію поставити проблему вивчення чумацького промислу наново й провадити той дослід, широко застосовуючи марксо-ленінський метод, студіюючи це явище діалектично, у найтіснішому зв'язку з господарчими формами, з економічною базою чумацтва»¹⁰⁴.

Крім того, коли вже праця була готова до друку (вступна стаття «Уваги до чумацького фольклору» підписана «Х.1930»), до неї, після статті В.Білого «Література про чумаків»¹⁰⁵, додали ще один аркуш, що у змісті зазначений, як «Передмова від редакції» (підписаний «листопад 1931»). У тексті цієї передмови від імені Етнографічної комісії проголошувалося: «Сучасна Етнографічна комісія, рішуче відмежувавшись од буржуазних традицій і своїх попередників (Чубинський, Сумцов, Вовк, Гнатюк, М.Грушевський) і колишніх керівників (академіки А.Лобода, А.Кримський), стає на шлях тісної ув'язки науково-дослідчого процесу з практикою радянського соціалістичного будівництва». Далі йдеться про те, що комісія бере на себе зобов'язання досліджувати «електро-арматурну виробню в Києві», «сталінські та луганські виробні», окремі колгоспи тощо. Науковці обіцяли, що опрацюють марксистську схему історії етнографії в Україні, проведуть аналіз «класової функції етнографії» в ХІХ–ХХ ст., будуть «боротися з епігонами буржуазної етнографії та застосування етнографічних студій до практичної антирелігійної роботи».

¹⁰² Білий В. Уваги до чумацького фольклору // Матеріали... – С.І–Х.

¹⁰³ Білий В. Література про чумаків // Там само. – С.ЛІ.

¹⁰⁴ Там само. – С.ХІІ–ХІІІ.

¹⁰⁵ Там само. – С.ХІ–ЛІ.

Очевидно, що протягом року ситуація в українській науці погіршилася настільки, що цілком лояльних до радянської влади та «марксо-ленінської методології» статей В.Білого виявилось недостатньо, і для демонстрації вірності режимові знадобився ще один аркуш тексту з обіцянками й тавруванням колег. Утім, це не врятувало авторів збірника від репресій. У радянській Україні вже розпочався процес колективізації, а комуністичний режим сприймав чумаків як «куркулів», «сільську буржуазію», клас, який аж ніяк не вписувався в «нове життя», а відтак підлягав знищенню.

Узагалі для радянської влади чумацтво було транслятором «ворожих» цінностей та ідеології. Сучасні дослідники виділяють у чумацькому середовищі носіїв двох психологічних архетипів професії – козацький (звитязницький) та селянський (установка «моя хата з краю») ¹⁰⁶. За всієї своєї відмінності обидва мали таку спільну рису, як прагнення до свободи та незалежності. Навіть другий тип, що з'явився значно пізніше, у ХІХ ст., був представлений селянами, які починали чумакувати, аби вирватися з-під гніту панщини. Отже, схильність до вольниці та незалежності була «вибухонебезпечною» і несла в собі загрозу режимові, який прагнув приборкання українців та «нового покріпачення» селянства. Чумацтво, як і кобзарство, було носієм національних традицій, історичної пам'яті народу й становило загрозу для насадження та утвердження комуністичних ідей. Таким чином, той, хто зберігав пам'ять про це явище і вивчав його, ставав хранителем та передавачем чужої, ворожої для влади «дрібнобуржуазної», «глитайської», «націоналістичної» ідеології і повинен був зникнути, відійти в небуття, як і досліджуване ним чумацтво.

Видання «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань: Чумаки» за радянських часів не було введено у широкий науковий обіг. Безумовно, що під час сталінської реакції подібні теми раптово стали не просто неактуальними, а й «ворожими». Також не сприяла «популярності» книги й репутація її авторів, адже майже всі вони стали «ворогами народу» і посилатися на їхні студії було небезпечно. Отже, працю про чумаків «благополучно», надовго й незаслужено забули. Лише останні два десятиліття ця книга час від часу привертає увагу поодиноких дослідників. Сьогодні вона є не лише цікавим історіографічним фактом, а й цінним джерелом до вивчення історії та етнографії України і заслуговує на увагу сучасних дослідників.

Іншим матеріалам («Вільні матроси», «Гончарі», «Цехові пережитки на Україні»), що планували видати А.Лобода та В.Петров, узагалі не судилося побачити світ. Незабаром, у 1933 р., припинила своє існування й сама Етнографічна комісія. На початку 1930-х рр. багаторічна і масштабна діяльність комісії визнавалася маловартісною. Усі досягнення науковців тепер були просто «пережитком», і це у кращому випадку, а в гіршому – визнавалися «ворожою», «підривною» діяльністю. Таким чином, заслуги В.Петрова, як і багатьох інших, були забуті на Батьківщині. Проте у середовищі української еміграції на Заході діяльність Етнографічної комісії та досягнення В.Петрова як її активного співробітника, керівничого та науковця визнавалися і вважалися великими здобутками в роботі ВУАН та Академії наук УРСР ¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Див.: *Проскурова С.В.* Чумацтво як українське соціокультурне явище. – С.7.

¹⁰⁷ Див. *Одарченко П.* Наукова діяльність Української академії наук у роки 1919–1932. – С.39–45.

Лише згодом, після смерті В.Петрова, його згадають в Україні як «відомого українського вченого», який зробив поважний внесок у вітчизняну етнографію та фольклористику, був організатором наукових досліджень, одним із керівників «передового наукового центру українського народознавства» Етнографічної комісії при ВУАН, що здійснив чимало заходів для активізації її діяльності, пошукової роботи, пошкваллення фольклористичних інтересів серед молоді, учителів, культурно-освітніх працівників, а також для широкого залучення їх до збирання та студіювання фольклору і характерних явищ народного побуту¹⁰⁸. Наукові здобутки В.Петрова, на думку сучасних учених, зберегли своє значення й по сьогодні та заслуговують пильнішої уваги з боку дослідників¹⁰⁹.

На відміну від багатьох, сам В.Петров значно стриманіше ставився до Етнографічної комісії при ВУАН і доволі критично оцінював її досягнення та власні здобутки в ролі її співробітника й керівничого¹¹⁰. Натомість він дуже високо оцінював діяльність Етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка у Львові, яка в «Етнографічному збірнику» (38 тт., 1896–1916 рр.) та інших виданнях реалізувала масштабну публікацію етнографічного матеріалу, зібраного на заході України, що не вдалося ані Етнографічній комісії при ВУАН, ані Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії АН УРСР. В.Петров уважав, що видання корпусу матеріалів «завжди лишалося і лишається обов'язком кожної керівної установи, яка здійснює провід у фольклористичній роботі»¹¹¹.

Таким чином, в інтелектуальній біографії В.Петрова «етнографічно-фольклористична» складова довгий час посідала поважне і навіть домінуюче місце. Його наукові зацікавлення у цій галузі міцніють та визначаються ще на початку 1920-х рр., а у другій половині 1920-х рр. учений уже був визнаним авторитетом у царині етнографії та фольклористики. Заслуги науковця у сфері організації етнографічної науки в Україні, активна діяльність у дослідженні народної культури та побуту було визнано науковим співтовариством. В.Петров у той час став одним із найкращих спеціалістів, ключовою фігурою Етнографічної комісії при ВУАН. Успіхи інституції високо оцінювалися науковим загалом, а Україна визнавалася лідером у науковому просторі СРСР.

¹⁰⁸ Див.: Березовський І. Визначний дослідник // Народна творчість та етнографія. – 1970. – №6. – С.57–62.

¹⁰⁹ Дмитренко М. Віктор Петров – дослідник фольклору // Народна творчість та етнографія. – 2000. – №4. – С.88–91.

¹¹⁰ Петров В.П. [Рец.] М.Т.Яценко. Вол. Гнатюк. Життя і фольклористична діяльність. К., 1964 // Радянське літературознавство. – 1965. – №1. – С.1–288.

¹¹¹ Петров В.П. Д.Т.Яценко «Володимир Гнатюк», 1964. Рецензія. Автограф // ЦДІАМЛІМУ. – Ф.243. – Оп.1. – Спр.83. – Арк.20.

Viktor Petrov – is outstanding representative of the Ukrainian humanitarian branch of XX century. This person is known not sufficient in Ukrainian historiography still. There are no special books about this person and his intellectual biography is not reconstructed. Even some pages of it are unknown. His ethnography activity is not exclusion. This article illustrates the activity of V.Petrov in Ethnography commission of All-Ukrainian Academy of Sciences.

ОСОБЛИВОСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ/ПОРУШЕННЯ ПРАВОСЛАВНИМ СВЯЩЕНСТВОМ ВІРНОСТІ ПАСТИРСЬКОМУ СЛУЖІННЮ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ (УСРР, 1930-ті рр.)**

Досліджується проблема зречення духовного сану представниками кліру всієї православної конфесії у контексті повсякденного життя українського суспільства 1930-х рр. Розглядаються особливості збереження/порушення вірності пастирському служінню за умов комуністичної модернізації соціуму радянської України в міжвоєнний період.

Роки першої п'ятирічки (1928–1933 рр.) стали періодом масового закриття храмів в українському селі. Поштовхом до початку кампанії можна вважати доповідь Й.Сталіна 3 грудня 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б), де він назвав послаблення антирелігійної роботи прорахунком у діяльності партії. Очевидно, намагаючись негайно його виправити, 28 січня 1928 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили спільну постанову «Про заборону суспільно небезпечним особам перебувати в певних місцевостях УСРР і про реєстрацію осіб, висланих судом або адміністративним порядком»¹. Цією постановою, окрім іншого, визначався відповідний перелік територій, де «суспільно небезпечним особам» заборонялося селитися. До таких були віднесені: Молдавська АСРР, усі прикордонні округи УСРР і їхні центри, Харківська, Київська, Херсонська, Миколаївська, Маріупольська й Вінницька округи та їхні центри. НКВС УСРР «за порозумінням» із ДПУ УСРР і НКЮ УСРР доручалося видати спеціальну інструкцію із застосування постанови². Невдовзі такий документ – «Про реєстрацію соціально-небезпечних осіб» – було підготовлено³. Його чинність у повсякденній практиці відразу відчули всі представники духівництва, котрі в попереднє десятиліття зазнавали арештів та висилались адміністративним порядком. Того ж 1928 р. у реєстраційних картках служителів культу з'явилися п.17 «Відмітка про зречення сану та служіння церкви (для зазначення дати зречення та в якому часописі оголошено про нього)» і п.18 «№ реєстраційної картки зреченця»⁴. Ця встановлена 1928 р. форма реєстраційної картки священнослужителів, за винятком долученого пізніше під п.15 питання «Чи був під судом?» (пункти 17 і 18 отримали номери 18 і 19 відповідно), зберігала чинність до кінця 1930-х рр.

Оскільки можливостей позбавити священників місць служіння через закриття храмів у масштабі всієї радянської України на законних підставах було вкрай мало, місцеві ради протягом першої половини 1930-х рр. удавалися до відвертого

* Євсєва Тетяна Миколаївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України 20–30-х рр. ХХ ст.

** Дослідження, присвячене періоду 1920-х рр., див.: Український історичний журнал. – 2012. – №4. – С.93–103.

¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.630.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.5. – Оп.3. – Спр.1175. – Арк.3.

перманентного силового тиску на громади і священнослужителів та до блюзнірства у культових спорудах. У повсякденній практиці це виглядало так:

«23 листопада 1929 р. у с. Ново-Юріївці Новобузького району (на Миколаївщині – Т.Є.) місцева організація безвірників за сприяння представників сільрад силоміць захопила і розгромила церкву. Трактором стягнули на землю баню, все внутрішнє оздоблення розбили. [...] 19 січня 1930 р. за активною участю сільради захоплено церкву в Ново-Петрівцях, причому захоплення супроводжувалося таким розгромом богослужбового начиння: розбили іконостас, престол, усі ікони, усе це винесли в церковну огорожу, облили гасом і спалили. Потому запросили музик і в церкві відкрилося гуляння. Затим у Новоодеському районі закрили всі церкви, крім однієї, синодальної орієнтації»⁵.

У середині 1930 р. в одному з сіл Шепетівської округи, намагаючись якнайшвидше закрити місцевий храм, уповноважений райвиконкому Мазуренко декілька разів викликав до сільради священника Войтю та пропонував йому зрестися сану, але той відмовлявся.

«Після цього правління церковної ради подало заяву до сільради про переобрання правління церковної громади. Новообране правління відмовилося від виконання своїх обов'язків і віддало ключі та майно церкви представникам влади. Піп Войтя покликав на допомогу прихожан, спочатку прийшли 200 жінок, а потім з'їхалися з різних сіл 1500 селян»⁶.

Того ж 1930 р. у с. Дрозди на Білоцерківщині порушувалося питання про закриття церкви на загальних зборах, проте

«400 голосами проти 23 ухвалили не закривати її. Тим часом під час розкуркулення уповноважений від райвиконкому приступив до ліквідації церкви. З дозволу уповноваженого один із селян одягнувся у ризу і надворі “благословив начинаніє”. Після цього група комсомольців і активістів приступила до самої ліквідації майна, під час якої деякі речі були привласнені окремими громадянами, а решту знищено. Під час цієї роботи на дверях церкви стояв голова сільради з револьвером у руках. На другий день уповноважений РВК зробив розпорядження провести обшук у священника та забрати у нього свиню. Виконавці цього розпорядження забрали у священника свиню, хрест, кадильницю й інші речі, і по дорозі до сільради, на очах віруючих, піднімали свині хвіст і били її хрестом»⁷.

Описані способи «закриття» сільських храмів досить часто супроводжувалися втручанням представників місцевої влади в перебіг богослужіння та

⁵ Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф.Р-118. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.55–56 (цит. за: Тригуб О. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–1939 рр.): між Державним політичним управлінням та реформацією. – Миколаїв, 2009. – С.282–283).

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.3095. – Арк.9.

⁷ Там само. – Арк.10–11.

вимогами до кліру тут таки, під час служби, публічно зрєктися сану. Як, наприклад, у випадку, що трапився у с. Касперівка Новоодеського району, описаному в листі голови Миколаївського єпархіального управління УПАСЦ (оновленці) єпископа Рафаїла (Прозоровського) від 4 лютого 1930 р. до Миколаївського окрадмінвідділу НКВС⁸. Закриваючи храм, місцева влада намагалася одночасно будь-що виселити з церковного будинку родину священнослужителя, після чого позбавити її навіть приватного помешкання⁹. Духівництво було у відчаї і, як констатував ще в 1928 р. архієпископ Костянтин (Малюшкевич) на шпальтах видання УАПЦ «Церква і життя»: «Наші часи збільшили зріченство, воно стало явищем масовим»¹⁰. Так, маємо певну офіційну інформацію по Україні про службовців культу православних конфесій (старослов'янської, синодальної, автокефальної, соборно-єпископської), які «зняли сан» на 1929 р., – їх 360 осіб¹¹. Інший документ за той же період констатує: «Облік парафій та службовців культур України по „д“ на 1/XI – 29 року. Зняло сан: єпископів – 1; священників – 561; дияконів – 139; псаломників – 144»¹². Хоча інформація уривчаста і неповна, зокрема, неможливо точно сказати, ідеться тільки про священство українських парафій, чи тут враховане православне духівництво з інших районів СРСР, що знайшло прихисток у радянській Україні після заслань та концтаборів, масштаби катастрофи, яка стала повсякденною реальністю для духівництва, усе одно вражають.

Сувора дійсність змушувала шукати вихід. Так, священник соборно-єпископської церкви Євфим'єв у листі до архієпископа луганського Августина (Вербицького) писав:

«Після закриття храму наша духовна родина розпалася... Ми стали один одному зовсім чужими... Тим часом навколишні обставини говорять, що я повинен залишити духовне відомство для блага, принаймні, дітей. Упав я в розпач. Не міг розібрати, що мені робити, а тут ще на додаток женуть з хати. Довелося ходити з двору в двір, щоб підшукати хоча б кімнату, та ніде не міг знайти. Передали мені, між іншим, Вашу розмову з одним священником, який спитав Вас, куди діватися духівництву після закриття храмів. Ви начебто відповіли: “Я зараз нічого не могу вдіяти. Один вихід – йти духівництву на радянську службу”»¹³.

Щоб отримати дозвіл влаштуватися на державну службу, відповідно до рішення Президії ВЦВК від 30 серпня 1930 р., слід було зняти з себе сан. Порядок зрєчення подавався у п.28 положення НКВС УСРР «Про порядок організації, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адміністративними органами

⁸ ДАМО. – Ф.Р.118. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.56 (цит. за: Тригуб О. Розкол Російської православної церкви... – С.283).

⁹ Пащенко В. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20–30-х років. – К., 1994. – С.132.

¹⁰ Мартирологія українських церков: У 4 т. – Т.1: Українська православна церква: документи, матеріали, християнський самвидав України / Упор. О.Зінкевич, О.Воронин. – Торонто; Балтимор, 1987. – С.384.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.3. – Спр.1628. – Арк.73.

¹² Там само. – Арк.76–77.

¹³ Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917–1941 роках (на матеріалах Донецького регіону): Дис. ... канд. юрид. наук. – Луганськ, 2001. – С.159–160.

складу релігійних громад і служників культу» від 29 грудня 1929 р. Зокрема, зазначалося:

«Служники культу, що вирішили відмовитися від релігійної діяльності, повинні подавати про це заяви до відповідного райадмінвідділку або окрадмінвідділу. У своїй заяві про зречення від сану та виконання обов'язків служника релігійного культу – служник культу повинен подати такі відомості: 1) прізвище, ім'я та по-батькові; 2) рік народження; 3) в яких релігійних громадах служив та які обов'язки там виконував; 4) з яких причин відмовляється від виконання обов'язків служника культу; 5) чи має будь-яку власність, чи користується на даний час землею; 6) освіта; 7) в якому часописі (назва газети, № і дата) вміщено замітку про відмовлення від служіння в молитбудинку; 8) заняття в сучасний момент та місце домівки; 9) підпис»¹⁴.

Таким чином, комуністична влада не давала духівництву жодної можливості «розчинитися» у суспільстві, перейшовши до інших суспільних верств, чи уникнути ганебного публічного зречення шляхом виходу за штат. Тож поряд із потоком повідомлень про закриття храмів із 1930 р. (і до 1936 р.) шпальти місцевих газет зарясніли заявами загнаних у глухий кут кліриків про зречення сану та віри.

Як відомо, цькування духівництва через пресу супроводжувалося на місцях не лише незаконним закриттям храмів і позбавленням священицьких родин будь-яких помешкань, але й різноманітним податковим тиском та грошовими поборами на державні позики й кампанії. Ось як описував своє становище роменський ієрей О.Пашенко в листі до архієпископа УАПЦ Нестора (Шараївського), що потрапив до цілком таємного щотижневого зведення секретного відділу ДПУ УСРР №51/113 за 16–22 грудня 1928 р.:

«Пишу Вам про той шлях, що став переді мною. Цими днями думаю зовсім зректися сану, оскільки жити через моральну та матеріальну скруту – неможливо. Віддав з великим зусиллям 200 руб. «самообкладання» й знову цими днями чекає та ж сама історія, тільки більшого розміру, і це окрім державних податків і позбавлення права голосу. Загалом, наше життя складається з усіх боків так, що жити неможливо. Страждання наші нікому не потрібні, а особливо в цей час матеріалізму, коли ніхто нікого нічим не здивує»¹⁵.

Отже, проблема збереження/порушення вірності пастирському служінню для православного кліру і у цей період не втратила своєї актуальності. Подібно до «релігійного непу» 1920-х рр., зречення сану й у 1930-х рр. не відкривало перед колишніми священиками жодних перспектив прийнятної соціальної адаптації у комуністичному соціумі. Навпаки, радянська держава свідомо руками держслужбовців та суспільства робила все можливе, щоби духівництво залишалося чужорідним елементом у новостворюваній соціальній структурі. До подібних висновків спонукає, наприклад, цікавий документ – звернення до

¹⁴ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2005. – №1/2 (24/25). – С.69–70.

¹⁵ Там само. – С.220.

відділу культів ВУЦВК завідувача інспекції культів адміністративного відділу Сумської міськради (квітень 1932 р.). Повідомляючи найвищу в радянській Україні інстанцію про те, що до інспекції культів міськради віднедавна дуже часто звертаються колишні церковнослужителі із запитами, чому господарники ніде не беруть їх на роботу, хоча вони й відмовилися від сану та хочуть зайнятися загальнокорисною працею, радянський функціонер зазначав: «[...] це впливає на інших службовців культу, що коливаються і хочуть зняти з себе сан. Що в таких випадках треба вживати, прохаю пояснити»¹⁶. Замість офіційної письмової відповіді з інструкцією просто на документі читаємо резолюцію червоним олівцем: «Пояснення дано особисто інспектору»¹⁷.

Отримати досить достовірне уявлення про зміст цих «пояснень» можна читаючи листи кліриків. Так, священник І.Сокологорський, звертаючись 2 червня 1928 р. до адміністративно-міліцейського відділу Срібнянського райвиконкому, просив

«зняти з обліку службовця культу і надати загальногромадянські права, а саме право виборчого голосу й приєднати мене до складу членів Калюжинської земгромади. А позаяк я не мав і не маю нічого власного – ні будинку, ні землі, то я прохаю закріпити за мною цей общественний будинок з городом при ньому, в якому я живу і в сучасний момент. Сім'я моя складається з п'яти душ: я, дружина моя і 3 хлопця – Михайло 19 років, Микола 16 років – учиться в Гурбинській семирічній школі, Грицько 12 років – учиться в Калюжинській школі. Моє матеріальне становище в сучасний момент дуже тяжке й примушує мене прохати РВК: не знайшов би він можливим надати мені будь-яку посаду»¹⁸.

2 лютого 1930 р. інший прохач, І.Вергельський, подав до адміністративного відділу Прилуцького окрвиконкому клопотання про скасування рішення щодо його виселення з с. Васьківці Срібнянського району як колишнього священника:

«У перших числах лютого 1930 р. організація КНС с. Васьківці Срібнянського р-ну за участю комсомолу винесла постанову про те, щоб виселити за межі разом із куркулями й мене, як куркуля та колишнього попа. Постанова ця являється для мене крайне обідною. По-перше, я куркулем себе не рахую, позаяк від мене земля не відбиралась, а, відходячи від батька в 1919 р. на окремий двір, я по розділу з братом одержав 8 дес. 12 сот. землі різних угідь, котрою і користувався по 1929 р.; у 1929 р. 2 дес. 25 сот. передав Васьковецькій громаді, залишивши за собою на 5 душ сім'ї 5 дес. 87 сот. Найманою працею не користувався ніколи, а також не мав і зараз не маю ніяких підприємств, котрі б давали прибуток, крім хліборобства. Службовцем культу попав випадково, не мавши ніякої на те освіти, крім початкової школи, а будучи вихованим батьками релігійними до фанатизму; в 1920 р. став дяком у с. Васьківці й по проханню релігійної громади того ж села у вересні 1927 р. став попом. Прослуживши рік попом, я побачив і

¹⁶ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.177. – Арк.172.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.Р-5446. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.214; Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр. Зб. док. і мат. – Чернівці, 2010. – С.330–331.

упевнився, що релігія та церква, а також її службовці являються визискувачами темного люду, а тому в 1928 р. [...] відмовився від виконання попівських обов'язків назавжди, а в цьому році зовсім порвав зв'язок з релігією й церквою, що свідчить допис мій в газеті «Правда Прилуччини» від 25 січня 1930 р. Що торкається до виплати державних податків, я виплачував дотерміново, хлібні лишки теж здавав дотерміново, Третью держпозики індустріалізації купив на 5 руб., посівматеріал очистив і суспілив, членом кооперації був до 1928 р., а коли став попом, то вибув, але ж син мій (член двору) і на сьогоднішній день состоїть членом кооперації, крім того, я ніколи не стояв на перешкоді заходів радвлдади. Пояснивши свою біографію, прошу окрадмінвідділ розглянути моє прохання і постанову організації КНС с. Васьківці про висилку мене за межі не ствердити, а вернути на пересудження й дати мені дозвіл бути лічно на пересудженні, де я матиму можливість покаятися лічно перед громадою в своїй помилці й просить громаду прийняти мене до колгоспу»¹⁹.

Починаючи від 1929 р. сільське духівництво було обкладене нарівні з селянами повним сільгосподатком на будь-який клаптик землі, що використовувався під господарство, а в період Голодомору, коли священство вже втратило землю, садибу, город, домашнє господарство та реманент, ремісничі інструменти – оподаткування велося «м'ясом, маслом, яйцями, живністю, дичиною, грошовими стягненнями: сільськогосподарський податок, на індустріалізацію, облігації держпозик, на придбання реманенту, тракторизацію, самооподаткування та ін. За невиконання зобов'язань у визначений термін, який нерідко обмежувався годинами, описувалося майно, людей виселяли з помешкань, засуджували, відправляли на заслання»²⁰. До перелічених «стимулів» змусити клір «добровільно» зректися священства в роки Голодомору додалася ще й паспортизація, запроваджена аби перешкодити українським селянам залишити охоплені голодом села. 27 грудня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР ухвалили спільну постанову «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів», було затверджено положення про паспорти²¹. 31 грудня 1932 р. постанову про паспортизацію ухвалили ВУЦВК та РНК УСРР²². Союзний законодавчий акт визначав:

«Із метою поліпшення обліку населення міст, робітничих селищ і новобудов та розвантаження цих населених місцевостей від осіб, не пов'язаних із виробництвом і роботою у закладах та школах, і не зайнятих суспільно-корисною працею (за винятком інвалідів і пенсіонерів), а також із метою очищення цих населених місцевостей від прихованих куркульських, кримінальних або інших анти-

¹⁹ ДАЧО. – Ф.Р-5446. – Оп.1. – Спр.99. – Арк.38–38 зв.; Радянська влада та православна церква на Чернігівщині... – С.335–336.

²⁰ *Поспеловский Д.В.* Тоталитаризм и вероисповедание. – Москва, 2003. – С.363; *Его же.* Русская православная церковь в XX в. – Москва, 1995. – С.159; *Киридон А.М.* Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х рр. – Тернопіль, 2005. – С.244–250.

²¹ Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1932. – №84. – Арт.516.

²² Збірник законів та розпоряджень уряду України. – 1933. – №1. – Арт.5.

суспільних елементів, Центральний виконавчий комітет та РНК СРСР постановили: [...] 2. Запровадити єдину паспортну систему з обов'язковою пропискою по всьому Союзу РСР протягом 1933 р., охопивши у першу чергу населення Москви, Ленінграда, Харкова, Києва, Мінська, Ростова-на-Дону, Владивостока й Одеси»²³.

У розвиток цієї ініціативи 5 січня 1933 р. з'явився наказ ОДПУ «Про чекістські заходи з проведення паспортної системи»²⁴, який засвідчив тісний зв'язок паспортизації з репресіями проти т.зв. «антирадянських елементів» (до їх складу зараховувалося і священство). 14 січня 1933 р. постановою РНК СРСР було затверджено інструкцію про видачу паспортів, в якій йшлося: «Затвердити інструкцію про видачу громадянам Союзу РСР паспортів у Москві, Ленінграді та Харкові, у 100-кілометровій смузі навколо Москви й Ленінграда і в 50-кілометровій смузі навколо Харкова»²⁵. Ст.19 документа визначала:

«Особам, яким не видадуть паспорт у Москві, Ленінграді й Харкові та в залюднених пунктах у межах 100-кілометрової смуги навколо Москви та Ленінграда і 50-кілометрової смуги навколо Харкова, [...] не дозволяється жити у цих містах і залюднених пунктах. Таким особам органи робітничо-селянської міліції дають наказ виїхати – коли їм відмовили видати паспорт – протягом десяти днів»²⁶.

Перелік осіб, яким заборонялося мешкати в паспортизованих місцевостях, визначався спеціальним секретним II розділом згаданої інструкції та відповідним додатком із грифом «Для службового користування», що також не підлягав оголошенню. До переліку «позбавленців», визначених конституцією 1929 р. та інструкцією ЦВК СРСР від 30 жовтня 1930 р., у II розділі зарахували і «духівництво, служителів культів усіх віросповідань, для яких це заняття є професією, та ченців»²⁷.

Прописці не підлягали особи, що не мали на час паспортизації в Москві, Ленінграді та Харкові й відповідних зонах навколо цих міст житлової площі. Виняток зі згаданого переліку становили «позбавленці», які перебували на утриманні членів своїх родин; особи, «не зайняті суспільно-корисною працею», якщо вони народилися у місцевостях, що підлягали паспортизації, і служителі релігійних культів, котрі виконували функції з обслуговування діючих храмів. Цей перелік було уточнено в 1934 і 1936 рр., він мав чинність до 1940 р.²⁸ Але священників могли паспортизувати за умови зречення сану. У радянській Україні цим опікувався референт у справах культів центрального адміністративного управління НКВС Ф.Кузнецов. Колишнім священикам видавали довідки про зречення для отримання громадянського паспорту, але продовжували тримати на спеціальному обліку²⁹. Так, ще у грудні 1930 р. центральне адміністративне управління

²³ Збірник законів та розпоряджень уряду України. – 1933. – №1. – Арт.5.

²⁴ Голод 1932–1933 років в Україні... – С.631.

²⁵ Збірник законів та наказів робітничо-селянського уряду СРСР. – 1933. – №3. – Арт.2.

²⁶ Там само.

²⁷ Голод 1932–1933 років в Україні... – С.632.

²⁸ Там само.

²⁹ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.3. – Спр.1963. – Арк.1.

НКВС УСРР, відповідаючи на запит управління міліції Чечельницького району (Вінниччина), «чи можна зняти з обліку по відділу культів тих служників культу, що оголосили про своє зречення від сану в пресі, але до відділу культів офіційно з заявою про видачу їм довідки про зняття з обліку не з'являлись»³⁰, пояснювало, що «службовцям культу, які зреклися сану, треба видавати довідки про зречення для одержання громадського паспорту»³¹.

За таких обставин частина православного кліру та віруючих, що не погодилися з декларацією митрополита Сергія (Страгородського) від 29 липня 1927 р. й не побажали визнати Радянський Союз своєю «громадянською Батьківщиною, радощі та успіхи якої – наші радощі та успіхи, а невдачі – наші невдачі»³² й «залишаючись православними, пам'ятати свій обов'язок бути громадянами Союзу “не тільки зі страху, але й по совісті”, як учив апостол (Рим. 13, 5)»³³, відкрито перейшли в опозицію не лише до керівництва офіційно зареєстрованої РПЦ. Вони об'єдналися в Істинно-православну церкву (ІПЦ, «катакомбна церква»). Її послідовники практично бойкотували паспортизацію³⁴. Багато архієреїв ІПЦ, які проводили таємні богослужіння, відмовлялися самі й благословляли віруючих «радянські паспорти» не брати, оскільки під час оформлення документів виявлялися «колишні», що підлягали репресіям. Водночас відмова від паспорта трактувалася як заперечення «печатки антихриста» й оголошення себе негромадянином СРСР³⁵. Так у «катакомбах» виник рух безпаспортників. Через певний час факт відсутності основного радянського документа держава почала використовувати як підставу для репресування духівництва та віруючих. Це називалося порушенням паспортного режиму і в міжвоєнний період загрожувало арештом та ув'язненням до тюрми і концтаборів, а після Другої світової війни й до падіння радянської влади – десятками років (та навіть пожиттєвим) перебуванням у таборах або на примусовому «лікуванні» у відповідних психіатричних клініках³⁶.

Що ж стосується власне причин зречення сану, то тут слід зауважити, що обґрунтування їх у листах до редакцій газет та до різних органів влади у 1930-х рр. уже несло на собі чіткі відбитки поточних політичних кампаній. Тобто того, що А.Безансон пізніше назвав «заміною дійсності псевдодійсністю», маючи на увазі вживання виробленої владою «нової мови», «де слова набувають значень, відмінних від загальноприйнятих. Її стиль та особливий словник надають їй значення богослужбової мови: вона позначає трансцендентність соціалізму. Вона подає сигнал про всемогутність партії. Уживання цієї мови народом – очевидна ознака його поневолення»³⁷.

³⁰ Там само. – Арк.13.

³¹ Там само. – Арк.1.

³² Акты святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей духовной власти: Сб. док. в 2 ч.: 1917–1934. – Москва, 1994. – С.270.

³³ Там же.

³⁴ Шумило С. В катакомбах: Православное подполье в СССР: Конспект по истории Истинно-православной церкви в СССР. – Луцк, 2011. – С.61.

³⁵ История Русской православной церкви: От восстановления патриаршества до наших дней. – Т.1: 1917–1970. – Санкт-Петербург, 1997. – С.535.

³⁶ Шумило С. В катакомбах: Православное подполье... – С.112–113; История Русской православной церкви... – С.560–561.

³⁷ Безансон А. Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / Пер. з фран. Т.Марусик. – К., 2007. – С.46–47.

Так, аргументи, пов'язані з голодом чи насильством стосовно самих кліриків і членів їхніх родин із боку представників місцевого партійного та радянського активу, як причини зречення сану, принаймні у відомих документах, котрі нині зберігаються у фондах офіційних партійних та радянських установ, а також у текстах заяв і автобіографій, які надсилалися духівництвом до преси, відсутні. Навіть попри те, що короткі заяви та стислі автобіографії однієї й тієї ж особи до НКВС, РВК чи ВУЦВК і газет не ідентичні, вони дещо відрізняються за змістом. Крім того, у зверненнях до вищого керівництва конфесій панотці не вагалися називати речі своїми іменами. Так, у доповідній записці на ім'я екзарха України Костянтина (Дьякова) священники Вознесенської і Дмитрівської церков с. Стецьківка Білопільського району З.Федоровський та І.Заїка, детально описавши повсякденне життя власних родин та своє пастирське служіння, відверто констатували:

«Не маючи квартир, сплячучи непосильні та незаконні держподатки, заборона здійснювати обряди з молитвою у свята, позбавлення віруючих громадян (задоволення – Т.Є.) релігійних потреб, ходіння з сапками в поле на буряки для незвичної та незручної для нас праці (при тому безкоштовної), не враховуючи того, скільки ми там переносимо насмішок, знущання та приниження і, зрештою, заборона бити у дзвони і провадити служби, усе це не що інше, ми вважаємо, як непрямої на нас тиск і переслідування, гоніння на церкву та релігію»³⁸.

Типовими, на відміну від аргументації зречень у 1920-х рр., стали формули «бажання працювати на користь радвлади, трудящих, перетворення старого життя на нове». Досить рідкісними є й відкриті визнання кліриками справжніх причин зречення, як це зробив у листі до газети «Червоний край» дяк О.Громик із с. Вернянка Липовецького району:

«Коли я зрікся дякувати в 1925 р., то мені в 1926 р. надають виборчі права й вибирають мене уповноваженим із землевлаштування по с. Вернянка. Провівши землевлаштування у 1926 р., і був як гарний громадський робітник, але не знаю з якої причини знов позбавляють мене виборчих прав. Коли довідався, за що мене позбавили, то виявилось, що причина була мого дяківства. І так я до цього часу не маю виборчих прав. Коли я живу в соціалістичній країні, то я бачу, що релігія є ворог як соціалізму, так і народу, то кидаю й зрікаюсь дяківського сану назавжди (лютий 1930 р.)»³⁹.

Священик Я. Чаговцев у заяві до НКВС від 19 вересня 1929 р. писав: «Це необхідно для моїх дітей, що перебувають на службі й з огляду на чистку, що передбачається»⁴⁰.

Назагал, ми можемо спостерігати наступне: А) «Бажання» зреченця бути непричетним: до діяльності «контрреволюційних», «націоналістичних», «клерикальних» чи просто «антирадянських» зовнішніх та внутрішніх сил. Прикладом

³⁸ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.184. – Арк.75.

³⁹ Там само. – Ф.5. – Оп.3. – Спр.1963. – Арк.73.

⁴⁰ Там само. – Спр.1646. – Арк.6.

можуть слугувати витяги з відповідних листів (березень 1930 р.) священника с. Кудлаїв Вороновицького району П.Ратушняка до Вінницького округового інспектора культів та газети «Войовничий безвірник». У першому випадку говорилося:

«Я пробув на посаді священника 8 років і 10 місяців у старослов'янській орієнтації і ніяких насильств з боку радвлади як над релігією, так і віруючими не бачив та сам не відчував. Але ж тепер бачу, що релігією (та ще її адепти) користуються як знаряддям закордонні церковники в інтересах ворогів трудящого люду, а тому я не бажаю зіставатись в їхнім таборі і зрікаюсь сану». У листі до газети «Войовничий безвірник» священник наголошував: «У відповідь на посягання папи і К^р, котра під машкарою захисників релігії захищає інтереси ворогів трудящих та зазіхає на здобутки нашої революції, я зрікаюсь сану священника і стаю в ряди борців проти ріжного роду мракобісів»⁴¹.

Також промовистим у даному сенсі є лист священника УАПЦ з с. Кардашівка Вороновицького району М.Васильківського до вінницького інспектора у справах культів від 8 лютого 1930 р.:

«Зрікся попівства [...] надалі перебувати серед нетрудового елементу є злочин у той час, коли моя освіта і знання можуть бути корисними для якоїсь потрібної загальногромадянської роботи. Потім переконався, що релігія і її службовці стоять на перешкоді і з'являються тормозом на шляху соціалізму. Нарешті ознайомився з преси з контрреволюційною ролею УАПЦ в зв'язку з викриттям органами ДПУ «Спілки визволення України», я вирішив зректись попівства. Попом перебував з 1913 до 1929 року»⁴².

Б) «Переконання» в тому, що «релігія є знаряддям темряви і контрреволюції»; «церква й релігія стоять на перешкоді будування соціалізму»; «релігія є зброя темряви і неучтва»; «місце церкви повинна зайняти радянська школа»; «церква відживає останні часи і надалі залишатись не хочу»; «це є релігійний дурман, котрий затемняє темні маси населення, тепер я бажаю зріктися цього дурману»; «побачивши, що релігія як владі, так і мені стоїть на перешкоді, то я зрікаюся дяківського сану назавжди»; «церква та її службовці з'являються головними ворогами радвлади в здобуванні соціалізму в нашій країні»; «усвідомлення того, що заходи, які переводить радвлада, мають за мету покращення суспільного ладу й відповідають потребам мас, і що релігія стоїть на перешкоді» тощо.

В) Просто «бажання принести посильну користь радянській країні»; «увійти до великої сім'ї будівників безкласового суспільства»; «стати чесним трудящим»; «прийняти участь у більш корисній для суспільства справі – колективізації, і взагалі перебудови старого життя на нове по плану СРСР» тощо.

Наведемо кілька прикладів. У заяві протоієрея Г.Смоличева від 20 січня 1930 р. говорилося:

⁴¹ Там само. – Арк.20–21.

⁴² Там само. – Арк.83.

«Я, протоієрей Смоличев Герасим Пилипович, колишній викладач Чернігівської семінарії, кандидат богослів'я, прослужив 45 років по духовному і міністерства народної освіти відомствам, прийшов до переконання, що вся моя діяльність була спрямована на шкоду народів. Близьке знайомство зі священнослужителями всіх видів та відтінків переконало мене в тому, що вони переслідують шкідливе діло затемнення мас і інтереси шкурного паразитичного характеру. Прикриваючись словом божим, проводять свою контрреволюційну діяльність на шкоду трудящим масам. Я переконався, що місце церкви повинна зайняти радянська школа. Тому пориваю назавжди з релігійним культом, зрікаюся сану і закликаю усіх мудрих (в оригіналі “благоразумных” – Т.С.) і чесних служителів культу наслідувати мій приклад»⁴³.

Архієпископ УАПЦ Йосип (Оксіюк) 27 листопада 1930 р. подав до відділу культів НКВС заяву такого змісту:

«З половини 1922 р. до цього часу я працював в Українській православної церкві, виконуючи в ній обов'язки єпископа. Процес СВУ виявив, що серед провідного складу в УАПЦ були люди, які намагалися своє перебування в церкві й саму церкву використовувати на політичну боротьбу проти радвлади. Тепер мені стало відомо, що ці люди утворили й довкола моєї особи та імені, всупереч моїй волі та переконанням, атмосферу політичної непевності й ворожих до радвлади настроїв. Я не хочу й не можу ні на хвилину припустити, щоб я надалі перебував у цій атмосфері, і щоб моє ім'я та перебування в церкві антирадянські елементи могли використовувати в своїх політичних цілях. Тому подаю до відому відділу культів НКВС, що з цього 27 листопада я припиняю всяке виконання культурних обов'язків, знімаю сан єпископа УАПЦ й виходжу зі складу її членів. Прошу зняти мене з обліку службовців культу й видати мені про це довідку»⁴⁴.

Ще кілька типових заяв. Єпископ Української автокефальної православної церкви Марко (Грушевський), зрікаючись сану (1931 р.), заявив:

«Я був [...] за одного з фундаторів і активних діячів цієї церкви протягом 10-ти років. Я зазначаю, що УАПЦ [...] зорганізована тоді, коли радянська влада ушент розбила українську контрреволюцію. Це наперед визначило дальшу антирадянську діяльність УАПЦ, що була тільки однією з форм контрреволюційної діяльності в умовах радвлади. Склад керівників УАПЦ і її духовництва цілком відповідає завданню УАПЦ – боротьбі з радвладю під прикриттям церкви. Велика частина так званих священнодіячів УАПЦ складалася з антирадянських, політичних елементів. До організації парафіян УАПЦ на периферії взяли елементи націоналістичні, контрреволюційні. Все наведене вище остаточно переконало мене, що так звана УАПЦ була і є не що інше, як зручне знаряддя в руках української контрреволюції в її боротьбі

⁴³ ДАЧО. – Ф.Р-67. – Оп.1. – Спр.473. – Арк.216; Радянська влада та православна церква на Чернігівщині... – С.334.

⁴⁴ *Ігнатуша О.М.* Православні церкви України (20–30-і рр. XX ст.): Джерела з історії. – Запоріжжя, 2008. – С.141–142.

з радвладю та соціалістичною революцією. Разом з тим, я переконався, що релігія взагалі перешкоджає культурному зростанню людности, що вона є знаряддям темряви й контрреволюції. Я зрікаюсь свого сану єпископа й священнодіяла й пориваю назавжди з релігією, щоб стати громадянином СРСР»⁴⁵.

У 1934 р. ієрарх УАПЦ Костянтин (Малюшкевич) писав:

«Я, колишній єпископ української церкви, знявся з обліку службовця культу і вийшов зі складу діячів церкви. Спонукало мене до цього те, що українська церква, як це визнала вона й сама, своєю антирадянською діяльністю перетворилася на організацію контрреволюційну. Націоналізм і шовінізм її – це те, що характеризувало її життя. Не бажаючи надалі підтримувати ці настрої серед громадян УСРР і розуміючи, що продовження моєї церковної діяльності було б продовженням роботи шкідливої для трудящого люду УСРР, я цілком свідомо й рішуче розірвав з церковною діяльністю»⁴⁶.

«Щоб не затумановати далі трудящих казками про неіснуючого бога та різних святих, зрікаюся сану священника. Кол. священник Ю.Волкун»⁴⁷. «Зрікаюся свого сану, щоб принести посильну користь радянській країні. Г.Колежинський» (1935 р.)⁴⁸. «Визнаючи релігію за одну з основ буржуазного ладу, спрямовану на експлуатацію та обман трудящих мас, заявляю про свою відмову від звання й діяльності служника релігійного культу і про свій рішучий намір взятися до суспільно-корисної праці. Бувший протоієрей П.П'ясецький» (13 січня 1935 р.)⁴⁹. «Не бажаючи надалі одурманювати трудящу людність, заявляю, що я покидаю попівство і зрікаюсь релігії назавжди. Я переконався, що релігія є зброя темряви і неучтва, а провідники релігії – злочинці перед трудящим людством. Колишній піп Ф.Волинський» (13 січня 1935 р.)⁵⁰. «Я, священник с.Залужжя, Теплицького району, Павло Кордон, зрозумів, що церква й релігія стоять на перешкоді будівництва соціалізму, затьмарюючи трудящу людність. Тільки соціалістична наука веде людність до кращого, світлого життя. А тому я назавжди пориваю всякі зв'язки з церквою і релігією» (13 січня 1935 р.)⁵¹.

«Викреслюю себе із списку служників релігійного культу. Прошу трудящих прийняти мене в свою велику сім'ю будівників безкласового суспільства, де нема місця ніяким забобонам, в тому числі й релігійним. Найдокостенко Прокіп Семенович» (11 вересня 1935 р.)⁵². «Тільки праця робить людину щасливою. Хочу стати чесним трудящим, не хочу більше дурити маси населення казками

⁴⁵ Київська пролетарська правда, 1931 р. (фотоколлаж фрагментів з газети «Більшовицька правда», де протоієрей Г.Огійчук (майбутній митрополит УАПЦ соборноправної в США) підклеював у 1931–1935 рр. вирізки з газет про «зречення служників культу релігії»; цит. за: Хомчук О. Церква поза церковною огорожею: Розколи і руйнація Української православної церкви в пошуках «константинопольського визнання». – Чикаго, 2002. – С.214).

⁴⁶ Хомчук О. Церква поза церковною огорожею... – С.214; З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2006. – №1/2 (26/27). – С.318–319.

⁴⁷ Хомчук О. Церква поза церковною огорожею... – С.214.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само.

про бога. Пориваю з релігією назавжди»⁵³. «Покинув парафію й церкву, зрікаюсь свого сану, хочу вступити в сім'ю трудящих, щоб хоч на старости працювати на користь своєї країни. Кодоколович Леонтій Онисимович»⁵⁴.

Утім, порвавши зі служінням, як і в 1920-х рр., колишні клірики не завжди могли знайти своє місце у суспільстві. Матеріальна скрута, що практично завжди супроводжувалася відсутністю власного житла, змушувала вчорашніх зреченців знову повертатися до церковної праці. Цей процес тривав принаймні до масового закриття храмів і перетворення їх на зерносховища в роки Голодомору. Кожен такий випадок розглядався керівництвом церков та ухвалювалося відповідне рішення. На даний момент наявна інформація про такі випадки в УПЦ. Так, наприклад, на засіданні ВПЦР 26 грудня 1930 р. присутні розглянули заяву на ім'я ВУЦТОК⁵⁵, подану 25 вересня 1930 р. священником І.Петровським, про

«приєднання його до складу священнодіячів УПЦ. До заяви прикладена копія його відмовлення від служіння регентом в релігійному культі. Ухвалили: приєднати його до складу священнодіячів УПЦ в сані священника, вважаючи на те, що Іларіон Петровський не зрікався ні церкви, ні віри, ні священства, приєднати його до складу священнодіячів (у сані священника) УПЦ і видати про це посвідчення»⁵⁶.

А на засіданні з організаційної діяльності УПЦ 30 грудня 1930 р. ВУЦР ухвалила:

«Про всіх повернених до церковної праці зреченців єпархіальні ради повинні надсилати формальні від кожного зреченця ухвали його повернення й прийняття, щоби ВУЦР, розглянувши й затвердивши, могла завести справу на поверненого, чи додати до заведеної персональної справи»⁵⁷.

Далі, харківський пленум ВУЦР 19–21 листопада 1931 р., заслухавши доповідь митрополита Івана (Павловського), одним із пунктів якої була проблема повернення зреченців до пастирського служіння, ухвалив:

«На ім'я ВУЦТОКу надійшли прохання зреченців про повернення їх до церковної праці. [...] ВУЦР, кого знайшла достойним церковного прощення, повернула до складу священнодіячів УПЦ. ВУЦР думає і цього дотримується, що самій церкві треба показати свою попереджаючу любов до тих, хто кається, це їм полегшить знайти себе. Треба, щоби відступники віри й сану знали, що

⁵³ Хомчук О. Церква поза церковною огорожею... – С.214.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ ВУЦТОК – Всеукраїнський церковний тимчасовий організаційний комітет, створений у червні 1930 р. (після саморозпуску УАПЦ на січневому III Надзвичайному всеукраїнському православному соборі) для вироблення окремих ідеологічних положень, проведення єпархіальних зборів, об'єднання парафій УПЦ та скликання Всеукраїнського собору з організації УПЦ на чолі з митрополитом І.Павловським.

⁵⁶ Ігнатуша О.М. Православні церкви України... – С.150.

⁵⁷ Там само. – С.152.

церква ними боліє, жде їх просвітлення й щирого каяття, за них молитися (навіть доцільно було б вставити в екстенію⁵⁸ відповідне прохання). Ніякої злоби у нас до них не повинно бути. Тільки наше уболівання ними, наша співчутлива любов до них не дасть їм навіки завмерти духом й родить у них надію на прощення й бажання повернутись до церкви. Особливо зреченці повинні знати (й так повинно бути), що ними боліють єпископи, як архіпастирі, що мають перед Богом обов'язок – усіх до істини привести. Ніхто з членів церкви перед зреченцем не повинен бути гордим, зарозумілим своєї правоти й чистоти. «Мені Бог показав, каже ап. Петро, щоби нікого невірним або нечистим чоловіком не звав» (Діяння 10, 28). Слава Богу, були повернення до церкви, але й разом з тим і сумуємо, бо за цей час (за 1930–1931 рр. – Т.С.) були й нові зречення, хоч і проходили вони в більшості спокійно, просто відходили від священнослужіння й праці в церкві, відходили не тільки священники, а відійшов від церковної праці і єпископ В.Дахівський⁵⁹.

За цією доповіддю пленум ухвалив: «Дбати про те, аби збільшувались кадри священнодіячів УПЦ чи то через висвяту достойних, морально гідних кандидатів на священнослужіння, чи то через надання праці священнодіячам, що зараз з різних причин не працюють»⁶⁰.

Але навіть за наявності згоди від вищого управління конфесій повернутися до пастирського служіння зреченцям було непросто: представники відповідних місцевих радянських органів не квапилися брати їх повторно на облік. Так, наприклад, 16 вересня 1932 р. служитель культу з с. Вишняки С.Краєвий (конфесійна належність у документі не вказана) скаржився до секретаріату Президії ВУЦВК на відмову Хорольського РВК узяти його на облік та видати реєстраційну картку. Референт у справах культів Г.Катунін терпляче «повідомив, що служника культу С.Краєвого, коли він подає заяву до РВКу про бажання після зречення від сану знов бути служником культу, треба його зареєструвати, видавши йому на руки реєстраційну картку, а копію залишити у себе»⁶¹.

Чим закінчилася ця справа, як і десятки їй подібних, невідомо. Адже попри всі зусилля православних конфесій, уже 1932 р. в радянській Україні з'явилися цілі райони, де не було «жодної релігійної організації, жодного служителя культу», – Іванівський, Мангуський (Першотравневий)⁶². На середину – другу половину 1930-х рр. зреченці й ті представники духовництва, які офіційно не зреклися священства, але вийшли зі штату у зв'язку з важким матеріальним становищем, не були заарештовані чи вислані адміністративним порядком, не загинули в роки Голодомору й не були розстріляні під час репресій 1937–1938 рр., працювали в різних галузях народного господарства (або залишалися безробітними). Для прикладу, священник А.Маняко «1935 р. у зв'язку

⁵⁸ Сктенія – молитва, що складається з прохань різного змісту, виголошуваних священником або дяконом, кожне з яких супроводжується приспівом, що його виконує хор чи присутні віруючі (див.: Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. – Л., 2001. – С.51).

⁵⁹ Ігнатуша О.М. Православні церкви України... – С.161–162.

⁶⁰ Там само. – С.172.

⁶¹ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.218. – Арк.43.

⁶² Чевранов О. Безвірники України на будівництво соціалізму // Безвірник. – 1932. – №19/20. – С.10; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5309. – Арк.6.

з ліквідацією церкви⁶³ переїхав на Донбас, улаштувався рахівником, потім у м. Красний Луч – на шахту “на нижчу посаду”, поступово висунувся до старшого бухгалтера⁶⁴; священник С.Басовол 1937 р. керував ветеринарним музеєм у Києві⁶⁵; протоіерей К.Бутвиненко в листопаді 1937 р. працював на залізничній станції експедитором, потім на станції Київ в установі Дортек вагівником⁶⁶; протоіерей Х.Говядовський після 1930 р. працював бухгалтером артілі «Взутпобутремонт»; архієпископ Костянтин (Малюшкевич) улаштувався бухгалтером «мотофлоту Горкомхоза», підробляв палітурником⁶⁷ тощо.

Траплялося досить багато випадків, коли представники духовництва, «офіційно» знявши сан, потай продовжували виконувати пастирські обов'язки, адже благодать священства, згідно з церковним правом, має характер незгладимості. Одним із таких кліриків був, зокрема, ієрей Лебідь із Вінницької області. Його, як колишнього священника, прийняли до колгоспу. Проте він у власному помешканні задовольняв потреби віруючих. Дяк А.Лопато відмовився від своєї колишньої діяльності після закриття церкви у с. Бутівка Городнянського району на Чернігівщині, однак продовжував виконувати обов'язки дяка у селі під час похоронів, панахид⁶⁸.

У роки Другої світової війни, коли внаслідок більш-менш лояльного ставлення до православ'я з боку окупаційної влади почали відкриватися храми, багато зреченців знову повернулися до церковного служіння.

⁶³ У 1935 р. А.Маняко служив священником церкви с. Барахти Васильківського району Київської області.

⁶⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.6. – Спр.68879 ФП. – Арк.11.

⁶⁵ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2006. – №1/2 (26/27). – С.311.

⁶⁶ Там само. – С.313.

⁶⁷ Там само. – С.319.

⁶⁸ Бобко Т.Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20–30-х рр. ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2005. – С.57.

The present article is dedicated to the recantation of order by the clergy of all Christian denomination within the scope of everyday life of Ukrainian society in 1930th. The canonical foundations of institution of clergy as well as the features of keeping loyalty to pastoral ministry under the conditions of communist modernization of Ukrainian society in interbellum period were investigated.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Я.В.ВЕРМЕНИЧ*

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: СОЦІАЛЬНІ, ЕТНІЧНІ, РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ

У статті зроблено спробу теоретико-методологічного аналізу інформаційного масиву про систему державного терору у СРСР на прикладі серії книг «Реабілітовані історією». Автор пропонує власні роздуми щодо феномену сталінізму і сутності його репресивної політики, фокусуючи увагу на механізмах соціальної інженерії й етнічної селекції, що зрештою призвели до девальвації цінності людського життя та мільйонних жертв.

Реалізація науково-документального проекту – серії книг «Реабілітовані історією» – входить у вирішальну фазу. Масштаб зробленого зусиллями тисяч ентузіастів вражає. Узагальнені наукові розвідки про політичні репресії в територіальному зрізі – по областях – у хронологічних межах від 1918 до 1980-х рр. базуються на величезній кількості введених в обіг (і повністю чи частково тут же опублікованих) архівних документів, спогадів, науково-публіцистичних нарисів, а увінчує цю роботу наведення персональних відомостей про сотні тисяч громадян, які зазнали політичних репресій. Замислена як 27-томна серія, вона за рахунок видання кожного тому у 2–5 частинах тяжіє до фактичного оформлення у вигляді близько 100 величезних (обсягом у 60–80 і більше друкованих аркушів) фоліантів. Останній термін вживаємо не заради метафоричності – адже серія являє собою страшний, кривавий літопис подій ХХ ст. та мартиролог жертв, який зберігатиме свою наукову цінність і довідкову вартість не одне десятиріччя.

Не можна, однак, не помічати величезної дистанції, що утворилася між нагромадженням емпіричного матеріалу про державний терор у радянській Україні та його теоретико-методологічним осмисленням. Це, зокрема, засвідчила проведена в березні 2012 р. конференція «Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації». Із-поміж понад 40 заявлених виступів лише кілька претендували на рівень узагальнення бодай у регіональному вимірі. Зрозуміло, що допоки величезну роботу не завершено, підбивати її підсумки зарано. Проте обсяг додатково введеної в науковий обіг інформації спонукує до роздумів про необхідність зважених, збалансованих

* Верменич Ярослава Володимирівна – доктор історичних наук, завідувача відділом історичної регіоналістики Інституту історії України НАНУ.

оцінок справжньої гуманітарної катастрофи, яка спіткала величезну країну менш ніж за чверть століття після того, як вона проголосила курс на побудову комунізму. Як могло статися, що авангардистська риторика привела в дію, використовуючи образне порівняння А.Тойнбі, «самовбивчу невгамовність меча», котрий, скуштувавши крові, уже не міг «іржавіти в піхвах». Чи й справді пролита кров пробуджує нестримні апетити примітивного демона насильства, якого даремно виганяти у двері, адже він знову повертається через вікно?¹

Здається, що в Україні саме тепер, на завершальній стадії роботи над документальною серією, час зайнятися узагальненням величезного масиву інформації про систему державного терору у СРСР, щоб зрештою дати осмислену відповідь на запитання: що це було? Найлегше списати мільйони жертв і скалічених доль на рахунок гегемоністських устремлінь правлячої більшовицької верхівки, непрофесіоналізму управлінців, шизофренії Й.Сталіна чи надмірної запопадливості органів держбезпеки на місцях. Важливіше, як нам уявляється, подивитися на проблему репресій ширше – у контексті популярних у сучасній соціогуманітаристиці концепцій «path dependence», «ефекту колії» і т.п. Чи був освячений авторитетом держави терор випадковим «вибухом ненависті», проявом своєрідного садомазохізму невпевненого у собі режиму, чи це був якоюсь мірою закономірний наслідок тих тектонічних збурень, через які пройшли люди, втягнуті у вир революції та громадянської війни? Чи був масовий державний терор примхою правлячої верхівки, чи це був результат ідентифікаційної кризи, спричиненої невідповідністю декларацій про «загальне ошасливлення» і дій у напрямі селекції й сегрегації? Можна сформулювати питання ще ширше – чому утопічні соціальні побудови, здійснювані в контексті щирого, здавалося б, захоплення ідеями революціонізму, за перших же спроб реалізації вироджуються у систему масового насильства й політичних репресій?

Гострі дискусії з цих питань на пострадянському просторі й поза його межами відбуваються уже понад чверть століття. Пройдено величезний шлях від суто емоційних оцінок напівпубліцистичних нарисів на кшталт тих, що були зібрані у книгах «Осмыслить культ Сталина» («Осмыслить культ Сталина», Москва, 1989 р.), «История и сталинизм» («История и сталинизм», Москва, 1991 р.) та інших, до серйозної наукової аналітики; один лише перелік ґрунтовних видань на теми сталінізму навряд чи можна було б умістити у журнальний формат. Нещодавно в Російській Федерації завершено монументальний науково-дослідницький проект «История сталинизма». У його рамках упродовж 2008–2010 рр. здійснено переклад і видання 100 кращих книг російських та зарубіжних авторів із відповідної тематики². Однак і цей масштабний проект навряд чи допоможе знайти задовільну відповідь на сакраментальне питання: чому під гучні запевнення про конструювання нової соціальної реальності й нових ціннісних систем правляча комуністична партія обрала страхітливий терор проти власного народу ключовим інструментом соціальної інженерії, і чому за цим же лекалом проводилися масові кампанії людинавинищення на підконтрольному Радянському Союзові просторі

¹ Тойнби А.Дж. Постигание истории: Избранное. – Москва, 2001. – С.466–468.

² Научно-издательский проект Фонда первого Президента России Б.Н.Ельцина и издательства «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН) «История сталинизма». – Москва, 2009.

Східної Європи. І головне – як відбувалося дивовижне суміщення притягальних для масової свідомості ідеологем братства, рівності, інтернаціоналізму з всепроникною системою тотального насильства і сваволі?

Примітна особливість радянського часу полягала в тому, що розквіт більшовицької демагогії, освяченої авторитетом марксизму, припав на час апогею репресивних дій влади – Великого терору 1930-х рр. Неймовірно, але факт – у теоретичному освяченні насильства Й.Сталіну та його приспівникам удавалося вправно використовувати як консервативно-охоронні настрої мас, так і механізми революційної екзальтації. Підтримуваний усією системою більшовицької пропаганди образ країни як «обложеної фортеці», в якій «окопалися» тисячі «диверсантів, шкідників та інших ворогів народу», мав доволі великий резерв впливу на масову свідомість. Саме цьому «мобілізаційному підданству» із крикливою «народною» підтримкою найжахливіших злочинів влади найважче знайти пояснення дослідникам масового державного терору.

У більшості студій на теми сталінізму широкомасштабний терор розглядається як соціальна патологія, дивовижний феномен, який не піддається раціональним тлумаченням. Якщо ж пояснення все ж відшукуються, вони вибудовуються або у площині органічно притаманної напівлегітимній владі ставці на насильство й «надзвичайщину» (функціональний підхід), або в настільки гострій боротьбі між владою й опозицією, яка стирала грані між довірою та недовірою, лояльністю і пристосуванством, катами й жертвами (політичний підхід). Не бракує й зовсім простих пояснень: прагнучи до встановлення особистої влади, Й.Сталін, мовляв, розглядав терор як ефективний засіб боротьби проти інакомислення й соціальної профілактики.

У всіх цих витлумаченнях можна відшукати своєрідну логіку й раціональні зерна. Але надто рідко зустрічаємо в них поправку на особливий, із виразними ознаками постійного страху й екзальтації «обраних», стан суспільної свідомості, і сформовану на цій основі «ідентичність пристосування». В її основі – самопочуття людини й соціуму, сформоване існуванням упродовж десятиріч в атмосфері жорстоких соціальних експериментів, де цінність окремого людського життя не мала ані найменшого значення (або й штучно перетворювалася на антицінність, якої варто якнайшвидше позбутися). Верхівка правлячої комуністичної партії легко піддалася ілюзіям щодо майже безмежних можливостей конструювання нової соціальної реальності у великій державі з невисоким рівнем економічного розвитку. Ставка на впорядкування, гомогенізацію й раціоналізацію соціального простору стала альфою та омегою її дій, неминуче затиснутих у лещата протистояння ненависному «буржуазному Заходу», «капіталізму», «імперіалізму». Відтак із самого початку вона взяла курс на тотальний контроль та придушення у зародку тих соціальних і національних суперечностей, які уявлялися їй небезпечними.

Ключ до розгадки феномену сталінізму можна відшукати у вже згаданого А.Тойнбі, через аналіз його формули «виклику – і – відповіді». Історія знає безліч ситуацій, коли еліти опиняються безпорадними перед черговим викликом, але, відчуваючи своє безсилля, усе ж не бажають залишати поле битви; більше того, у такі ключові моменти вони небачено активізуються, щоб

утримати своє становище й привілеї грубою силою. А тим часом нові виклики заганяють соціум у стан духовної війни. І тоді меч, який уже пізнав смак крові, стає «самовбивчо невгамовним». А ось і пряме застереження А.Тойнбі щодо історичної долі експериментів, подібних більшовицьким: «Якщо марксистська версія гегельянства втримає свої позиції – або в екуменічному масштабі, або в більш обмеженому різновиді в Радянському Союзі, – можна припустити, що «червона нитка», яка вже пролягла від Гегеля через Маркса до Леніна, буде продовжена їхніми нащадками в таких формах, що батьки комуністичної ідеї навряд чи впізнали б своє вчення, якби їм удалося знову відвідати землю і подивитися на результати власної праці»³.

Ніщо в історії не проходить безслідно. Можна по-різному ставитися до поглядів і висновків дослідника «радянської цивілізації» С.Кара-Мурзи, але в одному він безумовно має рацію: почавши одного разу криваві репресії, важко перервати цей процес, поки він не пройде свою кульмінацію. Білий і червоний терор, громадянська війна, жорстоке придушення селянських хвилювань у 1921 р., розстріли священників, розкуркулення й колективізація, страшний голод 1933 р. – усе це нагромаджувало у суспільстві величезний «потенціал помсти». Цей потенціал прорвався, як тільки громадянська війна (у стертії, зім'ятій формі) перемістилася всередину самої правлячої партії. Розкол у ній був неминучим, бо не могли мирно співіснувати глобалістський проект зі ставкою на світову революцію і державний російський («побудова соціалізму в одній країні»). Відмітною рисою сталінських репресій було те, що вони були породженням не стільки тоталітаризму, скільки общинної, архаїчної демократії. Община «легко вірить у змови і таємну силу чужаків, ворогів народу». Коли напад такої ненависті, що має властивості епідемії, оволодіває нею, горять вогнища усіяяких відьом. Проїшла через них і Європа, але там це сталося раніше⁴.

Отже, щоби розібратися у суті проблеми, треба частіше звертатися до аналізу історичного досвіду – і нашого, і європейського. Заслуга авторського колективу серії «Реабілітовані історією» полягає в тому, що він зумів поставити проблему насильства і репресій у СРСР у контекст загальної кризи людської цивілізації, яка призвела спочатку до Першої світової війни, а через породжені нею нові проблеми – і до повалення самодержавства та наступного захоплення влади більшовиками. Їхня фанатична віра в месіанську ідею побудови комуністичного суспільства відразу ж наптовхнулася на шалений спротив, унаслідок якого влада змушена була уже у грудні 1917 р. створити ВНК. Автори тому «Вінницька область» не далекі від істини, коли характеризують Всеросійську надзвичайну комісію як прообраз радянської таємної політичної поліції⁵.

Утім, якщо бачити в діях більшовицької верхівки лише злий умисел, намагання придушувати й карати, навряд чи вдасться наблизитися до

³ Тойнбі А.Дж. Постигание истории. – С.415.

⁴ Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация: От начала до Великой Победы. – Х., 2007. – С.509–511.

⁵ Реабілітовані історією: Вінницька область. – Кн.1. – Вінниця, 2006. – С.10.

розуміння сутності тих метаморфоз, які відбулися на просторі колишньої Російської імперії після 1917 р. Значно продуктивніше простежувати внутрішню логіку утопічних, а тому приречених на небуття, концепцій соціального конструктивізму. Більшовицькі вожді керувалися оманливими надіями на майже необмежені можливості раціонального вибору – у тих параметрах, який був заданий ще ідеями Просвітництва і Французької революції. Уважалось, що індустріальне суспільство без соціальних суперечностей можна збудувати за допомогою мобілізаційної ідеології й всеохоплюючого соціального контролю. Завдання створення на такій основі нової системи цінностей, а зрештою і «нової людини», уявлялися нескладними – варто лише відмовитися від «буржуазного об'єктивізму» в аналізі соціальної ситуації, зруйнувати наявний класовий поділ, установити систему жорсткого ідеологічного диктату.

Революція й тривала громадянська війна докорінно зруйнували створюваний століттями пласт соціальної ієрархії, поставивши його з ніг на голову («хто був ніким, той став усім»). Лінії розмежувань пройшли через соціальні страти, професійні осередки, сім'ї; значна частина мислячої еліти була знищена або опинилася за межами країни. Доки прокламовані ідеї щодо майже необмежених можливостей соціального конструювання ще зберігали свою притягальність бодай у середовищі «нової контреліти», могло йтися про створення нової ціннісної системи, здатної примирити соціум із диктатурою однієї партії. Але вже нетривале повернення на рейки непу зруйнувало ілюзії одних та обнадіювало інших, більш ініціативних і підприємливих. Воно ж наочно проілюструвало невпевненість влади у своїх можливостях, хиткість та непослідовність її ініціатив. Затиснута у вузьких лещатах обмеженого вибору (між продовженням «наступу» і подальшим «відступом»), деморалізована гострими внутріпартійними незгодами верхівка обрала, здається, найгіршу з можливих альтернатив: зробила ставку на селекцію й інформаційну сегрегацію. Власне, у цих її діях і варто бачити «початок кінця» радянської системи. Інформаційна закритість системи призвела до того, що коли її таємниці було, нарешті, відкрито (у період правління М.Горбачова), це призвело до «інформаційного шоку» суспільства, його драматичного розколу відносно історії країни і, врешті-решт, стало одним із визначних факторів краху легітимності радянської держави⁶.

Одержавлення й централізація економіки у СРСР парадоксальним чином відтворювали традиційну для Росії квазістанову ієрархію соціальних верств, яка вибудовувалася в руслі позбавлення доступу до державної розподільчої системи тих, кого влада відносила до «антирадянських елементів» або «неблагонадійних». Позбавленими елементарних умов існування і громадянських прав («позбавленцями») виявилися саме ті суспільні страти, які володіли професійними навичками та мали належну освіту. Натомість ставка була зроблена на декласованих маргіналів, аж до люмпенів. Це відродило, поки що в латентній, прихованій формі, ті розподільчі лінії, які спонтанно сформувалися у ході громадянської війни.

⁶ Медушевский А.Н. Сталинизм как модель социального конструирования: К завершению научно-издательского проекта // Российская история. – 2010. – №6. – С.9.

Якби відверті соціальні утопії було запропоновано суспільству в умовах мирного часу, вони були б негайно відкинуті й забуті. Але жахливі кровопролиття громадянської війни, тотальні дефіцити, переміщення в нелюдських умовах величезних мас людинності зробили свою справу – люди звикли задовольнятися мінімумом благ і сподіватися хіба що на диво. Вони раділи будь-яким ознакам порядку у соціальному хаосі і готові були прийняти на віру будь-яку стратегію виживання. Апатія й соціальний інфантілізм мас допомогли правлячій партії конвертувати утопічну ідею соціальної рівності й справедливості в настрої очікування «загального ошчасливлення». Допомогло їй і те, що конкуруючі еліти були у своїй масі винищені або витіснені поза межі держави, а прошарки соціальних «низів» і люмпенства готові були служити владі бодай за ті подачки, якими вона купувала їхню лояльність. Неп, хоч і був короткочасним експериментом, теж сприяв поліпшенню іміджу «нормальності», від якої в умовах воєнного комунізму люди відвикли.

Зрештою на цій основі склався феномен «придушеного» суспільства і безпорадної, несконсолідованої влади, яка могла спиратися лише на систему розгалуженого насильства, доносів, провокацій. Звідси конспірологічна логіка системи, режим секретності, усесильність цензури (існування якої на офіційному рівні заперечувалося), спеціальні режими для різних категорій населення, міст, підприємств тощо.

Повсюдно насаджувана режимність діяла на шкоду самій владі, яка в намаганні замаскувати сутність власної соціальної інженерії свідомо відмовилася від традиційної системи обліку й достовірної статистики. Вона не мала уявлення про справжні суспільні процеси і змушена була користуватися тією явно недостовірною інформацією, що її постачали спецслужби. Відмовившись від опори на науку (яка була оголошена зараженою «буржуазним об'єктивізмом»), правляча партія стала на шлях украй суперечливого експериментаторства (яке особливо наочно виявлялося у ставленні до розв'язання «національного питання»).

За алгоритмом проб і помилок вона діяла й у соціальній сфері, узаконивши паспортну систему та інститут прописки, міцно прив'язавши селянина до колгоспу, а жителя міста – до місця проживання через централізоване надання житла. Зрештою сталося те, що мало статися – однією з головних опор влади виявилися позбавлені тривких соціальних зв'язків маргінальні елементи. Їх найлегше було вписати в мережеві структури секретних комунікацій, і вони ревно (аж поки самі не ставали жертвами) виконували функції сексотів, донощиків, катів. Саме завдяки деморалізації значної частини соціуму система масових репресій стала справді всеосяжною.

Томи серії «Реабілітовані історією» дають яскраве уявлення про те, як повсюдно утверджувалася своерідна мова самопрезентації, «новояз», покликаний маскувати суть державного терору. Суспільству постійно нав'язувалася ідея серйозної небезпеки, що виходить від «сил контрреволюції» – самим Й.Сталіним вона була вкладена, зокрема, у тезу «Україну можемо втратити»⁷. Звідси постійне нагнітання підозр щодо «впровадження у заможні верстви селянства

⁷ З листа Й.Сталіна до Л.Кагановича від 11 вересня 1932 р. // Реабілітовані історією: Хмельницька область. – Кн.1. – Хмельницький, 2008. – С.283.

ідей дрібнобуржуазної державності», твердження про «засміченість» державного апарату контрреволюційними елементами всіх відтінків. До якого ступеня маразму доходили інколи у своїй запопадливості перед владою представники органів держбезпеки, можна судити на підставі доповідної записки начальника Вінницького облвідділу ДПУ (березень 1932 р.). Лякаючи себе й партійні інстанції примарою «загального збройного повстання» з початком весни, він мало не в кожному селі виявляв «накопичення повстанського й контрреволюційного елемента», «повстанські угруповання», «контрреволюційні повстанські організації». При цьому відверто заявляв, що єдиним засобом «перешкодити дальшому зростанню повстанства» вважає масову операцію з ліквідації повстанських організацій і груп по всій Вінниччині⁸. Природно, що відповідні заходи не забарилися. На осінь в області «вчистили» сотні вчителів, десятки лікарів та агрономів, що змусило місцеве керівництво сигналізувати С.Косіору про «катастрофічне становище з учителями й лікарями» і просити про компенсацію втрат⁹.

Проблема опору державному терору – одна з найскладніших для дослідників. Якщо орієнтуватися на дані органів державної безпеки (подібні до щойно наведених), то рівень протестної активності вимальовується як доволі високий. Але в основному вона була вербальною – на рівні поодиноких заяв. Загалом же явна гуманітарна катастрофа серйозного опору у суспільстві не викликала. Зарубіжні дослідники «повсякденного сталінізму» головну причину цього вбачають у тому, що влада, експлуатуючи низькі інстинкти мас і соціальний інфантилізм, створила тип особи, нездатної до організованого протесту. За Ш. Фіцпатриком, «*homo sovieticus* смикав за потрібні ниточки, повертав різні махінації, догоджав, нахлібничав, викрикував гасла і т.д., і т.п. Але насамперед він боровся за виживання»¹⁰.

Констатація слушна, але як пояснювальна схема недостатня. Значно далі в пошуках справжніх причин слабкої реакції соціуму на репресії пішли автори вже згаданого російського науково-видавничого проекту «Історія сталінізму». Відповіді на це та інші складні питання радянської історії вони відшукують у руслі когнітивно-інформаційного методу, шляхом аналізу встановленого у СРСР максимального контролю над інформацією як інструмента соціальної селекції й цілеспрямованого маніпулювання свідомістю через аналіз конфліктів адаптації та пристосування. Індивід у радянській системі був поставлений перед дилемою: прийняти нав'язувані згори правила гри в ім'я виживання чи протестувати. Іншого було не дано, тому що державний терор здебільшого був превентивним, залякуючим, і атмосфера страху пронизувала все суспільство згори донизу.

У пояснювальних схемах варто брати до уваги й обставину, про яку пишуть нечасто: дієвість і цілеспрямованість використовуваних владою пропагандистських засобів. Механізми селекції з поділом на «своїх» та «ворогів народу»

⁸ Там само. – С.267–282.

⁹ Там само. – С.284.

¹⁰ *Фіцпатрик Ш.* Повседневный сталинизм: Социальная история советской России в 30-е годы: город. – Москва, 2008. – С.272.

діяли безвідмовно. Ті, хто потрапляв у коло «правовірних», дорожили цим статусом і підігравали владі в її починаннях. Російські фахівці навіть ввели в обіг термін «владопопуляція» – для характеристики народу, який, підтримуючи владу, продемонстрував «небачену» жорстокість щодо себе самого¹¹.

Встановлена владою система тотального контролю над усіма можливими каналами поширення інформації і блокування нею навіть неформальних шляхів її трансляції шляхом інформаційної сегрегації суспільства не тільки створили у масовій свідомості ефект нерозрізнення реальності й ілюзії, але й зумовили феномен «революційної екзальтації». Вдало підібрані ідеологічні штампи («нова людина», «світле завтра», «всесвітня комуна», «дружба народів») експлуатували природне прагнення людей до єдності на основі гуманістичних принципів. Сформована на цьому підґрунті «радянська ідентичність» мала досить потужний мобілізаційний потенціал.

Інша річ, що фальшиві інтернаціоналістські гасла в більшовицькій риторичі маскували примітивний російський націоналізм і державний антисемітизм. Простежуючи відмінність (і логіко-теоретичну протилежність) ліберального й націоналістичного дискурсів, російський філософ В.Малахов наголошує на тому, що націоналізм стирає грань між державою й суспільством, підпорядковує суспільство державі. У крайніх варіантах етатизму (соціалізм і фашизм) державний контроль над суспільством набуває всеохоплюючого характеру. Починаючи з 1934 р. Й.Сталін однозначно узяв курс на побудову квазінаціональної держави, що спиралася на політичну й культурну гегемонію росіян. Найбільш виразно цей принцип виявився у запровадженні колективної провини та депортація цілого ряду неросійських народів, в антисемітизмі, прихованому до війни і явному після 1948 р.¹² Матеріали серії «Реабілітовані історією» містять чимало прикладів того, як уже у 1939 р. в радянській Україні чітко виявилася лінія на вигнання з органів НКВС співробітників-євреїв і на особливу жорстокість у катуванні євреїв-арештантів¹³.

1937-й рік був межею, за якою підставою для репресій ставали вже не якісь конкретні дії (чи відповідні підозри), а проста належність до певної категорії населення за етнічним принципом. Першими об'єктом розправ стали етнічні поляки, яким інкримінувалася діяльність на користь іноземних розвідок. Надалі за цією ж матрицею було проведено «грецьку», «німецьку», «латиську» операції. Лише з серпня 1937 по листопад 1938 рр. за «національними лініями» було засуджено 335 157 осіб, у тому числі до розстрілу 247 157 осіб (73,66% від загальної кількості засуджених). Процент розстріляних за «польським» наказом був вищим за середню цифру і становив 79,44% від числа засуджених¹⁴. УРСР у «розстрільних» списках незмінно займала першу позицію: за даними, наведеними американським дослідником Т.Снайдером у резонансній книзі

¹¹ Пивоваров Ю.С., Фурсов А.И. «Русская система» как попытка понимания русской истории // Полис (Москва). – 2001. – №4. – С.47.

¹² Малахов В.С. Национализм как политическая идеология. – Москва, 2010. – С.144, 160, 172.

¹³ Див., напр.: Реабілітовані історією: Хмельницька область. – Кн.1. – С.409–411.

¹⁴ Кузьменко В.В. Міжнаціональні відносини в радянській Україні (1917–1939 рр.): правові аспекти. – Одеса, 2009. – С.701–703.

«Криваві землі», з 681 692 смертних вироків, винесених під час Великого терору, на Україну припадає 123 421, і ця цифра не враховує уродженців УРСР, розстріляних у таборах¹⁵.

Матеріали серії переконливо свідчать про те, що, як зауважують члени редколегії тому «Миколаївська область», «сталінська машина терору і репресій не знала перепочинку. Не встигала закінчитися одна «блискавична операція» проти «ворогів народу», як у кабінетах НКВС готувалися інші»¹⁶. Оскільки винахідливість органів держбезпеки не знала меж, жодна людина не могла почуватися в безпеці. Не тільки минула діяльність, причетність до українських національних партій чи до опозиції, але й необережно сказане у вузькому колі слово могло стати «підставою» для арешту і навіть розстрілу.

Антиукраїнське вістря сталінських репресій часто пояснюють із позицій патологічної ненависті Й.Сталіна до українців – до такої міри, що він би охоче виселив їх подалі, якби їх не було так багато. Цьому диктаторові дійсно були притаманні не зовсім зрозумілі фобії відносно нібито особливої прихильності українців до Польщі Ю.Пілсудського, принаймні ймовірна перспектива «втрати України» пов'язувалася в його уяві саме з цим діячем. Але якщо розібратися по суті, то Й.Сталіна лякала не стільки наявність агентури Ю.Пілсудського в УРСР, скільки недостатня, з його погляду, готовність верхівки КП(б)У виконувати спущені згори директиви. Імовірно, він не міг пробачити українському радянському керівництву власної поразки на IV конференції КП(б)У в 1920 р., коли обраним виявився зовсім не той склад ЦК, який було доручено забезпечити Й.Сталіну. До того ж йому постійно здавалося, що хліба з України можна викачати значно більше, ніж вона давала насправді. А тому й розмах репресій проти республіканської партійної верхівки був безпрецедентним. Із 62 членів ЦК КП(б)У, обраного XIII з'їздом партійної організації УРСР у червні 1937 р., 56 були звинувачені у «ворожій діяльності». З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У було репресовано 10, загинули всі 9 членів оргбюро. Загалом же з 69 членів і кандидатів у члени політбюро, які протягом двадцятиріччя (з 1919 по 1939 рр.) входили до його складу, було репресовано 46 осіб¹⁷.

На сьогодні можна констатувати, що як масштаб сталінських репресій, так і та організаційна машина, яка їх здійснювала, досліджені досить ґрунтовно. На тлі величезної кількості різнопланової літератури виділяється колективна монографія «Політичний терор і тероризм в Україні в XIX–XX ст.: Історичні нариси». «Розвівши» терміни терор і тероризм, автори пов'язали перше поняття передусім із легітимним насильством держави і простежили застосування терору в політиці радянської держави протягом усього її існування. Вималювалася жахлива картина створеного системою державного насильства занепаду моралі, інших деформацій суспільної свідомості, девальвації цінності людського життя. Побудована на ірраціональних засадах система була позбавлена стимулів саморозвитку й об'єктивно приречена на колапс державного управління.

¹⁵ *Снайдер Т.* Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним. – К., 2011. – С.118.

¹⁶ Реабілітовані історією: Миколаївська область. – Кн.1. – К.; Миколаїв, 2005. – С.5.

¹⁷ *Лозицький В.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – С.72–73.

Не можна, однак, не звернути увагу на те, що хоч географія терору і логіка каральних акцій у літературі детально простежується, дослідження сталінізму як історичної аномалії ще не набуло завершених обрисів. Неможливо зрозуміти масштаби державного терору поза загальним контекстом феномену сталінізму як заздальгедь приреченої на поразку спроби реалізувати у відсталій країні утопічну модель модернізації без ринку й ліберальної демократії. Цікавий здогад щодо іманентно закладеного в ній надмірного радикалізму американський радянолог С.Коткін пов'язує з тим, що ця модель мислилася як більш «модерністська» порівняно з тогочасними неотрадиціоналістськими західними моделями: сталінізм як цивілізація не витримував надмірної ваги більшовицьких економічних і культурних проектів та в передчутті неминучої поразки вдавався до всеосяжного терору¹⁸.

Сьогодні тверезо мислячі російські аналітики вже готові визнати правоту послідовного опонента комуністичного режиму Р.Пайпса, який убачав у Росії й СРСР зразок невірної обраної моделі розвитку («a misdeveloped nation»). Корені «російської помилки» А.Зубов відшукує у XV ст., коли самоізоляція від західного світу обернулася хронічною зневагою до людини, її прав, гідності, життєвих потреб. Надалі, у ході очевидної негативної соціальної селекції, у країні було цілковито зруйновано тканину нормального соціального життя¹⁹.

Цілеспрямовано винищувалися найбільш активні й принципові люди, решта звикала до «виживання поодиночці». Система заохочення доносів розбещувала найменш стійких можливістю соціального просування і матеріального забезпечення за рахунок сусідів чи колег. Людина зі зруйнованою в такий спосіб психікою вже не могла зупинитися, шукаючи самовиправдання в посиленнях на зовнішні обставини. Конформізм та лицемірство ставали стилем життя.

Цінність таких масштабних проектів, яким є серія «Реабілітовані історією», насамперед і полягає в тому, щоб застерегти від повторення подібних сценаріїв. Уміщені в ній документи вчать бачити в безпрецедентному масштабі репресій не стільки злу волю тих, у чийх руках опинилися важелі управління, скільки закономірний наслідок соціальних збурень, які спочатку поляризували, а потім і деморалізували соціум, позбавивши його нормальних стимулів розвитку. Традиції цивілізованого співжиття легко піддаються руйнуванню «доценту», але для їх відтворення на новій основі інколи й століття виявляється замало.

Із погляду етики вагу здійсненої роботи переоцінити неможливо – вона застерігає від надмірного радикалізму усіх любителів «політичних реваншів». Наукова цінність безпрецедентного за обсягом і насиченістю масиву інформації, що міститься у томах, теж не підлягає сумніву. Хоча й не варто, на наш погляд, плекати надії на те, що на цій основі нарешті вдасться виявити поіменно всіх репресованих і навести відповідні цифри у загальноукраїнському масштабі. Адже персональні довідки склалися за сучасним адміністративно-територіальним поділом (навіть місце народження вказується за цим принципом). А коли людей арештовували, територіальний устрій був іншим. Отже, не виключені пробіли, повтори й т.п.

¹⁸ *Kotkin S. Magnetic Mountain: Stalinism as Civilization.* – Berkley, 1995.

¹⁹ *Зубов А.Б. Россия: продолжение истории? // Полития (Москва).* – 2011. – №3. – С.29.

Уведення в активний науковий обіг величезного документального матеріалу і не меншого за обсягом масиву спогадів ставить перед майбутніми дослідниками сталінізму ще одну важливу проблему – відповідності реальної картини державного терору тому образу, який склався про нього в масовій свідомості. Адже не секрет, що, особливо напередодні краху СРСР і в перші роки після цього, цифрові показники щодо репресій часто наводилися довільно. Не доводиться вже говорити про непоодинокі випадки застосування формули «необґрунтовані репресії» до осіб, що скоювали цілком реальні злочини.

Революції, як правило, призводять до наслідків, протилежних очікуванім – ця давно зафіксована істина багаторазово підтверджена світовим, у тому числі й українським, досвідом. Вона має застерігати політиків від бездумного революціонізму, а істориків – від спокуси пошуку простих пояснень.

In this article author attempts to make the theoretical and methodical analysis of information array of USSR state terror system by the book series "Rehabilitated by the History". Author offers his own reflections regarding Stalinism phenomenon and his repressive politics essence by the focusing the attention to the mechanisms of social engineering and ethnical selection. Eventually, they led to devaluation of the human life value and to millions of victims.

ЗАРУБІЖНИЙ СВІТ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ НОВІТНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

З'ясовуються деякі нові тенденції розвитку української історіографії доби незалежності стосовно дослідження зарубіжної історії. Розглядається діяльність провідних вітчизняних істориків, наукових осередків та історичних шкіл, аналізуються основні напрями і тематика студій, найважливіші праці зі всесвітньої історії з погляду україноцентризму. Виокремлено прогалини, сформульовано актуальні завдання для подальшого вивчення зарубіжного світу.

Однією з традицій української історіографії є те, що вона з доби княжих та козацьких літописів, із часів В.Антоновича, М.Грушевського, М.Драгоманова, І.Франка, А.Кримського та ін. ніколи не замикалася в колі суто своїх етнічних проблем, її завжди цікавили і цікавлять інші народи, і не тільки сусідні. Згадаймо, принаймні, одного з фундаторів української національної історіографії, видатного історика і державного діяча Михайла Грушевського. Паралельно зі створенням багатотомної «Історії України-Руси» він підготував і в 1919 р. оприлюднив «Всесвітню історію в короткому викладі» у 2-х томах, зазначивши, що «Всесвітня історія [...] все більше хоче бути історією всього людства, а не тільки деяких вибраних народів»¹. Закликаючи до осмислення цілісності українського історичного процесу, включаючи культурний, політичний, релігійний, економічний, соціальний та освітній розвиток, учений наголошував, що його можна досягнути лише в контексті світового історичного процесу².

Із відновленням державної незалежності України почався принципово новий етап у розвитку української історіографії, однією з примітних особливостей якого став підвищений, порівняно з радянським періодом, інтерес дослідників до історії зарубіжних країн. За минуле 20-річчя опубліковано великий масив якісно нових узагальнюючих і монографічних праць, наукових статей, навчальних посібників. За нашими підрахунками, захищено близько 70 докторських і понад 400 кандидатських дисертацій за спеціальністю «Всесвітня історія». Відтак назріла необхідність історіографічного осмислення напрацювань українських істориків, підбиття підсумків та окреслення перспективних напрямів подальших студій з історії зарубіжного світу.

Актуальність поставленої проблеми зумовлюється низкою чинників, зокрема: а) набуттям Україною статусу повноправного суб'єкта міжнародного права, зрослими масштабами і новою якістю вітчизняної дипломатії та зовнішньої політики, науковим підґрунтям якої виступає дослідження історії зарубіжжя і до свіду міжнародних відносин; б) інтеграцією української історіографії у світовий

* Калакура Ярослав Степанович – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

¹ Грушевський М.С. Всесвітня історія в короткому вигляді. – К., 1919. – Ч.1. – С.4.

² Див.: Винар Л., Думки про грушевськознавство // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. – Нью-Йорк; Л., 1995. – С.14.

історіографічний простір і необхідністю долучення наших істориків до досліджень всесвітньої історії; в) потребами суспільства мати своє, українське, бачення історії зарубіжних країн, насамперед сусідніх; г) зміною методологічних орієнтирів, відходом від партійно-класового трактування світового історичного процесу та міжнародних відносин. І, нарешті, внесок українських істориків у дослідження зарубіжного світу ще не отримав системного висвітлення в наявних історіографічних публікаціях, хоча маємо низку аналітичних й оглядових праць, автори яких З.Баран, С.Віднянський, Л.Зашкільняк, Г.Кипаренко, А.Козицький, С.Мовчан, С.Сирота та ін.³ торкнулися важливих методологічних питань сучасного історіографічного процесу в Україні та за рубежем, стану дослідження у вітчизняній історіографії проблем усесвітньої історії та минулого окремих регіонів і країн.

У цьому зв'язку особливої уваги заслуговує ґрунтовна розвідка С.Віднянського щодо діяльності наукових осередків і наукових шкіл, а також проблематики досліджень українських істориків із всесвітньої історії⁴. Цікаві спостереження і зауваги стосовно проблематики досліджень, у тому числі дисертаційних, із всесвітньої історії в сучасній Україні, їх періодизації та методології, досягнень та упущень висловив А.Кудряченко⁵. Зважаючи на важливість даного контексту, автор цих рядків доповнив нове видання свого лекційного курсу «Українська історіографія» підрозділом «Проблеми всесвітньої історії очима українських істориків»⁶. Вітчизняному досвіду цивілізаційного підходу до дослідження всесвітньої історії присвячено третій розділ монографії В.Гончаревського⁷. Важливі питання аналізу світового історичного процесу з погляду його цивілізаційного трактування порушив В.Космина⁸.

Відповідно, актуальними є мета і завдання пропонованої статті, які полягають у тому, щоб із урахуванням оприлюднених розвідок систематизувати новітні надбання українських істориків про зарубіжний світ, виокремити провідні тенденції нарощування знань із всесвітньої історії з позицій українознавчого виміру і власних оцінок, проаналізувати проблематику досліджень історії країн Європи, Америки, Азії та Африки, виявити деякі вузькі місця і прогалини в українській історіографії та окреслити перспективні напрями подальших студій.

Реалізуючи поставлену мету, необхідно, передусім, з'ясувати окремі термінологічні поняття, указати на особливості і тенденції новітньої української

³ Див.: *Зашкільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності. – Л., 1999. – 226 с.; *Його ж.* Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми.* – Л., 2004. – С.24–57; *Його ж.* Сучасна світова історіографія. – Л., 2007. – 312 с.; *Дослідження проблем всесвітньої історії // Там само.* – С.260–401; *Віднянський С.В.* Проблеми всесвітньої історії в українській історіографії: стан та перспективи досліджень // *Україна – Європа – Світ.* – Вип.5: Серія: історія, міжнародні відносини. – Тернопіль, 2010. – С.23–36 та ін.

⁴ *Віднянський С.* Стан, проблеми та перспективи досліджень із всесвітньої історії в Україні // *Український історичний журнал.* – 2010. – №5. – С.166–179.

⁵ *Кудряченко А.* Дослідження з проблематики всесвітньої історії у сучасній Україні // *Там само.* – 2011. – №1. – С.180–194.

⁶ *Калакура Я.С.* Українська історіографія: Курс лекцій. – 2-е вид., доп. – К., 2012. – С.449–454.

⁷ *Гончаревський В.Е.* Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009). – К., 2011. – 220 с.

⁸ *Космина В.Г.* Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу. – Запоріжжя, 2011. – 310 с.

історіографії у світлі сучасного історіографічного процесу, визначити місце в ньому інтелектуального потенціалу істориків України і висловити ряд застережень. Варто зазначити, що під новітньою українською історіографією більшість дослідників розуміють розвиток історичних знань в умовах незалежності України на засадах принципово нової історіографічної ситуації та методологічної переорієнтації пострадянських науковців. Вона виступає як національний компонент сучасної світової історичної науки, що представляє собою досить складну і розгалужену, а водночас і цілісну систему знань. У ній важливе місце посідають: загальна історія світу, історія окремих континентів: Європи, Азії, Америки, Африки; історія окремих регіонів або груп народів: слов'ян, арабів, народів Сходу, Латинської Америки та ін.; історія окремих держав і народів (Німеччини, Франції, Польщі, України, Китаю, Японії і т.д.); історія окремих епох: стародавнього світу, середньовіччя, нового і новітнього часу; історія певних сфер суспільного розвитку, як, наприклад, народного господарства, культури, релігії, військової справи та воєн, дипломатії тощо. Крім того, до структури світової історичної науки відносять її спеціальні галузі та дисципліни, зокрема історіософію, історіографію, джерелознавство, геральдику, сфрагістику та ін. Усі ці сегменти, узяті разом, синтезують і утворюють цілісну систему знань про історію світу, історію всього людства, у тому числі й про Україну і світове українство, про розвиток світової історичної науки та її складових. Принципи системності й українознавчого бачення проблем спонукають дослідників пам'ятати й про інші компоненти системи, зокрема про вплив міждержавних і міжетнічних чинників на побутування українських діаспор у різних країнах на тлі світових процесів. На шляхах послідовного дотримання цих принципів можна досягнути український контекст цілісності світу в його багатоманітності, виявити проблеми, що потребують розв'язання на міждержавному та міждисциплінарному рівнях. Зрештою, завдяки цьому історія України інтегрується у всесвітню історію як цілісність, що, своєю чергою, відкриває додаткові можливості для поглибленого осмислення українського бачення історії зарубіжного світу, формування повноцінної історичної свідомості українського суспільства. Забігаючи наперед, зазначимо, що переважна більшість праць українських дослідників, задекларованих як «всесвітня історія», фактично не містять української складової і можуть бути віднесені до студій із зарубіжної історії.

За роки державної незалежності України не тільки розширилися масштаби вітчизняних досліджень, а й окреслилися нові підходи до історії зарубіжних країн, починаючи від антикознавства, візантиністики, медієвістики й закінчуючи новою та новітньою історією. Відомо, що давня традиція української історіографії була перервана в радянські часи, коли дослідження всесвітньої історії та міжнародних відносин зосереджувалися здебільшого в Москві і, частково, у Ленінграді. Тільки в 1990-х рр. вона дістала нове продовження, зумовлене необхідністю критично переосмислити погляди радянської історіографії на ключові проблеми всесвітньої історії загалом, історії країн Європи, Америки, Азії та Африки зокрема, створити українську візію навколишнього світу, оприлюднити відповідну навчальну літературу, вітчизняні підручники для всіх ланок системи національної освіти. Для цього необхідно було підготувати також нові

й перепрофілювати наявні дослідницькі кадри, створити відповідні наукові та видавничі центри, сформувати наукові школи.

Провідні осередки наукового опрацювання історії зарубіжного світу нині зосереджені на кафедрах всесвітньої історії, стародавньої, середньовічної, нової та новітньої історії, історії зарубіжних країн, історії слов'ян, міжнародних відносин Київського, Львівського, Харківського, Одеського, Чернівецького, Дніпропетровського, Запорізького, Ужгородського, Прикарпатського, Волинського, Таврійського, Києво-Могилянської і Острозької академій та інших університетів, а їх координатором виступав Інститут історії України НАНУ (директор – академік В.Смолій) та відділ всесвітньої історії і міжнародних відносин, очолюваний з 1991 р. проф. С.Віднянським. Під егідою інституту видається міжвідомчий науковий щорічник «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки». З осені 2011 р. почав розгортати свою діяльність Інститут всесвітньої історії НАН України (директор – проф. А.Кудряченко), створений на базі Інституту європейських досліджень. Проблеми сучасної історії зарубіжних країн знаходять відображення в наукових вісниках і працях академічних інститутів сходознавства ім. А.Кримського, світової економіки і міжнародних відносин, а також Дипломатичної академії при МЗС України. У 2011 р. Національний інститут українознавства МОН України реорганізовано в Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії. Питання всесвітньої історії і зовнішньої політики посідають помітне місце на шпальтах «Українського історичного журналу»⁹ та інших наукових видань.

Упродовж 90-х рр. ХХ – першого десятиріччя ХХІ ст. зусиллями українських істориків підготовлено й оприлюднено національні підручники, навчальні посібники та лекційні курси з історії стародавнього світу (О.Крижанівський), античності, Стародавньої Греції та Риму (В.Балух, О.Бандровський, Д.Воротняк, Ю.Макар, О.Петречко, С.Пивоваров, М.Скржинська, В.Ставнюк та ін.), середніх віків (О.Крижанівський, О.Крижанівська, Г.Острогорський, Н.Подаль, В.Рубель, М.Рудь), нової і новітньої історії (Ю.Бураков, М.Варварцев, Б.Гончар, О.Джеджора, В.Кириченко, А.Козицький, С.Троян, В.Фісанов), історії західних та південних слов'ян (З.Баран, М.Кріль, В.Самчук, В.Яровий), історії окремих країн (М.Бурян, С.Віднянський, Л.Зашкільняк, О.Іваницька, Є.Камінський, М.Крикун, А.Кудряченко, О.Кураєв, О.Іваненко, А.Пелешко, Г.Хижняк, О.Чувило та ін.). Слід зазначити, що в навчальній літературі, як складовій української історіографії, утверджується і нова концепція історії Росії, українсько-російських відносин, що знайшло відображення в низці опублікованих посібників (В.Духопельников, Г.Казьмирчук, Н.Лешкович, О.Ляпіна, В.Мордвінцев та ін.).

Характерною рисою нового масиву навчальної літератури стало намагання більшості авторів викласти українське бачення вузлових проблем всесвітньої історії та історії зарубіжних країн, окреслити місце України, розкрити її взаємини з іншими країнами. Підготовка нового покоління шкільних і вишівських підручників та посібників супроводжувалася зміною методологічних підстав українських істориків, відходом від домінування формаційного трактування

⁹ *Віднянський С.В.* Рецепції всесвітньої історії на сторінках «Українського історичного журналу»// Український історичний журнал. – 2007. – №5. – С.212–216.

світового історичного процесу на користь цивілізаційного, відповідним переглядом проблематики наукових досліджень, збагаченням джерельної бази, підвищенням інтересу до новітніх надбань зарубіжної історіографії, розширенням наукових контактів та співробітництва із зарубіжними істориками, формуванням нового покоління фахівців. На жаль, далеко не вся навчальна література базується на оригінальних джерелах, власних наукових дослідженнях, частина її переобтяжена запозиченнями з російської перекладної історіографії, а вона, як відомо, сповідує принцип росієцентризму.

Які пріоритети у зацікавленнях всесвітньою історією та історією зарубіжних країн простежуються в наукових дослідженнях українських істориків, на яких проблемах акцентують вони увагу? Головні зусилля зосереджено, насамперед, на тих проблемах, які замовчувалися, спотворювались або не знаходили об'єктивного висвітлення в радянській історіографії. З цього погляду привертає увагу монографія Т.Орлової¹⁰, підготовлена з позицій синергетики і присвячена глобальній історії в умовах індустріального та постіндустріального суспільств. Авторка виокремила такі сфери глобалізації, як духовність, політика, міжнародні відносини, економіка, соціальні процеси, що з різним часовим виміром і рівнем динамічності протікають на всій планеті, включаючи й Україну. Добру послугу історикам зробив відомий український філософ Ю.Павленко своїм глибоким студіюванням світових цивілізацій¹¹, обґрунтувавши перспективність цивілізаційного підходу в дослідженнях із вітчизняної і всесвітньої історії.

Зупинімося докладніше на характеристиці найбільш важливих і магістральних напрямів відображення в українській історіографії зарубіжної історії у часовому та просторовому вимірах. При цьому обмежимося якомога більшим переліком нових імен дослідників, груповими оцінками, оскільки формат журнальної статті не дає можливості докладно розглянути створені праці та навіть подати назви багатьох із них. Проте сучасні інформаційні технології, зокрема мережа інтернет, дозволяє за прізвищами і ключовими словами встановити ці назви.

Досить переконливою є думка О.Бандровського про те, що на зламі тисячоліть зробило помітний крок уперед у своєму розвитку українське антикознавство¹². Свідчення цього – праці Інституту археології НАН України (В.Зубар, С.Крижицький, Г.Русяєва), наукових осередків і шкіл Харківського (В.Кадеєв, І.Сергеев, С.Сорочан), Київського, Одеського, Запорізького, Таврійського (О.Мальований, В.Ставнюк та ін.) та інших університетів. Автори, спираючись на результати археологічних експедицій та новітню українську й зарубіжну літературу, збагатили історичні відомості про античні міста Криму й Північного Причорномор'я, їх політичне життя, матеріальну і духовну культуру, поглибили знання з історії Стародавньої Греції і Риму (О.Жданович, І.Євенко, О.Одрін, В.Перещ, О.Петречко, Е.Петрова, Р.Рейда, І.Сергеев, В.Храновський, М.Храпунов), давньої історії країн Південної (О.Тортіка) та Східної (П.Шидловський) Європи.

¹⁰ Орлова Т.В. Історія сучасного світу (XV–XXI ст.). – К., 2007. – 552 с.

¹¹ Павленко Ю. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. – Вид. 3-ге. – К., 2001. – 358 с. та ін.

¹² Бандровський О. Антикознавство в сучасній Україні // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – С.275–276.

До провідних традицій української історіографії належить підвищений інтерес до сходознавства, започаткований видатним орієнтологом А.Кримським. У радянські часи, особливо після розгрому в 1930-х рр. його школи, з'являлися лише поодинокі публікації з цієї проблематики. Відновлення українського сходознавства пов'язане з перебудовними процесами і поверненням в Україну одного з учнів цієї школи О.Пріцака (помер у 2006 р.) та створенням у 1991 р. академічного Інституту сходознавства імені А.Кримського (директор Л.Матвеева, померла 4 липня 2012 р.), а в 1996 р. і центру сходознавства в Національному університеті «Києво-Могилянська академія», заснуванням часописів «Східний світ» та «Сходознавство». Згодом сходознавчі осередки відновилися в КНУ імені Тараса Шевченка та ЛНУ імені Івана Франка, а східні мови й історія відповідних країн вивчаються в університетах Харкова, Одеси, Сімферополя, Дніпропетровська, Запоріжжя, Острога та ін. Як наслідок, нове дихання отримала українська візантиністика та орієнталістика. У полі зору сходознавців – студювання візантійського права, майнового становища церковних інституцій у Візантійській імперії, пам'яток історії, літератури і мистецтва, українсько-візантійських зв'язків (К.Бардола, О.Вус, М.Скржинська). А.Домановський дослідив систему державного контролю та регулювання торгівлі у Візантії IV–IX ст., а О.Луговий – роль росів та варанів у Візантії X–XII ст.

У сучасній українській медієвістиці утверджуються нові підходи до генези і періодизації європейського середньовіччя, дослідження політичної та соціально-економічної історії, зокрема Французького, Іспанського, Угорського, Чеського і Польського королівств, їх відносин із Німеччиною, Англією та іншими країнами Європи. Цьому активно сприяє діяльність Української асоціації істориків-медієвістів. Ряд авторів простежує зародження і становлення європейської цивілізації від античності до нового часу (О.Борисова, Л.Алексієвець, В.Шейко). У працях Н.Подалаяк висвітлено соціальні зміни у приватно-сеньйоріальних містах Мекленбурга, а В.Дятлов розглянув становище нижчих верств населення німецьких міст на тлі Реформації другої половини XV – першої половини XVI ст. М.Рудь подав генезу розвитку ремісничого виробництва й торгівлі в міських поселеннях поморських слов'ян. Питанням церковної історії, місіонерсько-пропагандистської діяльності чернечих католицьких орденів присвячено дослідження Б.Бондарука та М.Чорного. І все ж має рацію О.Вінниченко, що медієвістичні студії в українській історіографії все ще посідають незначне місце¹³. Вочевидь, це пов'язано з обмеженим доступом наших істориків до відповідних джерел і оригінальної літератури.

Ряд нових явищ характерний для української історіографії нової історії країн Європи й Америки, нижня хронологічна межа якої пов'язується з добою Великих географічних відкриттів. Найбільше уваги приділено Англії, її відносинам із Шотландією та Ірландією, історії формування першого в Європі англо-голландсько-французького військово-політичного союзу. Деяко по-новому характеризують українські історики Англійську революцію XVII ст., причини й характер громадянських воєн і селянських повстань, участь Англії у війні проти революційної Франції. Значне місце в новітніх працях займає історія

¹³ *Вінниченко О.* Дослідження проблем середньовічної європейської історії // Там само. – С.293.

формування колоніальної політики Англії в Північній Америці та Німеччини на Африканському континенті, наростання напруженості у відносинах між ними на цьому підґрунті. Історики спростовують радянські стереотипи про «соціалістичний» та «консервативний» характер реформаційного руху нижчих верств німецького суспільства. Сучасні дослідники, продовжуючи виявляти традиційний інтерес до Великої французької революції, «силової дипломатії» наполеонівської епохи (О.Захарчук), почали помітно долати ідеологічні стереотипи минулого, повніше висвітлюють роль політичних ідей просвітників та церкви, більше уваги приділяють дореволюційній історії Франції, її культури. Дослідники демонструють також зростання зацікавленості до історії нового часу Австрії, Німеччини, Іспанії, Норвегії, Греції та інших європейських країн. Дедалі ширше вивчаються експансіоністська політика Османської імперії (В.Крот). Автори не оминули питання реставрації династичної форми правління у країнах Європи в XVII–XX ст. (І.Велігурська).

Упадають у вічі еволюційні зміни, яких зазнали дослідження з історії США, особливо ранньої колонізації, вивчення антиколоніальної боротьби індіанців, реформування державно-правових інститутів у XVII–XX ст. (С.Жук, А.Дашкевич, В.Калашников, В.Фісанов), а також Канади (О.Сич).

Можна погодитися з думкою Г.Кипаренка та С.Мовчана про те, що в умовах незалежності України сталися позитивні зрушення і проявилися нові тенденції в дослідженнях українських науковців із новітньої історії країн Європи й Америки¹⁴. Історики відійшли від штучної періодизації новітньої історії, нижня межа якої пов'язувалась із початком так званої «загальної кризи капіталізму» та жовтневим переворотом 1917 р. у Росії, і за рубіж новітньої історії переважно беруть початок або кінець Першої світової війни. Прихильники такого підходу сходяться на тому, що радикальні зміни в усьому світі наступили лише після її завершення: розпалися багатонаціональні імперії, а на їх рештках утворилося більше десяти нових держав (шанс на самостійність мала й Україна), виникла принципово нова геополітична ситуація, розгорнувся потужний національно-визвольний рух колоніальних народів Азії, Африки й Латинської Америки.

На чільне місце в українській історіографії новітньої історії зарубіжних країн висунулася проблематика Сполучених Штатів Америки. Є підстави говорити про формування української американістики, спектр якої охоплює як міжвоєнну історію США (Л.Жиленко, В.Коломойцев, І.Коляда), так і політику цієї країни в умовах «холодної війни», зокрема в Європі (Б.Гончар, А.Дашкевич, І.Коваль, І.Хижняк, В.Чумак), Азії (І.Погорелова), Тихоокеанському регіоні (С.Пронь) та на Близькому Сході (І.Зубаренко). Побачили світ перші дослідження щодо еволюції політики США стосовно інтеграційних процесів у Західній Європі (кінець 1980 – початок 1990-х рр.) (М.Бессонова, Ю.Гончар), американо-українських відносин, ставлення правлячих кіл США до відновлення української державності як у 1917–1920 рр., так і в 1990-х рр. (О.Бетлій, Н.Городня, О.Грицун, Ю.Довган, Є.Камінський, Б.Канцелярук, М.Покаш та ін.). У полі зору української історіографії залишаються світові імміграційні проблеми, політика країн Центральної

¹⁴ Кипаренко Г., Мовчан С. Вивчення проблем новітньої історії країн Європи і Америки // Там само. – С.306–310.

і Західної Європи, США і Канади, Аргентини й Австралії, латиноамериканських держав, у тому числі щодо української діаспори (Н.Весела, О.Гуцол, В.Євтух, І.Лаврова, І.Макух-Федоркова, О.Міхасюта, С.Рудик, А.Самойленко, Г.Саранча, О.Сич, І.Судак, О.Ткач та ін.).

В умовах євроінтеграційних процесів набагато зріс інтерес українських науковців до новітньої історії країн Європи. Свідченням цього стала поява двох монографій, підготовлених в академічному Інституті європейських досліджень (нині Інститут всесвітньої історії): «Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього» та «Україна в Європі: контекст міжнародних відносин»¹⁵. Їх автори порушили низку теоретичних питань міжнародних відносин і європейської безпеки, на широкому фактичному матеріалі простежили тисячолітню присутність України в Європі, починаючи з IX ст. і закінчуючи сучасністю, окреслили її геостратегічні пріоритети. Окрім загальних праць з європейської історії побачили світ країнознавчі дослідження, зокрема присвячені Німеччині. Цьому сприяло утворення та діяльність наукових осередків українсько-німецьких досліджень у структурі Дніпропетровського національного університету імені О.Гончара (керівник – проф. С.Бобильова), Харківського національного університету імені В.Каразіна (керівник – доц. О.Навроцький) та інших вишів, видання наукового збірника «Питання німецької історії», де публікуються матеріали як з історії Німеччини, німецько-українських взаємин, так і про долю німецької меншини в Україні. Ґрунтовну працю узагальнюючого характеру з історії Німеччини від давніх часів до 1945 р. оприлюднила С.Бобильова¹⁶. Серед українських германістів цінними напрацюваннями з історії Веймарської республіки, возз'єднання Німеччини, європейської політики ФРН, українсько-німецьких відносин виділяються П.Барвінська, В.Газін, Г.Грбарчук, І.Каменецький, Н.Кривець, А.Кудряченко, Д.Лакішик, О.Литвяк, І.Ліхнякевич, А.Мартинов, О.Опанасенко, І.Постемська, В.Солошенко, В.Степанов та ін.

Історії Франції присвятили праці В.Ададуров¹⁷, а також О.Іваненко, В.Манжолла, Н.Масльонкіна, Б.Мирхан, Т.Телькінена, Л.Халецька та ін. Аналітичним підходом відрізняються монографії О.Брусиловської – про посткомуністичну Східну Європу¹⁸, С.Віднянського та А.Мартінова – про шанс до об'єднання Східної Європи¹⁹, колективні²⁰ та індивідуальні навчальні посібники з історії європейської цивілізації²¹, а також студії Т.Будзінського, Т.Герасимчук, М.Держалюка, Л.Дещинського, В.Копійки, М.Кордона, В.Манжолі, А.Омельченка, А.Панюка, А.Русака, В.Шниркова, О.Чугріної та ін. Десятки праць, здебільшого у форматі дисертацій та статей, відзеркалюють результати досліджень українськими авторами військово-політичної діяльності НАТО, її східноєвропейського вектора (С.Волощук, В.Орлик, О.Санжеровський).

¹⁵ Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / За ред. А.Кудряченка. – К., 2009. – 544 с.; Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / За ред. А.Кудряченка. – К., 2011. – 640 с.

¹⁶ Бобильова С.І. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 р. – Дніпропетровськ, 2003. – 528 с.

¹⁷ Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII ст.). – Л., 2002. – 412 с.

¹⁸ Брусиловська О. Посткомуністична Східна Європа: зовнішні впливи, внутрішні зміни. – Одеса, 2007.

¹⁹ Віднянський С., Мартинов А. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. – К., 2009. – 376 с.

²⁰ Історія європейської цивілізації: Навч. посібн. / За ред. В.І.Голуба. – К., 2007.

²¹ Дездежора О. Історія європейської цивілізації. – Л., 1999. – 448 с.

Якщо розглядати наявні історико-країнознавчі дослідження з кількісного погляду, то найбільше з них після Німеччини та Франції присвячено Великобританії (Ю.Блох, Т.Гогунська, О.Дьомін, І.Єремеева, В.Іщенко, В.Крушинський, О.Маклюк, О.Набока, О.Неприцький, Ю.Панченко, В.Савенков, Г.Сталовєрова, К.Черевик, О.Черевко, Н.Яковенко та ін.), Італії (М.Варварцев, Р.Калитчак, О.Пахльовська, Є.Перепелиця та ін.), Іспанії (В.Годлевська, О.Іваницька, Б.Чума, В.Шелюто), Угорщині (А.Голловач, Є.Кіш, І.Міськов), Греції (А.Пелешко, О.Терентьева), Португалії (Є.Рой), Туреччині (С.Аллахвердов, Б.Сергійчук, В.Сергійчук²², Ф.Туранли), Австрії (І.Жалоба), державам Скандинавії (О.Сахновський, О.Швед) та ін.

У полі зору українських дослідників дедалі більше місця займає історія країн Азії, Африки та Латинської Америки, у т.ч. новітня. Зростає інтерес українських науковців до історії Китаю, Кореї, Індії, Японії та інших азійських держав (І.Агапітова, О.Ленько, О.Микал, І.Попіха, В.Урусов та ін.). До речі, В.Кіктенко дослідив історію зародження і становлення українського китаєзнавства (XVIII – перша половина ХХ ст.), вказавши на цінність набутого досвіду для сучасних пошуків. Домінує тут, як і в інших напрямках азійських студій, навчальна література, яка дедалі повніше ґрунтується на результатах досліджень (Ю.Бураков, П.Ігнатєв, М.Гон, В.Кириченко, А.Козицький, А.Костиря, А.Поспелов, Є.Рой, І.Сергійчук, В.Степанков, О.Тумаков, О.Чижов та ін.)²³. У них простежується відхід істориків не тільки від штампів радянської історіографії, але й від історіософії європоцентризму.

Європейський вектор інтеграції України не означає, що можна нехтувати східними орієнтирами в політиці і тематиці досліджень. Доречно нагадати, що М.Грушевський у відомій праці «На порозі нової України» на чільне місце ставив чорноморську орієнтацію як важливу складову української геополітики. Він розглядав Чорне море як центр комунікації та пов'язування різнорідних культурних і політичних взаємин України з даним регіоном²⁴. Цим обумовлюється необхідність ґрунтовно знати їх історію і культуру, а також вивчати народи східного походження, що населяють Україну, зокрема кримських татар, караймів, кримчаків, тюркомовні етноси, сприяти збереженню їхніх традицій. Ось чому у цій царині велика роль відводиться українським сходознавцям, надбання котрих, як уже зазначалося, стають дедалі вагомішими не лише з погляду візантиністики. Дослідники прагнуть з'ясувати унікальність історії та моделей політичного й соціально-економічного розвитку країн Сходу як у далекому минулому, так і в новітню добу, зокрема Китаю, Японії, Кореї, Індії, Індонезії,

²² Див.: Сергійчук Б., Сергійчук В. На межі двох світів. Українсько-турецькі відносини в середині XVI – на початку ХХІ ст. – К., 2012. – 320 с.

²³ Див.: Бураков Ю.В. Новітня історія країн Азії та Африки (1945–1992). – К., 1993. – 101 с.; Гон М. Новітня історія країн Азії в повоєнний період. – Рівне, 2000. – 120 с.; Тумаков А.Н., Чижов А.П. Новейшая история стран Восточной Азии (1945–2000 гг.): Учеб. пособ. – Х., 2001. – 179 с.; Кириченко В.П. Нова історія країн Азії, Африки та Латинської Америки. – К., 2002. – 168 с.; Козицький А. Новітня історія Азії та Африки: Посібн. у 3 ч. – Ч.1. – Л., 2003. – 430 с.; Ч.2. – Л., 2003. – 430 с.; Ч.3. – Л., 2003. – 430 с.; Сергійчук І.М. Новітня історія країн Азії та Африки (1918 – кінець ХХ ст.): Посібн. – Суми, 2003. – 288 с.; Лейберов О.О. Новітня історія країн Азії та Африки (1918 – до наших днів): Посібн. – Ніжин, 2011. – 103 с. та ін.

²⁴ Див.: Грушевський М. Нові перспективи // На порозі нової України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Л.; К.; Торонто; Мюнхен, 1992. – С.26.

Пакистану, Єгипту, Ірану, Туреччини та ін. Ключове значення мало видання навчальних посібників з історії Сходу, передусім навчально-методичного комплексу В.Рубеля²⁵. Значних змін зазнали оцінки кризових подій на Близькому Сході, в арабському світі (Г.Батенко, Г.Геворгян).

Ряд дослідників заторкнув непрості питання новітньої історії державного будівництва в Латинській Америці (Л.Скворцова, А.Самойленко), арабських країнах (С.Плачинда) та у сучасній Африці (І.Опря, Ю.Скороход). Однак наукові здобутки у цій ділянці української історіографії загалом залишаються досить незначними, якщо не враховувати навчальну літературу. А.Козицький, аналізуючи причини скромних успіхів українських істориків у цій сфері, цілком справедливо зазначив, що даються взнаки дефіцит фахівців зі знанням східних і мов латиноамериканських та африканських країн, брак джерел та оригінальної літератури, обмеженість наукових і культурних зв'язків із цими континентами²⁶.

Нові явища й тенденції характерні також для української славистичної історіографії нового і новітнього часу, яка, спираючись на давні національні традиції і набутий досвід, за визначенням С.Віднянського та С.Копилова, дедалі повніше утверджує ідеї не стільки панславізму та слов'янської спільності, скільки самобутності і спорідненості²⁷. Підвищується інтерес істориків до об'єктивного дослідження корінних змін у долі слов'янських народів упродовж ХХ ст.: звільнення від імперської залежності й відновлення ряду національних держав, зародження та розгортання антигітлерівського й антирадянського рухів опору, повалення комуністичних режимів, демократичні перетворення та входження низки слов'янських країн до об'єднаної Європи. Новою рисою славистичних студій є й те, що їхні автори, зокрема Л.Зашкільняк, М.Кріль, В.Яровий та ін., висвітлюють проблеми слов'ян на тлі загальної історії центрально-східноєвропейських і балканських країн²⁸. Нарощуванню історико-славистичних знань сприяють міжнародні наукові конференції, регулярне видання збірників «Проблеми слов'янознавства» (Львів), «Слов'янський вісник» (Рівне), «Slavica Tarnopolensia» (Тернопіль) та ін. У рейтингу за чисельністю праць провідні місця займають проблеми Польщі (Л.Алексієвець, О.Вітенко, Б.Гудь, Л.Зашкільняк, О.Калакура, І.Ципенда, І.Козловський, І.Срібняк, Р.Стрільчук, І.Чорна), Чехії та Словаччини (І.Боровець, Т.Бровченко, С.Віднянський, І.Вовканич, І.Десятничук, М.Кріль, І.Малацай, Л.Новак-Каляева, Т.Сергієнко, А.Слесаренко, П.Федорчак, О.Цуп, С.Шуміхіна, Ю.Юрійчук). Побачили світ вагомий дослідження з історії південнослов'янських країн (Л.Войтович, Є.Іванов,

²⁵ Рубель В.І. Історія середньовічного Сходу: Курс лекцій. – Вид. 2-ге. – К., 2002. – 624 с.; *Його ж.* Історія середньовічного Сходу. – Вид 3-тє, доп. і випр. – К., 2002. – 736 с.; *Його ж.* Нова історія Азії та Африки: Постсередньовічний Схід (XVIII – друга половини XIX ст.): Навч. посібн. – К., 2007. – 550 с. та ін.

²⁶ Козицький А. Історія країн Азії, Африки та Латинської Америки // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – С.397.

²⁷ Віднянський С., Копилов С. Головні етапи та особливості розвитку української історичної славистики нового часу // Слов'янські обрії. – Вип.2: XIV Міжнародн. з'їзд славистів (2008 р., Охрид, Республіка Македонія): Доповіді. – К., 2008. – С.92–111.

²⁸ Новітня історія центральноєвропейських та балканських країн: ХХ століття / Відп. редактор В.І.Яровий. – К., 2005. – 816 с.; Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) / Ред. М.М.Кріль. – К., 2008. – 284 с.; Історія Центрально-Східної Європи: Навч. посіб. / За ред. Л.Зашкільняка. – Л., 2009. – 660 с. та ін.

О.Крапивін, Є.Кузнецов, О.Лапшин, О.Лисов, М.Нагірний, В.Павленко, О.Павлюченко, Н.Стрельчук, Ю.Шахін). Окремо варто назвати ґрунтовну працю відомого болгариста В.Чорнія²⁹, яка заповнила дуже помітну прогалину в українській історіографії, представивши понад 1300-літню історію болгарського народу. Водночас можна солідаризуватися з міркуваннями М.Кріля про нерівномірність дослідження ареалу слов'янських народів. За його оцінкою, найбільш вагомими здобутками характеризуються українська полоністика та богемістика, помітними є надбання словакістики та болгаристики. Натомість лише поодинокі публікації маємо з історії сербів, хорватів, македонців, словенців³⁰. До цього переліку можна додати боснійців та чорногорців.

У контексті української славістики все ще залишаються на маргінесі замовчувані або спотворювані в радянські часи проблеми історії Росії та Білорусії, особливо новітньої. Скажемо відверто: російській історії присвячено невідповідно мало праць. Здебільшого це дисертаційні роботи і статті з окремих проблем, оскільки до розпаду СРСР вона майже не виокремлювалась як самостійний об'єкт історичного пізнання, а в дореволюційній та радянській історіографії, як справедливо зазначила Н.Лешкович, було створено багато міфів і стереотипів, особливо пов'язаних із початковим етапом історії Росії («київська спадщина», «татаро-монгольське ярмо», «споконвічна приреченість Москви стати центром політичного об'єднання північно-східних народів», «добровільне входування неросійських народів до складу імперії» та ін.), частину яких успадкувала російська історична наука пострадянських часів³¹.

У сучасній українській історіографії переважають сюжети, пов'язані з імперськими амбіціями Москви, утвердженням монархічного режиму та розширенням території Росії (В.Дибенко, А.Крюков, О.Стрільюк), репресивною політикою комуністичного режиму, яка мала катастрофічні наслідки як для України, так і для власне Росії (С.Білокінь, С.Кульчицький, Ю.Шаповал), зі ставленням білої і більшовицької Росії до українських національних урядів періоду 1917–1921 рр.³² (О.Бойко, Ю.Булгаков, В.Верстюк, Т.Осташко, Р.Пиріг, О.Реєнт, О.Рубльов, В.Солдатенко, Ю.Терещенко та ін.), з російсько-українським воєнним конфліктом цих років (Л.Гарчева, В.Єшпанов, М.Ковальчук, О.Несук), з Другою світовою війною (М.Коваль, В.Косів), з перебудовними процесами, відновленням державності Росії та сучасними українсько-російськими відносинами (Т.Батенко, П.Вичівський, Д.Євтушенко, І.Мельничук, В.Ткаченко, І.Ткаченко).

Як започаткування узагальнюючих праць пошуково-аналітичного плану може розглядатися три томик «Україна і Росія в історичній ретроспективі», підготовлений за редакцією В.Литвина. Автори кожного з томів намагалися системно розглянути наскрізні проблеми історії України, включаючи проекти доби

²⁹ Чорній В.П. Історія Болгарії. – Л., 2007. – 463 с.

³⁰ Кріль М. Історична славістика в Україні // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – С.362.

³¹ Лешкович Н. Дослідження історії Росії (період від давнини до кінця XVIII ст.) // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – С.363.

³² Нариси історії Української революції 1917–1921 рр.: У 2 кн. / Авт. кол. В.Ф.Верстюк (кер.) та ін. – Кн.1. – К., 2011. – 340 с.

Московського царства і Російської імперії (В.Верстюк, В.Горобець, О.Толочко), радянського періоду (В.Гриневич, В.Даниленко, С.Кульчицький, О.Лисенко), з'ясувати тенденції розвитку українсько-російських взаємин в умовах утвердження суверенітету і незалежності обох держав, проаналізувати різні вектори їх зовнішньої політики і шляхи трансформації пострадянських суспільств (С.Кульчицький, Б.Парахонський)³³. На жаль, суперечливі процеси державотворення в Російській Федерації тут лише окреслено, а їх поглиблене дослідження ще не отримало логічного продовження в наступні роки. Не спромоглися українські науковці створити власний підручник з історії Росії для системи освіти України. Очевидно, має рацію Т.Полещук, стверджуючи, що нинішня ситуація в українській історичній науці поки що не сприяє заохоченню займатися русистикою і цей напрям – у більшій мірі перспектива, аніж реальність³⁴.

Поодинокий характер мають дослідження з історії Білорусії (І.Стрикун, А.Трофимчук), але їх значення дуже важливе, оскільки у самій цій країні продовжується маніпуляція суспільною свідомістю шляхом радянсько-пропагандистського трактування минувшини білоруського народу. Багато тут належить зробити центру дослідження історії Білорусії, створеному в Інституті української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України (керівник – проф. Ю.Мицик).

Загалом, українські історики надто стримані в дослідженні пострадянського простору: дуже мало праць про Азербайджан, Вірменію, Грузію, Казахстан, Молдову, Туркменію, Узбекистан, прибалтійські держави Естонію, Латвію і Литву.

З історією зарубіжних країн тісно пов'язаний розділ знань, який прийнято називати міжнародними відносинами і зовнішньою політикою держав. Новітня історіографія розглядає міжнародні відносини як систему політичних, соціальних, культурних, військових, правових та інших зв'язків між державами і народами. Кожна із цих складових має історичний сегмент, а значить і належать до завдань історієписання. По мірі посилення євроінтеграційних процесів України зростає інтерес українських істориків до історії міжнародних відносин. На це справедливо звернув увагу Р.Сирота, зазначивши, що цей напрям дедалі рельєфніше виступає як міжнародна історія («International History») ³⁵. У низці досліджень ³⁶ аналізуються зміни у світі після краху комуністичних експериментів, розпаду СРСР і соціалістичного табору, простежуються трансформації в колишніх сателітах СРСР у Центральній і Східній Європі, європейська

³³ Україна і Росія в історичній ретроспективі: У 3 т. / За ред. В.М.Литвина. – К., 2004. – Т.1: Українські проекти в Російській імперії. – 304 с.; Т.2: Радянський проект для України. – 531 с.; Т.3: Новітній український державотворчий процес. – 327 с.

³⁴ Полещук Т. Вивчення історії Росії XIX–XX ст. // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – С.376.

³⁵ Сирота Р. Студії з історії міжнародних відносин ХХ століття // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – С.325–330.

³⁶ Коппель О.А., Пархомчук О.С. Міжнародні відносини ХХ сторіччя. – К., 1999. – 255 с.; Їх же. Міжнародні системи та глобальний розвиток: Навч. посібн. – К., 2004. – 314 с.; Їх же. Міжнародні відносини ХХ століття. – К., 2005. – 260 с.; Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000 рр.): Підруч. / Л.Ф.Гайдуков, В.Г.Кремень, Л.В.Губерський та ін. – К., 2001. – 621 с.; Крушинський В.Ю., Манжола В.А. Міжнародні відносини та світова політика: 1945–1980: Навч. посібн. – К., 2007. – 192 с. та ін.

інтеграція країн Балтії (В.Завадський), причому, як правило, під кутом зору значення їх досвіду для України.

Дослідники аналізують нові реалії міжнародних відносин, які склалися на межі тисячоліть, звертаючись водночас до історичного досвіду та уроків минулого, висвітлюють міждержавне співробітництво в рамках ООН, ЄС, Вишеградської четвірки, НАТО (Т.Брежнєва), осмислюють роль руху неприєднання у системі міжнародних відносин (О.Ляшенко, М.Матьовка) тощо. При цьому чи не найбільша увага зосереджується на двосторонніх відносинах та зв'язках, зокрема українсько-британських (О.Гончаров, А.Грубінко), українсько-болгарських (В.Павленко), українсько-італійських (Є.Перепелиця), українсько-ізраїльських (О.Балера), українсько-китайських (Т.Люк), українсько-німецьких (П.Барвінська), українсько-польських (І.Дерев'янку), українсько-російських (С.Борисенко), українсько-словацьких (Т.Сергієнко), українсько-турецьких Ю.Кочубей, Б.Сергійчук, Ф.Туранли та ін. Цей напрям вартий продовження, але хотілося б застерегти дослідників від механічного перенесення напрацьованих схем на інші країни, адже відносини з будь-якою державою мають свою специфіку і, власне, її й треба виявляти та досліджувати.

Отже, примітною рисою української історіографії 90-х рр. ХХ – першого десятиріччя ХХІ ст. є повернення до її традиційного зацікавлення історією зарубіжних країн, і не тільки сусідніх. Значно збільшилася чисельність дослідників всесвітньої історії, поряд із представниками старшого й середнього поколінь заявила про себе нова, ідеологічно необтяжена генерація молодих учених, сформувалися нові наукові осередки і школи, збагатилася тематика досліджень. Особливо слід вітати знакову подію – створення Інституту всесвітньої історії НАН України, який, судячи з повідомлень, передусім його директора проф. А.Кудряченка, має солідну програму наукових досліджень. Хочеться, щоб інститут узяв на себе прогностичне програмування науково-дослідних робіт як складову їх координації, налагодив співпрацю з університетськими центрами досліджень із урахуванням їх досвіду і наукових інтересів. Це важливо, оскільки спостерігається розпорошення інтелектуальних сил на дрібні і другорядні теми, процвітає дублювання проблематики дисертаційних робіт, не кажучи вже про студії у форматі наукових статей. Інститут покликаний надавати науково-методологічну допомогу вишівським історикам, активніше впливати на якість докторських і кандидатських дисертацій, методологічну діяльність спеціалізованих вчених рад з їх захисту. Не можна вважати нормальним, що на деяких радах захищаються теоретично слабкі роботи, з обмеженою джерельною базою і незначним внеском у приріст наукових знань. У ході ознайомлення та аналізу тематики захищених дисертацій за спеціальністю «Всесвітня історія» впадає у вічі, що серед них є немало робіт, які мали б розглядатися за фахом «Історія України». Це стосується, зокрема, дисертацій, присвячених зовнішній політиці України, історії Криму, Закарпаття, Буковини, Галичини та Волині.

За минулі роки набагато розширилася географія країн, які стали об'єктом дискурсів українських науковців, урізноманітнилися проблематика досліджень, помітно збагатилась їх джерельна база за рахунок залучення іноземних документальних та літературних джерел. Рельєфнішим став український контекст

дослідження світового й регіонального історичного процесу, урізноманітнилися міжнародні контакти українських істориків і появилися нові форми їх співробітництва із зарубіжними колегами. Відбулася своєрідна «ревізія» методологічного інструментарію дослідження зарубіжної історії, утверджується відхід від ідеологічних схем радянської історіографії, хоча рецидиви деяких оціночних стереотипів, збанкрутілих міфологем і упереджених підходів все ще мають місце й сьогодні.

Сучасній українській історіографії все ще властивий дефіцит на фахівців і авторитетні наукові школи з історії зарубіжних країн, повільно засвоюється цивілізаційна модель світової історії, модерні й постмодерні методологічні орієнтири на осягнення культурно-духовних цінностей інших народів в антропологічному вимірі.

Звичайно, формат журнальної статті не дозволяє глибше і докладніше розглянути відображення в новітній українській історичній науці історії зарубіжного світу. Її надбання за два останні десятиріччя настільки суттєві та важливі, що варті ґрунтовного монографічного дослідження, принаймні на рівні дисертаційної роботи. Зі свого боку зазначимо: закладено потужне підґрунтя для подальших досліджень історії усіх епох, усіх континентів і багатьох країн світу, особливо історії порубіжних з Україною держав. Назвемо лише деякі проблеми, що варті більшої уваги українських істориків.

По-перше, осягнути зарубіжний світ у всіх його часопросторових вимірах і динаміці українські історики зможуть лише на засадах оновлення методології історичного пізнання. Ідеться не про механічне перенесення на український ґрунт західних постмодерністських моделей історієписання, а про їх критичне осмислення і творче засвоєння тих його методик, які дозволяють осягнути світ як цілісність у всіх його розмаїтостях і суперечностях. Тут не обійтися без синергетичного підходу як теорії і способу самоорганізації наукової системи шляхом міждисциплінарних досліджень, поєднання гуманітарного і природничо-географічного компонентів історичного пізнання.

По-друге, від інтелектуальних зусиль і напрацювань українських істориків залежить не просто присутність українського компонента у світовій історії, а глибоко наукове розкриття феномену України в контексті світових цивілізацій. Після багатьох десятиліть сприйняття українським суспільством зарубіжної історії через призму партійно-класового та великодержавницького підходів створилися умови для її наукової інтерпретації. Водночас виникла унікальна можливість представити українську історію не як додаток до історії Росії, а як історію самодостатньої та повноцінної держави зі своїм самобутнім досвідом (позитивним і негативним).

По-третє, українська історична наука, її потужний творчий потенціал має подолати рештки синдрому провінціалізму і вийти на більш широкий простір співпраці з зарубіжними колегами, ініціювати виконання спільних міжнародних проєктів. Особливо це стосується історії тих держав, до складу яких на тих чи інших етапах входили українські землі, а також країн, де в минулому, або за два останні десятиріччя сформувалися численні українські діаспори. Кожен українець у праві мати можливість ознайомитись з українською версією історії

держав, з якими наша країна має дипломатичні відносини або готується до їх встановлення, адже без цього важко виробити науково виважені та обґрунтовані орієнтири зовнішньої політики.

І, нарешті, вочевидь назріла необхідність на державному рівні підвищити роль Українського національного комітету істориків у міжнародному співробітництві, зокрема участі в діяльності Міжнародного комітету історичних наук, у проведенні міжнародних конгресів істориків, в організації міжнародних наукових конференцій та методологічних семінарів. Необхідно також розширити реальні можливості для стажування вітчизняних істориків у зарубіжних країнах, надання стипендій та ґрантів, а також прискорити реформування системи історичної освіти і підвищення якості підготовки вітчизняних фахівців із всесвітньої історії. Тут вони вправі очікувати на допомогу й підтримку з боку держави, громадськості та меценатів.

Cleared up in the article are certain new tendencies of the Ukrainian historiography at the time of independence regarding the foreign history. Author considers the activity of lead Ukrainian historians, scientific centres and historical schools; analyses the main directions and themes of studies, the most important works on world history in terms of Ukraine-centrism. The gaps are marked out; the actual issues for the future researches of the foreign world are formulated.

МЕНТАЛЬНЕ КАРТОГРАФУВАННЯ ТА ПРОФЕСІЯ ІСТОРИКА: МІЖ РАЦІОНАЛЬНИМ Й УЯВЛЕНИМ

Досліджуються можливості ментального картографування в рамках професії історика. Ментальні мапи розглядаються як структури соціального знання, що функціонує в міжпредметному просторі соціології, географії, історії, культурології та психології. Йдеться про ментальне картографування ідей, особистості, територій. Ментальні мапи українських інтелектуалів доби пізнього Модерну аналізуються в контексті геополітичних репрезентацій європейського простору.

Ментальні (когнітивні) мапи – міждисциплінарне поняття, котре функціонує у сфері географії, історії, психології, культурології, соціології. Ментальні мапи постають як спосіб мислення, структури соціального знання, що варто читати як «текст». Ментальні мапи – це не територія, а ментальні конвенції (Б.Шенк). Нині, уважають дослідники, картографується не лише простір, але й ідеї, концепції, особистість.

Когнітивні мапи

Термін «ментальні»/«когнітивні» мапи («cognitive maps») введено Е.Толменом у 1948 р.¹ У 1970-х рр. він здобув поширення в когнітивній психології, що вивчає пізнавальні процеси мислення людини, як-от пам'ять, увага, логічне мислення, уява, здібності щодо прийняття рішень. Техніка когнітивних мап запропонована братами Тоні та Баррі Б'юзенами в 1970-х рр.

У сфері когнітивної психології термін «когнітивні мапи» виступає як інструмент графічного, візуального відображення процесів мислення. У Web-гіпертекстах існує чимало визначень та потрактувань відповідного поняття. Відома ціла низка споріднених термінів: «мапа свідомості», «мапа (з) пам'яті», «мапа мислей», «інтелектуальна мапа», «мапа знань», «мапа запам'ятовування», «асоціативні мапи», «концептуальні мапи», «схема розуму», «кластери». Когнітивні (розумові/уявні) мапи слугують основою певних технологій – «mind-mapping», «concept mapping», «cognitive mapping» – себто візуалізації пізнавального процесу, когнітивних дій. Сенс техніки когнітивних/уявних мап («mind-mapping») означає візуалізацію процесів мислення, процедур пошуку, обробки та репрезентації інформації. Когнітивні мапи постають водночас як техніка візуалізації мислення та метод альтернативного (нелінійного, нетекстового) запису. Когнітивні мапи мають вигляд графічної схеми представлення інформації, діаграми зв'язків, інфосхеми. Зазвичай це деревоподібна схема, у центрі якої – ключове слово/поняття, від якого гілками розходяться похідні слова, поняття, означення дій та розумових опцій.

* Колесник Ірина Іванівна – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії.

¹ Tolman E.C. Cognitive Maps in Rats and Men // Psychological Review. – 1948. – №55.

Когнітивні мапи як інструмент візуалізації (себто візуального представлення інформації) можуть бути корисними і в роботі історика. За допомогою розумових мап відбувається організація мислення, продукуються нові ідеї, змінюються стереотипи, відбувається постановка завдань, пошук прийнятних рішень. Картографування процесів мислення сприятиме структуруванню інформації у візуальному вигляді. Схема-план спрямовує порядок процедур і дій для отримання нової інформації. Отже, когнітивні мапи – це ефективний засіб структурування інформації у графічній формі. Водночас історикам доречно було б домовитися щодо використання термінів «когнітивні», «ментальні» мапи. Цілком слушною видається позиція В.Ващенко, який розрізняє дані поняття: «когнітивні мапи» – це дослідницький інструмент, а «ментальні мапи» – ментальна репрезентація географічних просторів². Дійсно, когнітивні мапи (графічні схеми понять, думок, концептів) постають як «гімнастика розуму», розумові вправи дослідника на пам'ять, уяву, логічне мислення.

Мапа особистості

Картографування особистості можна уявити у вигляді схеми з чотирма гілками: місця, артефакти, події, люди. Мапа особистості, що фіксується як ментальна мапа, передбачає вивчення місць, пов'язаних із життям та діяльністю особи. Зміна місць проживання, роботи та переїзди змінюють контексти сприйняття людиною інформації. Так, при переїздах втрачається значна частина «напрацьованої» інформації, і на новому місці людині потрібно все починати спочатку. Гілка «Місця» на мапі-схемі особистості містить пункти, де людина тривалий час мешкала, працювала, навчалася. Далі на мапі фіксуються т.зв. «місця сили», де легко думається, приходить осяяння, натхнення. Ще далі – омріяні місця, себто реальні чи віртуальні місця-мрії, які є в кожній людині, куди вона прагне душею, думками, уявою.

Друга гілка на мапі особистості – «Артефакти», що являють собою ментальні (уявні) чи то фізичні конструкції, котрі допомагають увійти у «продуктивний стан» натхнення, емоційного піднесення, творчої праці. Артефакти на ментальній мапі особистості обіймають: 1. витвори мистецтва, що впливають на формування особистості (живопис, література, музика, кіно); 2. предмети власного витвору, творчості самої особистості, усе, що зроблено своїми руками й зберігає інформацію про творця; 3. техніки продуктивності, які мають користь; 4. одяг, що носила людина в певні періоди життя; 5. інші пам'ятні предмети, пов'язані з миттю, конкретною подією, зустрічами у житті людини.

Окрема гілка ментальної мапи особистості – це події в її житті, фізичному чи внутрішньому, духовному. У житті історика такими є його мислі та книги (В.Ключевський).

Гілка «Люди» на ментальній мапі особистості представлена її оточенням, складом окремих груп, соціальних угруповань: родина, сусіди, однокашники,

² Із виступу В.Ващенко «Ментальна географія зламу XIX–XX ст.: конструювання Михайлом Грушевським “ідеального простору” Європи, України та Росії» на Міжнародній науковій конференції «Росія і Західна Європа в польській та українській історіографії XIX–XX ст.», 22–23 вересня 2011 р., Іданськ.

колеги, партнери, клієнти, друзі, клуби за інтересами, культурні й релігійні громади. У фокусі уваги перебувають ті люди, які колись справили велике враження чи мали визначний вплив на перебіг життя особистості. Гілка «Люди» структурується в такій послідовності: 1. люди «мрії», на яких орієнтується конкретна особистість, які її надихають, спрямовують дії та поведінку (реальні, знайомі, історичні та літературні персонажі); 2. сім'я, родичі, близькі; 3. друзі (дитинства, у зрілому віці, на все життя, випадкові приятелі); 4. учителі, визнані авторитети, старші друзі, наставники, однокашники; 5. колеги, однокласники, партнери, послідовники ідей, шанувальники таланту³. Таким чином, мапа особистості постає як ментальна (уявна) мапа, що слугує засобом реконструкції біографії конкретної людини.

Історик може використовувати ментальну мапу особистості (фізичної, історичної, уявної) як інструмент конструювання психобіографії, ідеального, інтелектуального, типового, фактичного життєпису людини. Біографія будь-якої людини становить вектор численних чинників та мікроситуацій. Кожен індивідум має свою психічну, емоційну, економічну, професійну, сімейну біографію, а також численні біографії свого кола. Близьке й віддалене оточення індивідуума постає у вигляді розгалуженої мережі родинно-сусідських, приятельських, адміністративних, корпоративних, партнерських стосунків.

Уявну мапу особистості на прикладі українських зв'язків Т.Шевченка уклав свого часу О.Оглоблин. Вона включала перелік місць, імен, подій, пам'яток маеткової культури українського лівобережного панства. Комунікаційну мережу культурно-інтелектуальних зв'язків поета дослідник пропонував розглядати як мапу «культурних гнізд» лівобережного українського освіченого панства. Критерієм виокремлення таких культурних осередків для О.Оглоблина слугувала їх відповідність «певним місцевостям, маеткам, родинам»: 1. *Яготин* (Решніни, нащадки Розумовських, Гудовичі); 2. *Сокиренці* (Ґалаґани); 3. *Седнів* (Лизогуби); 4. *Обухівка* (Капністи); 5. *Мар'їнське* (Лук'яновичі, Шимкови); 6. *Турівка* (Маркевичі); 7. *Качанівка й Потоки* (Тарновські); 8. *Веселий Поділ* (Родзянки). Усі ці родинні осередки, за твердженням О.Оглоблина, були пов'язані з декабристським рухом в Україні. Далі він називає такі українські «культурні гнізда», осередки лівобережної культурної еліти: 9. *Березова Рудка – Мосівка – Линовиця – Безбахівка* (Закревські, Волховські, де-Бальмени, Корбе; це коло культурних зв'язків та оточення Т.Шевченка, на думку дослідника, не здобуло «належної оцінки в історичній науці»); 10. *Мотронівка – Гиравка* (Білозерські, Забіли, Лазаревські; це те саме «українське коло», яке пов'язує Т.Шевченка 1840–1850-х рр. та окреслює «майбутнього Шевченка»); 11. *Рубанка* (Бодиско, Кромиди, Чарниші, Дарагани, Стороженки, Грабовські). Останнє Шевченкове коло, уважав О.Оглоблин, ще потребує спеціального дослідження⁴. Словом, історик спробував описати культурний світ українського інтелектуала за місцево-топонімічними та статусно-родинними ознаками, створивши уявну мапу особистості.

³ Колесник В. Карта личности [Електронний ресурс]: <http://kolesnik.ru/2008/personalitymap/>

⁴ Оглоблин О. Проблема українських зв'язків Шевченка // *Його ж.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Ред. Л.Винар. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С.78.

Ментальні мапи

Теза А.Коржибського «мапа не є територією» (1931 р.) означає, що опис реальності не є самою реальністю, а відтак мапа – це не територія, а лише її репрезентація. Отже, людина сприймає не територію, а сукупність уявлень про неї (реальність). Мапа – це структура знання, котра має графічне зображення у вигляді схеми, малюнку, креслення. Саме на підставі ідей А.Коржибського розроблено технології і принципи НЛП (нейролінгвістичного програмування) та поняття «ментальна»/«когнітивна» мапа.

Ментальна мапа – це засіб репрезентації просторових (географічних) знань людини, це модель простору, ментальний продукт певних локальних цивілізацій. «Авторитетною теорією репрезентації просторових знань у свідомості людини, – стверджував Б.Шенк, – є концепція ментальної мапи». Саме поняття «ментальна мапа» («mental map», «cognitive landkarte»), як уже зазначалося вище, уперше введене Е.Толменом у 1948 р. Проте головні розробки з цієї тематики відносяться до 1970-х рр. і належать авторському тандему географа Р.М.Доунза та психолога Д.Стеа, які визначали ментальну картографію як «абстрактне поняття, котре охоплює ті ментальні й духовні здібності, що дають нам можливість збирати, упорядковувати, зберігати, викликати з пам'яті інформацію про навколишній простір», а відтак, ментальна мапа – це «створене людиною зображення частини навколишнього простору. [...] Вона відображає світ таким, як його уявляє людина, і може бути неправдивою. Викривлення дійсно дуже ймовірні. [...] Психологія пізнання розуміє ментальну мапу як суб'єктивне внутрішнє уявлення людини про частину навколишнього простору»⁵. Проте не варто ототожнювати ментальну мапу з географічним образом (місця, території, простору). Важливо наголосити, що ментальна мапа – не просто репрезентація окремих географічних об'єктів, а саме такий спосіб репрезентації, який містить інформацію про просторові відносини між об'єктами та їх розташування в навколишньому середовищі, у просторі (У.Найссер).

Український географ Л.Зеленська використовує поняття ментальних мап («карти з пам'яті» або «карти К.Лінча») як метод аналізу просторових уявлень у дидактичних цілях для навчання й перевірки географічних знань школярів, студентів, різних груп населення. Для фахової підготовки географів важливе дослідження просторового інтелекту («Spatial Intelligence»), який означає добру орієнтацію у просторі та картографічних моделях. Цей тип інтелекту відіграє вагомую роль у зображувальному мистецтві та грі у шахи, необхідний у сфері навігації, кадастрів, комп'ютерної графіки й географічних інформаційних систем⁶.

Механізм утворення ментальних мап має онтологічний та політико-ідеологічний виміри. Ментальна мапа утворюється внаслідок взаємодії суб'єкта з навколишнім просторовим середовищем. Це індивідуальна мапа, котра має

⁵ Downs R.M., Stea D. Maps in Minds: Reflections on Cognitive Mapping. – New York, 1977; Portugali J. The Construction of Cognitive Maps. – Dordrecht, 1996; Шенк Ф.Б. Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе // НЛЮ. – 2001. – №52.

⁶ Зеленская Л.И. Оценка пространственных представлений студентов-географов как профессионально значимых особенностей личности // Вісник Дніпропетровського університету: Серія: Педагогіка і психологія. – Вип.3. – Дніпропетровськ, 1998. – С.123–124.

просторові характеристики: верх/низ, праворуч/ліворуч, близько/далеко. Територіальні уявлення суб'єктивні, вони не є вродженими або простою копією просторового оточення. Просторові уявлення напрацьовуються внаслідок їх активного конструювання людиною через контакти з зовнішнім світом. Конструювання індивідом картини просторового оточення залежить від віку, статі, рівня освіти, соціального статусу, місця проживання, фаху та динаміки життєвого досвіду. Ментальна мапа – це активна структура, яка спрямована на пошук, збереження й отримання інформації про просторове оточення. Водночас ментальна мапа не лише сприймає інформацію, але спрямовує дію. Так, У.Нейссер говорить про ментальну мапу свого робочого кабінету, необхідну для того, щоби сприймати інформацію про нього й скеровувати рух у ньому його господаря.

Важливим чинником створення та зміни ментальних мап виступають політичні події – війни, революції, соціальні кризи, геополітичні стратегії. Величезний вплив на ментальні мапи справляють ідеології, що конструюють, нав'язують, змінюють просторові уявлення та образи просторовості. Саме ментальні мапи слугують засобом маніпулювання, політичного тиску в руках географів, істориків, політиків.

Картографування означає впорядкування та креслення мап. Ментальне ж картографування – це відображення географічних знань та просторових уявлень конкретних груп людей, які мають спільне місце проживання (І.Коваленко). Присутність суб'єктивного чинника в ментальній картографії, на думку Б.Шенка, «призводить до того, що й ментальні мапи, і ментальна картографія [...] можуть варіюватися залежно від того, під яким кутом людина дивиться на світ».

Ментальні мапи бувають індивідуальні й колективні. Перші відображають просторові уявлення індивідуума, другі репрезентують територіальні бачення та географічні знання великих груп людей. Наприклад, поняття «Європа», «Азія», «Балкани» – просторові концепти, утворені окремими цивілізаціями та культурами. Ментальні мапи територій конструюються «зсередини» і «ззовні». Так, ментальна мапа України/Малоросії етнічних українців, які мешкають у Лівобережній Україні, суттєво відрізняється від просторових уявлень російських географів, істориків і державних діячів, носіїв імперської свідомості.

Ментальні мапи розрізняють і за характером просторового мислення: мапи-«огляд», що відображають просторове розташування географічних об'єктів, і мапи-«шлях», котрі фіксують послідовність між об'єктами за певним маршрутом. Існують і гендерні відмінності у сприйнятті образів просторовості. Уважається, що просторове мислення чоловіків має вигляд «мапи-схеми», основними параметрами якої були відстань та напрямок (чоловіки-мисливці пересувалися на великі відстані від дому, тож мали знати, як далеко і в який бік треба йти). Просторова свідомість жінки орієнтована на «схему-шлях» із метою фіксації інформації про порядок розташування предметів, адже жінки не відходили далеко від дому й повинні були добре орієнтуватися на знайомій місцевості.

В історії просторових знань та уявлень виокремлюють певні етапи. За часів античності та середньовіччя панувала тілесна просторовість. Образ простору сприймався як образ тіла людини. У східнослов'янській свідомості давньокиївської доби також домінувала тілесна просторовість. Географічні об'єкти

сприймалися через метафору тіла. Зі слів літописця відомо, що князь Олег, сівши в Києві, сказав: Київ буде «мати градом руським». На ментальній мапі давніх слов'ян Київ постає як «матір міст руських», себто столиця, центр нового суспільно-політичного утворення – Київської держави. Просторовий образ міста сприймається метафорично, наче образ жінки, Матері, який символізує природність, витоки, народження життя, моральну силу та авторитет, а відтак має особливу цінність і значення центру руських земель – Матері-метрополії. Тілесне сприйняття простору було лінійним, одномірним, як лінія-шлях між пунктами проживання. Люди природно мислять у термінах шляхів/доріг, які зв'язують об'єкти, місцевості. Звісно, у свідомості людини панувала лінія-шлях, яка об'єднувала селища, міста і містечка в територіальну цілість. Географічні уявлення зв'язувалися в усталені маршрути пересування та асоціативні просторові ланцюжки (С.Мілграм).

У східних слов'ян річки, річкові системи слугували природними кордонами територій, вони ж визначали основні маршрути цивілізаційного руху та процесів культурної колонізації, освоєння простору. Наші предки пересувалися річками й шляхами, паралельними водним артеріям. По берегах річок виникали селища й міста, формувалися межі проживання племен, племінних союзів, державних утворень. Територія Київської Русі вкрита мережею річок, річкових систем басейнів Чорного і Балтійського морів. Більша частина України річковими системами Дунаю, Дністра, Південного Бугу, Дніпра, Дону та Кубані здебільшого пов'язана з Чорноморським басейном. Натомість Балтійський басейн утворюють «притоки Вісли праворуч: Дунаець, Віслок, Сян, Вепрь і Буг» (С.Рудницький). Річкові мережі слугували шляхами сполучення, основна водна артерія Київської Русі й культурний маршрут – «із варяг у греки». Досвід хлібороба-орача створював «естетику паралельних ліній», тобто ліній, котрі йшли в унісон із природою, одна за одною, подібно до давньоруських співів (Д.Лихачов)⁷. На Русі, уважає С.Мілграм, саме через розгалужену водну мережу не розвивалася картографія (упорядкування й креслення мап, схем і планів територій).

У добу Ренесансу виникає дистанційована просторовість, що означала прагнення побачити тіло на відстані, здалеку, «на дистанції». Географічні відкриття радикально змінюють уявлення про просторовість, відстань, масштаби території. У цей час виникають і поширюються різні картографічні жанри: регіональна картографія, топографія, плани, мапи світу. Як найпоширеніший вид картографування вони мали вигляд символічних схем або детальних мап із береговою лінією, умовними означеннями гір, річок, великих міст, дивовижних тварин і людей. Отже, у Західній Європі розпочинається нова доба в картографуванні. У XIII ст. з'являються італійські компасні мапи з градусною сіткою. У народів Східної Європи перші картографічні зображення відомі з XVI ст., зокрема перша слов'янська мапа світу з географічними назвами в Богишевському збірнику⁸.

Третій етап у дискурсі просторовості Д.Зам'ятін пов'язує з добою зрілого (пізнього) Модерну, із другої половини XIX ст. Тіло фіксується у часопросторі, будь-яке тіло перетворюється на картографічний «макет». Це період активного

⁷ Лихачёв Д.С. Земля родная. – Москва, 1983. – С.57.

⁸ Милграм С. Эксперимент в социальной психологии. – Санкт-Петербург, 2000.

продукування географічних образів, себто просторових образів, «відрефлектованих у культурі» (Д.Замятін). У добу зрілого Модерну або т.зв. першої глобалізації кінця XIX – початку XX ст. виникають численні уявні світи часопростору. Багате на війни, революції, соціальні катастрофи двадцяте століття постійно перекроювало геополітичний простір світу й особливо активно – європейські кордони.

Сучасний етап просторового дискурсу характеризується, за висловом Д.Замятіна, тотальною географізацією земного обширу. Це означає, що будь-яке тіло у просторі може картографуватися. Нині картографується все – думки, концепції, особистість. Д.Замятін вводить нове поняття «геоспаціалізм» – як сучасний просторовий дискурс, сенс якого полягає у цілеспрямованому усвідомленні ментального конструювання географічного образу. Якщо пізній Модерн конструював, політизував і маніпулював географічними образами, то геоспаціалізм, як ми розуміємо позицію Д.Замятіна, представляє собою добу рефлексії щодо процесу свідомого конструювання цивілізаційних, регіональних та локальних географічних образів, а ментальні мапи становлять предмет такої рефлексії.

Термін «глобалізація» для XXI ст. Д.Замятін вважає застарілим і пропонує поняття «співпросторовість» («сопространственность»), яке витісняє поняття «сучасність» і стає інструментом конструювання міжцивілізаційних просторів. Зіставлення західної та ісламської цивілізацій, на його думку, засвідчує їх «несучасність, асучасність, антисучасність». Отже, західна та ісламська цивілізації несумісні в категоріях часу, їх можна зіставляти лише в категоріях просторовості/співпросторовості.

Д.Замятін визначає причини появи геоспаціалізму як ідеології обґрунтування сучасних процесів глобалізації (точніше локалізації). Для сприйняття проблеми просторовості, узвичаєних нині цивілізаційних і політичних кордонів вирішальний вплив мали наступні чинники: розвиток туризму, мандрівки, мобільність сучасної людини, невизначеність, «плинність» простору та територіальних ідентичностей (цивілізаційних, регіональних, локальних)⁹.

У ситуації реактуалізації просторової свідомості та дискурсу просторовості сучасного історика, звісна річ, не обходять проблеми ментальної географії та ментального картографування.

Ментальна географія в колі понять

Термін «ментальна географія» утворює одну семантичну лінійку з поняттями «гуманітарна географія», «культурна географія», «когнітивна географія», «антропогеографія», «метагеографія». Примітно, що в Україні ще у 1980-х рр. поняття «гуманістична/гуманітарна» географія, «метагеографія», «метагеографічна культура», «метагеографічна методологія» використовував географ Д.Ніколаєнко, читаючи у Сімферопольському держуніверситеті та Мелітопольському педінституті спецкурси «Проблеми метагеографії» (1985 р.) та «Вступ до метагеографії»

⁹ Замятин Д. Геоспаціалізм: Онтологіческая динамика пространственных образов [Електронний ресурс]: http://sociologica.hse.ru/data/2012/01/25/1264320960/10_3_02.pdf; Замятин Д. Геоспаціалізм и сопостранственность: методологические основания формирования территориальных идентичностей // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.6. – К., 2011/2012. – С.489–537.

(1987 р.)¹⁰. «Гуманітарна географія» або «географія людини» як напрям виникла у США і від початку спиралася на математику, філософію та психологію, протиставляючись радянській «заекономізованій» політичній географії. Уважається, що гуманітарна географія вивчає засоби представлення та інтерпретації земних просторів у людській діяльності. У дискурсі В.Щукіна «гуманітарна географія» використовується в ряду подібних понять – «геокультурологія», «антропологія», «людська географія», і, як уся лінійка, вивчає «просторову культуру різних часів і народів». Предметом геокультурології (гуманітарної географії) В.Щукін вважає взаємовідносини людини з географічним довкіллям (топографічною структурою місцевості, ландшафтом, кліматом, природними багатствами тощо). Геокультурологія (гуманітарна географія), на його переконання, має амбівалентний характер. З одного боку, ідеться про вплив цивілізації на природне середовище, його опанування/освоєння людиною, з іншого – про вплив природних особливостей територій «на ментальність, матеріальну і духовну творчість людей, які там мешкають, на їхні культурні, і в першу чергу просторові уявлення»¹¹.

Має сенс спостереження В.Щукіна про те, що «традиційне російське сприйняття світу здебільшого просторове». Російська лексема «*пространство*», як помітив В.Топоров, несе у собі ідею «прогресивно зростаючого розгортання, розповсюдження вперед і вшир»¹². В українській мовній традиції слово «*простір*» означає територію та вільний стан. Значення лексеми «простір», «просторінь» – це і «необмежена протяжність (в усіх вимірах, напрямках); тривимірна протяжність над землею», і «вільний великий обшир, просторінь», і «площа чого-небудь на земній поверхні; територія», і «відсутність яких-небудь обмежень, перешкод у чомусь; воля»¹³. Для людини найважливіший не сам простір, як зазначає В.Щукін, а простори, тобто освоєні й осмислені місця (локуси)¹⁴.

Поряд із поняттям «гуманітарна географія» у західному та пострадянському дискурсах присутнє поняття «метагеографія». Д.Ніколаєнко визначав метагеографію як «наукознавство географічної науки»¹⁵. Д.Зам'ятін характеризує метагеографію як «міждисциплінарну галузь знання, що перебуває на межі науки, філософії та мистецтва (у широкому розумінні), вивчає різні можливості, умови, засоби і дискурси географічного мислення та уяви». Дослідник наводить цілу низку синонімів поняття «метагеографія»: «філософія ландшафту (пейзажу), геофілософія, філософія простору (місця), екзистенційна географія, геософія, в окремих випадках – географія уяви, імажинальна (образна) географія, геопоетика, поетика простору». Генезу терміна «метагеографія» Д.Зам'ятін пояснює

¹⁰ Николаенко Д.В. Гуманистическая география Запада: Критический анализ: Автореф. дис. ... канд. геогр. наук. – Ленинград, 1983; *Его же*. Новые концепции западной гуманитарной географии // Теоретические проблемы географии: Сб. тр. – Ленинград, 1983.

¹¹ Щукин В. Миф дворянского гнезда: Геокультурологическое исследование по русской классической литературе. – Краков, 1997. – С.12–13.

¹² Цит. за: Щукин В. Миф дворянского гнезда... – С.21–22.

¹³ Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К., 2004. – С.989.

¹⁴ Щукин В. Миф дворянского гнезда... – С.22.

¹⁵ Николаенко Д.В. Метагеографические проблемы исследования географического познания на Западе // Социальная и экономическая география: Сб. тр. – Казань, 1985; *Его же*. Принципы и проблемы исследования философско-методологических оснований эволюции западной географической науки. – Санкт-Петербург, 2000 [Електронний ресурс]: http://krotov.info/lib_sec/14_n/nik/olaenko.htm

аналогією з Аристотелевою парою фізика/метафізика. З огляду на це, предмет метагеографії, як сфери знання, становить «вивчення загальних (генералізованих) географічних законів» (Д.Зам'ятін). Для метагеографії характерне «змішання різних текстових традицій: художніх, філософських, наукових», а релевантним жанром для неї є есе, що дозволяє не тільки ставити, але інтерпретувати метагеографічні проблеми. Метагеографія передбачає існування ментальних схем, мап та образів «паралельних» просторів, котрі супроводжують домінуючі в конкретні епохи образи реальності. Водночас Д.Зам'ятін не ототожнює метагеографію з гуманітарною чи культурною географією, а говорить про взаємодію метагеографії з геопоетикою, географією мистецтва, геофілософією, сакральною географією, архітектурою, міфогеографією, геокультурологією¹⁶.

Ментальна (когнітивна) географія як сфера гуманітарного знання вивчає просторові уявлення, ідеї, концепції, географічні образи й механізми їх утворення в людській свідомості, а також вплив цих уявлень на когнітивну поведінку та дії людей. Ментальна географія – відносно нова галузь міждисциплінарного дослідження, що акумулює здобутки, технології та практики картографії, соціальної географії, культурології, геоінформатики, психолінгвістики, політології. Ментальна географія поліструктурна і містить: масові просторові уявлення, стереотипи, образи і поняття, а також процедури та механізми сприйняття й обробки інформації, функціонування спеціалістських уявлень у культурі, мові та мовленнєвих конструкціях. До речі, В.Шукін і Д.Зам'ятін цілком слушно вважають, що поняття гуманітарної/культурної географії ширше за концепт «ментальна географія». Якщо культурна/гуманітарна або антропогеографія віддзеркалюють процеси взаємодії природи і суспільства, людини з навколишнім середовищем, то ментальна географія фіксує ці процеси у просторовій свідомості, територіальних образах, уявлених картах. Адже ментальна географія має рефлексивну природу і виступає складовою частиною гуманітарної географії (геокультурології) та змістовно кореспондується з поняттям «метагеографія».

Інтерація людини з довкіллям має онтологічний та гносеологічний виміри. Онтологічний аспект взаємодії людини і простору відображає культурна географія, або «географія людини», а ментальна географія (метагеографія) акцентує, як саме процеси взаємодії відбиваються в людській свідомості та уявленні індивідуума.

З огляду на великий масив гуманітарно-спеціалістських спостережень можна констатувати, що людина, група, нація мають свою фізичну й уявну (ментальну) географію. Людський розум конструює простір, людина отримує уявлення про реальний простір завдяки органам чуття та мисленню. Уявлений образ простору – це конструкція, замішана на фактах і фантазіях, наочний результат ментальних конвенцій. Спрадавна в уявленні людини існували ментальні мапи світу, материка, своєї та чужих країн. Ментальні образи простору були міфічні (Ельдорадо, Атлантида) та абстрактні (Туманний Альбїон, Мальовнича Україна, Країна Вранішнього Сонця). Згодом географи, історики,

¹⁶ Зам'ятин Д. Геоспациализм и сопостранственность: методологические основания формирования территориальных идентичностей // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.6. – К., 2011/2012. – С.511–514.

політики почали створення уявних (мислених) мап геополітичного простору: Південь/Північ, Схід/Захід, Орієнталізм, Балкани.

Легітимація ментальної географії в дискурсивних практиках істориків, культурологів, політологів потребує формування операційної бази – понять, концепцій, методів та узгоджень щодо їх змісту. Ментальна географія оперує набором просторових концептів: «просторовий образ», «географічний образ», «просторова ідентичність», «територіальна ідентичність», «локальні міфи», «культурний ландшафт», «локус». Проблема полягає в деконструкції просторових понять та досягненні домовленостей стосовно їх смислів.

Просторовий образ – це архетипи територіальних спільнот (Д.Замятін); географічний образ – «ментальне утворення», «феномен культури», «відрефлектований у культурі просторовий образ» (Д.Замятін). Класичне модерністське визначення географічного образу (регіону) на соціологічному рівні – це узагальнене уявлення про території конкретної соціальної групи (певної статі, віку, професії), а цілеспрямовано утворюваний вид соціологічного образу називається «іміджем». На культурному рівні образ регіону постає як сукупність символів та архетипів, пов'язаних із певною територією, накопичених у певній культурі та репрезентованих через твори літератури, музики, живопису, кінофільми, документальні джерела, а також міські ландшафти, архітектуру, пам'ятники тощо. Образ регіону на культурному рівні – саме є географічний образ (Н.Замятіна¹⁷, Д.Замятін).

«Географічний простір» – ментальний продукт певної цивілізації (Д.Замятін); «ментальний простір» – простір, який існує в уяві (Б.Шенк). «Співпросторовість («сопространственность») означає «множинність образів простору», стимулює інтерес до «перехідних, динамічних, прикордонних просторів», виникає в добу пізнього Модерну внаслідок існування різних територіальних ідентичностей у груп чи індивідуумів (Д.Замятін). «Локальний (регіональний) просторовий міф» – усталений тип просторових уявлень, «система усталених наративів на даній території» (Д.Замятін). «Територіальна ідентичність» – «бриколаж» географічних образів, локальних міфів і культурних ландшафтів (К.Леві-Стросс). «Цивілізаційна ідентичність» – завжди містить у собі приховані та прикриті форми географічних образів (Д.Замятін).

«Культурний ландшафт» – «інваріант географічного образу» (Д.Замятін), а також «території чи простір, які сприймаються крізь призму культури, соціокультурних цінностей, знаків і смислів». Культурний ландшафт – простір, що сприятиме активному народженню й формуванню географічних образів, а відтак емоційному, раціональному і концептуальному співпереживанню простору (В.Щукін)¹⁸. Поняття «географічний образ» та «культурний ландшафт» – інструменти дослідження сучасного історика. «Локус» – містить бінарну опозицію визначеність/невизначеність (відсутність кордонів, «малоосвоєний») (Д.Замятін). Локус – «гуманітарно важливе місце», «це опанований людиною простір» (В.Щукін).

¹⁷ Замятіна Н.Ю., Белаш Е.Ю. Особенности географических репрезентаций социокультурных регионов России в характеристиках субъектов РФ // Социс. – 2006. – №11. – С.63–64.

¹⁸ Щукін В. Миф дворянского гнезда... – С.19, 23.

Поza всякими сумнівами, ментальна географія становить інтерес для історика з погляду ментального моделювання простору, конструювання мислених мап територій та цивілізаційно-географічних образів. З огляду на те, яке місце посідає Європа у сучасних геополітичних реаліях, у фокусі уваги істориків здебільшого перебувають проблеми ментального конструювання, перепланування та геополітичних репрезентацій європейського простору.

Ментальні мапи Європи

З античних часів у свідомості європейців структура світу існувала у вигляді поділу Південь/Північ. В європейській просторовій свідомості Південь (особливо Середземномор'я) сприймався як оплот культури і цивілізації, Північ асоціювалась із варварством. Критерієм поділу слугував культурно-цивілізаційний рівень територій, регіонів, цивілізацій. Поділ світу навпіл відновився в добу Ренесансу й проіснував аж до початку ХІХ ст. – доби романтизму. Цивілізований Південь протиставлявся варварській Півночі у художньому, логіко-раціональному та емоційно-психологічному вимірах. Традиційна опозиція Південь/Північ була порушена в добу Модерну. Одновекторність поділу світу зруйнувалась за часів пізнього Просвітництва, коли у просторовій свідомості європейців з'явилося поняття «Східна Європа». Одні дослідники вважають, що поділ континенту на Схід/Захід став підготовкою експансії Заходу на Схід (розподіли Речі Посполитої, похід Наполеона в Росію). Утім, Східна Європа сприймалася як перехідна територія між культурним Заходом і диким Сходом, як шлях Східної Європи до цивілізації, потрактований із позицій зверхності Заходу (Л.Вольф¹⁹). На думку інших авторів, поняття «Східна Європа» у свідомості європейців було синонімом Росії (Г.Лемберг). Переміщення Росії у просторовій свідомості з Півночі на Схід сталося внаслідок низки політичних подій (Віденський конгрес, Кримська війна). Відбулося перепланування ментальної мапи Європи. Поняття «Північ» або «Північна Європа» звузилося до «германського мовного ареалу». Якщо «Східна Європа» асоціювалась з Росією, то «Північна Європа» стала синонімом Скандинавії. Певну роль у новому визначенні Східної Європи відіграла така наукова дисципліна, як славістика. На початку ХІХ ст. з огляду на турецьку загрозу у свідомості європейців сформувалось уявлення про Схід як «дикий», «напівцивілізований», а отже «небезпечний». Якщо раніше дикість і варварство пов'язувалися з Північчю, то в добу романтизму вони стали асоціюватися зі Сходом/Східним. Причому поняття Схід («Osten») та Близький Схід («Orient») розумілися як тотожні (у Й.Гете).

З іншого боку, Росія сприймала Європу як Захід, Схід («Восток») асоціювалась з Близьким та Середнім Сходом («Orient»). У свідомості російських західників Європа ототожнювалась з індустріально розвинутими країнами. Просторове сприйняття російського світу «зсередини» охоплювало православно-візантійський ареал. У свідомості зрілого Модерну Росія на ментальній мапі євразійців

¹⁹ Wolff L. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. – Stanford, 1994; *Вольф Л. Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения*. – Москва, 2003.

не була ані Європою, ані Азією, ані Сходом, а з урахуванням етнографії, історії та економіки являла собою окрему геополітичну одиницю (Б.Шенк). До речі, ще В.Татищев запропонував провести межу між Європою й Азією по Уралі (гірському хребту та однойменній річці). Просторовий концепт «Східна Європа» залишався доволі рухомим, постійно змінюючи свою локалізацію на ментальній мапі. Суттєві зміни почалися після Першої світової війни, котра їх і спровокувала. Ментальна мапа Європи почала кардинально корегуватися, перепроєктовуватися внаслідок війн, революцій, розпаду імперій, утворення нових геополітичних одиниць. Після Другої світової війни кордони Східної Європи пролягли по лінії «залізної завіси». У цілому просторовий концепт «Східна Європа» варто сприймати, за словами Б.Шенка, як реакцію на зміцнення образу Заходу²⁰. Загалом на початку ХХ ст. спостерігалася тенденція щодо орієнталізації та азіатизації Східної Європи.

Поняття «*Північна Європа*» має свою генеалогію й «успішну кар'єру». До 1810 р. сюди відносили країни на північ від Чорного моря та Дунаю і на схід від Ельби й Вісли, це були т.зв. «Північні країни». Показово, що франко-російська війна 1812 р. сприймалась у категоріях традиційної просторової свідомості сучасників як конфлікт Півночі й Півдня. Саме в добу романтизму відбувається переоцінка та перепланування просторового концепту «Північ». На зміну нордизму («*Nordismus*») – ідейній течії ХVІІ ст., що проголошувала домінування в регіоні та в Європі загалом Швеції, у ХІХ ст. приходять скандинавізм – як політико-літературні течії в Німеччині. Німецький романтизм перетворив давньо-скандинавські саги на давньогерманський епос, а відтак Північ – на культурну прабатьківщину германців. Стереотипи моральної зверхності Півночі від часів, коли Швеція була наддержавою, зберігаються як «підмурок регіональної співпраці та ментальної відрубності скандинавських країн від Європи (Європейського Союзу)» (Б.Шенк).

У ХХ ст. на ментальній мапі Європи з'являються такі просторові уявлені конструкції, як «Центральна (Середня) Європа» та «Центрально-Східна Європа», а також «орієнталізм». Концепт «*Центральна/Середня Європа*» має різні політичні, історичні, географічні смисли та численні конотації. Поняття «Центральна Європа» виникає в текстах ХVІІІ–ХІХ ст., проте його концептуалізація відбувається у ХХ ст. У просторовій свідомості ХХ ст. концепт «Центральна Європа» постає не як реальність, а радше ментальний продукт, результат зміни геополітичної ситуації та гри політичних амбіцій.

У німецькомовному дискурсі зміст поняття «Центральна Європа» варіювався, доповнювався, змінювався від розуміння її як «проміжної Європи» (за часів Першої світової війни) до ідеї союзу центральноєвропейських держав з економічних та військових міркувань. У такому цивілізаційно-географічному контексті просторовий концепт «Центральна Європа» охоплював Німеччину, Австрію, Угорщину, Богемію, Моравію, Болгарію, Сербію, Грецію, Швейцарію, Данію, Голландію, Бельгію (та, вірогідно, Італію). Мовою ділового спілкування мусила стати німецька (Б.Шенк). Актуальність концепту «Центральна Європа» Б.Шенк

²⁰ Шенк Б.Ф. Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе [Електронний ресурс]: <http://lukdomen.narod.ru/mental-map.pdf>

пов'язує з радикальними політичними змінами західної спільноти (послаблення компартій, крах марксизму), антиамериканізмом, європейською інтеграцією, дискусіями навколо громадянських прав та громадянського суспільства.

У слов'янському гуманітарно-спеціалістському дискурсі концепт «Центральна Європа» мав зовсім інші конотації. У 1980-х рр. у Польщі, Чехословаччині, Угорщині відбулися дискусії щодо нього, і як наслідок, із ментальної мапи Центральної Європи зникає Німеччина. Цей регіон інтегрував не державні території, а проміжні зони, що їх споріднювала ідея боротьби за національну незалежність. Картографування себе на мапі Центральної Європи надавало цим слов'янським країнам, як уважає О.Міллер, право претендувати на вступ до ЄС та НАТО. У пострадянському дискурсі концепт «Центральна Європа» трансформувався в поняття «Центрально-Східна Європа». Як констатує російський дослідник, даний концепт використовувався, зокрема, Україною і Білорусією для побудови своїх національних історій²¹.

У дискурсі українських істориків пострадянського періоду концепт «Центрально-Східна Європа» функціонує як ментальний продукт, витвір нових ідеологій, спрямованих на обґрунтування власного історичного минулого та новітніх геополітичних стратегій України. За редакцією Л.Зашкільняка видано підручник для студентів-гуманітаріїв «Історія Центрально-Східної Європи» (Львів, 2001 р.). Сконструйована в такий спосіб українськими дослідниками ментальна мапа Центрально-Східної Європи окреслює ареал між Балтійським, Чорним та Середземним морями. Автори визнають, що в різні історичні епохи Центрально-Східна Європа мала «дещо відмінні кордони, але назагал вони окреслювалися річками Лабою й Одрою на заході, Дніпром і Доном на сході, Балтійським морем на півночі й Середземним на півдні». Контури ментальної мапи Центрально-Східної Європи включають колишні радянські республіки, країни демократичного поясу, а також Грецію і Туреччину. Україна, таким чином, опиняється в образно-географічному центрі усієї конструкції. Мапа Центрально-Східної Європи включає: Естонію, Латвію, Литву, Білорусію, Україну, Польщу, Чехію, Словаччину, Угорщину, Румунію, Молдавію, Болгарію, Югославію (Сербію і Чорногорію), Словенію, Хорватію, Македонію, Боснію і Герцеговину, Албанію, Грецію, Туреччину.

Як бачимо, просторово-цивілізаційний конструкт «Центрально-Східна Європа» інтегрує, акумулює і нівелює смисли таких усталених понять, як «Східна Європа», «Північна Європа» та Балкани. Водночас Росія опинилася поза межами уявної території й залишилася далеко на сході Європи. Критерієм конструювання ментальної мапи Центрально-Східної Європи було «поширення провідних цивілізаційних ідей, які формували суспільну свідомість населення, а також головні міжнародні події, що відбивалися на долі держав і націй»²². Отже, конструювання просторових концептів, просторово-цивілізаційних образів цілком вписується в нинішню рефлексивну стадію гуманітарно-спеціалістських знань,

²¹ Міллер А.И. Ментальные карты историка и связанные с ними опасности // Исторические записки. – Вып.№5. – Москва, 2002.

²² Історія Центрально-Східної Європи: Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / За ред. Л.Зашкільняка. – Л., 2001. С.4–5. В Інституті історії України НАНУ 2000 р. започатковано також щорічник «Україна в Центрально-Східній Європі» (вип.1–11).

для якої характерні не лише цілеспрямоване, свідоме продукування просторових концепцій, уявлених мап, а також рефлексія з приводу їх походження, розвитку та процедур ментального картографування.

Ментальним продуктом ХХ ст. вважаються концепції балканізму та орієнталізму. Поняття «Балкани» виникає в 1920-х рр. Балканізм – це ідейна течія, яка інтегрує західні та місцеві регіонально-територіальні ідеї. Дискурс балканізму вибудовувався з перспективи опозиції цивілізація/варварство і вмотивовувався, з одного боку, перевагою західної цивілізації, з іншого, – відсталістю балканських народів, внутрішнім розбратом, традиціями й консервацією норм родової культури (М.Тодорова²³, Б.Шенк). Поряд із балканізмом витвором ХХ ст. вважається орієнталізм – ідейна течія, що деконструювала Схід із позицій євроцентризму. Орієнталізм Е.Саїда реактуалізував інтерес до ментальної мапи Європи.

Загалом просторові концепти «Східна Європа», «Центральна Європа», «Центрально-Східна Європа», «Балкани» – це не реальні території, а ментальні конвенції. Дані концепти сприймаються саме з позицій орієнталізму, або напіворієнталізму (О.Міллер), тобто з погляду зверхності Європи як дикі, відсталі, напівварварські географічні моделі. Просторово-географічні образи та ментальні мапи утворюються на глобальному, регіональному та локальному рівнях і відображають культурні, ментальні, мовні, економічні особливості регіонів та територій, які картографуються. Ментальну мапу України можна деконструвати у глобально-цивілізаційному та регіонально-локальному вимірах.

Ментальна географія України доби пізнього Модерну

Ментальна мапа України як цілісної територіальної структури й самодостатньої політичної одиниці витворювалася українськими інтелектуалами в добу пізнього Модерну (на зламі ХІХ–ХХ ст.). Виникнення такої ментальної конвенції, як мапа України, було не випадковим, а готувалося низкою геополітичних, культурних та історичних чинників. У цей період прийшло усвідомлення, що поділ України на східну і західну частини, які входили до складу різних імперій, є історичним, тимчасовим казусом. У контексті національного відродження, формування свідомості активного українства з кінця ХVІІІ і протягом ХІХ ст. крок за кроком приходило розуміння етнографічної, культурної, мовної та, урешті, територіальної цілісності двох розколотих державним кордоном частин України. Саме в добу Модерну, як відомо, в європейській просторовій свідомості дихотомію цивілізований Південь/дика Північ заступила опозиція культурний Захід/відсталий Схід. У дискурсі М.Грушевського, як уважає В.Ващенко, Україна «плаває» між Сходом і Заходом. У цивілізаційному контексті східні частини українських територій належали до київсько-візантійської цивілізації, західні ж перебували у сфері впливу латинсько-католицької та польсько-німецької культур.

Ментальні мапи України створювалися й широко використовувалися українськими географами, істориками, статистиками, політиками в період піднесення національної свідомості та активізації українських рухів. Ментальними

²³ *Todorova M. The Balkans: Discovery to Invention // Slavic Review. – 1994. – №53.*

мапами та просторово-цивілізаційними категоріями як інструментом обґрунтування й розвою самобутньої концепції української історії, емансипованої від російського, польського, австрійського історичних процесів, активно послуговувався М.Грушевський у дискусіях з офіційною російською історіографією. Ментальні мапи визначного історика були пов'язані з національно-державницькими проектами й апелювали до мовно-культурної та етнографічно-територіальної ідентичностей українців, себто стояли «на крові та ґрунті».

У процесі створення концепції української минувшини М.Грушевський оперував просторовими концептами, які вже вкоренилися у структурах наукової свідомості зрілого Модерну у вигляді цивілізаційної дихотомії Захід/Схід. Ключовими просторовими категоріями слугувало поняття «Східна Європа» та його культурні похідні. Поняття «Європа» історик уживав у сенсі «Західна Європа», останньої немає в його просторовому лексиконі. На ментальній мапі М.Грушевського лінія розподілу проходила по східнослов'янських територіях, він виокремлював землі українсько-руські, білоруські та великоросійські. За такою схемою Велике князівство Литовське й Польща опинялися в Європі, тобто в ареалі західноєвропейської культури. Західним «окраєм» Східної Європи виступала «Галицька Русь», котра перебувала під впливами західноєвропейської культури.

Звісно, ментальні мапи в руках історика слугували інструментом конструювання нової історичної ідеології, оригінальної схеми українського минулого. Для ментального картографування М.Грушевський використовував просторові концепти різного ступеня генералізації (абстрагування). Як секвенцією класичної дихотомії Схід/Захід в європейському контексті він оперував культурними парами *Східна/Західна Україна, Велика Україна/Мала Україна, Україна російська/Україна галицька, велика Україна російська/мала Україна галицька*. «Велика російська Україна», у розумінні М.Грушевського, включала території по обох берегах Дніпра, а «галицька Україна» означала не лише Галичину, але й інші західноукраїнські землі – Буковину та Закарпаття. У лексиконі історика було й поняття «соборна Україна», що мало не лише політичні, а також просторово-територіальні імплікації²⁴. Решта використаних М.Грушевським просторових концептів уточнювали, конкретизували просторові одиниці, колонізаційні рухи та кордони земель-місцевостей: «Південний Захід», «Полудневий Схід», «східно-полудневі землі» (що потребували захисту від татарської загрози), «галицька колонізація», яка розповсюджувалася на «південні простори» та «на Подніпров'ї, у Київщині і на Задніпров'ї – у Полтавщині», «колонізація Брацлавської й Київської України у другій половині XVI в.»²⁵. Отже, у просторовому дискурсі М.Грушевського класична дихотомія Схід/Захід заміщувалася складнішою конфігурацією Схід-Південь/Захід.

Схід/Захід українських територій М.Грушевський репрезентував за допомогою культурно-психологічних означень, змінивши традиційну опозицію дикість/

²⁴ *Грушевський М.* Українська історіографія і Микола Костомаров // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.2: Суспільно-політичні твори (1907–1914). – Л., 2002. – С.398.

²⁵ *Грушевський М.* «Малі діла» // Там само. – С.287; *Його ж.* Примітки до історії козаччини з поводу книжки: Бесіди про часи козацькі на Україні, Чернівці, 1898, с.159, 12° // Там само. – Т.6: Історичні студії та розвідки (1895–1900). – Л., 2002. – С.561.

культура на модерну дихотомію активний Схід/пасивний Захід. Саме на Сході виникають осередки рухливого, гарячого життя, на противагу пасивності та інерції Галичини:

«Історична доля Галичини віками впливала на пониження в ту-тешній українській людності елементів ініціативи, смілості, активності і заступала їх прикметами пасивної витривалості, пасивного завзяття, упертості. Впродовж довгих віків Галичина була резервуаром, збірником, де шукали захисту українська людність полудневих і полуднево-східних просторів під натиском степової людності. [...] Натомість “дозвільне життя полудневих погранич” було більш ризикованим, тривожним, все енергичніше, сміливіше, багатше ініціативою тягнуло з Галичини на полудне і на схід, між те дозвільніше, рухливіше, гарячіше життя. На місці лишалося пасивніше, важче, органічно не здатне до ризику, до боротьби. І коли життя на пограниччях ставало тяжчим, – знов-таки першими сунули відти у галицький запічок елементи найменш витривалі. Так, екстенсивність не тільки ослаблювала Галичину – вона робила серед галицької людності певного роду добір на її не користь, бо громадили тут поклади пасивності й інерції».

Протилежність Галичини – Східна Україна,

«де небезпечність життя виховувала в людях сміливість, ризик, нахил до ширших перспектив, здібність цінити досягнення поставленої мети вище над всякі матеріальні рахунки, готовність все поставити на карту за здійснення того, що ставилося вище за спокій, вигоду і саме життя».

Цілком очевидно, дихотомію українській Схід/Захід М.Грушевський переводив у морально-психологічну площину: активність, рухливість, життєдайність, відданість меті, ідеї, притаманні Сходу, протистоять інерції, консерватизму, «матеріальності» (дрібноміщанським інтересам) українського Заходу. Щоправда, Галичина, за словами М.Грушевського, виробила

«сей славний тип “упертого русина” з еластичністю гуми (резини), яку можна всякими способами мняти, давити, гризти – але не перекусити. Галичина може хвалитися тим, що з півтисячолітнього поневолення [...] донесла до наших часів свою етнографічну фізіономію, свою національну свідомість, свої культурні традиції»²⁶.

Показово, що при ментальному картографуванні М.Грушевського-історика цікавлять межові території між Сходом і Заходом, де велися «пограничні війни», де скупчувалося найбільш активне, енергійне населення, відважне й сміливе, з кращих сил народу. Історик був цілком свідомий щодо тієї популярності, якої набували у цей час національно-територіальні дослідження, вивчення окремих земель і територій (за його термінологією – «національно-територіальна проблема»)²⁷.

²⁶ Грушевський М. «Малі діла». – С.287–288.

²⁷ Грушевський М. Сіяння вітру // Його ж. Твори: У 50 т. – Т.2. – С.247.

Якщо ментальна мапа М.Грушевського тяжіла до глобального, цивілізаційного масштабу Схід/Захід, активне життя/пасивне існування, то уявлена мапа України його учня – географа С.Рудницького – більше відповідала культурно-ментальному, регіональному рівню. У дискурсі С.Рудницького поняття Східна, Західна, Середня Європа вживалися у суто географічному сенсі, щоправда він легко оперував поняттями, котрі мали геополітичні смисли й конотації, зокрема «австрійська частина України», «Україна російська». Причому всі політичні поділи українських територій дослідник уважав штучними, такими, що не відповідають «ані природним умовам країни, ані антропогеографічним відносинам». Його наукове кредо – «дотримуватися виключно природно-географічного поділу». Ментальна мапа України, подана С.Рудницьким у призначеному для російськомовного читача енциклопедичному виданні «Український народ в його минулому й сучасному» (Петроград, 1914 р.), була розумовим продуктом доби пізнього Модерну, коли у свідомості українських інтелектуалів остаточно визріла ідея цілісності розділеної між Австро-Угорщиною та Росією України, єдність ментальної мапи котрої мали забезпечити природні, географічні та культурно-історичні аргументи. На уявленій мапі українських інтелектуалів доби Модерну Україна простяглася від Карпатських до Кавказьких гір, від етнічних кордонів білорусів, поляків, росіян до Чорного моря. Важливими в ментальних картографічних моделях С.Рудницького були також національні й політичні аргументи.

На ментальній мапі початку ХХ ст. Україна розташовувалася в Європі, на межі з Азією, точніше «у південній смузі Східної Європи, на рубежі Азії». Проміжне становище між Європою й Азією означало як вади, так і переваги. Через особливості рельєфу Східної Європи Україна взагалі не мала природних кордонів, котрі могли б захищати її від вторгнень сусідів. Проте саме ця обставина уможлилювала, за словами С.Рудницького, «рух української колонізації на сусідні території».

Водночас фізичне становище України означало великі переваги: вихід до Чорного моря забезпечував зв'язок із віддаленими країнами (особливо в давній період відносин Русі з Царгородом); Україна розташовувалася на найкоротшому шляху з Європи до Індії, а також на зручному річковому маршруті з Балтики до Чорномор'я. За всіма природно-географічними показниками (рельєф, річки, рослинний і тваринний світи, антропологічні типи) Україна, на думку дослідника, – це європейська країна. Ментальна мапа постає як мислений продукт, конструкт українських інтелектуалів пізнього Модерну, котрі стояли на засадах національно-державницької ідеології.

Упадає у вічі, що критерієм ментального картографування України слугували такі чинники, як «українська колонізація» та «рідна мова». Отже, територію України визначали «кордони української колонізації» – це засадничий постулат картографічної моделі С.Рудницького:

«Межа переважної української колонізації бере початок із дельти Дунаю, поряд із російсько-румунським кордоном, проходить уздовж чорноморського узбережжя дугою на Тирасполь, затим уздовж Дністра [...] перетинає кордон Росії й Австрії та неподалік

від Чернівців (Czernowitz) доходить до Пруту. Потім повертає на південь до Кимполонга (Kimpolung), звідси йде на північний захід, з австрійської Буковини переходить на територію Угорщини, приблизно через Сигіт (Sziget), Мункач (Мукачів, Munkacs), Унгвар (Ужгород, Ungvar), Уйгел (Вугель, Tiszanjhely), Пряшев (Пряшів, Eregjes) – за коліно р. Попрада, де переходить з Угорщини в Галичину. Звідси межа українського розселення йде на схід і північний схід поблизу Грибова (Грибів), Ясла, Санока (Сянік), Динова (Динів), Перемишля та Ярослава. Від цього останнього пункту межа лінія, круто вигнувшись на північ, входить знову в межі Росії та, граничаючи з поляками, проходить біля Білограю, Замостя (Замосте), Любліна, Седльця, Більська. Звідси кордон української колонізації межує вже з білорусами та йде на схід і південний схід поблизу Пружан через Вігонівське озеро й далі річками Цною та Прип'яттю до Дніпра, з тим біля Новозибкова й Мглина доходить до найбільш північної точки України. Починаючи звідси сусідами українців стають великороси. Межа пролягає нерівною лінією на південний схід і схід біля Севська, Путивля, Білгорода, Корочі, Старого Осколу, Острогоська й Новохоперська. Звідси лінія української колонізації прямує вздовж Хопра, [...] з тим напівкруглим вигином, оминаючи Ставрополь, захоплює поріччя Середньої Куми, а звідси повертає на захід у сусідстві П'ятигорська та, прямує на Лабинськ і Майкоп, доходить знову до узбережжя Чорного моря»²⁸.

Ментальна мапа С.Рудницького окреслювала кордони українських територій, які розділені між двома імперіями й межують із низкою країн і народів, що входили до складу цих імперій. Поділ величезних українських теренів на розмаїті політичні області С.Рудницький уважав «штучним, не відповідним ні природним умовам країни, ні антропогеографічним відносинам». Він пропонує внутрішній регіональний поділ українських територій суто за природно-географічним принципом. Такий природно-географічний поділ українських земель практично збігався з кордонами культурно-ментальних регіонів України: *Карпати і Підкарпаття*, *Розточіє* (височина від Львова до Любліна), *Підляшшя*, *Полісся*, *Волинь*, *Поділля* (Галицьке Поділля, Руське Поділля), *Правобережна височина* (де знаходилася «мать городов руських», столиця України Київ, Радомишль, Сквиря, Тараща, Звенигородка, Біла Церква, Умань, Канів, Черкаси, Чигирин – «колишня столиця Хмельницького», на південних рубежах/околицях – Олександрівськ, Верхньодніпровськ, Бобринець, Єлисаветград, Катеринослав). С.Рудницький виокремлював такі природно-географічні регіони, як *Лівобережна низина* (Чернігів – столиця Сіверщини, Ніжин, Прилуки, Переяслав, Пирятин, Лубни, Миргород, Кобеляки, Новомосковськ, Павлоград, Полтава, Кременчук), *Лівобережна височина* (Стародуб, Новгород-Сіверський, Глухів, Кролевець, Борзна, Конотоп, Білопіль, Ромни, Путивль, Суджа, Миропілля, Суми, Охтирка, Лебедин, Зенків) і Богодухів, Харків, Вовчанськ, Старобільськ, Білгород, Короча, Старий Оскол, Острогоськ.

Відповідно до природно-географічного критерію ментального

²⁸ Рудницький С. Очерк географии Украины // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. – Петроград, 1914. – Т.2. – С.374–375.

картографування С.Рудницький виокремлював область *Донецького князя* (Ізюм, Слоб'янськ, Бахмут, Юзівка, Луганськ, Кам'янка), *українську частину Бессарабії* (Хотин, Сороки, Оргіїв, Бельці, Кишинів – «столиця Бессарабії на гадує величезне село») та *довгу смугу Чорноморської низовини* (Ізмаїл, Кілія, Тирасполь, Бендери, Акерман, Одеса – «найбільша пристань і найважливіше торговельне та промислове місто Чорноморського узбережжя», Кривий Ріг, Олександрівськ, Береслів, Олешки, Херсон, Очаків, Мелітополь, Бердянськ, Маріуполь, Таганрог та на березі Дону Новочеркаськ, Ростов, Нахичевань – «важлива пристань», історичний Азов).

«Північний Крим» (південна частина півострова, за С.Рудницьким, не входила «до складу української території») обіймає Сімферополь – «нинішня», а Бахчисарай – «стара татарська столиця Криму», Євпаторія – «торговельна пристань», Севастополь – «головна воєнна пристань на Чорному морі», поза межами українського розселення знаходяться курорти Балаклава, Ялта, Алушта, Феодосія («колишня Кафа»), Керч.

Підкавказзя, як природно-географічний регіон з українським населенням, С.Рудницький також розмістив на ментальній мапі України (Катеринодар – «столиця українських кубанських козаків», Новоросійськ та Майкоп, Сйськ, Темрюк тощо)²⁹.

Примітно, що найважливішим принципом ментального картографування в дискурсі українських інтелектуалів пізнього Модерну поряд з «українською колонізацією» був чинник «рідної мови». Так, О.Русов ментальну мапу України окреслював по межах тих територій, населення яких вважало українську мову рідною (за даними перепису 1897 р.):

«Україна посідає територію Європейської Росії, якщо сприймати цей географічний термін як частину території, заселену українським народом. [...] Саму північну межу розселення українського населення зустрічаємо між містами Білостоком і Бельськом у Гродненській губернії. На схід кордон території, що відділяє українців від білорусів і великоросіян, просувається дещо на південь, поміж міст Пінська, Могильова, Речиці, Новгород-Сіверського, Курська, Коротояка і Новохаперська. Далі на схід українське населення сильно рідшає і зустрічається лише в окремих розпорощених поселеннях, виниклих унаслідок пізнішої колонізації українців. З огляду на їх пізнішу колонізацію далі на схід у межах Азії, то можна помітити, що вона повсюди витримує ті кордони просування цього народу в північній півкулі між 45 і 55° північної широти, котрі й тисячу літ по тому були зайняті українським народом у Карпатах і Придніпров'ї. На північ і південь від цих кордонів українська колонізація зустрічається лише спорадично, не у вигляді поселень, а окремих родин, які опинилися випадково поміж населення іншого етнографічного типу»³⁰.

Отже, маємо всі підстави констатувати, що саме в добу зрілого Модерну відбувається становлення ментальної географії як складової національно-

²⁹ Там же. – С.375–380.

³⁰ Русов А. Статистика украинского населения Европейской России // Там же. – С.381.

державницької ідеології українських інтелектуалів. На зміну імперській просторовій свідомості, що відбилася на відповідній лексиці, приходять нові уявлення, терміни і поняття. Якщо серед українських інтелектуалів другої половини ХІХ ст. були поширені означення українських територій з імперськими імплікаціями («Малоросія», «Південна Росія», «Південно-Західний край», «малоросійський народ», «південноросійський народ»), то на рубежі століть до широкого вжитку входять концепти-означення «Україна», «український», «українські території». Так, термін «український», за О.Русовим, був більш узагальнюючим порівняно з «малоросійським»:

«Термін “малоросійський народ”, або “малоруський”, ми замінюємо словом “український” через його більшу узагальненість з огляду на те, що під “Малоросією” розумілися офіційно Чернігівська та Полтавська губернії [...] з невеликою частиною Харківської»³¹.

Якщо географ С.Рудницький і статистик О.Русов використовували здебільшого суто географічні поняття, то просторові концепти у М.Грушевського набувають культурно-ментального сенсу: Слобожанщина, Лівобережна Україна (Лівобічна Україна), Правобережна Україна (Правобічна Україна, Правобережжя), Південна Україна (Полуднева Україна), Волинь, Поділля, Наддніпрянщина (Наддніпрянська Україна); західноукраїнські території ідентифікувались як Галичина, Буковина, Угорська Русь.

Відомо, що просторовий образ території може утворюватися «ззовні» і «зсередини». Так, у вже згаданому виданні «Український народ в його минулому й сучасному» подавався створений «зсередини» просторовий образ Галичини:

«Українська етнографічна територія на Галичині, на півночі й сході, сходиться з українською етнографічною територією в Росії, а саме з Холмщиною, Волиню та Поділлям, на півдні – з українською етнографічною територією на Буковині та в Північній Угорщині, а на заході межує з польською етнографічною територією. Чисто українські поселення займають на Галичині весь чорноморський басейн, тобто системи річок Прута, Дністра и Дніпра (через Стир і Горинь), а з балтійського басейну – усю систему Бугу і правий берег Сяна, однак у верхній та середній течії Сяна чисто українські поселення перекидаються на лівий берег річки і безперервним вузьким клином тягнуться вздовж карпатського хребта далеко на захід через верхів'я Сяна, Віслока і Віслоки аж до витоків Дунайця».

Українська етнографічна територія, наголошував автор нариса «Галичина» В.Охримович, обіймає майже всю східну, південну й південно-східну частини Східної Галичини. Лінія етнографічного розмежування між українцями і поляками у Західній Галичині проходить паралельно головному карпатському хребту від Шляхтової до Риманова. У Західній Галичині «прикордонна етнографічна лінія чітка й різка», через те, що відокремлювала однорідний комплекс чисто українських громад від суцільного комплексу чисто польських спільнот. Проте

³¹ Русов А. Статистика украинского населения Европейской России. – С.381.

на межі Східної і Західної Галичини «такої чіткої етнографічної прикордонної лінії між поляками та українцями немає», а є вузька прикордонна смуга з мішаним населенням³². Примітно, що терміни «Галичина», «Галицька країна» вживаються В.Охримовичем як синоніми. Ясна річ, просторовий образ Галичини (Галицької України) відтворювався галицькими інтелектуалами доби зрілого Модерну за етнографічно-мовним принципом – на «крові та ґрунті», як природна складова України.

Зовсім іншу мотивацію конструювання образу Галичини «ззовні» зустрічаємо в німецьких та австрійських географів, істориків, політичних діячів. Для австрійських інтелектуалів Галичина являла проблему збереження цілісності Габсбурзької монархії. Сучасний дослідник Б.Веллер піддає аналізу низку дискурсивних стратегій щодо вирішення «галицького питання». Ідеться про створення географічної концепції Галичини та механізми вписування її до просторових концепцій Східної й Центральної (Середньої) Європи. Якщо українські інтелектуали дотримувалися ідеї територизації (термін використовує Б.Веллер) окремих націй, то австрійські автори керувалися геополітичними цілями і принципом географічної єдності монархії. Спочатку анексія Галичини та Буковини не вписувалася у цю програму. У такій ситуації як доцільна використовувалася стратегія поділу монархії на «дунайські» і «задунайські» країни (Галичина, Буковина, Далмація). Австрійські географи по-різному оцінювали значення Галичини. Одні вбачали розмаїття в єдності та природному розширенні монархії, інші вважали, що Галичина не вписується у природні кордони (Карпати), перебуває по інший їх бік – а відтак і сам факт її приєднання неорганічний.

Проблема єдності Габсбурзької монархії мала і ширший, загальноєвропейський контекст, пов'язаний із ментальним поділом Європи на Східну та Західну. Із другої половини ХІХ ст. у просторовому дискурсі австрійських інтелектуалів Галичина сприймалася як частина Східної Європи. Так, локалізація Галичини відводила Габсбурзькій монархії роль посередниці між східною і західною частинами континенту. Водночас на ментальній мапі німецькомовних інтелектуалів Галичина неначе «плавала» між Східною і Центральною (Середньою) Європою. Справа в тому, що концепція Середньої Європи давала можливість австрійській державі подолати розкол власної території і прив'язати прикордонні території (Галичину) до центру (Б.Веллер). Поняття «Середня Європа» вперше введено К.Рітгером у «германоцентричному розумінні». До середини ХІХ ст. Середня Європа не пов'язувалася з Австрійською імперією й обмежувалася північними німецькими краями. У добу пізнього Модерну концепції Середньої Європи включали всю Дунайську імперію разом із Балканами, Сербією, Болгарією, Румунією. Згідно з цими концепціями, Галичина також опинялася у Середній/Центральній Європі (Й.Парч). У такий спосіб центральними державами на мапі Середньої Європи стають Німеччина й Австрія. Динамічного розвитку концепції Середньої Європи набули в роки Першої світової війни. У проект «Середньої Європи» включали не лише Галичину, але й Прибалтику, білоруські та українські землі. У даному контексті Б.Веллер наводить концепцію «Проміжної Європи» А.Пенка, східна лінія кордону якої пролягла від Фінляндії до Босфору,

³² Охримович В. Галиція // Там же. – С.407–409, 413.

а відтак Галичина й усі українці Російської імперії ставали частиною «середньо-європейської, візантійсько-римської цивілізації»³³.

Звісно, Б.Веллер має рацію, стверджуючи, що образ Галичини у Відні та Львові сприймався зовсім по-різному. У Відні вона вважалася складовою частиною Середньої Європи та єдиного державного організму Габсбурзької імперії. У Львові й Києві Галичина поставала невід'ємним елементом України.

Цілком очевидно, що на зламі ХІХ–ХХ ст., у добу пізнього Модерну відбувалося становлення ментальної географія як геополітичного дискурсу й інструменту територіальних і культурно-географічних перепланувань, державно-політичних змін та перетворень. У просторовій свідомості Модерну витворювалася певна ієрархія культурно-географічних образів цивілізаційного, регіонального та локального рівнів: Європа («Східна», «Західна», «Середня/Центральна»), Україна («Україна Галицька», «велика Україна російська»), Галичина, Слобожанщина, Волинь, Південна (Полуднева/Степова) Україна тощо.

Зрозуміло й те, що нині, на рубежі ХХ–ХХІ ст. ментальна географія переживає фазу теоретичної рефлексії (те, що Д.Замятін ідентифікує як геоспаціалізм), самоусвідомлення механізмів, мотивації та наслідків ментального картографування як засобу вирішення культурно-географічних проблем у ситуації «другої глобалізації» та нових цивілізаційних викликів.

³³ Веллер Б. Галичина як проблема географічної інтеграції: Місце коронного краю на ментальних картах у німецькій та австрійській географії ХІХ – початку ХХ ст. // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.6. – К., 2011/2012. – С.269–287.

The opportunities of mental cartography within the bounds of profession of historian are researched. Mental maps are considered as the structure of the social knowledge. It is functioning in the interdisciplinary field of sociology, geography, culturology and psychology. This refers to the mental cartography of the ideas, identity and territories. Mental maps of Ukrainian intellectuals of the late Modernity are analyzed in the context of geopolitical representations of European space.

О.П.Жданович*

ВІЗАНТІЙСЬКЕ ПОСОЛЬСТВО 568 р. ДО ТЮРКІВ ЗА ТВОРОМ МЕНАНДРА ПРОТЕКТОРА

У статті на основі твору візантійського історика Менандра Протектора досліджується посольство Візантії до Тюркського каганату 568 р. та його передісторія. Суб'єктивність суджень Менандра дає змогу подивитися на дипломатичні церемонії, побут і звичаї ставки тюркського правителя очима сучасників-візантійців.

У середині VI ст. на Південному Алтаї сформувалося державно-політичне утворення, відоме в історії як Великий тюркський каганат. Свій родовід тюрки вели від легендарних «п'ятиста сімейств Ашина», які до кінця 30-х рр. V ст. перебували в політичній залежності від гунів. Після того, як останніх підкорили тобгачі¹, князь Ашина зі своїми «п'ятьмастами сімействами» втік від них на Алтай, де потрапив під владу жужанів². Відомо, що одним із занять тюрків у той час був видобуток заліза в Алтайських горах³.

У 545 р. вождь тюрків Бумин (Тумен) установив союзницькі відносини з північнокитайською державою Західна Вей, а вже за рік розгромив і підкорив уйгурів, котрі воювали проти жужанів. Допомогу тюркам надали тоді тобгачі, що кочували на північному заході Китаю⁴. Протягом 551–555 рр. Жужанський каганат припинив своє існування. Для закріплення дружніх стосунків з імперією Західна Вей Бумин у 551 р. узяв за дружину китайську принцесу.

Таким чином, у підконтрольних колись жужанам північнокитайських та монгольських степах запанували тюрки. Їхній правитель Бумин очолив племінний союз і перебрав титул кагана. Після його смерті (552 р.) величезну державу розподілили між собою Мукан (син Бумина) та Істемі (молодший брат Бумина). Титул кагана перейшов до Мукана, який у 553–572 рр. правив у Монголії, де утворився Східнотюркський каганат. Істемі з титулом ябгу (верховний правитель; Менандр Протектор передає його як «дизабул») став на чолі Західнотюркського каганату. До його володінь увійшли Джунгарія, території в басейнах річок Йолдуз, Ілі, Талас, Чу⁵.

У середині 50-х рр. VI ст. тюрки з'явилися на кордонах країни ефталтів⁶, котрі у той час воювали з сасанідською Персією. Її правитель шахиншах Хосров I Ануширван побачив у тюрках союзників у своїй боротьбі проти ефталтів⁷,

* Жданович Олесь Петрівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, сектор дослідження цивілізацій Причорномор'я.
E-mail: olbio@bk.ru

¹ Тобгачі (табгачі, тоба) – кочовий народ тюркського походження в Північному Китаї.

² Жужани (жуань-жуань) – монголомовні номади, котрі панували у степах Північного Китаю в період між зникненням гунів (IV ст.) і піднесенням могутності Тюркського каганату (VI ст.). На початку V ст. жужанський правитель першим серед степових народів прийняв титул кагана, яким згодом титулуватимуться й тюркські вожді.

³ Grousset R. The Empire of the Steppes: A History of Central Asia. – New Brunswick, 1970. – P.80.

⁴ Ibid. – P.81.

⁵ Ibid. – P.82.

⁶ Ефталіти (білі гуни) – союз тюрко-монгольських кочових народів V–VI ст. у Західному Туркестані. Припускають, що до Середньої Азії ефталіти прийшли з передгір'їв Алтаю.

⁷ Артамонов М.И. История хазар. – Ленинград, 1962. – С.132.

тож доволі швидко спільними зусиллями персам і тюркам удалося їх здолати⁸. Переможці розподілили захоплені території: тюркам дісталася Согдіана, а персам – Бактрія.

Заволодівши розташованою на перехресті древніх караванних шляхів Согдіаною, тюрки прагнули здобути право вільної торгівлі між Китаєм та Візантією. Такі наміри суперечили інтересам перських шахів із династії Сасанідів, які монополювали Великий шовковий шлях і не бажали втрачати своїх позицій. Тюркські правителі вирішили взяти Персію в дипломатичну блокаду. У цих своїх планах вони розраховували на Візантію.

Візантійська імперія у другій половині VI ст. перебувала в непростій ситуації. Після періоду Юстиніана I (правив у 527–565 рр.) держава ввійшла у смугу економічного занепаду. Користуючись активною підтримкою та заохоченням із боку влади, непомірно розвинулося велике землеволодіння – як світське, так і церковно-монастирське. Чисельність населення скорочувалася, натомість збільшувалися площі спустошених і необроблюваних земель. Інститут колонату перестав відігравати колишню роль провідного фактора в розвитку сільського господарства імперії. Таким чином, поступово зникало соціальне підґрунтя для зміцнення дрібного селянства, що призводило до послаблення індивідуальних господарств, занепаду земельної власності міських громад та до подальшої кризи невеликих міст.

У військовому плані імперія теж була виснаженою. Гостро бракувало коштів на утримання армії, що викликало невдоволення і призводило до повстань. Падіння дисципліни і засилля варварів-легіонерів підривало військо зсередини. Усі ці фактори негативно позначалися на зовнішньополітичній ситуації, яка була доволі складною, адже Візантія поступово втрачала свої володіння на заході та сході. Так, 568 р. лангобарди захопили значну частину Апеннінського півострова, на Піренеях володарювали вестготи, а на сході у цей час тривала війна з Персією за вплив на Вірменію, Лазіку, Аравію та північноаравійських кочовиків. Ця боротьба мала економічне підґрунтя. Торговельні інтереси обох держав тісно перепліталися, оскільки держава Сасанідів виступала найважливішим посередником у товарообміні Візантії з країнами Сходу. Відтак досягнення вигідних для ромей⁹ умов торгівлі та посередництва було одним із пріоритетних завдань візантійської дипломатії.

У 60-х рр. VI ст. на кордоні дунайських провінцій Візантії з'явилися авари – переважно тюркомовні кочовики, котрі прийшли в Європу з Азії¹⁰. Історія Аварського каганату бере початок із кінця 560-х рр. За правління кагана Баяна I (562–602 рр.) авари осіли на Середньому Дунаї. У 558 р. до Візантії вирушило аварське посольство. Кочовики зобов'язувались охороняти кордони імперії на Дунаї, а базилевс¹¹ мав виплачувати їм за це щорічну

⁸ Вернадский Г. Древняя Русь. – Москва, 1999. – С.126.

⁹ Ромей («римляни», «громадяни Риму») – самоназва жителів Візантійської імперії.

¹⁰ Детальніше про аварів див.: Наследова Р.А. Вторжение славян и их расселение на территории Византийской империи // История Византии: В 3 т. – Т.1. – С.337–354; Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. – Ленинград, 1979; Плетнёва С.А. Кочевники средневековья. – Москва, 1982.

¹¹ Базилевс – титул візантійських імператорів.

данину. Так, нові союзники імперії розгромили загопи булгарських племінних об'єднань утигурів і кутригурів, а згодом почали нападати на слов'ян, котрі з другої половини VI ст. становили для Візантії реальну загрозу¹². Незважаючи на те, що населення Аварського каганату етнічно було переважно слов'янським, авари успішно воювали зі слов'янами. Відчувши свою міць і вплив на імперію, аварська знать почала вимагати від Константинополя збільшення данини і дозволу селитися на землях уздовж Дунаю. А оскільки жодна зі сторін не бажала йти на поступки, авари почали нападати на союзних Візантії гепідів, захопивши землі цієї групи германських племен у Паннонії та по Середньому Дунаю. Слов'яни, що мешкали тут, та авари дедалі частіше нападали на Візантію¹³.

Отже, напередодні встановлення дипломатичних контактів між Візантією та Тюркським каганатом імперія перебувала в доволі складному зовнішньополітичному становищі. У 568 р. до Константинополя вирушило тюркське посольство на чолі з Маніахом. За укладеною тоді угодою імперія дозволяла тюркам здійснювати контроль над Великим шовковим шляхом. Під час тюрксько-візантійських переговорів було досягнуто домовленості про спільні військові дії проти Персії та аварів.

Для підтвердження і закріплення цих рішень у серпні 568 р. імператор Юстин II (правив у 565–578 рр.) вислав до тюрків посольство на чолі з кілікійцем Земархом. Його супроводжував посол тюркського кагана Маніах, який насправді був не етнічним тюрком, а согдійцем¹⁴ – представники цього народу здавна виступали посередниками в дипломатичних взаєминах тюрків, оскільки знали різні мови та особливості ведення переговорів. Не забували вони також і про власні комерційні інтереси. Імовірно, саме согдійські купці були ініціаторами відправки посольства до Візантії після відмови Персії передати тюркам контроль над Великим шовковим шляхом¹⁵.

Причина такого авторитету согдійців крилася в економічній площині. Цей народ опинився під владою тюрків після того, як останні, розгромивши ефталтів, заволоділи Середньою Азією. Согдійці мешкали вздовж головних караванних шляхів, що позначалося не тільки на їх економічних пріоритетах, але й на культурно-релігійному світогляді. Населення Согда сповідувало маніхейство¹⁶. Ім'я тюркського посла Маніаха (дослівно – «брат Мані») свідчить про розповсюдження маніхейства серед согдійців.

В «Історії» Менандра Протектора зберігся цікавий опис подорожі Земарха на Алтай, у ставку тюркського кагана. Період, який описує автор, охоплює останні роки владарювання імператора Юстиніана I та часи Юстина II й Тиберія II (578–582 рр.). Праця Менандра збереглася в кількох фрагментах та

¹² *Наследова Р.А.* Вторжение славян и их расселение на территории Византийской империи. – С.343.

¹³ Там же.

¹⁴ Согдійці – народ, що мешкав у Согдіані (Согді), історичній області у Середній Азії, у межиріччі Амудар'я та Сирдар'я. Согдійці активно займалися торгівлею, у тому числі посередницькою.

¹⁵ *Артамонов М.И.* История хазар. – С.135.

¹⁶ Маніхейство – синкретичне релігійне вчення дуалістичного характеру перського проповідника Мані (жив у III ст.), що об'єднувало вавилонсько-халдейські, юдейські, християнські, перські (зороастризм) гностичні уявлення.

має неабияку цінність, оскільки дає можливість вивчати відносини Візантії з сусідніми кочовими народами. Власне, нас цікавить сама подорож Земарха на Алтай у висвітленні сучасника тих подій – візантійського історика та юриста другої половини VI ст. Менандра Протектора. Суб'єктивність його суджень дає змогу подивитися на звичаї, побут і дипломатичні церемонії двору тюркського кагана очима візантійців.

В основі нашого перекладу – грецький текст, опублікований 1829 р. у збірнику «Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae». У 1860 р. у Санкт-Петербурзі вийшов друком російський переклад¹⁷, автор якого – письменник-еллініст С.Ю.Дестуніс (1782–1848 рр.), розпочав роботу над збірником ще 1838 р. Він переклав чотири частини, проте за його життя світ побачив лише один невеликий фрагмент. Решту перекладу, у тому числі й працю Менандра, опублікував син С.Ю.Дестуніса.

У 1990-х рр. деякі фрагменти праці Менандра перекладали російські вчені І.А.Левинська й С.Р.Тохтасьєв¹⁸. Вони детально проаналізували текст, зробили цінні коментарі. Наша спроба перекладу фрагменту цього візантійського автора має за мету не просто подати його українською мовою, а подивитися на процеси міжцивілізаційних взаємодій очима ромея – їх безпосереднього учасника.

Фрагмент з «Історії» Менандра Протектора про візантійське посольство до тюрків у 568 р.¹⁹

Від тюрків, які в давнину називалися саками²⁰, посольство до Юстина прибуло заради миру. Басилевс теж вирішив на раді посольство відправити до тюрків, і, отже, якось Земарху з Кілікії²¹, що на той час був східних міст стратигом²², наказав збиратись у це посольство. Коли, отже, усе йому для довгого шляху було підготовлене, тоді у четвертий рік правління басилевса Юстина²³, у другий рік п'ятнадцятирічного колообігу²⁴, на початку латинського місяця августа [серпня] в далеку країну пішли. Земарх вирушив із Візантія разом із Маніахом та його супутниками.

Багатоденний шлях Земарха завершувався. Після того, як прийшли у місцевість соґдійців, коли з коней зійшли, деякі з тюрків, які на це поставлені, пропонували купувати

¹⁷ Византийские историки Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Пётр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец, переведённые с греческого Спиридоном Дестунисом. – Санкт-Петербург, 1860.

¹⁸ Менандр Протектор / Пер. с гр. И.А.Левинской, С.Р.Тохтасьева // Свод древнейших письменных известий о славянах. – Т. I (I–VI вв.). – Москва, 1994. – С.311–356.

¹⁹ Перекладено за: *Menander Protector. Fragmenta // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. V.G.Niebhürii. – Pars I: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. – Bonnae, 1829. – P.380–386.*

²⁰ Саки – кочовий народ у степових просторах від нинішньої Киргизії до пустелі Гобі й Тибету. У багатьох джерелах саки ототожнюються зі скіфами.

²¹ Кілікія – історична область на південному сході Малої Азії.

²² Стратиг – у Візантійській імперії намісник і головнокомандувач військ феми (військово-адміністративного округу), в її межах наділявся всією повнотою влади.

²³ Тобто 568 р.

²⁴ Маються на увазі індікти – п'ятнадцятирічні цикли, за котрими у Візантійській імперії велося літочислення. Для встановлення року індікту необхідно до кількості років від початку нашої ери додати 5508 і розділити на 15. Рік за індіктом розпочинався у вересні.

в них залізо. Гадаю, що вони робили це, аби довести, що в них є залізні рудники, говориться ж, що їм важко використовувати вироби із заліза. Таким чином, можна зрозуміти, що вони хизувалися тим, що в їхній землі є залізо²⁵.

Інші якісь із цього племені [тюрків], які самих себе називали, і про яких говорили, що вони виганяють порчу, поряд із Земархом стрибали й, отже, усі речі [посольства] перенесли з молитвою за звичаєм на середину. На багатті з молодих паростків ладанного дерева просушили їх, шепочучи скіфською мовою якісь варварські слова, дзвонили у дзвіночки і били в бубни. Зверху над речами підносили палаюче листя ладанного дерева, викрикуючи і водночас скаженіючи та сердячись, так, що здавалося, ніби погане проганяли. Оці ж, хто відводить нещастя, уважаються заступниками від нечистих сил. Обернувши так усі нещастя, вони й самого Земарха перевели крізь полум'я, таким чином гадаючи, що виконали священний обряд²⁶.

Після цього під наглядом поставлених каганом вони строем до гори, яку називають Ектагом²⁷, а грецькі мужі – Золотою²⁸, отже, прибули, де в той час перебував Дизабул²⁹. У долині Золотої гори, після того, як Земарх прийшов, одразу ж представили його Дизабулу, який перебував у середині шатра на золотому сидінні. Його тягнув один кінь, коли це було необхідно.

Привітавши варвара за власними звичаями, тримаючи дари перед собою, [Земарх] віддав їх тим, хто про це мав турбуватися і приймати. Між тим Земарх сказав: «Наш правитель, великий басилевс, відзначивши мене [місією] посла за мої чесноти, бажає тобі, о, правитель багатьох народів, бути здоровим, щасливим і благополучним, виявляти радість і прихильність свою ромеям. Май силу завжди над своїми ворогами і нападай на них. Нехай буде відсутня ворожнеча, яка може розірвати закони дружби. Вигідні, корисні для мене [Земарх промовляв від імені імператора] племена тюрків і ті інші, що підкорюються тюркам поза межами». Так говорив Земарх, а Дизабул теж привітав [його] відповідною промовою.

Потім вони обідали і пишний бенкет тривав, без сумніву, цілий день у тому самому шатрі, вкритому тканиною з шовку природних ніжних кольорів. Вино ж не таке, яке видавлюється в нас із винограду, а напій їхньої землі, якийсь місцевий, варварський за походженням, схожий на молоде солодке вино. І після того повернулися туди, де вони зупинилися, для відпочинку.

Потім, наступного дня, вони разом були відправлені в інше шатро, оббите й оздоблене шматком матерії з шовку, тут статуї [божеств] у різноманітних видах стояли. Дизабул же сидів на ліжку, котре було все із золота. Усередині [шатра] було розставлено чаші та кропильниці з золота, а також піфоси³⁰, теж золоті. Знову вони частувалися і також за живанням напоїв поговорили про все, що хотіли висловити, і порозходилися³¹.

²⁵ На Південному Алтаї, де мешкали тюрки, справді були поклади залізної руди. Зокрема, вони постачали залізо жужанам, коли перебували під їхньою владою. Менандр сумнівається, чи використовували цей метал самі тюрки.

²⁶ Тут наведено унікальний опис магічного обряду. Чітких уявлень про вірування тюрків VI ст. ми не маємо. Скоріше за все, окреслені Менандром обрядові дії шаманів поєднували у собі різноманітні елементи стародавніх тюркських вірувань.

²⁷ Ектаг-Алтай – хребет в Алтайських горах.

²⁸ Ромеї, очевидно, знали про існування гори, що підтверджує те, що вони її називали Золотою.

²⁹ Дизабул – спотворений Менандром при передачі на письмі титул західнотюркського правителя Істемі – ябгу.

³⁰ Піфос – великий глек яйцеподібної або кулястої форми.

³¹ Вочевидь тюрки, демонструючи перед ромеями елементи розкоші, намагалися вразити тих своїм багатством і могутністю.

Наступного дня їх було запрошено до іншого приміщення, де були дерев'яні колони, укриті золотом, також ложе, звичайно, зроблене із золота, котре тримали чотири золотих павича. Попереду в кімнаті багато возів було поставлено, в яких було багато срібних речей, диски і щось із тростини, утім і численні зображення чотириногих [істот]³², і вони зроблені зі срібла, жодне з них не поступається, на нашу думку, тим, що в нас. Таким є скарб вождя тюрків.

Відносно Земарха, який ще там перебував, Дизабул думав, що подібно до нього самого, Земарх разом із двадцятьма слугами та супутниками зберуться виступити в похід проти персів, а всі інші ромеї повернулися б до країни холіатів³³ чекати на повернення Земарха. І він [Дизабул], виявивши дарами свою прихильність, відпустив їх; Земарха ж пошанував служницею, яка походила з землі так званих херхизів³⁴. І Земарх разом із Дизабулом пішли битися з персами.

Там, мабуть, коли подорож завершилася, у місці, що називалося Талас³⁵, зупинившись для відпочинку, зустріли перського посла до Дизабула. І, отже, разом покликані були до нього послі ромеїв і персів для учти. І будучи присутній сам, Дизабул до ромеїв виявив більшу пошану, розсадивши їх на кращі місця. Щодо персів він мав багато нарікань, тому що несправедливо постраждав від них, і з цієї причини йшов на них війною. Посол же персів, через посилені обвинувачення Дизабула, забувши про закон мовчання, що існував у них на бенкетах, швидко почав говорити, відверто спростовуючи закиди Дизабула; усі дуже здивувалися його надзвичайній пристрасі, як він, не зважаючи на закон, багато і зухвало промовляв. Вони відступили, Дизабул же готувався [виступити] проти персів.

Прикликавши до себе Земарха й тих, хто був біля нього, та стару до ромеїв дружбу підтвердивши, відпустив відразу ж. Іншого посла до них приставив, бо попередній, на ім'я Маніах, помер. Прізвище того посла було Тагма, у ранзі тархана³⁶. Він же був від Дизабула до ромеїв послом. Разом із ним був тепер юнак, як говорили, молодий син померлого Маніаха, якому [нібито] перейшли батькові чесноти, однак він був наступним, що після тархана Тагма успадкував титул. Гадаю, що через виняткове і прихильне ставлення Дизабула до Маніаха юнакові випала така шана. Після того, як Дизабул випроводив Земарха, той наздогнав раніше відпущених ромеїв там, де їм призначалось, і, отже, він здійснив із ними [зворотну] подорож у свої рідні землі. Залишивши позаду головне місто холіатів, вони проходили через фортеці.

Οτι των Τουρκων, των Σακων καλουμένων το πάλαι, πρεσβείας ποιήσαμένων προς Ίουστινον περι ειρήνης, εν βουλη έποιησατο 'ο βασιλεύς εκτέμνει πρεσβείαν ως Τουρκους. Και δη Ζημα'ρχω τω Κίλικι 'έλεγε παρασκευάζεσθαι 'επί τουτω, 'ος των προς εω πόλεων τηνικαυτα 'υπήρχε στρατηγος.

'Ελεί ουν 'απαντα αυτω τ'α 'οσα пр'ος μακράν 'οδον εξηρτυμθена ην, ήνικα προς το πέρας ήλυετο της Ίουστίνου βασιλειας το τέταρτον ετος, τω δευτέρω ένιαυτω της πεντεκαϊδεκαετηρίδος περιφοράς,

³² Народи Західнотюркського каганату сповідували культ священних тварин.

³³ Очевидно, стародавній Хорезм.

³⁴ Тюркський народ херхизів (кєргизів) мешкав на Єнісеї й Абакані.

³⁵ Місцевість у долині річки Талас.

³⁶ Тархан – представник привілейованої знаті в тюркських народів.

περὶ τα προοίμια του παρα Λατίνοις Αυγούστου μηνός δ' μεν Ζημαρχος απηρεν εκ Βυζάντιου ξυν αυτω Μανιάχω καί τοῖς ἄμφ' αὐτόν.

Οτι πολλῶν ἡμερῶν ὄδον διανυσαντες οι περι Ζημαρχον, επειδή παρησαν εν τοῖς των Σογδαϊτῶν τοποις, ὀπηνίκα των ἵππων ἀπέβησαν, των Τουρκων ενιοι (ὡς εοικεν ες τούτο ἀνειμένοι,) ωνιόν σφισι προῖσχοντο σίδηρον, οἱμα τω ποιήσασθαι ενδείξιν τινα ὡς μέταλλα αυτοις ὑπαρχει σιδήρου.

Λέγεται γαρ, ὡς παρ' αὐτοῖς ουκ ευποριστον τι χρήμα ὁ σίδηρος· ταυτη ενεστι τεκμηριωσαι, ὡς υπαινιτόμενοι εχειν γῆν σιδηροφορον τω τοιωδε ἐχρήσαντο κομπῶ. Ετεροι δε τίνες τοῦ φύλου το κατὰ σφας αυτοῦς ἀναφανέντες, ους εἶναι ελεγον των ἀπαισιων ἐλάτηρας, ἀγχοῦ ηλθον των περι Ζήμαρχον.

Και τοῖνυν ὅσα ἀπεφέροντο φορτία ἀραμενοι, εθεσαν εν μέσω. Εἶτα τοῖς τον λιβάνου κλάδοις πυρ ἀνάψαντες, τη Σκυθικη φωνή βάρβαρα αττα ῥήματα υπειψιθυριζον, επιπαταγουντες δε κώδωνί τινη και τυμπάνω υπερθεν του φόρτου περιεφερον τό φυλλώδες του λιβάνου τη φλογί λακιζόμενον, και ἅμα γινόμενοι μανιώδεις και εμβριμούμενοι τὰ πονηρά ἀπελαύνειν ἐδόκουν· ουτω γαρ αποτρόπαιοι τίνες εἶναι και ἀλεξίκακοι ἐδόκουν.

Ἀποδιοπομπησάμενοι, δη ουν, ὡς ωοντο, τὰ δυσχερή, Ζήμαρχον τε αὐτόν δι' αυτης παρηγαγον της φλογός· ὡδε τε ἐδοξαν και σφάς ἀραγνίζειν. Τούτων δε ταῦτη γεγεννημένων, ἐπειτα επορεύοντο ξυν τοῖς ες τό τοιονδε τεταγμένοις, ἵνα ὁ Χαγάνος αὐτός ην, εν ορει τινη λεγομένῳ Ἐκταγ, ὡς αν εἶποι χρυσου ορος Ἑλλην ἀνήρ. Και τοῖνυν αὐτοῦ ἀφικόμενοι, ὅπῃ τῆνικαῦτα τῶ Διζαβούλω ησαν αι διατριβαί, κατὰ δη κοιλάδα τινά τοῦ προσαγορευομένου χρυσοῦ ορους· ἐπεὶ ουν οι περι Ζήμαρχον ἐκέῖσε εφοίτησαν, μετακλητοὶ γενόμενοι παραχρήμα του Διζαβουλου ηλθον ες οψιν.

Ἦν δέ ἀρα ἐνδον σκηνῆς, καθήστο δε ἐπὶ διτροχου καθέδρας χρυσῆς, ελκομένης, ὀπηνίκα εδει ὕψ' ἵππου ἑνός. Προσειπόντες δε τον βάρβαρον, ὡς εθος αυτοῖς, τὰ δώρα προῖσχοντο.

Και τοῖνυν οἷς γε τουτου εν φροντίσιν ὑπεδέξαντο. Ἄτάρ ὁ Ζήμαρχος, „σοὶ δῆτα» εφη, „ω τοσυτων εθνων ἡγεμών, ὁ καθ' ἡμας βασιλεύς ὁ μέγας, ἀγγελοφόρῳ χρησάμενος ἐμοι, ἐσήμηνεν εἶναι εσαι την τῆν αισίαν τε και ἀγαθῆν, εν ἡδονῇ ποιουμένῳ σοι τα Ῥωμαίων, και προς γε φιλοφρονουμένῳ ἡμάς.

Εστῶ δέ σοι κρατεῖν αἰεὶ των δυσμενῶν και λαφυραγωγεῖν το πολέμιον. Ἀπέστω δε βασκανία τις ὡς πορρωτάτω ἡμῶν, οἷα τε ουσα διαρρηγνυνη τους της φιλίας θεσμούς. ἐπιτήδεια ἔμοιγε των Τούρκων τα φυλα, και ὅσα κατήκοα Τούρκων· ἐξετε δέ την καθ' ἡμας και ὑμεῖς ουκ ἄλλως.

Τοιαῦτα αττα ελεξεν ὁ Ζήμαρχος· ὁ δὲ Διζαβούλος και αὐτός προσήρῃσεν ἐχρήσατο ὁμοίαις. Εἶτα το λοιπὸν ἐτράπησαν ἐς θοινην, και πανημερία ευωχοῦμενοι διετέλουν εν αυτῇ δῆπου τῇ σκηνῇ. κατεσχεναστο δε αντω ἐξ ὕφασμάτων σηρικῶν τε και διαπεποικιλμένων τοις χρωμασιν ἀτέχνως. Οἶνω μὲν ουν ἐχρήσατο, ονχ ὁμοίω δε τῶ παρ' ἡμῖν ἐκθλιβομένῳ εκ της ἀμπέλου· ου γαρ δὲ ἀμπελοφόρος αὐτοῖς ἡ γη, ουδε μὴν ἐγχωριάζει παρ' αυτοις τοτοιόνδε γένος· ἐτέρου δέ τίνος βαρβαρικοῦ ἐνεφορήθησαν γλεύκους.

Και ἀνεχώρησαν, ὅσοι αὐτοῖς ἢ κατάλυσις ην. Εἶτα ες τό αυριον εν ἐτέρα τινη καλύβῃ ξυνηλθον, ἡμφιεσμένη δε και καταπεποικιλμένη ουκ ἄλλως ἐξ ἱματίων σηρικῶν ενθα και ἀγάλματα διάφορα τῆ μορφῆ ειστήκει. Ὁ δε Διζαβούλος ἐνίζανεν ἐπὶ κλίνης τίνος, ὅλης εκ χρυσοῦ. Κατὰ δέ δὴ το μέσον του ενδιαίτηματος κάλπεις τε χρυσαῖ καὶ περιρανθήρια, ἐτι τε πίθοι χρυσοί. Θωινησάμενοι δ' ουν και αἰθῆς, και τὰ ὅσα εχρήν ἔν ποτῶ εἰπόντες τε καὶ ἀκηκοότες, ἀνεχώρησαν.

Τῇ ἐξῆς ἔν ἐτέρα ἐγένοντο διαιτη, ενθα ξύλινοι κίονες ἦσαν τινες, ἐνδεδυμένοι χρυσοῦ, χρυσήλατός τε κλίνη ὁμοίως ἦντινὰ γε δῆπου και τάωνες χρυσοὶ τέτταρες ἠώρουν. Κατὰ δη το ἐμπρόσθιον της διαίτης. ἐπὶ πολὺ παρετέταντο αμαξια, εν αἷς πολὺ τι χρήμα ἀργύρου ἐπῆν· δίσκοι τε και κανα· ον μὴν ἄλλα και τετραπόδων ἰνδάλματα πλείστα, και αὐτὰ γε δῆπονθεν ἀργυροποίητα, ουδέν τι αποδέοντα των παρ' ἡμῖν.

Τούτω μεν ουν τῶ των Τούρκων ἡγεμόνι ενεστι χλιδῆς. Των δέ περι Ζήμαρχον ἐτι ἐκέῖσε ενδιατριβόντων, εδοξε τῶ Διζαβούλω ὥστε αὐτον μεν Ζήμαρχον ἅμα εἴκοσι θεραπευταῖς τε και ὀπαδοῖς ἐπεσθαί οι εκστρατενομενω κατὰ Περσῶν, τους δε ἄλλους Ῥωμαίους ἐπαναστρέφοντας κατὰ δη τὴν χωρὰν των Χο-

λιατών ἀναμένειν τὴν Ζήμαρχου ἐπάνοδον. Καὶ δὴ ὡς [τω] προυβη, δώροις τε φιλοφρονησάμενος αὐτοὺς ἀφήχε τον δε Ζήμαρχον καὶ θεραπαίνη ἐτίμησε δοριαλώτω, ἢ δέ ἦν ἐκ τῶν λεγομένων Χερχίς.

Καὶ ὁ Ζήμαρχος συν τῷ Διζαβούλω ἐπορεύετο μαχησομένω Περσῶν. ἐν ταύτῃ δὴπου τῆ πορεία γενόμενοι, ἐν χώρῳ τινι χαταλυσάντων αὐτῶν ἐπικαλουμένω Τάλας ὑπαντιάζει τῷ Διζαβούλω Περσῶν πρεσβευτῆς, καὶ τοῖνυν ξυνεκαλεσε παρ' αὐτῷ ἐστιασομένους τους Ρωμαίους καὶ Περσῶν πρεσβεῖς.

Καὶ διη παραγενομένων αὐτῶν, τους Ῥωμαίους ὁ Διζαβούλος ἐν τιμῇ πλείονι ἐποίησατο, ὡς καὶ κατὰ τὴν ἐπικυδεστέραν ἀνακλίνειν στιβάδα. Πρὸς γε καὶ πλείστα ἐπιμεμφόμενος ἦν τους Πέρσας, ἀτε δὴ πρὸς αὐτῶν ἀδικα πεπονθῶς, καὶ ὡς τουτου ἕνεκα ἐρχεται πολεμήσων.

Ὁ δε Περσῶν πρεσβευτῆς του Διζαβούλου συντονωτερον ἐπεγκαλοῦντος, περιφρόνησας τον νομον της σιωπῆς τον Ἰσχύοντα παρ' αὐτοῖς ἐν ταις ἐστιασεσιν, ἐπικροχάδην ἠρξατο διαλέγεσθαι, του Διζαβούλου γενναίως τὰ ἐπικλήματα ἀποθούμενος, ὡς καὶ θαυμάσαι τους παρόντας το ὑπερβάλλον της αὐτου οργῆς, ὡς παρ' οὐδεν θέμενος τον νομον πολλοῖς τε καὶ ἀκολάστοις ἐχρήσατο. ἐν τούτοις ἀπαλλαγέντων, ὁ μὲν Διζαβούλος παρεσκευάζετο την ἐπι Πέρσας.

Τῷ τοι ἄρα τους ἀμφὶ Ζήμαρχον μετακαλεσάμενος, καὶ ὡς ἐνήν, πρὸς τους Ῥωμαίους φιλιαν ἐμπεδωσας, ἀφήκεν αὐθις ἄπονοστήσοντάς, ἕτερον πρεσβεντὴν αὐτοῖς συναποστείλας τῷ τον προτερον λεγόμενον Μανιάχ τεθνάνα.

Ἦν δε ἐπὶ κλησις τῷ μετ' ἑκείνων πρεσβευτῆ Τάγμα αὐτῷ, ἀξίωμα δὲ Ταρχάν. Οὗτος δὴ οὖν ἐστάλη ὑπο Διζαβούλου ὡς Ῥωμαίους πρεσβευσόμενος, καὶ μὲν οὖν συν τῷ δ του ἡδη ἀποιχομένου παις, φημὶ δὴ του Μανιάχ, κομιδῆ μειράχιον, ὁμῶς δε το πατρῶων διαδεξάμενος γέρας, ἐτι μὴν καὶ τὴν μετὰ τον Ταρχάν κληρωσάμενος οἶμαι δε τῷ ἐπιτηδειότατον τε καὶ εὐνούστατον γενέσθαι τῷ Διζαβούλω τον Μανιάχ του πατρῶων τον παιδα τυχεῖν ἀξιώματος.

Ἐπεὶ οὖν ὁ Διζαβούλος διαφήκε τους περὶ Ζήμαρχον, ἐπὶ καταλαμβάνουσι τους πρότερον ἀφεθέντας Ῥωμαίων, οὐ ἦν ξυντεθειμένον αὐτοῖς, καὶ τοῖνυν ἐν τῷ αὐτῷ γενόμενοι της ἐς τα οικεῖα ὁδοιπορίας ἀπήρξαντο. Καὶ δὴ καταλειπότες τὴν πρωτευουσαν πολιν τῶν Χοαλιτῶν, δια φρουρίων ἐπορευοντο.

On the basis of translation the fragment of text of Menander researched the Byzantine embassy to the Turkic Khanate in the 568 a.c. Subjectivity judgments of Menander allows to look at Turkic customs, life and diplomatic ceremony by Roman's view.

«СТАРЬЦИ» ТА «СТАРЬШИНЫ» В «ПОВІСТІ ВРЕМЕННИХ ЛІТ» І ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ ВОСЬМИКНИЖЖІ

У статті досліджуються наявні в «Повісті временних літ» та давньослов'янському Восьмикнижжі такі соціальні терміни, як «старьци» та «старьшини». Традиційно вважається, що згадки про старьшини указують на певні додержавні реалії. Однак ми маємо у «ПВЛ» лише одну оповідь зі згадкою старьшини формативного періоду Русі – про данину полян хозарам, – тоді як решта свідчень походить уже від князівського «кйївського періоду», зокрема інтенсивно використовується в описі князювання Володимира Святославича. Крім того, і сюжет про хозарську данину, і літописні статті часів князя Володимира відзначено сильним впливом біблійних наративів та деяких інших книжних джерел. Тим часом детальний розгляд усіх випадків уживання обраних термінів у слов'янському Восьмикнижжі дає дуже заплутану картину, якою завдячуємо доволі історії передачі біблійної традиції. Утім, загальне враження складається таке, що старьшини та князі існували завжди, принаймні вони відомі вже з Книги Буття. Намагаючись описати давню історію Русі, літописець застосував біблійні взірці, що демонструють дуже складну, проте водночас статичну картину політичних і соціальних відносин.

У «Повісті временних літ» («ПВЛ») натрапляємо на позначення «старьци» і «старьшини», сенс появи яких у тексті, на перший погляд, цілком очевидний. Однак уже побіжний огляд свідчень літопису виявляє досить дивні речі. Про «старьшини» уперше читаємо у сюжеті про данину слов'янського племені полян хозарам. Після того, як поляни вирішили заплатити мечами, «несоша козари (цю данину – *Т.В.*) ко князю своєму . и къ старьшинамъ своимъ»¹. Нижче згадані єгипетські «старьшини фараона» – полянську данину мечами літописець порівнює з недобрими знаменнями при дворі єгипетського царя, що проявляли роль Мойсея, майбутнього великого пророка². Далі «старьшина конюхомъ»

* Вілкул Тетяна Леонідівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, сектор досліджень з історії Київської Русі.
E-mail: t-vilkul-1@yandex.ru

¹ Останнє слово випущене в Лаврентіївському списку «ПВЛ», де помилково «старишининъмъ», однак читання «старьшинамъ своимъ» бачимо в усіх інших списках (див.: Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.1. – Стп.17, рядки 4–5; Т.2. – Стп.12, рядки 11–12). Наступні посилання на 1-й том ПСРЛ, що представляє Лаврентіївську групу списків, за схемою: 17.4–5Л. Видання ранніх списків «ПВЛ» див. також: The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation and Paradosis / Ed. D.Ostrowski [Harvard Library of Early Ukrainian Literature: Texts. – Vol.X. – P.1–3. – Cambridge, Mass., 2003].

² 17.17Л «и рѣша старьшина фараона . се хочеть см^рити область еопетъскую». Щоправда, у трьох списках літопису, Московському-Академічному, Іпатіївському та Хлебниковському – у цьому виразі вжито «старци»: «старци фараони», а ще в одному, Радзивілівському – проп. фрагмента (див.: ПСРЛ. – Т.2. – Стп.12, рядки 24–25), тобто, не виключено, вираз слід зараховувати у записи зі словом «старьци», див. нижче. У даному випадку це не має великого значення, оскільки у сюжеті вжито обидва слова. Цей епізод початкового літопису давно привертав увагу дослідників, огляд думок див., напр.: Данилевский И.Н. Повесть временных лет: герменевтические основы летописных текстов. – Москва, 2004. – С.145; Koptev A. The Story of “Chazar Tribute”: A Scandinavian Ritual Trick in the Russian Primary Chronicle // Scando-Slavica. – 56. – №2. – 2010. – P.190–192. У тому числі, висловлювалася ідея, що фрагмент потрібно розшарувати («раслаивать») на раніші та пізніші текстувальні складові (див.: Гиппиус А.А. «Рекоша дружина Игореву...»: К лингвотекстологической стратификации начальной летописи // Russian Linguistics. – 25. – 2001. – P.154–155; пор., однак: Петрухин В.Я. «Русь и все языцы»: Аспекты исторических взаимосвязей: историко-археологические очерки. – Москва, 2001. – С.136). Порівняння з аналогічними оповідями в інших традиціях демонструє, що початок та завершення історії про данину – частини одного сюжету (див.:

з'являється у князівській історії, у літописній оповіді 912 р. про смерть Олега від власного коня³. Слово продовжує використовуватися до 1078 р., а тоді, після перерви, поодиноким приклад бачимо знову в Іпатіївській редакції «ПВЛ» під 1111 р. Своєю чергою, «старьци» зафіксовані в тому ж сюжеті про полянську данину: «и рѣша старци козарьстии . не добра дань княже»⁴. Наступний випадок уживання цього слова – уже з опису князювання Володимира Святославича, у статті 980 р.⁵ Означення інтенсивно використовується в оповіді про князювання хрестителя Русі (980–997 рр.). Крім того, на нього натрапляємо кілька разів у сюжетах з історії Києво-Печерського монастиря (статті 1051 та 1074 рр.), у згадці про смерть «старца доброго» Яня (1106 р.), а востаннє бачимо, знову ж таки, в Іпатіївській редакції під 1111 р.

В уявленнях істориків міцно закріпилося поняття старійшин-керівників спільноти на перехідному етапі розвитку від примітивного суспільства до держави. Традиційно представниками владної ієрархії «племінної демократії» вважаються вожді та старійшини⁶. Стосовно Русі з застереженнями та деяким спрощенням ідеться про таку схему, вибудовану істориками ХІХ – першої половини ХХ ст. На початку маємо певний найдавніший стан суспільства, де «старьци»/«старѣшинь» є неформальними (?) авторитетними керівниками – згодом з'являються племінні утворення (союзи племен), зі «старцями» та місцевими князями (часом кажуть про «княже») – і, нарешті, верховна київська влада з чіткою ієрархією: князь, бояри, слуги. Ураховуючи те, що у викладі подій «додержавного» періоду Русі в «ПВЛ» слова «старьци» та «старѣшинь» зафіксовано в *одному* сюжеті про полянську данину мечами, за чим слідує оповіді вже

Koptev A. The Story of “Chazar Tribute”... – P.205; хоча автор у своїх міркуваннях і далі спирається на традиційні схеми формування початкової частини «ПВЛ»).

³ 38.28Л; текст відсутній у Лаврентійському, відновлюється за Радзивіллівським, Московським-Академічним, Іпатіївським та Хлебниковським списками.

⁴ 17.9–10Л.

⁵ Див. 81.16–17Л, у біблійній цитаті з Притч.31.23 (гр. Pr.29.23). Велику частину біблійних цитат «ПВЛ» визначено у: *Шахматов А.А.* Повесть временных лет. – Т.1: Вводная часть: Текст: Примечания. – Петроград, 1916; тут цит. за перевид.: *Шахматов А.А.* История русского летописания. – Т.1. – Кн.2. – Санкт-Петербург, 2003. – С.527–977 (це місце з літописної статті 980 р. див. с.676).

⁶ Див., напр., недавнє обговорення проблеми політичної системи у слов'янських племен VI–VII ст., проведене на матеріалі грецькомовних та латиномовних джерел: *Izdebski A.* The Slavs' Political Institutions and the Byzantine Policies (ca.530–650) // *Byzantinoslavica*. – 2011. – Issue 1–2. – P.50–69 (автор не приховує того, що він залучає відомі вченим джерела, пропонуючи лише дещо новішу систематизацію). Щодо племінної знаті, «старьших», «старійших» та «старців», на різноманітному матеріалі від IX по XIII ст. див. також: *Лукин П.В.* «Старць» или «старшие»? О терминологии славянской «племенной знати» // *Славяноведение*. – 2010. – №2. – С.12–30. Питання формування складного суспільства і держави – украй непросте. Зараз у вітчизняну науку з англійських студій (див.: *Fried M.H.* On the Evolution of Social Stratification and the State. – Indianapolis, 1960; *Idem.* The Notion of Tribe. – Menlo Park, Calif., 1975) увійшло таке поняття, як «чифдом». Корисний огляд різних теорій чифдома, напр.: *Beliaev D.D., Bondarenko D.M., Korotayev A.V.* Origins and Evolution of Chiefdoms // *Reviews in Anthropology*. – Vol.30. – 2001. – P.373–395. Поняття «плем'я», на думку авторів, нетотожне «чифдому», а є паралельною структурою. Однак, що стосується слов'ян, кожен дослідник формативного періоду Русі стикається з нерозв'язуваною проблемою – ми не маємо слов'яномовних джерел аж до кінця IX (?) – X ст. (від цього часу дійшли перші переклади), а таких текстів, які торкалися б власної давньої, хай і легендарної, історії – немає фактично до XI–XII ст. Із цього погляду про племінну знать «старійшин», що не вловлюються джерелами, див., напр.: *Горский А.А.* Русь от славянского расселения до Московского царства. – Москва, 2004. – С.14–19. Про те, що навіть кореляція літописних «племен» з археологічними матеріалами Східної Європи можлива лише на матеріалах «уже сформованої Київської Русі», а не формативного періоду, див.: *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. – К., 1998. – С.32–33.

про київських князів, Олега чи навіть Володимира, можна стверджувати, що неупереджена систематизація літописного нарративу дала б інші результати (зрозуміло, джерела раннього періоду Русі не вичерпуються однією «ПВЛ», однак дані цього важливого свідчення давньоруської історії суперечать традиційній схемі). Можливо, утім, такими є загальні властивості деяких традиційних схем⁷.

Тим часом знайомство з давньослов'янськими текстами, які також презентують владну термінологію («князь», «старьць», «старѣишина», «владыка») підштовхує до роботи в іншому напрямі – дослідження запозичень та моделювання книжником літописної оповіді за відомими йому літературними зразками⁸. Великий вплив на розвиток цієї ідеї справили праці І.М.Данилевського⁹. Саме завдяки цьому російському вченому русисти повернулися до занедбаной в радянський час теми біблійного моделювання літопису¹⁰.

У пропонованій статті я зупинюся на такому важливому біблійному джерелі, як Восьмикнижжя. Для висвітлення «додержавного» періоду історії Русі ці тексти можна вважати серією оповідей про синхростадіальні події¹¹: починаючи з Книги Буття і закінчуючи Книгою Суддів (Руф являє собою окремо взятий сюжет) ідеться про розселення та утвердження народу в землі, тобто про те саме, із чого починається «ПВЛ». Я спробую з'ясувати, які вирази стоять за словами «старьци» і «старѣишина» слов'янського Восьмикнижжя у відповідній частині грецької Септуагінти, чи варіативна термінологія, чи присутня у слововжитку певна динаміка. А також визначити, яке значення має поява цих умовних термінів у літописі, і чи можна окреслити межі та належність літописного нарративу певним книжникам у такому складному, неодноразово редагованому літописному зводі, яким є «ПВЛ». Зокрема, спробую відповісти на питання, чи існує зв'язок між сюжетом про данину мечами та оповіддю про часи князювання Володимира Святославича.

⁷ Про успадковані від попередніх епох науки систематизації, що тягнуть за собою ідеології свого часу, див., напр.: *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. – С.14.

⁸ Див., напр., праці С.В.Завадської, котра зверталася до теми «старцев» та «бояр» і детально дослідила вирази «старьци градские», «старѣишины людские», указавши на біблійні взірці: *Завадская С.В.* О «старцах градских» и «старцах людских» в Древней Руси // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1978. – С.101–103; *Её же.* «Болярин»–«боярин» в древнерусских письменных источниках // Древнейшие государства на территории Восточной Европы: 1985. – Москва, 1985. – С.89–94; *Её же.* К вопросу о «старейшинах» в древнерусских источниках XI–XIII вв. // Древнейшие государства на территории Восточной Европы: 1987. – Москва, 1989. – С.36–43; *Её же.* Возможность источниковедческого изучения «праздников»–«пиров» князя Владимира в летописных записях 996 г. // Восточная Европа в древности и средневековье: Проблемы источниковедения. – Москва, 1990. – С.54–56.

⁹ Див., напр.: *Данилевский И.Н.* Древняя Русь глазами современников и потомков: Курс лекций. – IX–XII вв. – Москва, 1998; XII–XIV вв. – Москва, 2000; *Его же.* Повесть временных лет: Герменевтические основы изучения летописных текстов. – Москва, 2004.

¹⁰ Зараз, після праць І.М.Данилевського, О.П.Толочка, В.Я.Петрухіна та багатьох інших, моделювання літописного нарративу за біблійними книгами – річ загальноновизнана. Крім згаданих праць І.М.Данилевського див., напр.: *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь... – К., 1998; *Tolochko O.* The Primary Chronicle's 'Ethnography' Revisited: Slavs and Varangians in the Middle Dnieper Region and the Origin of the Rus' State // Franks, Northmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe. – 2007. – P.169–188; *Петрухин В.Я.* «Русь и все языци»... – С.127–146 та ін.

¹¹ Власне кажучи, сюжетна канва та більшість деталей збігаються в давньоєврейському оригіналі, грецькому перекладі (Септуагінта) та слов'янському перекладі з грецької мови. Однак для зіставлення з початковим літописом релевантними є останні два тексти, оскільки слов'янський (давньоболгарський) перекладач біблійних книг не був обізнаним із давньоєврейською версією. Утім, у деяких випадках історія укладення давньоєврейського тексту також має значення.

Позначеннями «старьць» й, особливо, «старѣшина» багато займалися дослідники перекладної давньослов'янської літератури у зв'язку з ранніми, у тому числі біблійними, перекладами. Річ у тім, що складні грецькі слова, які починаються з «архи-», у слов'янській можуть бути передані двоскладними утвореннями, що є, у тому числі, певною регіональною ознакою. Наприклад: «ἀρχιερεύς» – «старѣшина жърьчскъ» (інший варіант перекладу – калька «архиерѣи»); «ἀρχιεπισκοπος» (головний виночерпій) – у давньослов'янській «вино», іноді перекладали як «медъ», відтак «старѣшина медарьскъ»; «ἀρχιδεσμωφύλαξ» (головний страж в'язнів) – «старѣшина стражемъ темница» і т.п.¹² Висока концентрація подібних утворень характерна для преславського давньоболгарського періоду розвитку книжності¹³, хоча подібні конструкції згодом стали традиційними. Проблем давньослов'янської владної термінології торкалися як при аналізі окремих пам'яток, так і груп текстів. Восьмикнижжя з цього погляду вичерпно не вивчене, хоча окремі приклади з цих біблійних книг, звичайно, уже залучали. Причина такого стану справ проста: досі видано не всі відповідні частини Восьмикнижжя, а в наявних публікаціях відсутні покажчики¹⁴.

Що варто відзначити у Восьмикнижжі стосовно вживання слів «старьць» та «старѣшина»? Перш за все, лексичного матеріалу достатньо, оскільки відповідні терміни трапляються в кожній книзі: «старьць» – від 4 згадок у Левіті до 15 у Второзаконні; «старѣшина» – від 1 у Левіті до 60 у Бутті¹⁵. (Треба додати, що, на відміну від літопису, у біблійних книгах позначенням того самого рівня владної ієрархії є також «князь» – згадані навіть «князи людские»¹⁶, тому для порівняння часом корисно звернутися і до характеристик цього позначення)¹⁷. Звичайно, слід урахувувати тематичну специфіку. Наприклад, Левіт – збірка настанов щодо жертв, очищення та деяких правових норм, відповідно, владної термінології тут небагато. Утім, також треба брати до уваги походження тексту. Необхідно зробити невеличкий відступ щодо вихідної давньоєврейської версії. Перші книги Біблії мають багато нашарувань і надзвичайно складну історію формування. Один із пізніх редакторів, творець так званого «Priestly Narrative», акцентовано відредагував соціально-політичну термінологію. Саме для нього характерною є формула, де на першому місці стоїть жрець (Аарон, потім його син Єлеазар та онук Фінеес), на другому вказано «князів отечеств», і, нарешті,

¹² Приклади – з Лев.4.3, Бут.39.22, 39.23, 40.1... В оповіданні «ПВЛ» пор. уже згадуваний вище «старѣшина конюхомъ» зі статті 912 р.

¹³ Славова Т. Преславска редакція на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод // Кирило-Методиевски студии. – Кн.6. – София, 1989. – С.15–128.

¹⁴ Видання Книги Буття див.: Михайлов А.В. Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. – Варшава, 1900–1908. – Вып.1–4. Книга Левит: *Dadiverin I*. Das Buch Leviticus // Die Methodbibel, Kritische Ausgaben altbulgarischer Texte. – Т.4 [Die Slawischen Sprachen, 40]. – Institut für Slawistik der Universität Salzburg, 1995. Книга Исуса Навина: *Atanasova D*. Das Buch Joshua // Ibid. – Т.9 [Die Slawischen Sprachen, 49]. – Institut für Slawistik der Universität Salzburg, 1996. Книга Суддів: *Atanasova D*. Das Buch Richter // Ibid. – Т.2 [Die Slawischen Sprachen, 38]. – Institut für Slawistik der Universität Salzburg, 1994. Книга Руфь: *Dunkov D*. Das Buch Rut // Ibid. – Т.1 [Die Slawischen Sprachen, 34]. – 1993.

¹⁵ «Князь» – від 5 згадок у Книзі Вихід до 59 у Числах.

¹⁶ Числ.25.4 «поими вся князя людскъ».

¹⁷ Деякі інші посилання див. нижче. Позначенням вищого рівня ієрархії є «цѣсарь/царь», і воно також присутнє у більшості книг Восьмикнижжя. Однак цей рівень владної ієрархії тут не враховується, оскільки він був ніби «зовнішнім», і асоціювався з Візантією, а не з Руссю.

згадуються «все сыны Израилевы» або «весь народ»¹⁸. Завданням цього редактора-укладача було зменшити роль лідерів несвященницького сану й, зокрема, Ісуса Навина. Але таким чином він увів значну кількість згадок «керуючих» («ἄρχοντες»), «старших» («πρεσβύτεροι») та «провідних», («ἡγεμόνες, ἀρχηγός») у «племенах синів Ізраїлевих», і створив образ взірцевої впорядкованої племінної демократії. Учені не дійшли спільної думки щодо часу роботи цього автора/редактора, та в будь-якому разі це вже період після «Вавилонського полону», тобто етап існування далеко не архаїчного, цілком розвинутого суспільства. Наслідком компілятивної та редакторської роботи було те, що вже в давньоєврейській Біблії маємо надзвичайно складний текст, в якому сполучаються позначення та формули різного часу, а також «зламані формули». Маються на увазі редаговані вирази, де на початковий текст нашаровано пізніші правки. При цьому Септуагінта у частині Восьмикнижжя доволі точно відображає свій оригінал, буквральність перекладу від Буття до наступних книг тільки зростала¹⁹, а давньослов'янські книжники також намагалися акуратно відтворити грецький текст (хоча деінде неминуче все ж таки змінили чи зіпсували виклад). Отже, навожу статистичні підрахунки²⁰.

У Бутті «старьць»/«старьци» зустрічаємо 7 разів, Бут.18.12, 19.4, 24.1, 25.8, 35.29, 43.27, 50.7; у гр. цьому відповідає: «ο̅ πρεσβυτερος»/«ο̅ι πρεσβυτεροι». «Старьшина»/«старьшини» – 60 разів, Бут.36.15–20, 36.29–30, 36.40–43, 39.22–23, 40.1–2, 40.5, 40.9, 40.16, 40.20–23, 41.9–10, 41.34, 47.5, 49.10; у Септуагінті це, частіше за все, «ἡγουμενος»/«ἡγεμονες», хоча трапляються також: 39.22 «ο̅ αρχιδεσμοφουλαξ» «старьшина стражемъ

¹⁸ *Meer M. van der. Formation and Reformulation: The Redaction of the Book of Joshua in the Light of the Oldest Textual Witnesses.* – Brill; Leiden; Boston, 2004 [Supplements to *Vetus Testamentum*, vol. CII]. – P.136. Що стосується історії формування перших книг Ветхого Заповіту, зазначу лише, що ще в дослідженнях XIX ст. відзначали кількох авторів або компіляторів, у тому числі у класичних працях Ю.Вельгаузена названо Елогіста, Ягвіста, Девтерономіста та Редатора (пізніше позначеного як «Priestly Narrative»). У наш час картина ще більш скомплікована (реконструюється пост-Priestly укладач, кілька девтерономістів, немає спільної думки щодо датування різних текстуальних шарів, причому не в межах десятиліть, а століть).

¹⁹ *Wevers J.W. The LXX Translator of Deuteronomy* // IX Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies. – Cambridge, 1995 (1997). – P.58; *Тов Э. Текстология Ветхого Завета.* – Москва, 2001. – С.128–136; *Hendel R.S. The Text of Genesis 1–11: Textual Studies and Critical Edition.* – New York, 1998. – P.16–20; *Honigman S. LXX and Homeric Scholarship.* – London; New York, 2003. – P.93–118; *Joosten J. Rhetorical ornamentation in the Septuagint: The case of grammatical variation* // *Et sapienter et eloquenter: Studies on Rhetorical and Stylistic Features of the Septuagint.* – Göttingen, 2011. – S.12. Раніше за все на грецьку було перекладене П'ятикнижжя (у III–II ст. до н.е.), незабаром – історичні книги.

²⁰ Книга Буття цитується за вид.: *Михайлов А.В. Книга Бытия пророка Моисея...* Дослідник узяв за основний список – Ундольського №1 (нині РДБ); Книга Вихід – за підготовленим мною вид.: *Вилкул Т.Л. Древнеславянская книга Исход: Текст в хронографической редакции, с различениями из других редакций по спискам XIV–XVI вв. (у друку, основний список – Віленський);* тексти кількох списків решти книг Восьмикнижжя відцифровано, вони доступні на сайті Троїце-Сергієвої лаври (списки Троїцький №1, №2, №44, №45, №728, Московської духовної академії №12); Книги Левіт та Ісуса Навина цитуються за Архівським списком; Числа та Второзаконня – за Троїцьким №44 та Архівським; Суддів – за Віленським і Троїцького хронографа (№728). Дані рукописів: Віленський (*Віл*), Lietuvos mokslų akademijos biblioteka, F19–109, перша третина XVI ст.; Архівський (*Арх*), РГАДА, ф.181, оп.№1, собр. МГАМИД, №279, третя чверть XV ст.; Троїцький-1 (*T1*), РГБ, ф.304.1, собр. Троїце-Сергієвої лаври, №1, друга половина XIV ст.; Троїцький-2 (*T2*), там же, №2, кінець XIV ст.; Троїцький-44 (*T44*), там же, №44, XV ст.; Троїцький-45 (*T45*), там же, №45, кінець XVI ст.; Троїцький-728 (*Tr*), там же, №728, початок XV ст.; МДА-12 (*Д*), РГБ, ф.173.1, собр. Московской духовной академии, №12, початок XVI ст.

темниця»; 40.1 «ὁ ἀρχαιονοχοῦς» «старѣшина медарьскъ», «ὁ ἀρχισιτοποιός» «старѣшина житарьскъ»; 41.34 «τολαρχας»; 47.5 «ἀρχοντας».

У Книзі Вихід «старци» – 11 разів, Вих.3.16, 3.18, 4.29, 10.9, 12.21, 17.5, 18.12, 19.7, 24.1, 24.9, 24.14 – «ἡ γερουσία» 5 разів / «οἱ πρεσβύτεροι» 6 разів; «старѣшина»/«старѣшинь» – тричі, Вих.2.14 «ἀρχοντα»; 6.14 «ἀρχηγος»; 15.15 «ἡγεμόνες».

У Левіті «старци» – 4 рази, Лев.4.15, 9.1, 9.3, 19.32 – «ἡ γερουσία» двічі / «οἱ πρεσβύτεροι» двічі; «старѣшина» – 1 раз, Лев. 4.3 «ὁ ἀρχιερεὺς».

У Числах «старци» – 8 разів, Числ.10.31, 11.16 (2), 11.24, 11.25, 16.25, 22.4, 22.7 – «ἡ γερουσία» двічі/«οἱ πρεσβύτεροι» 6 разів; «старѣшинь» – 6 разів, Числ.13.2, 13.3, 14.4, 16.2, 16.3 – «ἀρχηγος» / 16.3 «καταρχεις».

У Второзаконні «старци» – 15 разів, Втор.19.12, 21.2, 21.3, 21.4, 21.6, 21.19, 22.15, 22.17, 22.18, 25.7, 25.8, 25.9, 27.1, 28.50, 31.9 – «ἡ γερουσία» 13 разів / «οἱ πρεσβύτεροι» Втор.31.9; 28.50 «πρεσβυτου»; «старѣшинь» – 6 разів, Втор.1.13, 1.15, 5.23, 29.10, 31.28, 33.21 – 1.13 5.23 «ἡγεμόνες»; 1.15 «ἡγεῖσθαι»; 29.9/10 «οἱ ἀρχιφυλον»; 31.28 «τους φυλαρχους»; 33.21 «ἀρχηγοῖς».

У Книзі Ісуса Навина «старци» – 11 разів, Іс.Нав.6.21/20, 7.6, 7.23, 8.10, 9.5а/8.33, 9.11/17, 20.4, 23.1, 23.2, 24.1, 24.29 – «ἡ γερουσία» Іс.Нав.23.2 / «οἱ πρεσβύτεροι» 10 разів; «старѣшинь» – тричі, 10.24 «τους ἐναρχομενους»; 13.21 «τους η̅γουμενους»; 21.1 «ἀρχιπατριῶτα».

У Книзі Суддів «старци» – 13 разів, Суд.2.7, 8.14, 8.16, 11.5, 11.7, 11.8, 11.9, 11.10, 11.11, 19.16, 19.17, 19.20, 21.16 – «ὁ πρεσβυτερος»/«οἱ πρεσβυτεροι»; «старѣшинь» – 6 разів, Суд.5.2 А «ἀρχηγους»²¹, 5.29 В «αἱ σοφαι ἀρχουσαι», 9.44, 9.51, 11.6 А «οἱ η̅γουμενον» 3 рази, 11.11 В «εις ἀρχηγον» / А «εις η̅γουμενον».

Загалом «старьць» і «старьци» відповідає двом позначенням: «ὁ πρεσβυτερος»/«οἱ πρεσβυτεροι» («старий», «старший», «старійшина») та «ἡ γερουσία» («герусія», «рада старійшин»). Маємо 47 і 23 випадки слововжитку відповідно. Словом «старѣшина» передане, частіше за все, «ὁ η̅γουμενος»/«οἱ η̅γεμονες» («провідний»/«провідні»), від цього слова утворена калька «игумен» (близько 50 прикладів) та «οἱ ἀρχηγος» (9 прикладів). Окрім цього, для «старѣшина» виявлено велику низку різноманітних більш рідкісних грецьких позначень: Бут.41.34 «τολαρχας»; Бут.47.5 «ἀρχοντας» та Вих.2.14 «ἀρχοντα»; Втор.29.9/10 «οἱ ἀρχιφυλον»; Втор.31.28 «τους φυλαρχους»; Іс.Нав.10.24 «τους ἐναρχομενους»; Іс.Нав.21.1 «ἀρχιπατριῶτα». Як «старѣшина» іноді можуть бути передані дієслівні форми: Втор.1.15 «ἡγεῖσθαι»; Суд.5.29 «αἱ σοφαι ἀρχουσαι»²². Двоскладні утворення вживаються в перекладі складних слів, про що вже йшлося: «старѣшина стражемъ темниця» «ἀρχιδεσμοφυλαξ» Бут.39.22; «старѣшина жрьцьскыи» «ὁ ἀρχιερεὺς» Лев.4.3 і т.п.

²¹ Текст Книги Суддів у Септуагінті кардинально відрізняється у двох сім'ях списків, найдавнішими представниками яких є унціали А та В. При цьому слов'янський переклад має читання і з тієї, і з іншої групи, тобто, імовірно, був зроблений із пізнього рукопису (однак це питання ще потребує вивчення). За вид.: The Old Testament in Greek: According to the Text of Codex Vaticanus Supplemented from Other Uncial Manuscripts, with a Critical Apparatus Containing the Variants of the Chief Ancient Authorities for the Text of the Septuagint / Eds. A.E.Brooke, N.McLean. – Cambridge, 1917. – P.806. У Суд.5.2 цей варіант у таких рукописах та давніх перекладах: *AMNa-dghlnptv-yb₂-Arm.Eth.Lat.Sir.Or-lat*. Видання доступне в інтернет-версії, див.: <http://www.archive.org/details/p4oldtestamentin01broouoft>

²² За групою списків унціала В (у *AMNabcgk-nptv-yb₂-Arm.Eth.Sir.*: «σοφαὶ ἀρχουῶν αὐτῆς»).

Має значення, що, незважаючи на відсутність одно-однозначних зв'язків між грецькими та слов'янськими відповідниками, приблизно окреслюються два *різних* ланцюжка. «Старьць»/«старци» – для «πρεσβυτερον» та «γερονσια», «старьшина» – переважно для «ηγεμονες» та «αρχηουδ». Слід додати, що третя лінія утворена словом «князь»/«князи», яке передає «ὁ ἀρχων»/«οἱ ἀρχοντες» («керівник»/«керівники»); маємо 96 прикладів з трьома винятками²³. Як уже відзначалося, для Восьмикнижжя всі три позначення належать до одного рівня владної ієрархії, при цьому «князь» ближчий до «старьшина»²⁴. Зрозуміло, існують семантичні розбіжності, для ілюстрації чого достатньо одного прикладу. «Старьць» та «старьци» у Бутті – це, переважно, позначення віку, «старий». Наприклад, Сара, отримавши звістку про те, що в неї має народитися син, нібито розмірковувала: «...се моужь мой старець» (Бут.18.12). Водночас, за Бут.50.7, у поховальній церемонії патріарха Іакова беруть участь «вся слоугы (в одному зі списків: отроци) фараони и старци домоу его (варіант: домашний ему) . и вси старци земля египетская» – і оскільки син Іакова Йосиф у цей час є великою персоною, «князем» усієї землі Єгипетської (Бут.42.6, 45.8), упевнено визначається статусний (політичний) зміст повідомлення. Тим часом, в усіх випадках у грецькій Септуагінті тут використане слово «πρεσβυτερος», а у слов'янському Восьмикнижжі – «старьць». Забігаючи наперед, те саме спостерігається в літопису. Скажімо, стосовно виразів зі словом «старьць»/«старьци» можна виокремити три значення: соціально-політичне, вікове, та, в оповідях про Києво-Печерський монастир – титул або просто позначення ченця.

Що важливо, динаміка слововжитку відсутня, загальне враження із прочитання Восьмикнижжя складається таке, що старці та старійшини, а також князі й навіть царі, існували завжди. «Провідні», «старші» та «керуючі» фіксуються з того моменту, як виникає більше двох поколінь роду людського, тобто вже в Бутті²⁵. Водночас, присутні складні перерахування дійових осіб та фрагменти, де значення «перетинаються», і одна й та сама група людей може бути найменованою різним чином: старійшинами, князями, «мужами»... Як правило, подібні вислови зосереджено в пізніших за походженням книгах, Второзаконні та Числах (хоча в усіх книгах Восьмикнижжя присутні сліди пізніх нашарувань). «Перетини значень» див., напр., у сюжетах з Книги Чисел – ідеться про розподіл («причастье») землі ізраїльтянами, та про перемовини царя Валака із волхвом Валаамом стосовно прокляття «сыновъ Израилевъ» (після чого вміщено відомий сюжет про Валаамову ослицю):

Розподіл землі, Числ.34.18: «и *князь* единъ [от племене]²⁶ . да поимете причастити ва^м землю». Наступний вірш, Числ.34.19: «си же имена *моужь* , племена іюдина» – пор. Num.34.18 «καὶ ἄρχοντα ἕνα ἐκ φυλῆς... 34.19 ...τῶν ἀνδρῶν...».

²³ Числ. 24.17 і 25.4 «князи» – «τοὺς ἀρχηοὺς», та Суд.11.11 «поставити княземъ» – в останньому разі, вірогідно, використано метафору: «εἰς κεφαλὴν» («на чолі»).

²⁴ У двох випадках (Бут.47.5 та Вих.2.14) словом «старьшина» перекладене «ἀρχων», а словом «князь» – «ἀρχηουδ», для чого більш типовий відповідник «старьшина», див. вище.

²⁵ Навіть царська влада існувала якщо не завжди, то з такого моменту, який із повним правом можна вважати «прадавнім». Наприклад, усередині великого переліку нащадків Ісава-Едома, в якому згадуються «старьшини»/«ηγεμονες» (Бут.36.15–36.43), читаємо повідомлення про царів (!): «си же цри . иже цр'твоваша въ едомѣ . преже цр'твованія црѣ въ ийли» (Бут.36.31).

²⁶ У квадратних дужках – варіант у групі списків хронографічної редакції, що підтримується грецьким текстом; у російській редакції помилково: «очѣства».

Валак відсилає своїх посланців до волхва Валаама, аби клясти «Израиля», і волхв у кінцевому підсумку погоджується прийти до нього. Числ.22.7: «и идоша старци моавли [и старци мадиамли]»²⁷ – «ἡ γερουσία Μωαβ καὶ ἡ γερουσία Μαδιαμ»; Числ.22.35: «иде же валаамъ съ княси валаковъ» – «...μετὰ τῶν ἀρχόντων Βαλακ».

Складні перерахування див., напр.:

Втор.5.23: «и приидосте вся старъишины племень ваши^х и старци ваши» – «οἱ ἡγούμενοι τῶν φυλῶν ὑμῶν καὶ ἡ γερουσία ὑμῶν». Втор.31.28: «призовѣте къ мнѣ старъишины племень ваши^х и старца ваша . и книгчїа ваша и соудїа ваша» – «τοὺς φυλάρχους ὑμῶν καὶ τοὺς πρεσβυτέρους ὑμῶν...». Суд.11.11: «и поставиша [и]»²⁸ людие старъишину на^а собою . и кнѣзь» – «εἰς κεφαλὴν καὶ εἰς ἀρχηγόν»²⁹.

Іноді ускладнення складу учасників чи дивні ототожнення різних «чинів» могли з'явитися вже на слов'янському ґрунті. Скажімо, Числ.16.13 «яко ты еси старъишина нашъ и князь» – передає «ὅτι κατάρχεις ἡμῶν ἀρχῶν», що буквально означає «оскільки керуєш нами, керівник». Малозрозуміле Втор.33.21 «князь събранъ старъишина людемъ» виникло через випущене гр. «ἅμα» («одночасно», «разом з») – пор.: «ἀρχόντων συνηγμένων ἅμα ἀρχηγῶς λαῶν» («князям зібраним разом зі старійшинами людей»). Іменником могли перекласти форму дієслова «ἡγεομαι» («іти попереду»): Втор.1.15: «и пояхъ от ва^с моудры оумѣтела смыслны . и поставихъ я вамъ старъишины тысущники . и книгчїа соудїамъ ваши^{мъ}» – «...ἀνδρας σοφους καὶ ἐπιστημονας... κατέστησα αὐτους ἡγεῖσθαι ἐφ' ὑμῶν χιλίάρχους καὶ εκατοντάρχους...» («...мужів мудрих та досвідчених... поставив їх іти попереду від вас тисячники, сотники...»).

Принагідно з'ясовується походження виразів «старьци людьскыя» (Вих.17.5, 19.7; Числ.11.16, 11.24³⁰) та «старьци градъскыя» (Втор.22.17; Суд.8.16)³¹. Ці характерні сполучення, що проявилися також у «ПВЛ» в описі князювання Володимира Святославича³², завдячують своєю появою закономірностям перекладу, абсолютно нерелевантним з історичної точки зору. Вислови «ἡ γερουσία» чи «οἱ πρεσβύτεροι τῆς πόλεως ἐκεῖνης / αὐτοῦ / σου» перекладали як «старци града сего / его / твоего», а в тому випадку, якщо визначальне слово було відсутнім, «τῆς πόλεως» або «τοῦ λαοῦ» передавалося через прийменник³³.

²⁷ Співвідношення списків – як у попередньому випадку.

²⁸ Варіант: «поставиша и»; «κατέστησαν αὐτὸν».

²⁹ Так за читанням унціала В та споріднених йому списків. У групі унціала А дещо інакше: «εἰς κεφαλὴν εἰς ἡγούμενον».

³⁰ Вих.17.5 «поими же со собою от старецъ людьскыѣ»; Вих.19.7 «прише^а же моисе^ѣ». [и] вѣзва старца людьскыѣ»; Числ.11.16 «яко ти соу^ѣ старци людстїи и кнѣгчїа ихъ»; Числ.11.24 «сѣбра .б. моужѣ от старецъ людскыѣ».

³¹ Втор.22.17 «и да разгноуть ризоу пре^а старци градскыѣ»; Суд.8.16 «поя старца граднїа и разябе я по трънїю».

³² 102.18–19Л 986 р. з «Промови Філософа»; 106.15–16Л 987 р.; 124.23–24Л 996 р.; 127.27–28Л 997 р. («старъишїнь»). Слід відзначити, що «старци людьскыя» неодноразово зустрічаються в Євангелїї та інших біблійних книгах. Напр.: Мт.21.23: «...прїступїша къ нему старъишїны жьрьчьскыи и старьци людстїи». Лк.22.66: «...сѣбърашася старьци людстїи и старъишїны жьрьчьскыи и книжънїци и ведъша и на сѣборѣ свои». Мт.26.3: «...сѣбъраша ся архїерѣи и книжънїци и старьци людстїи вѣ дворѣ архїерѣвовѣ». Див. Апракос Мстислава, 49а.23 (183в.20–21), 1206.21–22, 1416.16–17. Ще згадки: Лк.23.1; Мт.21.23; Мт.27.1. Там же, 120в.23, 131а.17, 144в.17–18 (167в.2). Про ці позначення див. також у: Вілкул Т.Л. Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. – К., 2007; Москва, 2009. «Старци градъскыя» – більш рідкісний вираз, хоча вичерпного переліку джерел, попри увагу дослідників до цього питання, досі не складено.

³³ Див.: Втор.19.12 «старци града того» – «ἡ γερουσία τῆς πόλεως αὐτοῦ»; 21.2 «да придоуть старци твои» – «ἡ γερουσία σου»; 21.19 «пре^а старца града своего» – 21.19 «τῆν γερουσίαν τῆς πόλεως αὐτοῦ»; Втор.22.17 «и да разгноуть ризоу пре^а старци градскыѣ» – 22.17 «...ἐναντίον τῆς γερουσίας τῆς πόλεως».

Тепер повернімося до «ПВЛ», і ще раз поглянемо, яким чином розподілено в літописі вирази зі словом «старьць»/«старьци». Як уже відзначалося, на це слово вперше натрапляємо у сюжеті про полянську данину мечами (див. вище). Далі дев'ять (!) подібних виразів уміщено в оповіді про князювання Володимира Святославича (під 980, 983, 986, 987 тричі, 996 двічі та 997 рр.)³⁴. Поодинокий вислів з пророка Ісаї бачимо під 1015 р. у низці цитат, що створюють портрет князя-лиходія Святополка³⁵. Наступними є «старци» з оповідань про ченців Києво-Печерського монастиря, 1051³⁶ та 1074³⁷ рр., ще далі йде звістка про смерть «доброго старца» Яня 1106 р.³⁸ та переказ із Книги Товіт у «Хроніці» Георгія Амартола під 1111 р.³⁹ Якщо вилучити згадки киево-печерських старців-ченців, прямі біблійні цитати 980 й 1015 рр. та повідомлення 1106 і 1111 рр., в яких слово вживається на означення віку, «соціально-політичне» значення залишається суто для опису правління Володимира Святославича й сюжету про данину мечами. Звісно, подібне розмежування дещо штучне і проведене з великим ступенем умовності, проте тільки в оповіді про данину мечами з недатованої частини «ПВЛ» та в літописних статтях 983–997 рр. ідеться про наради зі «старьцями», спільні рішення та статусні акції.

Слово «старѣшинь» розподілене у «ПВЛ» дещо інакше. Двічі воно зустрічається в оповіді про полянську данину мечами; потім трапляється в оповіданні про смерть князя Олега від власного коня (912 р.)⁴⁰; у 4-й помсті княгині Ольги та покаранні, накладеному на місто Іскоростень (946 р.)⁴¹. Це слово вжите 5 разів в історії князювання Володимира Святославича: тричі у «Промові Філософа» (986 р.)⁴², а також у літописних статтях під 996⁴³ і 997 рр.⁴⁴ Далі

³⁴ Під 980 р. у цитаті з Притч: 81.16–17Л «внегда аще сядеть на сонмищи . съ старци и съ жители земли». Під 983 р. у сюжеті про варягів-мучеників, в якому, як відзначалося, простежується вплив Второзаконя (див.: *Tolochko O. The Primary Chronicle's 'Ethnography' revisited... – P.62*): 82.8–9Л «и рѣша старци и боляре мечемъ жребии...».

Під 986 р. у «Промові Філософа», про Ірода: 102.18–19Л «призвавъ книжники и старци людския».

Під 987 р. тричі в описі нарад князя з боярами та старцями: 106.15–16Л «Созва володимерь боляры своя и старци градъски»; 107.2Л «рѣша бояре и старци»; 108.5–6Л «созва князь боляры своя и старца».

Під 996 р. в оповіді про влаштування святкування та наради з приводу обрання віри або покарань злочинців: 124.23–24Л «створи праздникъ великъ въ ть днь . боляро^м и старцемъ людски^м»; 127.6Л «рѣша епѣпи и старци . рать многа...».

Під 997 р. в оповіді про білгородське віче: 127.24–25Л «бѣ же единъ старецъ не былъ на вѣчи томъ».

³⁵ 140.10Л «...смѣрена старца . и дивна свѣтника».

³⁶ Двічі: 159.21–22Л «братяя идоша к старцю антоню»; 159.27–28Л «бра'я же ради бывше поклонишася старцю».

³⁷ 190.8Л «сбудяшется старче слово»; 190.9Л «Бѣ же и другыи старецъ именовъ матѣи»; 190.25Л «се же вида старецъ повѣдаше бра'и»; і ще 10 подібних прикладів.

³⁸ 281.7–8Л «преставися янь старецъ добрый».

³⁹ ПСРЛ. – Т.2. – Стп.270, рядки 11–12 «слѣпа старца съльнѣця . видѣти створи ему оубо».

⁴⁰ 38.28Л «призва стареишину конюхо^м . ре^н кое...». Тут згаданий «старѣшина конюхомъ», тобто маємо справу з типовою конструкцією на зразок «старѣшина стражемъ...», див. вище.

⁴¹ 59.28Л «старѣшиньы же града изънима».

⁴² Про «сѣпаденіе» Сатанаїла та поставлення на його місце архангела Михаїла, а також у прямій цитаті з пророцтва Михаї, застосованій у серії пророцтв про Христа. Щодо останнього, Мих.5.2 див. у: *Шахматов А.А. Повесть временных... – С.703*. Перші два фрагмента, імовірно, пов'язані з викладом Книги Ювілеїв: *Вилкул Т.Л. О происхождении «Речи Философа» // Palaeoslavica. – Vol.XX. – №1. – Cambridge, Mass., 2012. – P.1–15*. Тексти літопису у цих трьох випадках див.: 87.30Л «старѣшина чину анѣлку»; 88.5–6Л «в него же мѣсто постави старѣшину Михаїла»; 100.16–17Л «из тебе бо изидеть старѣшина быти въ князехъ во изли».

⁴³ 125.7–8Л «сзываете боляры своя . и посадники [и] старѣшиньы по всѣ^м градомъ».

⁴⁴ 127.27–28Л «се слышавъ посла по старѣшиньы градъскыя».

бачимо його в монастирських повістях 1074 р.⁴⁵, діалозі Ізяслава Ярославича з братом Всеволодом під 1078 р.⁴⁶ та цитаті з «Хроніки» Амартола під 1111 р.⁴⁷ «Політичне» значення не так повно зосереджене в рамках періоду князювання Володимира: можна вказати на звістку 946 р. про помсту Ольги та звернення Ізяслава Ярославича до Всеволода під 1078 р. Як бачимо, сфери вжитку слів «старьць» і «старѣшина» відрізняються, хоч і не надто серйозно. Загалом, це недивно, ураховуючи те, що для «старьць» і «старѣшина» знайдено незбіжні низки грецьких відповідників (подібна закономірність спостерігається не лише у Восьмикнижжі, це ж можна зауважити стосовно інших перекладних текстів)⁴⁸.

Зв'язок сюжету про полянську данину хозарам та оповідання про Володимира Святославича видається не випадковим. Швидше за все, так проявилася рука укладача «ПВЛ». Повторюся, лише на цих двох ділянках слово «старьци» має «соціально-політичне» значення. Сказане підкріплюється і таким спостереженням – в обох випадках використано одні й ті самі джерела. Як відомо, ідеологічно важливі моменти початкового літопису, у тому числі Введення, період князювання хрестителя Русі (до 997 р.), а також закінчення зводу, – марковані сильним впливом перекладної літератури, як біблійної, так і хронографічної. У нашому випадку примітне те, що в обох оповідях: про данину хозарам та у статті 986 р. у «Промові Філософа», – знаходимо мотив немовляти-Мойсея, котрий провіщав загибель Єгипту⁴⁹. Цей мотив походить з Книги Ювілеєв чи якоїсь з її переробок, у слов'янському перекладі відомій під назвою «Дробне Буття»⁵⁰. При цьому, як відзначив О.В.Коптев, дослідження паралельних сюжетів про «загрозливу данину», до яких слід віднести полянську данину мечами, демонструє, що вони наділені певною цільністю. Подібні оповідання містять загадку (власне пропозиція чужому правителю меч, стріл...) та відгадку – інтерпретацію незвичної данини⁵¹. Таким чином, початок і завершення оповіді не можна відривати одне від одного. Вірогідніше за все, літописець використав «бродячий» (?) сюжет, текстуально оформивши його вже *разом* із запозиченнями з «Дробного Буття». Слід відзначити також загальне співвідношення характеру різних ділянок тексту початкового літопису. У «Промові Філософа»

⁴⁵ «Старѣшиною» названо Антихриста в діалозі бісів та одного з печерських подвижників: 196.27Л «поклонился еси нашему старѣшинѣ и намъ»; 197.1–2Л «вашъ старѣшина антихрестъ естъ».

⁴⁶ 203.1Л «наре^а мя старѣшину собѣ».

⁴⁷ ПСРЛ. – Т.2. – Стп.269, рядок 8: «языкомъ старишины наставляюще». Текст Амартола див.: *Истрин В.М.* Книги временных и образных Георгия Мниха: Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Т.1: Текст. – Петроград, 1920. – С.160–161.

⁴⁸ Про відповідники до слова «старѣшина» див., напр.: *Личхадзе А.А.* Переводческая деятельность в домонгольской Руси: лингвистический аспект. – Москва, 2011. – С.288, 292–293.

⁴⁹ Мотив детально пророблено у «Промові Філософа» й коротко згадано в недатованій частині «ПВЛ». «Промова Філософа», 94.12–17Л: «бѣгъ отроча красно . и бѣгъ . лѣтъ . д . и приведе [и] дѣти фараона ко оцю своему . видѣвъ же моисѣя фараонъ нача любити отро^а . моисии же хапаяся за шию срони вѣнецъ . съ главы црѣвы и попра и . видѣвъ же вольхвъ и ре^а црѣви . о црѣю погуби отроча се . аще ли не пгубишь . имать погубити всего еюпта . и не послуша его црѣ . но паче повелѣ не погубити дѣтми жидовски». Введення ПВЛ, про полянську данину мечами, 17.16–19Л: «яко [и] при фараонѣ црѣ еюпетѣ съгъмъ еда приведоша моисѣя предѣ фараона и рѣша старѣшина фараона /варіант: старци фараони/ . се хочеть смирити область еюпетскую . яко же и бѣгъ погибоша еюптяне от моисея...». До речі, О.В.Коптев відзначив загальну спорідненість сюжету про данину мечами та іншого епізоду «ПВЛ» – про дарування меча Святославові Ігоровичу від грецького імператора під 971 р. (див.: *Коптев А.* The Story of “Chazar Tribute”... – Р.202–204). Здається, у цих фрагментах присутня і певна текстуальна спорідненість, див., напр.: «фараонъ нача любити отроча» – «послаша ему меч... нача хвалити и любити . и цѣлова[ти] црѣя» (71.7,9–10Л).

⁵⁰ Див.: *Вілкул Т.* О происхождении «Речи Философа».

⁵¹ *Коптев А.* The Story of “Chazar Tribute”...

та початковій частині «ПВЛ» бачимо запозичення з біблійних та хронографічних (хронік Амартола та Іоанна Малали) джерел, а також Книги Ювілеїв⁵². Своєю чергою, тісно пов'язані одне з одним також Введення, стаття 1065 р. та завершення «ПВЛ»⁵³, а дослідження джерел та композиції «Промови Філософа» дозволяють стверджувати, що це витвір літописця, написаний після 1100 (чи, радше, навіть 1112) року⁵⁴. Отже, на всіх названих ділянках проявилися ознаки роботи укладача «ПВЛ», і вони належать до одного текстуального шару.

Що стосується того, чому слова «старьць» та «старѣшина» настільки рідкісні у Введенні до «ПВЛ» і практично не зустрічаються після 1078 р. – як і завжди, подібні властивості тексту неможливо передбачити заздалегідь, однак їх можна спробувати пояснити. Щодо недатованої частини, найімовірніше, таким чином виявилися уподобання укладача. Крім того, виклад недатованої частини «ПВЛ», так би мовити, дуже концентрований. Введення літопису щільно насичене книжною топікою (на цій ділянці зводу автор «ПВЛ», наприклад, кілька разів увів вираз «мудри / добри и смыслени», що має біблійно-хронографічне походження⁵⁵), і вірогідно, уживання одних виразів витісняло інші. Чому «старьцев» немає після 1078 р. – для цього існує цілком раціональне пояснення. «ПВЛ» редагувалася за часів київського князювання Володимира Мономаха (у 1113–1116 рр.), а в роки утвердження на князівському столі в Києві Всеволода Ярославича (1078–1093 рр.) та його сина Мономаха (1113–1125 рр.), котрі були молодшими представниками нащадків Ярослава Мудрого, натяки на старійшинство, здається, були небажаними; натомість починає інтенсивно експлуатуватися ідея «отъчинь».

Усе сказане має різноманітні наслідки – як історичного, так і текстологічного плану. Насамперед, не виправдалися очікування, пов'язані з традиційною схемою розвитку Давньої Русі. Згадками старців та старійшин мала б рясніти легендарна історія слов'янських племен та Русі, однак усі вони, за винятком одного повідомлення, уміщені вже в історії київських князів. Більше того, *один-єдиний* сюжет «додержавного» періоду про полянську данину мечами, в якому фіксуються «старьци» та «старѣшинь», – створений під впливом біблійних і хронографічних перекладних текстів, та являє собою сконструйовану укладачем «ПВЛ» оповідь. Він щільно пов'язаний з оповіданням про часи князювання Володимира Святославича, де простежується найбільша концентрація звісток про старців та старійшин, а що стосується «соціально-політичного» значення слова «старьци»,

⁵² Щодо запозичень з Книги Ювілеїв у Введенні «ПВЛ»: вказується висота Вавилонської башти, 5433 ліктя, пор.: The Book of Jubilees, tr. by James C. Vanderkam [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Vol.511. Scriptores Aethiopicis. Tomus 88]. – Lovanii, 1989. – P.62 (Jub.10:21); 5.15Л. У «Промові Філософа» таких запозичень декілька. Питання взаємозв'язків цих частин «ПВЛ» розглядалося, зокрема, у: Franklin S. Some Apocryphal Sources of Kievan Russian Historiography // Oxford Slavonic Papers: New Series. – Vol.XV. – 1982. – P.18–25; Reinhart J. «Речь Философа» Повести временных лет и её великоморавская и преславская предыстория // Wiener Slavistisches Jahrbuch. – Wien, 2008. – S.152; Милотенко Н.И. К вопросу о некоторых источниках Речи Философа // Труды Отдела древнерусской литературы. – Т.55. – 2004. – С.9–17; Петрухин В.Я. Русь и «все языци»... – С.132–135.

⁵³ Вилкул Т.Л. Повесть временных лет и Хронограф // Palaeoslavica. – Vol.XV. – №2. – Cambridge, Mass., 2007. – P.56–116.

⁵⁴ Вилкул Т.Л. О происхождении «Речи Философа»...

⁵⁵ Одне з місць Восьмикнижжя, де трапився цей вираз, прочитоване вище (див. Втор.1.15), деякі інші приклади вже відзначено дослідниками. Див.: Гитицус А.А. Рекоша дружина Игоревы... 3. Ответ О.Б.Страховой (Ещё раз о лингвистической стратификации Начальной летописи) // Palaeoslavica. – Vol.XVII. – №2. – Cambridge, Mass., 2009. – P.272 (із посиланням на працю І.М.Данилевського 1998 р; див. прим. 9).

воно відзначене *винятково* для сюжету про данину мечами та опису князювання хрестителя Русі (а точніше, для часу, пов'язаного з хрещенням⁵⁶). Як видається, київський літописець помістив «старців» і «старійшин» переважно в князівський період не дарма. Судячи з закономірностей користування запозиченою лексикою і топікою, це була ознака «парадного», гідного опису давніх (для такого пункту відліку, як початок XII ст.) князів. У літописця не могло виникнути самої ідеї того, що «старці» мусять опинитися в додержавному, а не князівському періоді історії Русі. Поза тим, що систематичні курси історії загалом, зрозуміло, є виявом новоючасної інтелектуальної праці, у книжника не було й жодного авторитетного взірця, де б провадилася ідея розвитку від правління «старѣшинъ» і «старѣцевъ» до верховних володарів⁵⁷. Навпаки, загальна картина слововжитку в авторитетних для укладача «ПВЛ» взірцях, за всієї своєї складності, була статичною. Зокрема, дослідження термінології Восьмикнижжя демонструє, що вже у Книзі Буття фіксуються і «цѣсари», і «князи», і «старѣци» й «старѣшинь».

Що стосується текстології початкового літопису, невинуватими є спроби «розшарувати» та «розшивати» сюжет про полянську данину мечами. Початок цього оповідання із «загадкою» – дивною даниною мечами, не можна відривати від закінчення з «розгадкою»-тлумаченням із біблійних та парабіблійних сюжетів. Введення ж «ПВЛ» у цілому, судячи з усього, слід відносити не до найдавнішого ядра і не до витвору одного з авторів передуючих початковому літопису зводів, як це часто вважається у школі послідовників О.О.Шахматова, а до справи рук власне укладача «ПВЛ», що працював у 10-х рр. XII ст.

⁵⁶ Вирази зустрічаються у літописних статтях 983–997 рр., тобто відлік іде від однієї з подій «язичницької реакції» – історії варягів-мучеників – до зведення та освячення Десятинної церкви.

⁵⁷ Про значення авторитетних взірців в описах подій, здавалося б, «суто вітчизняної історії», див.: Толочко А.П. Как была разрушена Десятинная церковь в Киеве? // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории 2007–2009. – Москва, 2012. – С.33.

The paper surveys such social terms as “startsi” and “starëishiny” (elders, aldermen) in the Tale of Bygone Years and in Old Slavonic Octateuch. It was usually considered that mentions of elders point to some “tribal” characteristics. But while we have only one story with mentions of “startsi” and “starëishiny” from formative period of Rus’ (namely, about the tribute of Polans to Chasars), others dates came from “Kyevan princely period”, with special accent on the years of government of the prince Volodymyr Sviatoslavych. Besides, some important accounts were heavily impacted by biblical narrations as well as bookish sources. In the one’s turn, a close examination of all cases of using selected terms in the Octateuch shows us an intricated picture which appeared due to the long history of biblical texts transition. Though, general effect was that elders (and princes) existed everywhere in the Octateuch; at least they are known already in Genesis. In order to describe the early history of Rus’ the chronicler applied biblical patterns with very complicated but nevertheless static political and social pictures.

В.В.АДАДУРОВ*

ЗАПОРОЗЬКИЙ КОЗАК ТВЕРДОВСЬКИЙ ПРОТИ НАПОЛЕОНА: ВІДОБРАЖЕННЯ ВІРНОПІДДАНИХ НАСТРОЇВ МАЛОРОСІЙСЬКОГО ДВОРЯНСТВА В УКРАЇНОМОВНОМУ ПАМФЛЕТІ 1807 р. З НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВУ ФРАНЦІЇ**

Красномовним свідченням антинаполеонівської налаштованості малоросійського дворянства є україномовний віршований памфлет із Національного архіву Франції «Стихи казака Твердовскаго». Цей текст, що став французьким трофеєм війни 1812 р., оприлюднюється вперше із викладом історичного контексту його появи. На основі французьких архівних документів і спогадів спростовується панівне в українській історіографії твердження про існування серед елітних прошарків Малоросії зовнішньополітичної орієнтації на пошук підтримки з боку Наполеона. У 1806–1812 рр. малоросійське дворянство залишалося прихильним щодо царського престолу та вороже налаштованим до західної моделі суспільного розвитку, уособленням якої була наполеонівська Франція. Виголошені окремими дворянами тости за здоров'я французького імператора та складена архієпископом могольовським Варлаамом (Шишацьким) присяга Наполеонові мали чітко виражений ситуативний характер і не були виявом їхньої опозиційності щодо Росії.

Характеризуючи ставлення «української інтелігенції» до війни 1812 р., Н.Полонська-Василенко констатувала утворення в малоросійській елітній верстві глибокого ідейного розламу аж до виникнення двох політичних таборів: один із них мав проросійську орієнтацію, інший начебто тільки й вичікував, аби за допомогою Бонапарта якщо не позбутися царського ярма, то, принаймні, домогтися певної автономії. Факт існування другого табору дослідниця доводила на основі кількох казусів, насамперед схвальних відгуків окремих малоросійських дворян на адресу Наполеона та складання в білоруському Могильові тамтешнім православним архієпископом, уродженцем Чернігівщини, Варлаамом (Шишацьким) присяги на вірність імператорові французів¹.

Зауважимо, що більшість випадків позитивних висловлювань помічників на адресу Наполеона (як-от тост за здоров'я французького імператора, виголошений предводителем дворянства Переяславського повіту Полтавської губернії В.Лукашевичем, чи спіч (напідпитку) іншого полтавського дворянина – Я.Мочуговського) було зафіксовано в актах канцелярії Малоросійського генерал-губернаторства не в 1812 р., а під час війни 1806–1807 рр.², котра відбувалася поза межами Російської імперії й не загрожувала руйнуванням маєтностей згаданих дворян. Більше того, подібні висловлювання нетверезих осіб не розцінювалися царською адміністрацією як доказ їхньої неблагонадійності ані у

* Ададуров Вадим Валентинович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри світової історії нового та новітнього часу Українського католицького університету (Львів).

** Стаття написана за підтримки Фонду Фернана Броделя Будинку наук про людину (Париж, Франція) у рамках науково-дослідницького проекту «1812-й рік як війна цивілізацій».

¹ Полонська-Василенко Н. Історія України. – Мюнхен, 1976. – Т.2. – С.280–281.

² Див.: Павловский И.В. Дела об государственной измене и нарушении общего спокойствия, производившиеся в Малороссии в 1807 г. // Киевская старина. – 1903. – Кн.12. – С.136–138; Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів. – К., 2001. – С.82.

1812 р., ані, тим більше, у 1807 р. Із приводу цього, найтіснішим чином пов'язаного з надмірним споживанням спиртних напоїв, звичаю критично відгукатися про реальні «підлої російської буденності» через вихвалання Наполеона, як головної зовнішньої загрози для неї, московський генерал-губернатор Ф.В.Ростопчин писав 30 липня 1812 р. (ст.ст.) міністрові внутрішніх справ О.Д.Балашову: «Слово «свобода», на якому Наполеон зіпер свій задум завоювати Росію, зовсім не діє на його користь. Російських проповідників свободи немає, бо не беру в рахунок ані безумців, ані п'яних, слова яких залишаються без дії»³. Між висловленою у нетверезому стані похвалою Наполеонові та реальною антиросійською діяльністю існувала величезна світоглядна прірва, яку 1812 р. з власної волі не подолав жоден із представників малоросійської еліти.

Обставини складання Варлаамом (Шишацьким) присяги Наполеонові напрочуд чітко відтворено у такому невикористовуваному досі істориками джерелі, як спогади французького штабного офіцера Р. де Монтек'є-Фезенсака. Прибувши до Могильова в неділю 26 липня 1812 р., він став свідком цікавого діалогу, що відбувся між маршалом Л.-Н.Даву та могольовським архієреєм. Почувши під час літургії, як Варлаам надалі молився за російського царя, французький воєначальник «рекомендував йому визнати своїм володарем імператора Наполеона та замінити ім'ям останнього згадку про імператора Олександра під час прилюдних богослужінь. Із цього приводу він пригадав йому слова з Євангелія, що потрібно «віддати кесарю кесарево», додавши, що кесарем слід уважати того, хто сильніший. Архієрей обіцяв достосуватися до цієї вказівки; але зробив це тоном, який засвідчував, що він мало погоджується з цим»⁴.

Таке унікальне свідчення очевидця дозволяє відкинути популяризовану істориками державницької школи гіпотезу про те, що, заприсягнувши Наполеонові, Варлаам (Шишацький) діяв як свідомий український автономіст⁵. Цілком очевидно, що мотиви його вчинку корінилися у зумовленій обставинами потребі знайти *modus vivendi* з новою владою, а не у приписаній православному ієрархові початку ХІХ ст. національно свідомими істориками ХХ ст. ідейній опозиційності щодо Росії. «Казус Шишацького» ані за своєю суттю, ані за впливом на настрої суспільства не може вважатися антитезою до загальних поведінкових стратегій малоросійської еліти, які відобразилися в антинаполеонівських промовах та, особливо, діях сотень представників цього суспільного прошарку (наприклад, понад чверть особового складу офіцерського корпусу російської армії походило з дворянства саме цього регіону)⁶. Історіографічна модель Н.Полонської-Василенко має сенс лише в тому випадку, якщо до першого зі згаданих нею політичних таборів зарахувати 99% осіб шляхетського і духовного станів, а до другого – 1%, до того ж заповнивши останній відсоток

³ Цит. за: Отечественная война в письмах современников (1812–1815 гг.) / Сост. Ф.Н.Дубровин. – 2-е изд. – Москва, 2006. – С.70.

⁴ Цит. за: *Fesensac R. de. Journal de la campagne de Russie en 1812.* – Tours, 1849. – P.22.

⁵ Див.: *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – Мюнхен, 1956. – Т.2. – С.288; *Оглоблин О.* Варлаам Шишацький // *Його ж.* Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С.306–307; *Донцов Д.* Чи Росія є непоборна? [Електронний ресурс]: <http://pda.kavkazcenter.com/ukr/content/2007/05/18/353.shtml>

⁶ Див.: *Потрашков С.В.* Україна в Отечественной войне 1812 года: внутрішній аспект // Отечественная война 1812 года: Источники: Памятники: Проблемы: Мат. VIII Всеросс. науч. конф., Бородино, 6–7 сентября 1999 г. – Можайск, 2000. – С.210–212.

за рахунок декількох десятків польських діячів з Правобережної України, які проявили себе у війні 1812 р. як відверті прихильники Франції. Що ж стосується власне малоросійського дворянства, то в добу наполеонівських воєн воно служило Росії, не маючи й гадки про те, щоби стати на бік її ворогів.

Важливим доказом відсутності у цьому соціальному середовищі політичної орієнтації на Наполеона є те, що жодного тексту, на основі яких формувалися уявлення та проекти французьких військових і державних діячів щодо так званих «малоросійських губерній», їх автохтонними мешканцями укладено так і не було. На відміну від представників польської шляхти Правобережжя⁷, нащадки давніх козацьких родів Лівобережжя ненавиділи й боялися Наполеона, убачаючи в ньому породження (рос. «исчадие») Французької революції, яка лякала їх своїми гаслами «свободи, рівності та братерства». Про «ненависть до Наполеона» нащадка останнього українського гетьмана, князя А.К.Розумовського, дослідник його епістолярної спадщини писав, що вона «вже давно була головним важелем його політичної діяльності»⁸. Перейнявшись порятунком Російської імперії від французького «нашествия» 1812 р., предводитель дворянства Полтавської губернії граф Д.П.Трошинський проголосив себе «сином Вітчизни» та закликав у своїх листах командувача російською армією фельдмаршала М.І.Кутузова до «патріотичного подвигу»⁹. Інший царедворець, граф В.П.Кочубей, відзначав у кореспонденції з губернатором Новоросійського краю французьким емігрантом А.-Е. (Еммануїлом Осиповичем) де Ришельє, що Бонапарт є «дияволом, якого породило пекло» та застерігав адресата «від махінацій і провокацій із боку поляків»¹⁰.

Стереотипне та далеке від істини уявлення про те, що всі поляки, які мешкали у західних володіннях Росії, були таємними прихильниками Наполеона, відіграло доволі важливу роль у формуванні серед малоросійського дворянства негативного ставлення до Франції як міжнародної сили, що могла прагнути відновлення Речі Посполитої в її давніх кордонах. Зафіксовані у глибинах етнічної пам'яті спогади про криваві конфлікти українського козацтва із Річчю Посполитою наснажували вкорінені на рівні колективної ментальності страхи, пов'язані з можливим поверненням Київщини та Лівобережжя під владу польської шляхти. Через цей психологічний бар'єр поява в малоросійському дворянському етосі істотного числа свідомих прихильників Наполеона була неможливою: відступники від звичної моделі поведінки (що її можна виразити дихотомією «малорос – добрий підданий Росії / поляк – поганий підданий Росії») сприймалися у згаданому соціальному середовищі як зрадники, які втрачали моральне право належати до свого кола. Тож не дивно, що 1812 р. ступінь довіри російської адміністрації до малоросів був значно вищим, ніж до поляків. У той момент

⁷ Див.: *Адагуров В.* Меморандуми польських авторів початку ХІХ ст. як джерело уявлень уряду Наполеона І стосовно південно-західних окраїн Російської імперії // *Український історичний журнал.* – 2008. – №2. – С.55–77.

⁸ Цит. за: *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских. – Т.4. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1887. – С.308.

⁹ Цит. за: Народное ополчение в Отечественной войне 1812 г.: Сб. док. / Под. ред. Л.Г.Бескровного. – Москва, 1962. – Док.№408. – С.432–434.

¹⁰ Цит. за: *Ришельє А.-Э.* Документы и бумаги о его жизни и деятельности, 1766–1822 // *Сборник Императорского русского исторического общества.* – Санкт-Петербург, 1886. – Т.54. – С.72.

війни, коли створилася загроза просування військ Наполеона в напрямку на Київ, тамтешній військовий губернатор М.А.Милорадович писав командувачу резервною обсерваційною армією О.П.Тормасову:

«Землеміри тутешньої губернії – усі малоросіяни, у вірності їх сумніву не маю, крім одного – і то тільки тому, що навчався у Кременці (у лицей, заснованому польським діячем Тадеушем Чацьким – В.А.), тому тримаю його в Києві. Хоч усіх повітів карти, також і ті, що стосуються поштових доріг, зберігаються в архіві міста Києва, але при відступі військ дехто з-поміж тутешніх (польських – В.А.) дворян не знехтує нагодою надати неприятелеві точні карти, які вони мали ще за часів Речі Посполитої»¹¹.

Не лише для елітарного прошарку, але також для нижчих суспільних верств Малоросії під час війни 1812 р. у принципі не існувало питання про те, чю сторону – російського імператора чи французького – слід було тримати. Польському офіцерові наполеонівської армії Г.Брандту в пам'ять глибоко врізалися останні слова солдата російської армії, який говорив «малоросійською говіркою» («en dialecte petit russe»): «Ви – сміливі люди, але ваш цар мусить бути недоброю людиною. Що йому зробив наш цар? Чого шукає він у нашій Вітчизні? Піднімайся, свята Русь, обороняйся, захищай нашу релігію, нашого царя!»¹². Цей епізод немов водночас зняв з очей Г.Брандта полуду і показав йому, наскільки наївними були сподівання учасників походу в Росію на те, що її народи повстануть і завершать розпочату ними справу зруйнування «Московської імперії». Найгірші передчуття наполеонівського офіцера підтверджує оповідь малоросійського дворянина І.П.Котляревського. Формуючи в Полтаві козацькі підрозділи для російської армії, автор знаменитої «Енеїди» свідчив, що «здебільшого поступають у козаки із задоволенням, охоче та без щонайменшого смутку»¹³. Причиною такого ентузіазму було сподівання нащадків козаків заслужити в російського імператора звільнення від кріпацтва. Саме заслужити милості, а не вибороти свободу, скориставшись для цього сприятливим моментом. Після війни, коли ці сподівання виявилися марними, ентузіазм змінився загальним розчаруванням, та й тільки. Свого часу відомий політичний діяч і науковець С.О.Єфремов звернув увагу на те, що в багатому українському фольклорі існують ледве кілька згадок про війну 1812 р., причому навіть у цих чотирьох – п'яти поетичних творах (які він записав під час своїх етнографічних експедицій Київщиною) неможливо зауважити позитивних відгуків про французів. Учений констатував, що простий народ залишився цілком байдужим до цієї війни, яка «нічим його не зачепила», «не стала близькою та рідною», на відміну, скажімо, від Хмельниччини, що була «оточена надзвичайним пієтетом»¹⁴. Цей близький

¹¹ Цит. за: *Левицький О.* Тревожные годы. Очерки из общественной и политической истории г. Киева и Юго-Западного края в 1811–1812 гг. // Киевская старина. – 1891. – Т.35. – №12. – С.211.

¹² Цит. за: [Brandt H.] Souvenirs d'un officier polonais: Scènes de la vie militaire en Espagne et en Russie (1808–1812). – Paris, 1877. – P.258.

¹³ Цит. за: Український народ у Вітчизняній війні 1812 р.: Зб. док. / Упор. В.І.Стрельський, Г.Ю.Гербільський. – К., 1948. – Док.№5. – С.11.

¹⁴ *Єфремов С.* 1812-й рік на Україні [Електронний ресурс]: <http://memorial.kiev.ua/genocyd-ukrajinciv/duhovnyj-i-kultunyj-genocyd/151-sergij-jefremov-1812-j-rik-na-ukrajini.html>

методологічному підході сучасної культурно-антропологічної історії аргумент дозволяє навіть чіткіше, ніж акти царської поліції, усвідомити, чому французьке командування не могло розраховувати на допомогу автохтонних мешканців малоросійських губерній, в уяві яких Наполеон таки не був «Великим Героєм» і «Визволителем» (попри улесливі твердження польських авторів¹⁵), а відтак, на відміну від Богдана Хмельницького, не став персонажем народних дум.

Плануючи провести кампанію 1812 р. на території Росії, французький імператор раціонально, як це личило представникові західної культури, розраховував, що вже при самій його появі на чолі величезного війська Російська імперія розвалиться немов «кокос на глиняних ногах», – насамперед через те, що уярмлені московитами народності побажають отримати певну свободу та засмакувати частку благ західної цивілізації. Однак Наполеон жорстоко прорахувався. Вигляд сплюндрованої Москви, цього символу російського імперського первня, не тільки не спонукав «варварів» забажати стати вільними, а й спричинив їх озлоблення супроти французького «Антихриста» й «супостата», який міг запропонувати принаймні три незбагненні для їхньої свідомості свободи – національну, громадянську та релігійну. Правий був А.Жуковський, коли на прикладі малоросійських губерній Росії стверджував, що початкові успіхи Наполеона під час війни 1812 р. справили дуже слабкий вплив на свідомість і поведінку населення імперії¹⁶.

Що ж стосується малоросійського дворянства, цих обмилюваних російськими самодержцями нащадків козацьких старшинських родів, то війна з Наполеоном спричинила в його середовищі вибух цілком імперського за своїм духом патріотизму. У написаному 28 жовтня 1812 р. плачі на пожежу Москви, колишній останній «паладин козацької свободи» В.В.Капніст виразив емоції людини, яка була за походженням українцем, та з часом світоглядно переродилася й почувалася патріотом «російської Вітчизни», себто вірнопідданим московського царя (що, за в'їдливим зауваженням М.В.Гоголя, було одним і тим самим):

О, какая горесть грудь мою пронзила,
Как узнал я древною русскую столицу,
Что главу над всеми царствами возносила
И, простря со скипетром мощную десницу,
Жребий стран решала сильных, отдалённых!
Как её узнал я предо мной лежащу,
На громаде пепла, среди сёл возжжённых,
Горесть ту несносна, сердце мне разящу,
Смертному неможна выразить словами!¹⁷

Отже, фактом є те, що в добу наполеонівських воєн населення малоросійських губерній не здатне було здійснити іншого політичного вибору, аніж за-

¹⁵ Ададуров В. Меморандуми польських авторів початку XIX ст. – С.55–77.

¹⁶ Joukovsky A. Histoire de l'Ukraine. – Paris, 1993. – P.57.

¹⁷ Капніст В. Видение плачущего над Москвою россиянина, 1812 года октября 28 дня [Електронний ресурс]: <http://www.museum.ru/museum/1812/Library/poetry/poetry.html#p4>

хищати свою належність до царської імперії, ідентифікуватися з якою його змушувало неприйняття західної соціокультурної моделі. Для наших пращурів Наполеон був утіленням незрозумілого їхній уяві Заходу й уособленням зовсім небажаної ними, а отже агресивної політики цього чужого «світу» щодо них.

Сказане вище повною мірою стосується й сформульованого І.Борщак¹⁸ та популяризованого в підручниковій версії української історії¹⁹ припущення про ймовірну участь у війнах із Росією на боці Франції залишків запорозької козацької вольниці, які перебували за Дунаєм. Перевіривши гіпотезу І.Борщака за французькими архівами, ми з'ясували, що вона є грубим і безпідставним фальсифікатом²⁰. Натомість у французьких джерелах існує унікальна згадка про участь у війні 1812 р. на боці Наполеона тільки одного (!) козака з України. Напередодні кампанії маршал Н.Удіно (герцог Реджіо) найняв у Парижі (!) українського козака (le cosaque ukrainien) – як кур'єра та перекладача, котрий і супроводжував його в боях під Полоцьком, у Смоленську, під час переправи через Березіну. Однак 7 грудня під Вільною козак, в якого, за свідченням гренадера Ф.Пільза, були обморожені ноги, відмовився продовжувати відступ із почтом французького маршала, воліючи померти ближче до рідного краю, ніж у далекій чужині²¹.

Досліджуючи збірку захоплених французами під час кампанії 1812 р. російських публікатів, які зберігаються у фонді «Перша імперія» Національного архіву Франції, ми виявили україномовний документ (публікується нижче), зміст якого напрочуд добре відображає охарактеризований вище історичний контекст відкидання малоросійським соціумом політичної орієнтації на Наполеона. Ідеться про памфлет «Стихи Твердовскаго», який є складовою частиною брошури з довгою назвою «Духъ Россіянъ, или Сердечные чувства сибирского плавильного мастера Усердова и запорожского казака Твердовскаго, изображенные стихами по случаю победы надъ Бонапартиемъ 14 декабря 1806 года. Съ дозволенія Санктпетербургскаго цензурного комитета, въ Санкт-Петербурге, в типографіи Ивана Глазунова, 1807 года»²². Сюжетна лінія твору розгортається навколо представленої російською пропагандою як «блискучої» звитяги полководця Л.Л.Беннісенна над Наполеоном у баталії під Пултуськом 26 груд-

¹⁸ Борщак І. Наполеон і Україна. – Л., 1937. – С.40.

¹⁹ Борисенко В.Й. Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ ст. – 2-ге вид. – К., 1998. – С.387; Реент О.П. Європейська дипломатія й Україна під час наполеонівських воєн // Нариси з історії дипломатії України / Під ред. В.А.Смоля. – К., 2001. – С.280; Гончар Б., Захарчук О. Наполеон і Україна // Діалог: Україна – Франція. – К., 2002. – С.74; Іваненко О.А. Політичні та економічні передумови співробітництва Франції і України в культурній сфері (кінець XVIII – початок XIX ст.) // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – Вип.4. – К., 2003. – С.88; Шах Т. Україна у планах Наполеона // Мандрівець (Тернопіль). – 2006. – №5. – С.71–72; Михальчук П., Куций І. Нова історія України. – Тернопіль, 2007. – Ч.2. – С.240.

²⁰ Ададуров В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX ст. – Л., 2007. – С.42–44; Ададуров В. Юго-западные окраины Российской империи в иерархии приоритетов восточноевропейской политики Наполеона (историографический аспект) // Эпоха 1812 года: Исследования: Источники: Историография. – Вып.9. – Москва, 2010. – С.387–389; Его же. Борщак Илько // Заграничные походы российской армии 1813–1815 гг.: Энциклопедия / Под. ред. В.М.Безотного, А.А.Смирнова. – Москва, 2012. – Т.1. – С.162–163; Adadourov V. La création d'un mythe ukrainien sur Napoléon dans les travaux d'Elie Borschak et le fonctionnement de ce mythe dans le discours historique en Ukraine // Actes du colloque international «Le mythe de Napoléon», Corte, le 7–8 septembre 2010. – Ajaccio, 2012. – P.89–96.

²¹ Pils F. Journal de marche d'un grenadier (1804–1814). – Paris, 1895. – P.158.

²² Archives Nationales. – Série AF IV. – Carton 1650, f.321 (8) – 325 (12).

ня 1806 р. (н.ст.), хоч, насправді, переможеними були росіяни, які відступили, залишивши поле бою супротивникові. Отож рівень поінформованості автора, який у сатиричній формі розповідає про те, як «чванько, розбійник і бурлака» Бонапарт схопив облизня, є загальнопобутовим, почерпнутим з офіційних повідомлень та чуток. Щодо особи автора, то, з огляду на колоритну українську мову, немає підстав сумніватися у його малоросійському походженні. Надруковані з дозволу цензурного комітету вірші та доданий до них словничок є доказом уживаності в письменстві Російської імперії як української мови загалом, так і терміна «запорожець» зокрема. У тексті зауважуємо чимало простонародних метафор (наприклад, змальовування Бонапарта як викрадача худоби); ця словесна грубість є звичною для поезії тієї епохи й наслідують стиль «Енеїди».

Щодо мотивів написання памфлету можна висувати різні гіпотези, утім найправдоподібніші, на наш погляд, наступні: 1) бажання автора відчутти свою причетність до видатних діянь через вираження власної громадянської позиції, а також його 2) намагання догодити владі, з боку якої вочевидь існував запит на подібний вияв соціальної підтримки. Про останнє свідчить публікація в одному виданні двох творів подібного змісту, які буцімто написані від імені різночинних громадян з окраїн імперії (уральського гірника та чорноморського козака). Сам автор віршованого твору навряд чи був козаком, а скоріш за все малоросійським дворянином, який проживав у Санкт-Петербурзі і писав під псевдонімом. У його памфлеті доволі чітко відображено уявлення та настрої дворянського стану. Примітно, що в баченні автора романтичний образ запорожця зберігає актуальність як метафора захисника православної Вітчизни, але йдеться вже не про Україну, а про всю Російську імперію, а від бунтівника-січовика більше немає й сліду – його місце зайняв вірний оборонець царського престолу, який готовий стати твердиною людського духу та звитяги (звідси й псевдонім) на шляху французької загрози. Більше того, автор віршів не приховував свого негативного ставлення до польських інсургентів, змальовуючи як авантюру повстання під проводом Т.Костюшка, в якому, вочевидь, убачав гідну всякого осуду протилежність щодо вірнопідданої постави чорноморських (колишніх запорозьких) козаків на чолі з отаманом Кулішем, які взяли участь у кампанії 1806–1807 рр. на боці Росії. У щирості почуттів автора памфлету з приводу перемоги (нехай навіть фіктивної) над Бонапартом сумніватися важко: від перечитування тексту залишається тонкий післясмак авторського настрою, що відображає тверді переконання людини, яка з висоти своїх ідеалів глузує над «жалюгідною», в її уяві, постаттю Наполеона.

Стихи Твердовскаго

Ага! Чи вже ты нахопывся
Катюжий сину Бонапартъ!
Небійся пасокою вмывся
Дарма, що чорту братъ!
Се вже тоби бачъ не цесарци,
Що ты лыгавъ мовъ ихъ по шапци –

Ни, ни! Тоби тутъ нись утругь!
 Тутъ вспрудять тоби блохи!
 Ось погоды лишъ – ще хотъ трохи,
 То-й прочухана зададутъ.

Собѣ ты бравъ то за дурныцю,
 Щобъ зъ москалями воевать,
 И можѣ думавъ ихъ столицю,
 Такъ якъ Венецию забрать!
 Адзусь-же мурый, невмывака,
 Чванько, розбийныкъ и бурлака!
 Бреши якъ хочъ, якъ старый песъ!
 Мы знаемъ, що ты волоцюга,
 И радъ воливъ братъ съ плуга;
 Да ни! – самъ ногъ ты не внесешь!

Да що тоби-й казаты,
 И самъ тепер ты схаменувань;
 Бо-вже умѣешь и втикаты;
 Якъ з Беннигсономъ стовконувъ!
 Щасливъ же ты поганьскій сыну,
 А все його ты не мынешъ,
 Настыгне винъ тебѣ и въ спыну!
 Колысь такій же бувъ Костюшка
 Скакавъ, пурхавъ мовъ тоби птушка...
 Дежъ винъ теперь? Ты самъ збагнешъ!

То правда, що ты хитроватый,
 Уси намъ штуки показавъ;
 Да-й Беннигсонъ же мудроватый,
 За все тоби же въ морду давъ!
 Крутився, бачъ, ты якъ лисица,
 Дале-бигъ! Ты все таки не птыця!
 Борзій за човень ухвативсь,
 Отъ берега самъ одвальивсь,
 Не оглядаючись давъ драла –
 Мовъ кить шматок укравши сала!

Хошь кажутъ соромъ такъ втикаты
 Да що же маешь ты чиныты?
 Хиба я буду всъмъ казаты,
 Що рыбу всився ты ловыты;
 А ты мовчи, що утикаешь,
 Щобы мынувся трохи чадъ;
 Якъ прибижишь же к жинци,
 Скажи, щобъ взявши вси червинци,
 Швидчый чкурнула бы назадъ.

Скажи що вже такіи маршы
 Задавъ москаль для обезьянь,
 Що дале – бигъ ни отъ пивкварти

Не бувъ ниhto такъ пьянъ!
 Катъ його зна що – и робыты,
 Коли отъ хлопцѣвъ вси розбиты –
 Куда не повернись – пропавъ!
 Ащежъ Кулишъ явився,
 Бивъ, ризавъ, да-й пробывся,
 И тымъ всѣмъ думу намъ задавъ.

Постій же и тоби козаче
 Най-найгарнейший дамъ совить;
 Ты схаменыся небораче,
 И не мордуй, якъ катъ, весь свить;
 Не чванься, годи, не гордыся,
 И АЛЕКСАНДРУ поклонься,
 Признайсь ЕМУ що виновать;
 Отдай у всехъ що позаграбывъ,
 Щобъ тымъ свій грихъ загладывъ
 И мигъ смачненько бѣ спать.

Колы же хочешъ? Такъ крутыся
 Поки пристигне твій конецъ;
 Тильки тогди вже не вертись
 Якъ кыне на тебе донецъ
 Арканъ, якій жъ давно готовый,
 И дуже мицный, гарный, новый,
 Хошь як тигны не перервешъ!
 Покайся же поки живешъ;
 А що панъ Беннигсонъ докаже,
 Що петли не мынешъ ты враже!

Конецъ

Истолкованіе словъ, находящихся въ стихахъ Твердовскаго

Нахопывся – наскочилъ
 Катюжій – палачовъ
 Пасокою вмывся – рыло все в крови
 Дарма – даромъ, хоти, несмотря
 Бачъ – ведъ
 Лыгаевъ – глоталь, утираль, уписывать
 Мовъ якъ – какъ будто
 Поталиця – окрошка
 Вспрудить – выгонять, потрясывая надъ огнемъ
 Ось – ну!
 Прочухана задать – трезвона дать, разчесать
 Дурныця – пустяки
 Адзусь! – Вонъ! Вонъ! Згинь!
 Мурий – черномазый
 Невмывака – замарашка, которому и умываться не нужно

Волоцюга – бродяга, нетерпящий домохозяйства
 Схаменуться – спохватиться
 Втикаты – утикать, бьжаты
 Поганскій – невѣрный, нехристианскій
 Збагнуть – смягнуть
 Уси – весь
 Морда – рыло
 Борзій – скорѣй
 Човень – лодка, челнокъ
 Дать драла – тяги дать
 Китъ – котъ
 Шматокъ – кусокъ
 Соромъ – стыдно
 Маешь – имѣешь
 Чинить – дѣлать
 Хиба – развѣ
 Жинка – жонка, жена
 Швидчій – поскорей
 Жарты – шутки
 Згадать – выдумать
 Дале-бигъ – ей Богу
 Пивъ-кварти – полкрушки
 Катъ – палачъ
 Робить – делать
 Хлопця – мальчишки, ребяташки
 Кулишъ – розмазня. Тутъ имя собств. одного козацкого
 начальника
 Наигарнѣишій – самый лучший
 Схаменутися – опомниться
 Небораче – бѣдняшка
 Мордовать – мучить
 Годи – полно, довольно
 Мигъ – могъ
 Тильки – только
 Дуже – очень
 Мицный – плотный, крѣпкій
 Гарный – казистый, видный

The Ukrainian poetry pamphlet “Poems of Cossack Tverdovskiy” from the National France archive is an eloquent testimony of anti-Napoleon disposition of Ukrainian nobility. This text became a French trophy after the 1812 War. It is introduced into the public domain for the first time, outlining the historical context of its origin. Basing on French archival documents and memoirs, author refutes the thesis on the existence of foreign policy orientation towards seeking support from Napoleon among the elite groups of Malorosiiia, which is dominant in Ukrainian historiography. During 1806–1812 Malorosiiia nobility remained loyal to the throne of Tsars, and hostile to the Western model of social development. The model was best manifested in Napoleon’s France. Proclamations of toasts to the health of the French Emperor by certain noblemen, and the oath of allegiance to Napoleon, written by Varlaam (Shyshats’kyi), Archbishop of Mogyliov, had a manifest situational character, and were not indicative of their opposition to Russia.

ДИСКУСІЇ

Т.М.ШЕВЧУК, В.Г.БАЛУШОК*

ЧИ БУЛИ ГЕРОЇ ЗРАДНИКАМИ, АБО ШЕ РАЗ ПРО ПРОБЛЕМУ ІСТОРИЗМУ ФОЛЬКЛОРУ (з приводу статті О.І.Галенка «Зрадники-герої або український ідеал потурченця», опублікованої в альманаху «Соціум» (2006 р., вип.6))

Питання, що стосувалися історизму фольклору, свого часу були дуже важливими для радянської фольклористики. Публікації пострадянських українських істориків, зокрема Олександра Галенка, також засвідчують інтерес до цієї проблеми. Діалог фольклористки Тетяни Шевчук та етнолога (історика за вузівською освітою) Василя Балушка спрямований на виявлення «больових точок» сучасного зрізу давньої проблеми історизму фольклору й подолання спрощених уявлень про взаємозв'язок історії і текстів усної словесності.

Балушок В.: Фольклор – особлива форма творчості, що відзначається, як відомо, своєю власною специфікою. Іноді у фольклорних текстах вдається віднайти певну історико-етнографічну інформацію (про побутові реалії та історичне тло, на якому діють герої, і навіть деякі відомості про конкретні події минулого). Проте все це відбивається у фольклорі опосередковано і потребує дуже виваженого й обережного підходу. Одним словом, тексти фольклору – це не літописи й хроніки, і шукати в них пряму та безпосередню інформацію про ті чи інші конкретні історичні або етнографічні реалії минулого є марною справою. Проте серед науковців-нефольклористів завжди знаходилися ті, які намагалися розглядати фольклорні твори саме як пряме історико-етнографічне джерело, аналогічне документам та хронікам.

Шевчук Т.: У зв'язку з дослідженням текстів т.зв. усної історії сучасні науковці знову згадали про історизм фольклору як про одну з найдискусійніших проблем колишньої радянської фольклористики. «Протистояння двох точок зору на питання історизму фольклору в науці радянського часу, – відзначила Олександра Бріцина, – пов'язане з дискусійним протистоянням точок зору Б.Рибаківа, В.Анікіна, С.Азбелева, М.Плісецького та В.Проппа і Б.Путілова»¹.

** Шевчук Тетяна Миколаївна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т.Рильського НАНУ, відділ фольклористики; Балушок Василь Григорович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т.Рильського НАНУ, відділ «Український етнологічний центр».*

¹ *Бріцина О.* 20 сторіччя в усній історії українців (нотатки до питання про історизм фольклору) // У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод та джерело: Зб. наук. статей / За ред. Г.Грінченко, Н.Ханенко-Фрізен. – Х., 2010. – С.135–144.

Але звільнення науки від панування марксистсько-ленінської методології з її поняттям «конкретного історизму» відтіснило дискусії про історизм фольклору «на другий план, проте за мовчазної згоди більшості науковців панівним залишилося досить спрощене уявлення про стосунки фольклору й історії»².

Балушок В.: Свого часу, користуючись високим становищем в ієрархії радянської науки, цим «грішив» відомий історик та археолог Б.Рибаков. Саме тому цілий ряд його публікацій, зокрема тих, в яких він залучає фольклор як історико-етнографічне джерело³, сьогодні фахівцями справедливо вважаються дуже міфологізованими⁴ (і водночас вони користуються великою популярністю серед дилетантів, що само по собі є промовистим фактом).

Останнім часом в Україні теж з'явилися історики, які вирішили йти цим сумнівним шляхом. Ідеться про публікації О.Галенка, в яких він також намагається використати тексти фольклору як історичне джерело, аналогічне історичним документам та літописам. Такий підхід проглядається уже в його епатажній публікації у часопису «Критика»⁵, що зазнала серйозної критики з боку відомого мовознавця Ю.Мосенкіса⁶. Водночас ця критика не була спеціально спрямована на, так би мовити, фольклористичні зацікавлення О.Галенка, і він, очевидно, уважаючи, що твори фольклору цілком можна використати як історичне джерело, узявся за «видобування» з них історичної інформації. Звернутися до фахової фольклористичної літератури, яка б ввела його, нефольклориста, у світ цієї науки, він з якоїсь причини не побажав. А він мусив би дати ту чи іншу оцінку діяльності своїх попередників, серед яких багато вчених зі світовим ім'ям, а також обґрунтувати власну позицію. Але у статті О.Галенка «Зрадники-герої або український ідеал потурченця» нічого цього немає. А звернувся він до українських дум, які й вирішив використати як історичне джерело у висвітленні теми невідомості.

Шевчук Т.: Доречно актуалізувати міркування історика Михайла Грушевського та фольклористки й етнолог Катерини Грушевської, що стосуються текстів українських народних дум. 1924 р. М.Грушевський робить доповідь, а згодом – і публікацію з нагоди 50-ліття збірника історичних пісень В.Антоновича та М.Драгоманова, в якому надруковано й тексти українських дум. Він робить висновок, що ці тексти, які часто називають «історичним епосом», «тільки підкрашені історично, але не історичні в основі»⁷. Окрім цього, варто зважити і на той факт, що у другій половині XIX ст. (а це був час активного записування дум) відбувалася редукція традиційних мотивів: «У другій

² Бріцина О. 20 сторіччя в усній історії українців... – С.135–144.

³ Див., напр.: Рыбаков Б.А. Исторический взгляд на русские былины // История СССР. – 1961. – №5–6; Его же. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – Москва, 1963; Его же. Язычество древних славян. – Москва, 1981; Его же. Язычество древней Руси. – Москва, 1987.

⁴ Див., напр.: Клейн Л.С. Языческий подход к лингвистике // Советское славяноведение. – 1991. – №4.

⁵ Галенко О. Сороміцька історія // Критика. – 2003. – Ч.9. – С.7–11.

⁶ Мосенкіс Ю. Работоргівля як прототип весільного обряду // Критика. – 2003. – Ч.11. – С.31–32 (за словами автора статті, таку назву дала редакція часопису, вона не відповідає його концепції. Первинно ж стаття називалася «Деякі міркування про работоргівлю у слов'ян за фольклорними свідченнями (з приводу статті О.Галенка «Сороміцька історія»)»).

⁷ Грушевський М. П'ятдесят літ «Исторических песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова // Україна. – 1924. – Кн.1/2. – С.106.

половині ХІХ в. майже без останку вмер козацький епос: з дум zostались тільки деякі моралістичні теми, з історичних пісень – головно т.зв. нижчі епічні пісні або балади [...] козацькі мотиви взагалі – ледь живі, зведені до чисто декоративних мотивів»⁸. К.Грушевська, упоряднича двотомного корпусу «Українські народні думи» (відповідно 1927 і 1931 рр.) історизм фольклору тлумачила як «історичні переживання» людей із приводу тих чи інших історичних подій: «Своєю красою і своєрідністю та особливо інтимними зв'язками з історичними переживаннями українських мас думи викликали у аматорів української народної поезії почуття особливого інтересу і навіть піетизму»⁹. Звернімо увагу: ідеться саме про «історичні переживання», а не «пряме» віддзеркалення історії. Та й попередники М.Грушевського і К.Грушевської – В.Антонович і М.Драгоманов – обережно висловлювалися щодо «історичного характеру» (не історичної подієвості) українських народних дум¹⁰. Згадаємо і про т.зв. розширене тлумачення укладачами збірника терміна «історичні пісні» та про те, що з його появою отримав український світ: «Мы получили поэтическую историю общественных явлений в Южной Руси»¹¹. Отже, історія, але *поетична*.

Балушок В.: Необхідно звернути увагу на причини появи українських дум і історичних пісень та історичну обстановку, яка викликала їх виникнення. Це був час, коли завершилося формування української частини Великого Кордону¹², що викликало посилення конфронтації на цій його ділянці між східномусульманською та західнохристиянською цивілізаціями. Це супроводжувалося тотальним наступом Степу на Україну. Менглірєєві кінця ХV ст. та наступні татарські погроми мали наслідком набагато більші соціокультурні руйнування в Україні, ніж монгольське завоювання. За свідченням археологів, які вивчають той період, соціальне життя на більшій частині території нашої країни було зруйноване як система¹³. Якщо до цього додати етнічну експансію сусідніх державних етносів, яка в таких умовах неодмінно має місце, саме існування нашої країни та українців як народу опинилося під загрозою. Перед

⁸ *Грушевський М.* Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання // Народна творчість та етнографія. – 1996. – №4. – С.48.

⁹ *Грушевська К.* Передне слово // Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти №1–13 і вступ Катерини Грушевської. – К., 1927. – С.5–12.

¹⁰ Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. – К., 1874. – Т.1. – С.1.

¹¹ Там же.

¹² Про теорію Великого Кордону див.: *Леп'якко С.* Великий Кордон і доля європейської цивілізації в концепції Вальтера Прескотта Веба: Walter Preskott Webb: The Great Frontier. Austin: University of Texas Press, 1964 // Український гуманітарний огляд. – К., 2005. – Вип.11. – С.46–65; ця ж проблема стосовно України див.: *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1991. – Т.ССХХІІ; *Його ж.* Великий кордон України за картами Боплана (політичні та конфесійні відносини) // Історичне картознавство України: Зб. наук. праць. – Л.; К.; Нью-Йорк, 2004; *Леп'якко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернівці, 1999; *Його ж.* Аналоги українського козацтва у західному світі // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол. В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2006. – Т.1; *Брехуненко В.* Типологія Степового Кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2006. – Вип.6.

¹³ *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва ХІІІ – середини ХVІ ст. – К., 1996. Дякуємо також А.Томашевському та Ю.Писаренку за надану усно інформацію. Археологічне вивчення періоду після монгольського завоювання в радянські часи практично не проводилося, і розгорнулося лише зараз. Проте і здобуті на сьогодні результати цих досліджень підтверджують зроблений висновок.

українцями постала перспектива якщо не повного зникнення, то перетворення на щось подібне до сучасних залишків полабських слов'ян, які існують у Східній Німеччині у вигляді кількох дрібненьких острівців лужичан на обширній етнічній німецькій території, що колись належала слов'янам. На цей виклик Великого Кордону Україна відповіла витворенням особливого адаптивного соціокультурного механізму¹⁴ у вигляді козацтва з його специфічним етнокультурним комплексом, значною мірою запозиченим від степовиків. Означені події спричинили небувале напруження фізичних і духовних сил українського народу, що завершилося витворенням козацької держави (офіційна назва – Військо Запорозьке). Усе це й стало причиною появи хронологічно пізнього, порівняно з багатьма іншими народами, героїчного епосу – дум та історичних пісень¹⁵. І завдання, які стояли перед його творцями, були зовсім іншими, ніж завдання, що виконуються хроністами та літописцями. Твори цього нового епосу повинні були дати вихід фізичному і моральному напруженню широких народних мас, їх духовному піднесенню в цій боротьбі, з її козацькою героїкою, максимально героїзувавши та міфологізувавши події тієї епохи у художніх епічних творах.

До вивчення ряду проблем означеної вище епохи і звертається О.Галенко, хоча коло джерел, які він обрав для цього, є вельми специфічними. Зацікавившись темою невільництва в українських народних думках, О.Галенко намагається з'ясувати, ким бачили українці пізньосередньовічно-ранньонових часів своїх співвітчизників, які потрапили в татарсько-турецький полон, а також як цей полон сприймали самі бранці. О.Галенко вирішив дослідити, «ким ставали один для одного родичі та співвітчизники, яких розлучала «турецька неволя»: залишалися «своїми» чи ставали зрадниками і зрадженими?»¹⁶. Адже перед «громадами поставали питання, чи вважати полонених втраченими, зрадниками, і чи приймати назад тих, хто повертався з неволі. Та й перед самими невільниками поставало питання: ким бути, як поводитися і до чого прагнути у «турецькій неволі»¹⁷. Як бачимо, тема, до якої звернувся дослідник, однозначно дуже цікава і малодосліджена. Щодо цього сумнівів бути не може. Недовіру в дослідженні О.Галенка викликає інше. Сумнівним видається вже саме бажання вивчати означене вище коло проблем, використовуючи як джерело для одержання необхідної інформації невільницькі думи, оскільки вони не є історичними документами чи навіть мемуарами людей пізньосередньовічно-ранньонові доби, а фольклорними творами. До того ж уважати, що тексти дум, в яких розповідається про події XVI ст., але які зафіксовані в XIX ст., створено суто в пізньосередньовічно-ранньонові часи, не є коректним. Фольклористами давно доведено, що будь-який фольклорний текст стосується не лише того року чи десятиліття, про який розповідає, а всього того часу, упродовж якого він створювався,

¹⁴ Про адаптивні функції етнічної культури див.: Арутюнов С.А. Адаптивное значение культурного полиморфизма // Этнографическое обозрение. – 1993. – №4.

¹⁵ Грушевський М. Історія української літератури. – Т.IV. – Кн.1. – С.19 (у прим.1 автор наводить думку українського дослідника XIX ст. О.Котляревського, що підтверджує дана теза); Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии // Этнографічні писання Костомарова, зібрані заходом Академічної комісії української історіографії. – К., 1930. – С. 50.

¹⁶ Галенко О. Зрадники-герої або український ідеал потурчнення // Соціум. – К., 2006. – Вип.6.– С.207.

¹⁷ Там само.

шліфувався, побутував або відмирав¹⁸. Тобто думи, в яких, на перший погляд, ідеться про події XVI ст., але які були зафіксовані у XIX ст., насправді відобразили не лише, а можливо, і не стільки реалії XVI ст., як суспільні явища того часу, коли їх записали. Уже одне це обумовлює (частково, а не виключено, що й переважно або й повністю) недостовірність історичної інформації стосовно пізньосередньовічно-ранньонових часів, що, на перший погляд, міститься в думках, зокрема невірницьких, які використовує О.Галенко. Саме тому його висновки, які фактично базуються на недостовірних джерелах, не можуть сприйматися як об'єктивні й правильні. Застосований О.Галенком прийом дуже нагадує спробу вивчати історію Франції середньовічно-ранньонових часів за творами А.Дюма, а не за справжніми історичними джерелами тієї епохи.

Водночас О.Галенко, не будучи фольклористом і не маючи достатньої кваліфікації, у процесі роботи з думами, допустився й інших, теж грубих помилок. Це демонструють уже посилання автора, в яких фігурують переважно популярні видання, такі, як хрестоматія «Героїчний епос українського народу»¹⁹, з якої О.Галенко й бере більшість аналізованих текстів. Натомість на найавторитетніше видання дум К.Грушевської, яке, до того ж, містить і солідні коментарі та великий критичний текст упорядниці, у О.Галенка є всього одне посилання, яке не належить до основних. Праці таких авторитетних дослідників дум, як П.Житецький, Ф.Колесса, Б.Кирдан, С.Грица О.Галенко, судячи з усього, не бере до уваги. І ситуацію аж ніяк не рятують ясні посилання на іноземних авторів, які не є спеціалістами з вивчення українських дум, це лише засвідчує ерудованість автора та знання ним іноземних мов. Останнє, звичайно, дуже похвальне, але для вивчення дум аж ніяк не достатнє.

Шевчук Т.: Є ще одна «больова точка» взаємодії фольклору й історії, яку «оголила» публікація О.Галенка – це фальсифікація українських дум, що під назвою «народних» потрапили до численних фольклористичних видань. Із дев'ятнадцяти дум, тексти яких аналізує О.Галенко, дві – «Смерть Корецького» й «Коваленко» – є явними фальсифікатами (саме тому вони й не ввійшли до двотомника дум К.Грушевської), а третя – «Іван Богуславець» – сумнівна щодо автентичності, про що в 1874 р. писали В.Антонович та М.Драгоманов²⁰. Проблемі фальшування дум чимало сторінок присвятила К.Грушевська у критичному огляді «Збирання і видання дум в XIX і в початках XX віку»²¹. Вона згадала й про реєстр фальшованих текстів дум, складений В.Антоновичем і М.Драгомановим. Однак до цього реєстру не ввійшли всі «підроблені» на той час тексти (наприклад, «Смерть козака бандуриста», що його К.Грушевська слідом за М.Сумцовим уважала майстерною підробкою і називала «думою з народнім мотивом»). Ми не схильні перекидати всю провину на О.Галенка, який скористався фальсифікатами, довірившись авторитету укладачів фольклорних збірників (а це – доктори філологічних наук). Скажімо, «Смерть Корецького» та «Коваленка» опублікував досвідчений радянський фольклорист О.Дей у

¹⁸ *Пропи В.Я.* Русский героический эпос. – 2-е изд. – Москва, 1958. – С.26.

¹⁹ Героїчний епос українського народу / Упор. та прим. О.М.Таланчук, Ф.С.Кислий. – К., 1993.

²⁰ Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти №1–13 і вступ К.Грушевської. – С.15.

²¹ Там само. – С.ХІІІ–СХХ.

виданні «Думи: історико-героїчний цикл». У примітках до «Коваленка» він написав: «Записано 1912 р. в с. Синевідське Вижне на Львівщині. Опубліковано в ж.: «Народна творчість та етнографія», 1963, №3, с.103–104. Досі твір відомий у цьому єдиному варіанті, хоч пісня про полонення Коваленка була поширена по всій Україні»²². Для фольклориста посилання на «єдиний варіант» є тривожним сигналом, адже фольклор за своєю природою варіативний. Бентежить і місце запису (згадаємо вже цитований критичний огляд К.Грушевської з розділом «Поширення дум на тлі районного розподілу професійного співацтва»: центральна й західна Полтавщина «переховала» найбільше зі старого кобзарського репертуару, крайні пункти поширення дум – Глухів на півночі, Могилівський повіт (Поділля) на півдні, західна межа думової території пролягає «через Городницький район на Волині, Зіньковецький і Кам'янецький на Поділлі»²³. Як бачимо, місце, де буцімто зафіксовано єдиний варіант думи «Коваленко», не входить до означеного ареалу.

«Івана Богуславця» К.Грушевська все ж опублікувала в першому томі корпусу, цей текст у кількох варіантах, що надруковані переважно в «Додатку», увійшов до першого тому п'ятитомника «Українських народних дум», що його видає Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України. Усі виявлені фальсифікати, у тому числі й «думи» про Леніна і Сталіна, будуть опубліковані в окремому п'ятому томі.

О.Галенко стверджує, що існує 19 сюжетів невільницьких дум. Можливо, він плутає поняття «сюжет» і «варіант». Насправді фольклористи налічують п'ять сюжетів т.зв. невільницьких плачів: «Невільники», «Плач невільника», «Іван Богуславець», «Маруся Богуславка», «Сокол» (подаємо їх у тому ж порядку, як ці тексти розмістила К.Грушевська у першій книжці корпусу «Українські народні думи»). Варіантів же цих сюжетів зафіксовано чимало, значно більше, аніж 19. К.Грушевська надрукувала 7 варіантів думи «Невільники», 6 варіантів «Плачу невільника», один – «Івана Богуславця» (бо сумнівний текст із погляду автентичності), 6 – «Марусі Богуславки», 4 – «Сокола». Окрім того, у «Додатках» до першого тому подано два варіанти «Невільників», один – «Плачу невільника», 3 – «Марусі Богуславки». Отже, у першому томі корпусу К.Грушевської опубліковано 30 текстів невільницьких дум. Значно більше їх оприлюднено 2009 р., коли з'явився перший том п'ятитомника «Українські народні думи», у підготовці якого брали участь співробітники відділу фольклористики ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України. У ньому надруковано 25 варіантів «Плачу невольників», 13 – «Плачу невольника», 18 – «Марусі Богуславки» (тобто 56 варіантів тільки трьох сюжетів)²⁴.

Ще одним сумнівним твердженням О.Галенка є те, що думи «мали орієнтацію переважно на селянську аудиторію»²⁵. 1927 р. К.Грушевська відзначала,

²² Думи: історико-героїчний цикл / Упор. та прим. О.І.Дея. – К., 1982. – С.144.

²³ Грушевська К. Збирання і видання дум в ХІХ і в початках ХХ віку. – С.ССХІ.

²⁴ Українські народні думи. У 5 т. – Т.1: Думи раннього козацького періоду / Упор. М.К.Дмитренко, Г.В.Довженко (тексти), С.Й.Грица (мелодії); передмови М.К.Дмитренко, С.Грица; статті, коментарі, примітки Г.В.Довженко, А.Ю.Ясенчук, Т.М.Шевчук, О.І.Шалак, Н.М.Пазяк, І.І.Кімакович; за ред. М.К.Дмитренка, С.Й.Грици; відп. ред. Г.А.Скрипник. – К., 2009.

²⁵ Галенко О. Зрадники-герої або український ідеал потурченця. – С.209.

що у процесі створення дум значну роль відіграло саме міське середовище: «Як організація цехова – кобзарство належить до міста»²⁶. Звертаючи увагу на оточення, в якому функціонувало кобзарство, К.Грушевська зауважувала: «Се оточення – се побут малих східньоукраїнських міст. Поезія, що розвинулась у таких центрах, се розуміється не урбаністична поезія в нашім розумінні: вона не відбиває в собі якихось спеціально міських настроїв і інтересів – місто для неї тільки вихідний пункт для обсервацій над життям, себто над його кращою формою – життям козацьким»²⁷. Щоправда, пишучи про кобзарський репертуар, К.Грушевська тримала в полі зору особливості його сприймання різною аудиторією, в тому числі й селянською. Це, зокрема, стосується думи про Івася Коновченка з її недвозначною оцінкою «гречкосіїв». Але двоїстість кобзарського епосу завжди інтригувала дослідників: ідеться «про його приналежність до жебрацького репертуару і його лицарський козацький зміст»²⁸.

Балушок В.: Звертаємо увагу читачів на назву статті О.Галенка: «Зрадники-герої або український ідеал потурченця». Не ризикуємо звинуватити автора у прагненні виставити українців у негативному світлі. Та й чи завжди героями українських народних дум невірницького циклу є саме зрадники? Питання не таке вже й просте, що ускладнюється асоціативним зв'язком із недавнім радянським минулим: ідеться про сталінську епоху з її прагненням провести чітку межу між бінарними опозиціями за принципом «чорне/біле» (герой/ворог (зрадник)). Цю схему канонізувала соцреалістична українська література, що засвідчують дослідження сучасних літературознавців Ірини Захарчук та Валентини Хархун²⁹.

Шевчук Т.: Проблему зради навряд чи можна глибоко осмислити (чи навіть тільки порушити), перебуваючи в межах суто історичного виміру. Чи була, скажімо, «зрадницею» Маруся Богуславка, яка не вважала за можливе повернутися на рідну землю, бо «потурчилась, побусурманилась»? У всіх опублікованих варіантах думи про Марусю Богуславку козаки-невільники проклинають її не за зраду, а за те, що вона нагадала їм про «святий празник Великдень», чим поглибила тягар неволі. Подієвість думи обмежена двома днями: суботою перед Великоднем (коли дівка-бранка Маруся Богуславка приходиться до козаків-невільників і обіцяє їм визволення) і самим Великоднем. А релігійне свято, за висновком М.Еліаде, – це «вихід» з історичного часу, «це реактуалізація первісної події, священної історії»³⁰. У думі нема прямих згадок про Ісуса Христа, але свято Великодня неминує пов'язано з думками про Спасителя. Відбувається те, що М.Еліаде означив як «втручання Бога в історію: «Християнство приходиться до теології, а не до філософії історії, бо втручання Бога в історію і особливо його втілення в історичній особі Ісуса Христа мають позаісторичну мету: врятування

²⁶ Грушевська К. Збирання і видання дум у XIX і в початках XX віку // Українські народні думи... – С.ССП.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Див.: Захарчук І.В. Війна і слово (мілітарна парадигма літератури соціалістичного реалізму). – Луцьк, 2008; Хархун. В. Соцреалістичний канон в українській літературі: генеза, розвиток, модифікації. – Ніжин, 2009.

³⁰ Еліаде М. Священне і мирське // Еліаде М. Мефістофель і андрогін. – К., 2001. – С.57.

людства»³¹. Епічний зачин думи одразу окреслює її міфологічний простір (простір священної історії): «Що на Чорному морі / На камені біленькому / Там стояла темниця кам'яная». Структура думи про Марусю Богуславку споріднена зі структурою замовлянь, спрямованих на полегшення пологів (у замовляннях Божої Мати бере золоті ключі й відкриває царські ворота, випускаючи на світ християнські душі, в думі золоті ключі бере Маруся Богуславка і на «Божий світ» випускає козаків-невольників). Семантично дума є багатошаровою і на різних рівнях тексту «висвічуються» думки про народження (початок світу), смерть (неволя як смерть) і воскресіння (визволення). Так спрацьовує механізм колективної пам'яті, для якого характерним є процес міфологізації історичних подій. У результаті «Дике Поле» історії (про це поняття достатньо написано у працях з історії України) стає «чистим полем» фольклорних текстів.

«Коллективна пам'ять позаісторична»³², – так стверджував М.Еліаде, аналізуючи твори південнослов'янського епосу. Дослідник простежив процес «міфологізації» історичних подій і осіб на прикладі такого відомого персонажа, яким був Марко Королевич (його історичне існування не викликає сумнівів, відома навіть дата смерті – 1394 р.). Але з плином часу його справжню біографію було забуто й «перебудовано» згідно з міфологічними нормами. Тому в народному епосі марно шукати точного віддзеркалення історичних подій. Прикладом може слугувати й дослідження Б.Грінченка «Пісня про Дорошенка й Сагайдачного» (1908 р.). У популярній і нині пісні «Ой на горі та й жінці жнуть» є два прізвиська, які нагадують про дві історичні постаті: гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного та гетьмана Петра Дорошенка. «Але річ в тому, – пише Б.Грінченко, – що Сагайдачний умер 1622 року, а Дорошенко – аж 1698, через 76 років після смерті Сагайдачного і проживши всього 71 рік, тобто: його ще не було на світі тоді, як умирав Сагайдачний»³³. Із приводу історичних прототипів пісенних героїв розгорілася дискусія: М.Максимович вважав, що мова йде про Грицька Сагайдачного, іншої думки був І.Срезневський – у пісні співається не про Петра Дорошенка, а про його діда Михайла. До дискусії долучилися О.Бодяньський та історик І.Каманін. 1901 р. В.Перетц опублікував новий варіант пісні, датований 1713-м роком. У ньому вже йшлося про трьох гетьманів: Дорошенка, «Сагайдачника» і «Дрозденка». Підсумовуючи все сказане, Б.Грінченко робить про пісню такий висновок: «Форма її показує, що складено пісню не серед народніх мас, а вийшла вона з під пера письменного чоловіка. [...] Найближчим до початкової редакції її треба вважати текст зо згаданого рукопису 1713 р. Він показує, що пісня ця говорить про гетьмана Петра Дорошенка і його конкурента в справі добування гетьманства – Дрозденка, тобто – про події 1665 р. Треба думати, що й складено цю віршу-пісню десь скоро після цих подій, коли ще всі їх пам'ятали. Мабуть уже геть пізніше, десь у XVIII в., як події ці затерли ся в живій пам'яті людській і ймення та натяки первісної редакції перестали вже бути зрозумілими співцям, – одпала друга половина пісні і замість

³¹ Еліаде М. Священне і мирське. – С.60.

³² Еліаде М. Космос и история: Избранные работы / Общ. ред. члена-корр. АН СССР, доктора филологических наук М.Л.Гаспарова. – Москва, 1987. – С.62.

³³ Грінченко Б. Пісня про Дорошенка й Сагайдачного. – К., 1908. – С.4.

неї притулився гумористичний епізод про якогось Сагайдачного, що проміняв жінку. Епізод цей одначе нічим не стосується до вславленого гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного»³⁴.

Схоже, що дискусії навколо проблеми історизму фольклору ще не вичерпалися. Тому актуально звучать висловлювання О.Веселовського зі статті «Німецька праця про російські билини», що була написана 1882 р. й перевидана в Москві у 2004 р.: «Історичний епос – це не обов'язково справжня історія народу, але й у жодному разі не репродукція пересічних історичних фактів»³⁵. А взагалі ж, кожна справа потребує ґрунтовного й фахового підходу, а не «кавалерійських наскоків» аматорів. Тим більше цей принцип має витримуватися в науці, а особливо тоді, коли проблема, на перший погляд проста, виявляється набагато складнішою.

³⁴ Там само. – С.30.

³⁵ *Веселовский А.Н.* Работы о фольклоре на немецком языке (1873–1894): Тексты: Опыт параллельного перевода: Комментарии: Руковод. и отв. ред. В.М.Гацак. – Москва, 2004. – С.17.

The Issues related to folklore historicism, had a great importance for the Soviet folkloristic in due time. Publications of the Post-soviet Ukrainian historians (especially Oleksandr Halenko), also indicate the interest to this issue. The dialogue between folklorist Tetiana Shevchuk and ethnologist Vasyl' Balushok is directed to determination of the "problem spots" of the modern knowledge slice of the folklore historicism issue and the overcoming of simplified representations about ties between history and oral literature.

О.І.ГАЛЕНКО*

УРОКИ ІСТОРІЇ НЕ РОБЛЯТЬ ВИНЯТКУ Й ДЛЯ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ

Я вдячний колегам-фольклористам за відгук на мою статтю шестирічної давнини. Він сам по собі демонструє актуальність порушених тоді питань, тим більше що й колеги прямо висловилися про це.

Інша річ, що основний зміст відповіді не тішить. Справа не в тому, що колеги експресивно таврують «грубі помилки», «кавалерійську атаку», «аматорство», «радянськість» (чи пострадянськість?), а головне – реконструювання історичних фактів на підставі фольклору. У дискусії не гріх дозволяти собі емоційність. Мені й самому хочеться вказати на смішний дотеп на мою адресу, мовляв, писати історію на підставі фольклору – все одно, що писати історію Франції за романами Александра Дюма. Смішний тут, власне, не сам дотеп, бо він досить заяложений (я його чув ще студентом на лекціях із джерелознавства), а те, що колега, будучи фольклористом, у гніві прирівняв фольклор до історичних романів. Це все-таки завелика жертва на оборону отієї фольклористики. Я вже не кажу про подив, що колега тамував отакі сильні емоції впродовж кількох років. Гірше з аргументацією, без якої місія оборони істини зводиться до перебранки, від якої нудить непричетних.

Для наукової рецензії трьома обов'язковими складовими є оцінка поставленої проблеми, аргументації на її користь (даних, методики) та одержаних у рецензованій праці висновків. У відгуку колег жодна з цих складових не відзначається змістовністю.

Навіть згадане вище визнання того, що відповідь українців на «турецьку неволю» є цікавою та малодослідженою темою, нічим не обґрунтоване. Ба більше, рецензенти геть проігнорували відповідний пункт, що спонукав мене до постановки оцієї проблеми. Це було заперечення поширеної думки, нібито відповіддю українського народу на «турецьку неволю» стало утворення козацтва. Натомість ця теорія в рецензії видається за неспростовну істину, і їй присвячено цілу сторінку. Питається, як можна схвалювати висновок, але відкидати його докази?

Опонуванню методики, що запропоновано у моїй статті, теж бракує системності, і воно обмежується лише окремішними й не завжди виразними запереченнями. Мені, наприклад, незрозумілий сумнів у положенні, що думи орієнтувалися на селянську аудиторію. Самі ж рецензенти згадують про підлаштування дум до смаків селян, називаючи це явище «редукцією традиційних мотивів». Якби вони справді наважилися ревізувати це положення під тим оглядом, що думи склалися не селянами, а мешканцями міст, то фольклористиці гарантовані якщо не революція, то як мінімум скандал.

Мое визначення дев'ятнадцяти дум на невільницьку тематику – а це ж є і об'єкт дослідження, і коло джерел, і аргументація – не обговорюється. У супереч

* Галенко Олександр Іванович – кандидат історичних наук, керівник сектору дослідження цивілізацій Причорномор'я Інституту історії України НАНУ.

йому побіжно зазначається, мовляв, фольклористи знають п'ять невірницьких плачів і що деякі з них можуть бути фальсифікатами. Здавалося б, чотирнадцять зайвих дум давали привід для знищення моєї праці, але на це пороку не стало.

Найбільшою проблемою для рецензентів виявилось збагнути, що предметом дослідження є сюжети дум. Мій вибір зумовлювався тим, що моделі поведінки персонажів дум, а отже, й моделі реакції аудиторії (і творців) на життєві ситуації (реальні й уявні) визначаються сюжетом. Словесне представлення також визначається сюжетом, але воно залежить як мінімум ще й від індивідуальної пам'яті і таланту виконавців, тому думи мають чисельні варіанти, про що не раз нагадують і рецензенти. Відважитися на систематизацію сюжетів дум за сотнями записів та варіантів, звісно, можуть лише фахівці з фольклористики, і я на це не зазіхав. Я скористався вже готовою такою систематизацією, що стала підсумком праці фольклориста М.Плісецького. Про її авторство, до речі, відверто зазначено (див. прим.16), тож дорікання рецензентів про моє нібито гребування доробком фольклористів некоректне. Більше того, брак у рецензії покликань на альтернативні систематизації підтверджує достатність мого вибору. Отже, критика за неврахування якихось видань текстів дум, у тому числі нового корпусу (що почав друкуватися через три роки після виходу моєї статті!), ніяк не стосується моєї аргументації і навіть суперечить попередженням опонентів про чисельні варіанти дум. Отже, у кращому випадку її можна виправдати як привід для реклами колегами-фольклористами доробку власного цеху.

Отже, підсумковий негативний висновок не підважує і результатів моєї розвідки. Я не брався відкривати за допомогою фольклору історичні події на зразок тих, яким присвячено хроніки чи документи, як це приписують мені рецензенти. Нагадаю, що навіть у назві моєї статті зазначено, що у ній ідеться про ідеали, себто думки, а не реальні вчинки, події чи обставини, і рецензенти не навели жодного прикладу на підтвердження своїх звинувачень. Словом, рецензія не просунула розуміння порушеної мною проблеми, бо стосувалася цілком інших тем. Суть діалогу двох фольклористів – якщо для кращого взаємопорозуміння скористатися мовою фольклору – добре передає приказка «свій до свого по своє».

Та вигадкування вад у моїй статті виявилось не найбільшим гріхом рецензії. Опоненти й самим думам легко приписують те, чого у них нема. Наприклад, дума «Маруся Богуславка» розповідає про патріотичний вчинок невірницькі, але їм навіщо треба переконувати себе та інших, ніби у ній ідеться про Христа чи замовляння повитух. Даруйте, але ці теми доступні й іншим жанрам художнього слова, не обов'язково навіть фольклору, тоді як невірницьку тематику найвиразніше потрактовано саме у думках. Так само легко опоненти приписують думам сучасні образи й терміни, яких там нема – українці, Дике Поле, Великий Кордон тощо. Козаки дум – це не всі українці, адже є ще українські селяни, міщани, жінки і мало ще хто, не кажучи про шляхту та князів, яким ні до чого було писатися в козаки. Луг у думках не тотожний значенням терміна Дике Поле. Про кордон узагалі думи мовчать.

Насамкінець дозволю собі нагадати, що фольклор (на відміну від історичних романів) таки є історичним джерелом. Навіть попри відстрочену фіксацію

текстів (що не є унікальністю України), він є відбитком реального минулого. Власне, фольклористика як спеціальна дисципліна і потрібна, щоби відрізнити первинний зміст фольклорних творів від пізніших модифікацій, а не для того, щоби лякати не-фольклористів труднощами. Щонайменше, наївно припускати, ніби інші історичні джерела, як наприклад, згадані рецензентами літописи, не мають власної специфіки або простіші за фольклор. Словом, колегам-фольклористам марно сподіватися, що інтерес істориків до фольклористики пропаде. Звичайно, треба лише ставити правильні питання до фольклору, але для цього не зайва конкуренція різних галузей гуманітаристики. Оборона ж права на ексклюзивне тлумачення фольклору, як виявила відповідь моїх опонентів, може легко збити на манівці фантазій та модернізування минулого. Небезпека від цього для самої фольклористики значно серйозніша, ніж від допитливості істориків.

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Полонська-Василенко Н.
Спогади / Упор., вступ. ст. та імен. покажчик В.Шевчука. –
К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 591 с.

Рукописи, як і люди, мають свою долю. Цей тривіальний і, заразом, досить емний вислів повною мірою пасує для означення самобутньої одиссеї рукопису, точніше машинопису, мемуарів визначного українського історика Н.Полонської-Василенко.

Дивовижна історія цих спогадів, викладена упорядником – відомим письменником і дослідником В.Шевчуком, залишає доволі значний простір як щодо гіпотетичних припущень про різні редакції та структуру споминів, так і стосовно можливих напрямів архівної евристики, котра дозволить розшукати їхню повну версію. Вочевидь, ця проблема спричиниться до різноманітних відгуків, коментарів та новітніх студій.

Зрештою машинопис, віднайдений мюнхенською бібліотекаркою Н.Холявою посеред викинутих паперів і книжок редакції оунівського часопису «Шлях перемоги» (фракція С.Бандери), що склав основу цього видання (перша та друга частина спогадів, 1884–1917 рр.), на сьогодні є найповнішою опублікованою версією мемуарів Н.Полонської-Василенко. Зауважимо, що третю частину спогадів (1918–1965 рр.) упорядник уклав із низки мемуарних розвідок та заміток дослідниці, видрукованих у різні часи.

Це – фрагменти «великого» мемуарного тексту чи дотичні до нього публікації Н.Полонської-Василенко, а саме статті, присвячені М.Василенку, Михайлу, Катерині та Марії Грушевським, Ю.Клену, А.Кримському, М.Могилянському, О.Оглоблину, Л.Старицькій-Черняхівській, митрополиту УАПЦ Никанору, роду Старицьких (Старицьких-Черняхівських-Стешенків), культурній та повсякденній атмосфері Києва за часів неокласиків М.Зерова та П.Филиповича, бутафорським процесам «Центра дій» та СВУ, Українському вільному університету у Мюнхені та ін. Наприкінці В.Шевчук додав до споминів бібліографію праць Н.Полонської-Василенко, опубліковану у «Наукових записках УВУ» (Мюнхен, 1963 р., ч.7), а також цікаву вступну статтю та іменний покажчик.

Зазвичай спогади приваблюють межовим становищем цього жанру, позаяк мемуарний текст апріорі містить різні текстові шари, які творять специфічне мереживо достовірного і вигаданого, суб'єктивного й об'єктивного, приватного та публічного, професійного і буденного, одиничного й загального, свого і чужого, зовнішнього та внутрішнього і т.п.

Якщо взяти до уваги ще й особу авторки мемуарів, її яскраву та тернисту інтелектуальну біографію, наближеність до багатьох видатних постатей кінця ХІХ –

першої половини ХХ ст., академічного середовища ВУАН та діаспорної соціогуманітаристики, то стає очевидним масштаб і значення виданого тексту. Наразі варто згадати і про загальний обсяг споминів, зокрема про виразну фактографічну проробленість деталей та різноманітних замальовок, калейдоскопічний і досить емоційний виклад своєрідних вражень, свідчень, оцінок, коментарів, урешті-решт про належність цього тексту до української жіночої мемуаристики.

Утім варто наголосити, що спогади Н.Полонської-Василенко є ще оригінальною «історією історика», себто мемуарами професійного вченого-гуманітарія, котрий має солідний досвід пізнання, опанування, освоєння інших епох. Від таких споминів, з огляду на фаховий досвід та компетенцію автора, традиційно очікують не тільки представлення особистої версії тодішніх історичних подій і явищ, а й їхнього трактування.

Отож видані спогади є надзвичайно цікавими з багатьох ракурсів та перспектив. Багатство сюжетів мемуарного тексту Н.Полонської-Василенко безперечно продукує численні контексти і проблеми, які постають перед читачем-дослідником, що годі означити чи навіть просто перерахувати в межах цієї рецензійної замітки. Відтак висловимо декілька вибіркових і, звичайно, суб'єктивних думок та міркувань.

Передусім, привертає увагу той соціокультурний пласт споминів дослідниці, який пов'язаний як з її родинним походженням, так і з першими віхами академічної біографії. Власне, це – розмаїтий простір побутового та родинного життя тодішнього чиновництва, офіцерства, міщанства, з якого навіть вириваються і окреслюються прикмети їхнього суперечливого культурного світосприйняття та світорозуміння.

Попри видову спорідненість цього тексту з традиційними російськими «мемуарними історіями» кінця ХІХ – початку ХХ ст., яким властиве докладне висвітлення родинних зв'язків та діючих персоналій на фамільній авансцені, коментарі Н.Полонської-Василенко демонструють пильний, тверезий і досить відрефлексований погляд дослідниці. Недаремно вона акцентує увагу на складності, аморфності, багатоманітності світовідчужань різних соціальних верств і прошарків, які часом проступають крізь буденні замальовки осіб та подій з обсягу родинної історії. Ці авторські спостереження виглядають вельми цікавими, позаяк дозволяють поглянути «зсередини» на те соціальне та культурне середовище, з якого рекрутувалася тодішня наддніпрянська інтелігенція.

Окреме місце у споминах посідає неповторна київська палітра. Зазначимо, що «топографічний опис» пам'ятних родинних місць Києва сполучається з низкою містецьких, архітектурних, культурних подробиць, які виявляють неабиякий естетичний смак мемуаристки. Більше того, у супутніх роздумуваннях і коментарях постають й особи вищої київської адміністрації у сприйнятті тодішніх городян. Ці сторінки спогадів відкривають той багатий духовний та культурний зріз, на якому поставав підмурок світосприйняття майбутнього українського історика.

Врешті, київські сюжети у мемуарному тексті Н.Полонської-Василенко дозволяють кинути оком на її становлення як інтелектуалки в контексті низки культурних осередків: домашнє навчання, гімназійні іспити, салонне життя, місцеві курсистки, університетські вчені, неформальні гуртки, зокрема відомий історико-етнографічний гурток М.Довнар-Запольського, в якому перший фаховий вишкіл здобули такі відомі історики, як Д.Дорошенко, Й.Гермайзе,

Б.Крупницький, П.Курінний, О.Оглоблин та ін. Вчитуючись у ці мемуарні фрагменти, мимоволі замислюєшся щодо тієї хиткої рівноваги типових та феноменальних рис творчої особистості, самотутньої гри долі, котра передує «народженню» фахового вченого.

Спомини Н.Полонської-Василенко, як й інші «історії істориків», представляють низку самотутніх образів учених, в яких поєднуються враження та спостереження з «перших рук» із пізнішими рефлексіями й ремінісценціями. Відтак мемуари подають своєрідну галерею портретів науковців, зокрема П.Ардашева, В.Біднова, М.Василенка, С.Голубева, В.Данилевича, Л.Добровольського, М.Довнар-Запольського, О.Гілярова, В.Іконникова, В.Козловської, Ю.Кулаковського, А.Лободи, Н.Мірзи-Авак'янц (у дівочтві Дворянської), О.Оглоблина, Г.Павлуцького, В.Перетца, О.Покровського, П.Светлова, А.Синявського, М.Слабченка, Є.Сташевського, Т.Флоринського, В.Хвойки, Д.Яворницького, М.Яснопольського та ін.

Знакові події тодішньої сучасності у рецепції мемуариста ще один зріз, який рефреном пронизує текст більшості спогадів і, водночас, приваблює як багатьох дослідників, так і звичайних читачів. У цьому сенсі мемуарний текст Н.Полонської-Василенко є досить насиченим та багатошаровим, зокрема репрезентує цілу низку сюжетів: революція 1905 р., українські визвольні змагання 1917–1920 рр., драматичне та трагічне життя ВУАН, каральні процеси супроти української інтелігенції тощо.

Прикметною особливістю мемуарного тексту Н.Полонської-Василенко є її специфічне співвідношення між образно-асоціативними, емоційно-експресивними та логічно-раціональними смисловими фрагментами. Незважаючи на те, що її спомини мають виразну емоційну тональність, несподівано виявляємо досить потужний пояснювальний пласт, опертий на логічно-раціональне підґрунтя. Видається, що авторка тривалий час виношувала й опрацьовувала спомини, що дозволило надати цій «мемуарній історії» викінченого та відрефлексованого вигляду.

Насамкінець відзначимо, що виданню звичайно бракує ґрунтовних фахових коментарів, які конче необхідні, коли йдеться про спомини такого обсягу та рівня – сотні згаданих імен, багато відомих і маловідомих подій, низка розкиданих по всьому тексту тлумачень та коментарів, що потребують пояснення/виправлення/доповнення прихованих і очевидних прогалин, властивих будь-яким «мемуарним історіям», нюансування авторських поглядів, уточнення просторово-хронологічної палітри й т.п.

Взагалі, рівень археографічної культури видання залишає нам добру перспективу академічного перевидання текстів – із розлогими коментарями, ґрунтовною передмовою, археографічною передмовою (з усіма необхідними коментарями), детальними відомостями про рукопис, відповідною передачею текстів, текстуальними примітками тощо.

Та, попри означені зауваги, величезною та незаперечною заслугою В.Шевчука є не тільки порятунок мемуарів Н.Полонської-Василенко, а й їхня публікація, завдяки якій вони стали доступними широкому загалу читачів. На нашу думку, спомини Н.Полонської-Василенко безперечно посядуть першорядне місце в українській мемуаристиці ХХ ст.

О.В.Ясь (Київ)

ШАНДРА В.

СОВІСНІ СУДИ В УКРАЇНІ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ XVIII – СЕРЕДИНА XIX СТ.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 266 с.

Як відомо, вісімнадцяте століття в історії європейської цивілізації ознаменувалося поступовою втратою впливу церкви на державу та суспільство. Українські землі, інкорпоровані до складу двох імперій, разом з імперською уніфікацією державного апарату, переживали й зміни у судовій практиці попередніх епох, викликані трансформацією традиційного суспільства у громадянське. Секуляризація духовної сфери оголила численні суспільні вади, які державна машина намагалася виправити шляхом удосконалення законодавчої бази та судової системи.

Грунтовне монографічне дослідження знаного фахівця з історії українських земель нового та модерного часу Валентини Степанівни Шандри присвячене висвітленню історії заснування і діяльності маловідомого та малодослідженого, але неординарного й цікавого складника правової культури Російської імперії, – совісним судам, які діяли і в українських губерніях майже безперервно з 1780-х до 1850-х рр. Звідси випливає ще один аспект – аналіз впливу названої інституції на тогочасний український соціум.

На основі глибокого аналізу документального матеріалу архівних фондів совісних судів дев'яти українських губерній Російської імперії, авторка дослідила структуру, функції, законодавчу базу, кадровий склад, практику совісних судів, що дало змогу відповісти на питання – яким чином був реалізований принцип милосердного і справедливого судочинства заради збереження стабільності, внутрішнього порядку та гармонійного розвитку соціуму у XIX ст.

Дослідниця докладно проаналізувала наукову літературу, присвячену висвітленню аспектів діяльності совісних судів, розподіливши її на правознавчі та історичні праці. Історіографічний розділ відрізняється високим рівнем аналітичного підходу до праць як дореволюційних, так і сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників, із чітким визначенням позитивів і недоліків, а також наголосом на науковій новизні робіт. Особливу увагу звернуто на трактування у літературі питань становості та функцій совісних судів, співіснування їх із державною системою судочинства, а також історичним аналогіям «суду по совісті» у європейському (передовсім англійському), річпосполитському (полюбовні суди) та українському доби Гетьманщини правових полях (с.9–15).

Наприкінці розділу чітко сформульовані основні завдання, які поставила дослідниця, приступаючи до розгляду теми: наголос зроблено на мало або зовсім недосліджених аспектах діяльності совісних судів, а саме: український вимір діяльності, хронологічні рамки існування, соціоетнічний склад, освітній рівень суддів, судова практика та її наслідки для вирішення суперечок і викорінення суспільних вад. Окремий підрозділ роботи присвячено огляду думок сучасників про діяльність совісних судів, який допомагає чіткіше зрозуміти мету заснування такого роду судочинства, де на перший план поставлено не «судилище, а відкрите адвокатство» (с.22–23) заради захисту нужденних, виправлення помилок, примирення. Залучення джерел особового походження (спогадів, щоденникових записів) дає змогу відтворити процес становлення законодавчої бази совісного судочинства, жорсткі принципи відбору суддів та виборних представників,

а також виявити негативний бік роботи совісних судів: чиновницьку тяганину, превалювання особистих інтересів, хабарництво.

Другий розділ дослідження висвітлює процес становлення та юрисдикцію совісного суду. Особливо вдалим є параграф 1, в якому ретельно проаналізовано умови запровадження совісних судів у Російській імперії за часів правління Катерини II. В.Шандра наголошує, що ідею запровадження совісного суду було не випадково запозичено з англійського, польського та малоросійського судочинства, а також трактату італійського гуманіста Ч.Беккарія «Про злочини і покарання». Упроваджуючи гуманістичні ідеї в судову практику, передбачалося готувати людину до «сприйняття закону як необхідної складової суспільного життя», тим самим створювалося законодавство не караюче, а виховуюче – «стыдом вместо бича» (с.30–33). Також переконливо розкриті державні причини впровадження совісних судів: нагальна потреба уніфікації судового законодавства та подолання сепаратистських настроїв національних окраїн Російської імперії.

У наступному параграфі цього ж розділу чітко окреслено межі повноважень, з'ясовано юрисдикцію совісних судів. У сучасного читача не може не викликати інтерес той факт, що найгуманніші норми судочинства ХХ ст. були розроблені ще у XVIII ст., і певною мірою знайшли відображення в юридичній практиці совісних судів: недоторканність особи, повага до гідності людини, неможливість ув'язнення без пред'явлення обвинувачення, контроль за попереднім слідством, адекватність покарання скоєному злочину, законність добутих слідством свідчень, можливість звільнення підсудного під заставу. До компетенції совісних судів була віднесена група порушень закону, яка торкалася особистих, навіть інтимних відносин: зі сфери карного судочинства – ненавмисно вчинені злочини, у тому числі вбивства з необережності, дітозгубництво, злочини неповнолітніх та душевнохворих, чаклунство, ворожіння, крадіжки церковних речей; зі сфери цивільного судочинства – особисті і майнові конфлікти, сімейні сварки, сексуальні збочення, образа батьків дітьми (с.36–38). На Правобережній Україні до повноважень совісних судів, крім того, належав ще й перегляд справ про надання дворянського стану, який був ініційований державою як каральний захід стосовно польської шляхти за участь у повстанні 1830–1831 рр. (с.45). Ретельно виписана також процедура судочинства й моральні аспекти діяльності совісного суду: відповідальність за винесені рішення перед Богом, можливість оскарження рішень у губернатора та в Сенаті.

Дослідниці вдалося уточнити загальноприйняті хронологічні рамки діяльності совісних судів на українських теренах у складі Російської імперії (с.19). Заснування совісних судів, як відомо, було пов'язано з адміністративно-територіальною реформою Катерини II та утворенням намісництв, а місцями їх перебування ставали губернські центри. Першими серед інших було відкрито Харківський (1780 р.), Київський (1782 р.), Чернігівський (1782 р.) та Новгород-Сіверський (1782 р.) совісні суди. Трохи згодом були засновані Таврійський (1787 р.), Катеринославський (1791 р.), Волинський, Брацлавський і Вознесенський (усі – 1796 р.) суди. За правління Павла I, у 1796 р., коли скасували намісництва, діяльність совісних судів було на деякий час згорнуто, мотивуючи це занадто розгалуженою судовою системою та завеликим бюрократичним

апаратом імперії. Тож більшість дослідників кінцевою датою існування совісних судів уважали 1796 р. Ретельний аналіз законодавчої бази і документів з архівів совісних судів дав змогу В.Шандрі з'ясувати, що за Олександра I у 1801 р. їх діяльність було поновлено. В українських губерніях совісні суди відновилися з ініціативи малоросійського генерал-губернатора О.Куракіна, який звернувся до Сенату, обґрунтувавши своє рішення тим, що подібні інституції вже існують у решті губерній Російської імперії. Тож у 1803 р. було відкрито, окрім відновлених Чернігівського, Харківського, Катеринославського, Таврійського, ще й Полтавський та Херсонський (Миколаївський) совісні суди (с.42). На Правобережжі друге відкриття їх затягнулося до 1836 р. (Київський, Волинський і Подільський), а їхні повноваження виявилися подібними до велико- та малоросійських губерній без урахування пропозицій правобережного дворянства (с.44–45). 1852 р. було визначено постійні штати для совісних судів, а також скасовано Таврійський суд. Решта вісім совісних судів в українських губерніях проіснували до 1857 р., а їхній кадровий склад після ліквідації було використано для потреб місцевих органів громадської опіки та судових палат.

Держава фінансувала совісні суди в залежності від штату губернії. Оскільки всі українські намісництва-губернії було віднесено до першої категорії, то асигнована на утримання одного совісного суду сума становила 2230 руб. на рік. Окремі члени суду отримували незначне жалування: найбільшу суму платили засідателю від дворян – 720 руб., голові – 600 руб., засідателю від міщан – 400 руб., а від селян – 120 руб. (с.51).

Головною фігурою совісного суду був суддя, який обирався на загальних виборах губернської корпорації. На Правобережжі ця посада не завжди була виборною: голови совісних судів призначалися генерал-губернатором. На посаду голови совісного суду обирали з двох виборних кандидатів у результаті голосування; після обрання голову суду схвалював імператор. Решту посад у совісному суді теж заміщувалися внаслідок виборів та затвердження їхнього результату губернатором. Посада голови совісного суду прирівнювалася до посади голови судової палати. Служба у совісному суді належала до державної, тому вимагала відмови від попереднього місця служби (с.57–63). До виборних совісного суду висувався ряд вимог: високий освітній рівень, відсутність судимості, стаж роботи на державній службі. Заборонялося обирати до одного суду родичів, а також (із 1839 р.) представників юдейського віросповідання. Члени совісного суду в документах характеризуються цілим набором високих моральних якостей: здібні, совісні, розсудливі, справедливі, бездоганні (с.71). Крім того, при обранні враховувалися життєвий досвід, розуміння народного життя, участь у громадських справах, бралися до уваги «прояви місцевого патріотизму», а також тривале проживання на одному місці та володіння земельною власністю (с.74). Цікавим є висновок В.Шандри про те, що посади голів совісного суду на Лівобережжі обіймали представники та нащадки старої української еліти – козацької старшини, бо користувалися повагою та довірою місцевої людності. Так, головами Чернігівського совісного суду у різні часи його існування були представники відомих родин козацької старшини та лівобережного духівництва: бунчуковий товариш Михайло Стороженко, зять Семена Полуботка; чернігівський сотник, бунчуковий товариш Іван Тризна; борзненський сотник Федір Забіла;

предводитель дворянства Лохвицького повіту Іван Милорадович. Засідателями були обрані бунчуковий товариш Василь Тарновський, Василь Милорадович, депутат Законодавчої комісії Гаврило Божич, Матвій Почепа, землевласник Яків Гамалія, колезький асесор Іван Лизогуб (с.231–238).

Можна лише зауважити, що автор не використала щедрі на деталі та критичні за характером спогади Тадеуша Бобровського (1829–1894 рр.), званого тогочасного громадського діяча. Адже там названі совісні судді Київської губернії «другого призиву», вказано на мотивації обіймання такої посади, матеріальні статки суддів і їх відношення до служби. Та найголовніше, Тадеуш Бобровський, будучи сам правником, фахово порівняв совісні суди з полюбовними¹.

У праці детально розглянуто такі особливості формування кадрового складу совісних судів, як можливість обрання засідателів від різних національностей (татар, вірмен, азійських народів та переселенців-колоністів) для південноукраїнських і кавказьких губерній імперії та територій Війська Донського. Проте діловодство в судах велося винятково російською мовою; у південних губерніях із високим відсотком татарського населення від членів суду вимагалося знання російської мови, для цього їх спеціально екзамнували (с.81–83). Зібраний матеріал переконливо ілюструє домінування русифікаторської тенденції у національній політиці Російської імперії та показує відповідне ставлення центральної влади до національних еліт.

Увагу привертають зібрані у дослідженні матеріали, які засвідчують активне залучення державою церкви та духівництва до виконання судових рішень совісних судів, що стосувалися покарань совісті через вчинені злочини «судьбу отягощающие» (вбивства, насильство, гріхопадіння, чаклунство): епітимія, сповідь, привселюдне каяття, направлення на виправлення у монастир (с.115, 127, 133–135, 145, 150, 167). Уже на початковому етапі існування совісних судів, у 1785 р., було впроваджено принцип віротерпимості до виборних та обвинувачених нехристиянських віросповідань. Крім того, із часу заснування совісних судів у Грузії (1824 р.) було визнано доцільним обрання до совісних судів представників місцевого грузинського і вірменського духівництва, кандидатури котрих подавалися грузинським екзархом та вірменським архієпископом (с.82). Подібна співпраця держави й церкви у вирішенні проблем суспільних негараздів та вихованні, ймовірно, давала позитивні плоди і була б не зайвою й сьогодні.

Окремий параграф монографії присвячено умовам служби та повсякденній практиці совісних судів. У результаті копіткого опрацювання джерел авторці вдалося зібрати розпорошені по різних фондах відомості про процес будівництва й умови найму приміщень, внутрішнє оздоблення і, навіть, режим роботи совісних судів. Належну увагу приділено опису зовнішнього вигляду (формі) чиновників совісного суду, розміру жалування, системі відпусток, державним відзнакам, пенсійному забезпеченню суддів та засідателів (с.86–92). Цей матеріал дає можливість до дрібниць уявити щоденні умови роботи суду, а ілюстрації і фотодокументи, вміщені у додатках та на обкладинці книги, вдало візуалізують фактичний ряд.

Четвертий розділ монографії присвячений опису практик совісного суду на матеріалах українських губерній. Завдяки аналізу значної кількості діловодної

¹ *Bobrowski T.* Pamiętnik mojego życia. – Lwów, 1900. – Т.1–2. Перевид.: *Bobrowski T.* Pamiętnik mojego życia / Oprac., wstępem i przypisami opatrzył S.Kieniewicz. – Warszawa, 1979. – Т.1–2.

документації совісних судів та високопрофесійному стилю викладу матеріалу, читач має змогу перенестися у ХІХ ст. на засідання совісного суду і побачити, як діяв цей «суспільний інструмент примирення», з'ясувати, у чому полягали його обов'язки і як вони реалізовувалися на практиці. Популярність совісних судів у населення авторка пояснює відсутністю тяганини, характерною для більшості судових установ імперії, значно меншими затратами на судовий процес, можливістю укласти юридично оформлену й обов'язкову для виконання мирову угоду за пропозицією сторін.

Ретельно аналізуючи архівні джерела, В.Шандра виокремлює декілька груп позовних заяв, найбільш поширених у практиці совісних судів. У першу чергу, це вимоги про повернення грошового боргу: особливу цікавість привернула справа про вимогу батька повернути незаконно отримані кошти за навчання сина перукарській майстерності через недостатність отриманих професійних знань (с.95). До категорії найбільш поширених позовів дослідницею віднесені також справи про незаконне володіння рухомим та нерухомим майном, порушення спадкових справ (у тому числі й духівництва всіх віросповідань), недотримання умов письмового договору. Справедливості заради, автор зазначає, що совісні суди розглядали іноді й нетипові справи про майнові права кріпосних селян, хоча згідно з діючим законодавством можливість така була обмежена (с.102–103, 165). Дослідниця звертає увагу на позови до совісних судів і представників духівництва, хоча законодавчо це не було закріплено. Священники активно залучали інститут совісних судів до вирішення земельних конфліктів, захисту майнових прав, повернення боргів, дотримання духовних заповітів і доведення їх істинності, вимагали втручання совісного суду у разі незаконного ув'язнення духовної особи церковним судом (с.105–106, 108). Із 1775 р. держава перебрала на себе контроль над справами про чаклунство, забобони, ворожіння, псевдознахарство, розкопування могил, які раніше належали до церковної юрисдикції. Перераховані порушення проти віри були віднесені з кінця ХVІІІ ст. до таких, які перебувають у площині людської дурості, ошуканства та невігластва (с.112–121).

Окрема категорія судових справ стосувалася злочинів, учинених неповнолітніми дітьми. У монографії подано класифікацію правопорушників в залежності від віку: неправоздатні (до 10 років), малолітні (з 10 до 14 років), неповнолітні (з 14 до 21 року) з урахуванням змін у законодавстві (з 1845 р. відбулося розширення меж неповноліття з 17 до 21 року). До юрисдикції совісних судів були віднесені крадіжки, незаконний перетин кордону, насильство у сім'ї над неповнолітніми, вбивство з необережності, злочини про порушення норм статевого життя, підпали. Для порушників закону віком 14–21 року застосовувалися майже ті ж самі покарання, що й для дорослих: фізичні покарання (різки, батіг), відробітки з метою повернення вкрадених коштів, церковне каяття, позбавлення стану та військова служба рядовим солдатом, передача на поруки родичам з умовою ретельного виховання. Порівнюючи дані норми із законодавством петровської епохи, дослідниця робить висновок про те, що совісні суди катерининської доби щодо покарань дітей керувалися принципами гуманності, поваги та ставлення до злочинця як до ближнього; крім того, суду необхідно було зважати на обставини, за яких було вчинено злочин; покарання неповнолітніх вимагали контролю з боку державної влади (губернатор, Сенат) (с.122–143). Поблажливе ставлення до неповнолітніх злочинців мало на меті через виховання й милосердя скорегувати у майбутньому поведінку молоді людини, дати можливість виправити помилки та

адаптуватися до норм суспільної моралі. «Діяльність совісних судів у цьому спрямуванні можна розцінювати за перші кроки зародження ювенальної юстиції, що набрала значного нині поширення», – слухно підсумовує В.Шандра (с.166).

Розуміння того факту, що душевнохворі та розумово відсталі люди вимагають особливої уваги і піклування суспільства, зумовила передачу розгляду злочинів цих людей за Катерини II до компетенції совісних судів. Оскільки дана категорія не була підсудною, то покарання передбачали передачу їх (після обов'язкового висновку лікаря про наявність хвороби) до будинків для душевнохворих, сповідь, повернення під нагляд родини або ув'язнення у монастирі.

До компетенції совісних судів за Олександра I було віднесено і таку делікатну категорію справ, як сімейні сварки (зневага дітьми батьків, образи, насильство у сім'ях, непорозуміння між подружжям, майнові претензії, повернення приданого, справи про догляд дітьми німецьких батьків, «витіснення» зі спадщини членів родини). Позови, в яких відображені подібні сімейні конфлікти, достатньо часто розглядалися совісними судами, що засвідчує високий авторитет та повагу до нього, а також певний рівень правової культури населення.

Цілком переконливо виглядають і висновки даного дослідження. До совісного суду зверталися різні верстви та категорії населення (дворяни, міщани, духовництво, чиновники, селяни), люди різного віку, статі, походження, статків і віросповідання. Така демократичність, на думку автора, є рисою неоднозначності суспільного поділу української людності, яка відрізнялася не чітким розмежуванням станів внаслідок інкорпорації та пристосування старої української еліти до нових умов існування на межі XVIII–XIX ст. (с.106). Щоденна практика совісного суду на українських теренах засвідчила традиційність українського соціуму, поваги до власності, свободи особи, а також високої довіри до сили даного слова, зобов'язань та присяги (с.107). Загалом практика судів оцінюється позитивно: «Доступність, нескладність процедури, спрямованої на примирення, а не на покарання, участь місцевих громад у формуванні суддівського корпусу – ось найхарактерніші риси совісних судів, цього оригінального явища яскравої історичної доби» (с.168).

Дане видання може слугувати своєрідним взірцем наукового оформлення і багатства довідкового матеріалу. Понад третину монографії відведено під додатки. Це документи із практики совісних судів, дані про їх кадровий склад, інформація щодо архівних фондів совісних судів та ілюстрації, серед яких привертають увагу портрети чотирьох суддів першої половини XIX ст. Схильність дослідниці дотримуватися сучасних «нормативів» до історичних праць засвідчили дбайливо складені географічний та іменний покажчики.

Насамкінець варто зазначити, що наукова цінність нової роботи В.Шандри далеко виходить за межі історико-правового дослідження. Це помітний внесок у церковну історію, вивчення приватного життя, побуту різних верств населення. Особливо ж цікавим виглядає регіональний вимір теми. З огляду на те, що, скажімо, значна частина фактів безпосередньо стосується Чернігівщини, не буде перебільшенням схарактеризувати дане дослідження як непересічне явище в історіографії цього краю.

О.С.Гейда (Чернігів), Т.П.Демченко (Чернігів)

GRZEGORZ MOTYKA
OD RZEZI WOŁYŃSKIEJ DO AKCJI «WISŁA»: KONFLIKT POLSKO-UKRAIŃSKI 1943–1947. –
Kraków, 2011. – 521 s.*

Гжегож Мотика
Від Волинської різанини до акції «Вісла»: польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. –
Краків, 2011. – 521 с.

В умовах стрімкої глобалізації національне питання набуває дедалі більшої актуальності. Це спонукає дослідників шукати аналогії нинішніх подій у минулому. Взаємна бійня братніх народів – польського та українського – уже отримала певне висвітлення у працях істориків, зокрема київського автора І.Льюшина¹ та люблінського фахівця Г.Мотики, який торік видав свою нову книгу, що становить собою науково-публіцистичну компіляцію його попередніх робіт. У підзаголовку монографії підкреслюється активна роль польської сторони: «...польсько-український конфлікт 1943–1947 рр.».

Оповідь структуровано за проблемно-хронологічним принципом, висвітлюється не тільки криваві події, але і їх передісторія, а також контекст: українське питання в II Речіпосполитій, політика нацистів у регіоні, ідеологія та плани ОУН і керівництва Армії крайової (АК), роль інших військово-політичних сил у Західній Україні, «обмін населенням» між ПНР і УРСР, а також депортація українців у рамках операції «Вісла».

Книга читається легше, ніж попередні роботи автора, у ній помітно більше узагальнень, проміжних висновків та інтерпретацій. Г.Мотика дискутує то з українськими, то з польськими істориками, і в одному випадку звинувачує своїх колег – подружжя Семашків – в умисній фальсифікації (с.160), заниженні кількості українських жертв АК.

Новим є виявлення факту, що командувач волинським округом Армії крайової наказував або принаймні свідомо не заперечував проти вбивств мирного населення – українських чоловіків призовного віку (с.163–164), суворо забороняючи знищення жінок, дітей і людей похилого віку. Додамо до аргументації Г.Мотики, що у цьому документі замість пункту про конкретне покарання для його порушників було зафіксовано лише розпливчасту згадку «усієї суворості» заходів проти них.

Проте, на жаль, не всі наведені у книзі оцінки зважені. Зокрема, у першому розділі висловлюється доволі дивна думка: «Ставлення українських політичних партій (до держави – О.Г.) не створювало польській владі достатньо великого поля для маневру», тобто не залишало вибору, і «проблема була в тому, що (керівники УНДО – О.Г.) тільки у тридцятих роках почали дозрівати до визнання польської держави тривалою реальністю» (с.22). Ніякого впливу на дії влади думка громадян про владу справляти не може, коли йдеться про права громадян, та ще й про інтереси держави. У тодішній ситуації ці два чинники збігалися. Конкретні пропозиції лідерів українських демократів про

* Рецензія написана завдяки стипендії Діани та Говарда Уолла Центру перспективних досліджень Американського меморіального музею Голокосту (Вашингтон, США).
Переклад із російської мови – редакція «УІЖ».

¹ *Pijuszyński I.* UPA i AK: Konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939–1945). – Warszawa, 2009.

національно-культурну автономію українців відрізнялися помірністю та зваженістю. Ліберали стверджували, що такий крок міг підірвати в Галичині та на Волині позиції екстремістів, у тому числі КПЗУ, яка виставляла УРСР ідеалом української державності. Більше того, окремі адекватні політики з табору підсудчиків припускали: це зможе знизити лояльність уже радянських українців до Москви. Але здорові ініціативи розбивалися об націоналізм агресивно-слухняної більшості польського державного апарату.

На тій же сторінці як приклад справжньої лояльності описується позиція петлюрівців, яким нібито було байдуже до долі Західної України, через що вони допомагали польській розвідці (проти СРСР). По-перше, дивує підхід: роботу на спецслужби оголошено мало не еталоном громадянської позиції. По-друге, для симетрії тут можна було б згадати і про співпрацю УВО–ОУН з ОДПУ–НКВС на антипольській основі.

У першому розділі не завадило б зазначити й про концтабір приниження Береза Картузька, де утримували потенційно нелояльних громадян II Речіпосполитої. За задумом влади, цей заклад повинен був дисциплінувати незгодних, у реальності ж став «інкубатором» радикалізму, у тому числі українського.

Чомусь як приклад проявів неприязні до поляків наводяться слова віце-спікера сейму В.Мудрого, сказані ним у 1939 р. про тодішні реалії: немає поляків, що прагнуть відновити Україну, отже українцям необхідно розмовляти з братнім народом із позиції сили (с.124). Адже сам Г.Мотика писав: усі польські партії заявляли про невіддільність Західної України від Польщі².

У книзі наявний науково-довідковий апарат, проте він, на жаль, далеко не завжди використовується грамотно. Зокрема, трапляється стандартна помилка – надмірна довіра до мемуарів. Наприклад, навіщось цитується свідчення Г.Мельника³ про С.Бандеру, які стали супротивниками після розколу 1948 р., як про людину, що з неповагою відгукувався про українців (с.31–32). Цей фрагмент наводиться без спростувального коментарю. Як достовірне подається свідчення Є.Стахова про видану С.Бандерою заборону націоналістам вести антинімецьку діяльність на початку 1942 р. (с.82). Адже з 1948 р. Є.Стахів також був опонентом останнього, до того ж за стільки десятиліть цілком міг забути конкретні обставини.

Також не може викликати розуміння механічне наведення відомостей про те, що в 1939 р. існував план керівництва Райху про влаштування в завойованій Польщі різанини євреїв і поляків, яку нібито повинна була провести ОУН (с.44). По-перше, дані взято з апіорі недостовірної книги, написаної та виданої за часів ПНР. Більше того, навіть у ній посилання на джерело відсутнє⁴. А у книжці, що рецензується, ця цитата подається некритично. По-друге, і це головне, незрозуміло, яке відношення мали задуми нацистів до теми книги.

² *Motyka G.* *Українська партизантка 1942–1960: Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii.* – Warszawa, 2006. – S.304. Див. також відгук волинського делегата польського емігрантського уряду, спрямований громадянам, які підлягали винищенню: «Боротьба йде [...] не за те, хто з нас загине або залишиться жити – боротьба йде за єдність і велич Речіпосполитої» (див.: *Motyka G.* *Od rzezi wołyńskiej...* – S.152).

³ Не плутати з А.Мельником, який очолював ОУН із 1938 р., а після її розколу в 1940 р. – фракцію ОУН(м).

⁴ *Torzecki R.* *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeczy (1933–1945).* – Warszawa, 1972. – S.189.

Багато даних, котрі демонізують ОУН, наводяться взагалі без посилань на джерела. Це стосується відомостей про знищення оунівським підпіллям цілих польських сіл у вересні 1939 р. (с.49), загальну чисельність жертв цих розправ – 796 (с.51), постанову бандерівців 1942 р. у Львові про навмисне провокування німецького терору проти поляків і здійснення цих задумів (с.83–84), плани бандерівської верхівки 1941 р. про виселення поляків із Західної України (с.123), убивства українськими повстанцями делегатів АК на переговорах (с.137), роздачі цукерок польським дітям, приреченим на смерть від рук бійців УПА (с.149), убивство бандерівцями дружини Т.Боровця («Бульби») (с.303), наказ головнокомандувача Д.Клячківського про знищення кожного п'ятого українця з нелояльних до УПА сіл (с.354), обстріл націоналістами колон українців, яких поляки переселяли в рамках операції «Вісла» (с.410). Усі ці відомості потребують ретельної перевірки.

Потрапляє написане і в пастку секретного джерела – у першу чергу протоколів допитів заарештованих націоналістів. Наприклад, інформація про ухвалення бандерівцями жорстоких планів стосовно нацменшин на Львівській конференції 1942 р. наводиться як правда (с.86, 108) – у першому випадку навіть без указівки джерела в основному тексті. Проте слід мати на увазі, що заарештований намагається догодити своїм катом і розповідає їм те, про що вони хочуть чути. Також на спогади інформанта могли вплинути постанови ОУН від лютого 1943 р. та наступна різанина на Волині. Те ж саме зауваження стосується і наведених відомостей про конфлікти в ОУН щодо знищення поляків у серпні 1943 р. (с.216), тим паче, що свідчення належить, імовірно, представникові однієї з ворогуючих сторін, який прагнув виправдатися перед слідчим й очорнити колишніх опонентів.

Є в книзі й суперечності. Стосовно знищення Гути-Пеняцької в одному випадку вказується, що це зробили солдати дивізії ваффен-СС «Галичина» (с.238, 261), в іншому – бійці 4-го окремого поліцейського українського галицького полку ваффен-СС (с.263–266, правильні відомості).

Автор стверджує, що викликаний переселенням німцями поляків і українців польсько-український конфлікт на Люблінщині в 1942–1943 рр. не став передумовою Волинської різанини (с.292). Але наприкінці 1942 р. було зареєстровано тільки два десятки вбивств українців (с.285), у січні ж 1943 р. польські партизанські загони, за словами Ґ.Мотики, «приступили до «відстрілу» українських старост, агрономів, співробітників соціального забезпечення» (с.285) на німецькій службі. Серед чиновників були підпільники ОУН, які регулярно повідомляли про те, що відбувалося, партійному керівництву. Рішення ж про деполонізацію було прийняте на Волині – тобто на іншому березі Бугу – у двадцятих числах лютого. Не виключено, що згаданий «відстріл» став останньою краплею, яка спонукала ОУН до реалізації етнічної чистки.

Не є неправильними, але відводять у бік від розуміння передумов того, що відбулося, наступні відомості з книги: після розправ УПА поляки бігли до «червоних» партизанів і в німецьку поліцію, «а це створювало серед місцевих українців враження, що звинувачення в колаборації з німцями і союзними, висловлювані на адресу поляків, правильні» (с.129). Як показують документи про події 1942 р., антипольська акція Української повстанської армії не змінила

сприйняття українцями сусідів-слов'ян як співучасників німецької адміністрації⁵ і радянських партизанів⁶. Бандерівці знали, що волинські українці до початку 1943 р. вважали поляків помічниками ворогів, у ширшому сенсі – тими, з ким неможливо домовитися.

Але найголовніше, що у книзі, як і в попередніх працях Г.Мотики, не описується масове взаємне українсько-польське озлоблення, яким пройнялася атмосфера Західної України в 1939–1943 рр., і яке стало умовою початку різанини. Непереконливим виглядає відсилання до того, що «ситуацію позитивно оцінювало польське підпілля» в дописах у Лондон (с.109). Оскільки офіцери АК вважали себе благодійниками, вони могли не зовсім тверезо оцінити те, що відбувалося. До того ж у Центр надсилалися різні відомості. Уже у травні 1942 р. з округу АК «Львів», де міжетнічні суперечності були тоді слабшими, ніж на Волині, повідомлялося наступне: «Ставлення (українців – О.Г.) до поляків вороже і підступне, яке ускладнює життя»⁷.

Упущено чи не головний чинник, що призвів до різанини, – суперництво двох етнічних груп в апараті управління у 1939–1943 рр., утиски службовцями тієї й іншої національності «етнічного ворога». Генеральний комісар Волині–Поділля Г.Шене в огляді ситуації за вересень – жовтень 1942 р. писав: «Напружені стосунки між окремими національними групами, передусім білорусами й українцями з одного боку, та поляками – з іншого, особливо загострилися. У цьому є певна система. Спроби з якогось ворожого боку турбувати народ»⁸ (ці рядки в оригіналі підкреслено – імовірно респондентом документа).

Тривога окупантів наростала: 25 лютого 1943 р. гебітскомісар області Брест-Литовська (підпис нерозбірливий) заявляв у звіті Г.Шене за січень – лютий 1943 р.: «Неблагонадійні для нас елементи з різних національних груп використовують німецьку адміністрацію для міжнаціональної боротьби один з одним. Місцями трапляються випадки, коли, наприклад, сільський староста, якщо він поляк, зловживає своїм становищем супроти українців, або якщо він українець, то робить те ж саме проти поляків. Я розбираю кожен такий випадок окремо і притягаю винних до відповідальності»⁹.

Ці ключові документи опубліковано, вони відомі авторові, який не доніс їх до громадськості, зробивши акцент на візіях ОУН про моноетнічну державу. Але які б плани не будували політики, проекти не стануть дійсністю без певної підтримки народу.

Відсутністю джерел німецькою мовою можна пояснити твердження, що нацисти нібито намагалися «підтримати польсько-український конфлікт» (с.105). Насправді німці на переговорах із бандерівцями постійно висували умову про припинення бійні, але наражались на формулювання: «Це внутрішня справа України». Перекладені російською мовою документи про таку ситуацію

⁵ Bundesarchiv Berlin (далі – ВАВ). – R58/222. – ВІ.188.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.50. – Арк.21; ВАВ. – R58/222. – ВІ.188; *Бринский А.П.* По ту сторону фронта: Воспоминания партизана. – Кн.1. – Горький, 1966. – С.204–205.

⁷ Archiwum Akt Nowych. – 203/XV-24. – К.2.

⁸ ВАВ. – R6/687 (листи у справі не пронумеровано). Імовірно, документ адресувався райхскомісарові України Е.Коху

⁹ Ibid. – R94/8 (листи у справі не пронумеровано).

містяться також і в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Ті ж зауваження стосуються характеристики німецької етнічно-державної інженерії в Люблінському дистрикті, що названа автором «провокацією» кровопролиття (с.277). Доказів наміру провокації не наведено. Позасистемне насильство, з погляду окупантів, шкідливе, оскільки демонструє їх безсилля і виводить ситуацію з-під контролю.

Заслугове критики оцінка автором акції «Буря» у Західній Україні, повстань проти німців безпосередньо перед приходом Червоної армії, а також опис результатів міжпартизанської боротьби УПА та АК. За словами Ґ.Мотики, операції УПА проти АК були безглуздими, польські націоналісти зберегли значні збройні сили: «Якби дійшло до польсько-української війни, як у 1918–1919 рр., загони АК могли утримати більшість міст від захоплення УПА. В антипольській акції українці не завдали жодних істотних втрат АК» (с.336). По-перше, не можна оцінювати що-небудь із перспективи подій, які не відбулися. Реальність же була така, що багато командирів АК заявляли про авантюристичність «Бурі», тим більше – у Західній Україні, і пропонували направити сили не на повстання перед приходом Червоної армії, а на захист населення. По-друге, поразка АК у міжпартизанській війні з УПА очевидна. Її передбачали і тодішні офіцери польських націоналістів, які писали у Центр про зростання сподівань галицьких поляків на Червону армію¹⁰. Шкодували про поразку на Люблінщині й польські соціалісти – БХ¹¹. По-третє, «Буря» стала не просто провальною, а контрпродуктивною, оскільки полегшила Й.Сталіну розгром АК і підкорення як Західної України, так і Польщі. Невипадково операція отримала різку оцінку командувача однієї з польських дивізій на Західному фронті В.Андерса: «Проголошення повстання [...] було не лише дурістю, але й однозначним злочином»¹².

Антипольську акцію УПА Ґ.Мотика кваліфікує як геноцид (пол. «*kludobójstwo*»), терор АК проти українців свідомо не отримує загального найменування (с.459), а операцію «Вісла» названо сталінською етнічною чисткою.

У визначенні геноциду, даному ООН, не обговорюється масштаб події, тому, теоретично, убивство однієї людини, здійснене за мотивами расової, національної, етнічної або релігійної ненависті, підпадає під цю статтю. І Ґ.Мотика також пише, що не зовсім зрозуміло, «яким чином і хто повинен задекларувати, з якої кількості жертв розпочинається геноцид» (с.453).

Фактично ж, по кожній окремій трагедії рішення про віднесення її до актів геноциду приймається на рівні найвищого договірного органу людства – Організації Об'єднаних Націй. У ряді дискусійних випадків відповідні постанови спочатку затверджуються на рівні парламентів або урядів низки країн, а потім приймаються чи відхиляються ООН на підставі сукупності показників. Береться до уваги й доля спільноти, що зазнала насильства. Згідно з наведеними Ґ.Мотикою відомостями, УПА винищила 0,3% поляків.

¹⁰ Armia Krajowa w dokumentach, 1939–1945. – Т.ІІІ. – Wrocław, 1990. – S.383.

¹¹ *Льбюшин І.І.* Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К., 2001. – С.174.

¹² *Dmitrów E.* Der polnische „Historikerstreit“ zur Armia Krajowa // Die polnische Heimatarmee: Geschichte und Mythos der Armia Krajowa seit dem Zweitem Weltkrieg. – München, 2003. – S.835.

Постанову сейму Республіки Польща про визначення антипольської акції УПА як геноциду було ухвалено 2009 р.¹³, тобто через 65 років після трагедії і через 20 років після здобуття Польщею свободи. Нині дії УПА тільки польський уряд характеризує як геноцид, а в англомовній історіографії акцію проти поляків прийнято називати етнічною чисткою¹⁴.

Звернімо увагу й на деякі стилістичні особливості. Суб'єктивність у книзі проглядається, зокрема, у тому, що прямо виражається співчуття стосовно того або іншого історичного явища, або ж для опису того чи іншого варіанту розвитку подій використовуються слова «краще» і «гірше» (с.31, 377).

Трапляються й помилки перекладу. Наприклад, основна політична мета оунівців – УССД¹⁵ – визначається як Українська незалежна об'єднана національна держава (с.25), хоча слова «національна» (пол. «narodowa») у цій аббревіатурі немає. Аббревіатура УНС розшифровується як Українська національна (пол. «narodowa») самооборона (с.215), хоча насправді друге слово – народна (пол. «ludowa»).

Не зовсім коректною виглядає термінологія: замість позначення військово-політичної сили («націоналісти», «УПА» й т.д.) занадто часто вживається етнізм «українці». На момент описуваних подій проти УПА воювали українські червоні (радянські) партизани, у регіоні оперували формування українських колабораціоністів, а діяльність бандерівців засуджувалася іншими українськими партіями. Так само АК у книзі часто вільно або мимоволі на рівні лексики ототожнюється з поляками, хоча в ті роки вона була далеко не єдиною польською військово-політичною силою.

Як виправдовуюче словосполучення виглядають уживані без лапок по всьому тексту слова «відплатна акція» – стосовно терору Армії крайової. Адже йдеться про вбивство не бійців УПА, а мирних жителів. За такою логікою, наприклад, і антипольські дії бандерівців можна назвати «операцією у відповідь» за криваві події, скажімо, 1919 р. або й узагалі за спалення міст в ХІ ст.

Виклад нерідко тоне в надмірних деталях. Це стосується десятків прикладів, що описують події на рівні того або іншого хутора чи сотні УПА, адже до доказової бази, тез та аргументації ці факти не належать, натомість показати панораму цілком дозволяє наведення витягів із декількох красномовних узагальнюючих документів – свідчень епохи.

¹³ Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 lipca 2009 r. w sprawie tragicznego losu Polaków na Kresach Wschodnich [Електронний ресурс]: <http://prawo.lego.pl/prawo/uchwala-sejmu-rzeczypospolitej-polskiej-z-dnia-15-lipca-2009-r-w-sprawie-tragicznego-losu-polakow-na-kresach-wschodnich/>

¹⁴ Snyder T. The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing, 1943 // Past and Present. – 2003. – №179. – P.197–234.

¹⁵ Українська самостійна соборна держава.

О.С.Гогун (Берлін, Німеччина)

Збірник документів і матеріалів, виданий у Варшаві Генеральною дирекцією державних архівів Республіки Польща та Державним комітетом архівів України за редакцією очільника державної архівної служби Польщі проф. В.Стемпняка, своїм змістом відображає важливий етап українсько-польського співробітництва після здобуття Україною незалежності в питаннях розшуку та повернення культурних цінностей, втрачених чи переміщених унаслідок Другої світової війни й, зокрема, детально висвітлює співпрацю сторін в архівній сфері протягом 1996–2006 рр.

Серед численних напрямків сучасного українсько-польського співробітництва особливе місце посідає тема повернення та реституції культурних цінностей, обумовлена історичними обставинами, що впродовж століть супроводжували відносини між двома сусідніми народами. Тут треба згадати і перебування у складі одних державних утворень, як співпрацю, так і війни та збройні протистояння, неодноразові зміни кордонів. Усі ці історичні напруги залишили глибокий слід в історичній пам'яті українців і поляків. Особливим чином вони позначилися на долі культурних цінностей, котрі практично завжди опинялися заручниками цих обставин, і яка вже тепер, через десятиліття і століття, привертає увагу громадськості та державних інституцій обох країн, багато у чому визначаючи двосторонні відносини.

Характеризуючи значення та складність комплексу питань, пов'язаних із проблемами втрачених культурних цінностей, В.Стемпняк у своєму вступному слові констатує: «Для багатьох держав власне питання, пов'язані з цими цінностями, мають пріоритетне значення у їх міжнародній діяльності. Не виправдалися надії, що з часом будуть лагодитися виникаючі навколо цих проблем напруги, а зростаючі кожного року технічні можливості репродукції документів національної спадщини будуть мати значний вплив на знаходження можливих до загального схвалення рішень. [...] Навколо викликаючих дискусії та суперечки архівних матеріалів, бібліотечних та музейних зібрань починає повставати специфічна атмосфера, в якій їх роль та значення набирають насправді незвиклої цінності. У подібній ситуації знаходження раціональних рішень не приходить легко!» (с.13–16). Із цими словами важко не погодитися.

Проте архівісти на сторінках збірника усе ж з оптимізмом оцінюють пройдений Україною та Польщею шлях двосторонньої співпраці. Зокрема, керівники державних архівних служб у спільному вступному слові відзначають: «У результаті польсько-української співпраці було, між іншим, окреслено юридичні та архівні принципи відносно поводження з переміщеною архівною спадщиною. Цінні результати принесла реєстрація польських архівних документів в українських зібраннях та архівних документів з історії України, що знаходяться у фондах польських архівів і бібліотек. Міжурядова комісія та група експертів внесли значний вклад до поглиблення відносин поміж нашими державами. Реалізовані заходи мають також важливе наукове значення і сприятимуть

подальшому поступу в дослідженнях історії польсько-українських відносин. [...] Видаючи цю книгу польською та українською мовами, – продовжують вони далі, – ми прагнемо не тільки підкреслити вагу досягнутих нами результатів, але також долучитися до поширення знань на ці теми в обох державах. Ми робимо це з переконанням, що завдяки цьому можемо внести власний вклад у пошук позитивного вирішення проблем, які ще мають місце в польсько-українських відносинах, по відношенню до культурних цінностей, серед яких значну частину становлять архівні матеріали» (с.9–12).

У цьому контексті безумовна цінність видання полягає в поєднанні документальності й концептуального характеру поглядів польських та українських діячів на проблеми повернення й реституції архівної спадщини, пошук шляхів поглиблення двостороннього співробітництва в архівній галузі. Це визначає сама структура збірника, який складається з двох частин – власне документальної, в якій уперше публікується комплекс офіційних документів з українсько-польських переговорів у даних питаннях, та матеріалів двостороннього семінару «Спільна польсько-українська архівна спадщина» (Варшава – Плоцьк, 12–13 вересня 2005 р.).

Перша частина збірника – «Проблеми охорони та повернення втрачених та незаконно переміщених культурних цінностей: Документи і матеріали» – відкривається міждержавною угодою «Про співробітництво у справі охорони і повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей» від 25 червня 1996 р., яка визначила предмет та рамки взаємної співпраці сторін. У ст.2 задекларовано: «З метою захисту, збереження, пошуку і повернення культурних цінностей, пов'язаних із культурою та історією Договірних Сторін, що були визнані як втрачені або незаконно переміщені на територію іншої Договірної Сторони, Сторони утворюють Міжурядову українсько-польську комісію» (далі – Міжурядова комісія; с.20, 24).

До компетенції Міжурядової комісії віднесено пошук, облік та ідентифікацію культурних цінностей, які є предметом розшуку з боку України та Польщі, взаємне інформування сторін про їх результати, а також підготовка експертних висновків (ст.3). У складі комісії можуть утворюватися постійні або тимчасові групи експертів із питань пам'яток археології, історії, предметів мистецтва, архівних документів, бібліотек та інших напрямків, на які покладається реальна пошукова і дослідницька праця, ідентифікація культурних цінностей та підготовка пропозицій щодо їх повернення (ст.4–5). Угодою передбачається також проведення спільного обліку, інвентаризації й дослідження культурних цінностей, що пов'язані з історією та культурою кожної сторони, встановлення їх кількості і стану збереження (ст.1), пошук та ідентифікація культурних цінностей, які є предметом розшуку з боку обох країн (ст.3), створення спільного банку даних про втрачені культурні цінності й можливість спільних видань (ст.6) (с.19–21, 23–25).

Одразу відзначимо, що Польща однією з перших країн світу беззастережно визнала державну незалежність України. Українсько-польський договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво, підписаний у Варшаві 18 травня 1992 р. президентами Л.Кравчуком і Л.Валенсою, між іншим, містив

важливу для обох сторін ст.13, що визначила напрямки двостороннього співробітництва у сфері збереження культурної спадщини (п.4). У тому числі йшлося про розшук і повернення культурних цінностей, що були втрачені або незаконно вивезені¹. Тому, на наш погляд, включення цього базового міждержавного документа як початкової точки у двосторонніх відносинах із даного питання до рецензованого збірника було б цілком умотивованим і логічним.

Перше засідання Міжурядової українсько-польської комісії відбулося у травні 1997 р. у Львові. Українська сторона виявила небачену на той час відкритість – польським експертам було продемонстровано всі фондосховища ряду провідних музеїв, архівів, бібліотек Львова, де зберігалися пам'ятки польського походження. Уперше поляки довідалися про існування в Україні фондів архівів північних польських воеводств, що з часів війни залишилися на території України і зберігалися у Львові. Можливо, саме українська відкритість багато у чому визначила наступне істотне зниження суспільної напруги навколо реституційних питань. Авторів цих рядків судилося бути членом української делегації на тих історичних переговорах і представляти Україну у спільній протокольній групі, яка готувала перший двосторонній протокол. Добре запам'яталася та прихована напруга, що нуртувала під час переговорів, і те взаємне полегшення, коли було досягнуто перших компромісних формулювань, зафіксованих у протоколі засідання. Тоді було визначено важливі технічні умови та алгоритм польсько-української співпраці, погоджено питання створення ряду двосторонніх експертних груп. Та чи не найважливішим для досягнення взаєморозуміння сторін і зміцнення взаємної довіри був запис у п.4 спільного протоколу: «Польська сторона із задоволенням оцінила заходи з охорони, консервації та загальний стан фондів тих культурних цінностей, які пов'язані з історією і культурою польського й українського народів, та констатувала необхідність продовження консерваційно-реставраційних робіт» (с.28, 30).

Збірник також включає офіційні протоколи другого (19 лютого 1999 р.), третього (6 березня 2001 р.) та четвертого (18 червня 2008 р.) засідань Міжурядової українсько-польської комісії у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей (с.31–53). Ознайомлення з їх змістом дає можливість бачити пріоритети сторін у ході переговорів та ілюструє процес розвитку двостороннього діалогу в напрямку розгляду конкретних ситуацій, пов'язаних із тими чи іншими предметами культурної спадщини, які становлять для них особливий інтерес. Зокрема, на етапі переговорного процесу, зафіксованого у вказаних протоколах Міждержавної комісії, фігурують книги Львівського гродського суду за 1687 р. (Державний архів у Кракові), матеріали Наукового товариства імені Шевченка (Національна бібліотека у Варшаві), картини Г.Мясоедова «Посуха» та Й.Б.Лампі «Портрет Станіслава Малаховського» (Національний музей у Варшаві), колекція археологічних предметів (Краківський археологічний музей), матеріали з архівного фонду Української союзницької армії за 1921–1928 рр. (Центральний військовий музей у Варшаві), щодо яких порушувала питання українська сторона.

¹ Україна в міжнародно-правових відносинах. – Кн.2: Правова охорона культурних цінностей. – К., 1997. – С.556–557.

А також книги сігілат Коронної Метрики №139 за 1666–1706 рр. та №262 за 1699–1700 рр. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В.Стефаника), пергаментні документи міста Бохні XIV–XVIII ст. (Центральний державний історичний архів України, м.Київ), дві гармати XVI ст. (Львівський державний історичний музей), колекція інкунабул (бібліотека Львівського національного університету ім. І.Франка), зібрання з фондів колишнього закладу Оссолінських (Львівська національна наукова бібліотека ім. В.Стефаника), справу розгляду яких порушувала польська сторона.

Окремий блок матеріалів цієї частини збірника складають протоколи засідання групи експертів із питань архівної спадщини Міжурядової українсько-польської комісії у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей. У тому числі документи віддзеркалюють підсумки роботи першого (16 лютого 2001 р.) та другого (12 грудня 2001 р.) спільних засідань архівістів України та Польщі, а також протокол між Державним комітетом архівів України та Генеральною дирекцією Республіки Польща про взаємне передавання переміщених культурних цінностей від 1 липня 2003 р., нотатки із зустрічі керівників державних архівів Польщі та України, що відбулися в Державному архіві у Перемишлі (Республіка Польща) 13 квітня 2006 р., та протокол, підписаний керівниками державних архівів обох країн стосовно концепції спільної польсько-української архівної спадщини у Варшаві під час офіційної зустрічі 19–20 травня 2006 р. (с.55–90) Згадані документи віддзеркалюють ту інтенсивну працю, яку здійснили архівісти обох країн у пошуках компромісного поєднання власного бачення проблеми з позицією іншої сторони на основі норм міжнародного права та ухвалених двосторонніх договорів, а також у виявленні нових можливостей і розширенні горизонтів взаємної співпраці в сфері архівів.

У концептуальному сенсі значний інтерес становлять положення протоколу стосовно концепції спільної польсько-української архівної спадщини (19–20 травня 2006 р.), адже їх можливо вважати не лише новим явищем у царині українсько-польських відносин, але й певним зрушенням, вагомим у масштабах Східної та Центральної Європи загалом. Згідно з даним документом, спільну архівну спадщину становлять архівні зібрання, котрі належать до інтегральної частини національного архівного фонду однієї з держав (відповідно, України та Польщі), і які при цьому становлять важливе значення для держави-партнера, але у силу об'єктивних обставин не підлягають вимогам реституції та повернення. Сторони відкрито зафіксували сферу своїх зацікавлень в архівах партнерів. Для Польщі це архіви або їх частини, утворені органами державної влади та місцевого самоврядування на території України в період її належності до Корони Польської, Речі Посполитої, Російської й Австро-Угорської імперій та II Речіпосполитої, архіви й документи польських громадських установ і організацій, військових частин, окремих осіб, родин і сімей, що з'явилися у ці періоди. Для України взаємний інтерес становлять утворені на теперішній території Республіки Польща архіви й окремі документи українських громадських установ і організацій, військових частин, осіб, родів та сімей, які з'явилися на території, що в різні часи належала до вищезазначених державних утворень.

У практичному плані співпраця сторін у реалізації концепції спільної українсько-польської архівної спадщини полягає у відкритості архівів та доступу до них, підготовці переліків та каталогів архівних зібрань, які підпадають під визначення спільної архівної спадщини, обміні інформацією про стан збереження, обробки та мікрофільмування джерел, а також плануванні їх дослідження і видання (с.87–88, 89–90).

Для дослідження практичних аспектів питань повернення та реституції культурних цінностей неабиякий інтерес становлять пропозиції взаємного повернення архівних документів, напрацьовані представниками архівних відомств Польщі та України у 2003 р. Тоді було взаємно визнано переміщеними культурними цінностями, що належать до Національних архівних фондів обох країн, доволі широке коло матеріалів. Зокрема, Україна ініціювала включення до таких кременецьких міських книг, «чорну книгу» злочинців війтівсько-лавничого суду м. Кременця (1747–1764 рр.), кременецькі гродські акти (фрагменти книг за 1683–1684 рр.), володимирську (1732 р.) та житомирську (1783 р.) гродські книги, що зберігаються в Головному архіві давніх актів у Варшаві, а також книгу Львівського гродського суду (1687 р.), яка нині перебуває в Державному архіві у Кракові. Із боку польської сторони було запропоновано включити до протоколу комплекс пергаментних документів, належних до історії Краківського і Сандомирського воєводства (22 од. зб., 1396–1760 рр.), які містяться у фонді Волинського церковно-археологічного товариства у Центральному державному історичному архіві України в Києві, та матеріали Комісії для розгляду майново-фінансових претензій між Австрією і Королівством Польським (16 од. зб., 1816–1817 рр.), що нині зберігаються у Центральному державному історичному архіві у Львові (с.71–72, 75–76).

Слід зазначити, що у процесі подальших поглиблених досліджень українські експерти-архівісти визнали необґрунтованим трактування як незаконно переміщених культурних цінностей під час Другої світової війни, зокрема, заявлених із польської сторони архівних матеріалів, які перебувають у фонді Волинського церковно-археологічного товариства у ЦДІАК України та документів із фондів ЦДІАЛ України, що підтверджується обліковими документами цих архівів.

Перша частина збірника завершується розлогою аналітично-довідковою розвідкою польського дослідника Я.Крохмалю щодо полоніки у Центральній картотеці архівних зібрань у Києві та у фондах ЦДІАК України, у державних архівах Волинської, Житомирської, Івано-Франківської, Львівської, Одеської, Рівненської, Тернопільської й Черкаської областей (с.91–135). Також змістовним є огляд ключових документів ЮНЕСКО, спрямованих на ствердження міжнародної співпраці у справі архівів, вирішення питань обміну архівними матеріалами та врегулювання суперечок між країнами, поданий В.Стемпняком (с.137–143).

Опубліковані у другій частині видання матеріали двостороннього семінару «Спільна польсько-українська архівна спадщина», котрий відбувся у Варшаві та Плоцьку 12–13 вересня 2005 р., також привернуть увагу дослідників та архівістів. Теоретичному осмисленню проблеми спільної архівної спадщини

присвячено доповіді В.Стемпняка (с.157–168) та Г.Боряка (с.181–186, 187–192). Огляд спільної праці експертів із питань історичних архівалій у рамках діяльності Міжурядової українсько-польської комісії у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей в оцінках польської сторони подано в доповіді А.Берната (с.169–179). Питання методики опрацювання архівних матеріалів, що становлять спільну архівну спадщину, та системного аналізу проблеми переміщення польських архівів під час Другої світової війни і їх перебування в архівних зібраннях України висвітлюються у доповідях Я.Крохмалю (с.193–200, 209–239). Досвід України у підготовці Національного реєстру втрачених та переміщених архівних фондів, що містить відомості про матеріали, втрачені під час Другої світової війни, проаналізовано в публікації Ю.Прилепішевої (с.201–204, 205–208).

У цьому контексті як певне упущення визначаємо відсутність у даному виданні детальних матеріалів з описами українки в польських архівах, які б могли доповнити та збалансувати розлогі й ґрунтовні публікації польських авторів щодо полоніки в українських архівосховищах. Але це критичне зауваження має бути адресоване радше українській стороні, аніж польським укладачам збірника.

На наш погляд, безумовна цінність публікації польськими колегами комплексу офіційних документів щодо українсько-польської співпраці у сфері розшуку та повернення культурних цінностей, втрачених та незаконно переміщених під час Другої світової війни, полягає також у тому, що вона дозволяє зауважити окремі тенденції, які окреслилися у ході переговорного процесу загалом, та визначити корінну причину тих розходжень у поглядах на проблему, що все ще існують на двосторонньому рівні. Так, у процесі практичної реалізації двосторонніх угод і під час роботи Міжурядової комісії стало очевидним, що сторони по-різному трактують предмет угоди, і, зокрема, поняття «втрачені та незаконно переміщені під час Другої світової війни культурні цінності».

Слід зазначити, що предметом угоди є винятково культурні цінності, втрачені і незаконно переміщені на території сторін безпосередньо в період, що хронологічно охоплює події Другої світової війни, тобто від 1 вересня 1939 р. по 2 вересня 1945 р., а в контексті європейського театру воєнних дій цей період цілком обґрунтовано може визначатися датами 1 вересня 1939 р. – 8 травня 1945 р. Під поняттям «територія сторін» при цьому розуміються їх сучасні політико-адміністративні кордони в межах, зафіксованих післявоєнною системою міжнародних договорів і двосторонніх угод. Відповідно, питання втрачених та переміщених культурних цінностей має розглядатися саме стосовно цих державних кордонів. Крім того, відповідно до міжнародної практики, у цьому контексті предметом розгляду можуть бути також артефакти історичного і культурного значення, котрі у ході післявоєнного реституційного процесу через різні обставини не було повернуто на території, де вони були втрачені або з яких переміщені. Водночас на думку українських експертів, предметом реституції не можуть бути культурні цінності, що належать до історично сформованих на сучасній території України колекцій, включно з територіями, що до 1 вересня 1939 р. перебували у складі Польщі.

Польські експерти трактують предмет угоди значно ширше і порушують питання про долю всіх культурних цінностей, що загалом залишилися на територіях, які належали Польщі до початку Другої світової війни, адже, на їх думку, унаслідок пакту Молотова–Ріббентропа відбулася їх анексія СРСР. Відповідно, правові акти і практичні дії, пов'язані зі зміною прав власності на культурні цінності (включно з націоналізацією) й радянськими реорганізаціями музейних, архівних і бібліотечних зібрань на територіях, що від 17 вересня 1939 р. опинилися у складі СРСР, не можуть уважатися підставою для ствердження прав власності в умовах сучасної України².

Власне, саме таке бачення польською стороною цієї ключової проблеми розуміння реституційного процесу, пов'язаного з періодом Другої світової війни, багато у чому обумовлює ті ініціативи Польщі щодо повернення та реституції конкретних архівів, музейних колекцій чи історичних предметів або творів мистецтва, які зафіксовано в документах Міжурядової українсько-польської комісії у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей, і з українського погляду не можуть бути предметом розгляду в рамках даної комісії та відповідної угоди, згідно з якою вона була створена.

Інше спостереження, яке дає змогу зробити рецензований збірник документів і матеріалів, стосується того факту, що в офіційних документах Міжурядової комісії фігурує чимало питань, котрі виходять далеко за її рамки і стосуються значно ширшого кола інтересів українсько-польського співробітництва у сфері культури, ніж питання розшуку та повернення культурних цінностей, утрачених або переміщених внаслідок Другої світової війни. Зокрема, серед таких питань можна вказати на зафіксовані сторонами у протоколах комісії запити щодо долі на території Польщі зібрань колишнього музею Стравігор, бібліотеки перемишльської капітули, книгозбірні І.Огієнка, ушанування пам'яті видатних українських діячів Б.Лепкого у Кракові та І.Огієнка у Холмі (ініційовані українською стороною), проведення реставраційних робіт «каталогу Альбертранді», обміну двох дзвонів, знайдених у 1999 р. у с. Лютовиськах на території Польщі, які свого часу були сховані українською громадою під час акції «Вісла», на взаємних засадах на дублювати кременецьких друків, що зберігаються в НБУ ім. В.Вернадського НАН України (ініціативи польської сторони) тощо.

На наш погляд, це можливо пояснити тим, що дана Міжурядова комісія фактично стала першим реальним постійним діючим механізмом із розгляду питань двосторонньої співпраці у сфері культури між Україною та Польщею, що викликало природне бажання сторін зафіксувати у колі предметів її діяльності якомога більше проблемних ситуацій в надії на їх вирішення в той чи інший спосіб. Тобто очевидна нагальна потреба у створенні додаткових офіційних «майданчиків» для розбудови та поглиблення взаємного українсько-польського

² *Opinia w sprawie stanowiska strony ukraińskiej w postępowaniu rewindykacyjnym polskich dóbr kultury znajdujących się na Ukrainie.* – S.1–6 (зберігається в архіві автора); *Акуленко В.І.* Україна – Польща: міжнародно-правові проблеми і перспективи повернення культурних цінностей (1944–2006 рр.) // Праці Центру пам'яткознавства НАН України та УТОШК. – Вип.10. – К., 2006. – С.16; *Прушинський Я.* Пам'ятки старовини: Культурні цінності: Спадщина // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип.10. – К., 1997. – С.51.

співробітництва у сфері культури, кожен з яких виконував би свою конкретну місію.

Отже, вихід у світ збірника «Архівна спадщина у співпраці Польщі і України» – помітне явище не лише в архівній чи культурній сферах, але й в українсько-польських відносинах загалом. Видання безперечно заслуговує на увагу широкої читацької аудиторії, адже крім оприлюднення унікальних документів та матеріалів, що фіксують цілий етап двосторонньої співпраці в питаннях розшуку, повернення та реституції культурних цінностей, втрачених або переміщених під час Другої світової війни, воно ще й спонукає до пошуку шляхів дальшого поглиблення співробітництва між двома сусідніми країнами та народами.

С.І.Ком (Київ)

ХРОНІКА

О.А.Бачинська (Одеса), Т.В.Чухліб (Київ)

МІЖНАРОДНІ НАУКОВІ ЧИТАННЯ «ПІВДЕННА УКРАЇНА: КОЗАЦЬКА ТА ПІСЛЯКОЗАЦЬКА ДОБА»

Представницький форум із нагоди 15-річчя Науково-дослідного інституту козацтва при Інституті історії України НАНУ відбувся 26–27 травня 2012 р. в Одеському національному університеті імені І.І.Мечникова. Захід присвячувався пам'яті відомого українського історика Анатолія Діомидовича Бачинського (1933–1995 рр.).

Організаторами читань стали історичний факультет ОНУ імені І.І.Мечникова, Інститут історії України НАНУ, Науково-дослідний інститут козацтва при Інституті історії України НАНУ, кафедра історії України, відділ історії козацтва на Півдні України НДІ козацтва, Чорноморське гайдамацьке з'єднання, громадська ініціатива «Оновлення країни». Участь у заході взяли провідні фахівці-історики з України (Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Одеса, Чернігів) та інших країн (Молдавія, Польща, Росія).

Відкрились читання привітаннями учасникам конференції від ректора ОНУ ім. І.І.Мечникова доктора педагогічних наук *І.Ковалю*, та директора Інституту історії України НАНУ академіка НАН України *В.Смолю*. Пленарне засідання мало три доповіді. Перші дві були присвячені аналізу діяльності видатного вченого А.Бачинського, третя – здобуткам та перспективам Науково-дослідного інституту козацтва при Інституті історії України НАНУ.

У доповіді «40 років на службі Клію: Анатолій Бачинський як видатний учений, дослідник історії козацтва на Півдні України» д-р іст. наук *Т.Чухліб* (Інститут історії України НАНУ) відзначив, що з 450 наукових та науково-популярних праць одеського історика, «спочатку студента Одеського університету, а потім співробітника Державного архіву Одеської області, професора Одеського національного університету імені І.Мечникова, заслуженого працівника культури України, кавалера болгарського ордену Кирила і Мефодія, очільника краєзнавчого громадського руху на Одещині четверта частина належить історії козацтва. Зокрема, «однією з головних ідей його дисертаційної праці стало вивчення місця і ролі козацтва у колонізаційних процесах на Півдні України протягом XVIII – першої половини XIX ст. (Одеса, 1969 р.). Промовистою виглядає та обставина, що першою й останньою прижиттєвою публікаціями вченого стали статті з історії українського козацтва. У 1994 та 1995 рр. вийшли його книги про Задунайську Січ і козацтво на Півдні України (у співавторстві з О.А.Бачинською), які підсумували майже 40-річне служіння Анатолія Бачинського вибагливій Клію – музі всіх талановитих істориків світу». Значну кількість напрямів з історії козацтва, започаткованих Анатолієм Діомидовичем, – історія задунайського козацтва, козацьких формувань після 1775 р., життя козаків на Одещині – продовжили його учні.

Д-р. іст. наук *В.Хмарський* (ОНУ імені І.І.Мечникова) в доповіді «Анатолій Бачинський у кафедральному колі: до просопографічного портрета університетських

істориків-україністів» звернувся до іншого аспекту діяльності А.Бачинського. Розпочавши свій виступ зі студентських років цього історика, він показав його зростання, формування наукових інтересів під впливом талановитих викладачів історичного факультету – С.Ковбасюка, П.Карішковського. В.Хмарський проаналізував можливості наукової роботи А.Бачинського у складних умовах кінця 1960–1970-х рр.

Ґрунтовний аналіз діяльності Науково-дослідного інституту козацтва при Інституті історії України НАНУ пролунав у доповіді д-ра іст. наук *О.Бачинської* (ОНУ імені І.І.Мечникова). Було відзначено основні напрями роботи його співробітників за 15 років. Одним із них стало видання наукових та науково-популярних праць з історії козацтва, іншим – організація різних конференцій, семінарів, круглих столів, лекцій і презентацій. Не менш важливим аспектом діяльності співробітників цього наукового підрозділу стала ініціатива й участь у підготовці увічненні пам'яті окремих персоналій з козацької історії, що втілювалося у встановлення пам'ятників і пам'ятних дошок, а також охороні заповідних комплексів в Україні. За ці роки з'явилися філії НДІ козацтва у Запоріжжі, Донецьку, Дніпропетровську, Чернігові, Чигирині, Нікополі й Одесі, де студіюються регіональні аспекти історії козацтва, виходять друком періодичні видання – «Козацька спадщина», «Січеславський альманах», «Запорозька старовина» та «Чорноморська минавшина». Співробітникам спеціалізованої науково-дослідної інституції за цей період вдалося значно розширити тематику студій з історії українського козацтва, розкрити раніше «небажані» теми, переосмислити вже досліджені, визначити напрями подальшої роботи.

Основні питання, розглянуті дослідниками під час наукових читань, були пов'язані з актуальними проблемами розвитку Південної України і, зокрема, Одеси у XVI–XX ст., роллю та значенням козацтва в історії України і Європи. У рамках цих напрямів працювали секції: «Історіографія та джерела з історії Південної України», «Роль А.Д.Бачинського в дослідженні історії краю», «Історія козацтва в джерелах», «Козацтво в політичній, соціальній та етнічній історії України XVI – початку XVIII ст.», «Козацтво в “післякозацьку добу”: Кінець XVIII–XX ст.», «Придунайські землі в історії України та Центральної Європи XVIII–XX ст.», «Одеса в контексті розвитку південноукраїнського регіону XIX–XX ст.», «Актуальні проблеми дослідження регіоналістики Південної України XVIII–XX ст.».

Назви секцій відображали основні аспекти роботи співробітників НДІ козацтва та його філій, а також напрями досліджень проф. А.Бачинського (в рамках конференції працювала студентська секція, де свої розробки презентували студенти історичного факультету ОНУ імені І.І.Мечникова). Із доповідями виступили канд. іст. наук. *І.Гирич* (Київ; «Одеса серед інших інтелектуальних центрів української суспільно-політичної думки кінця XIX – початку XX ст.»), д-р іст. наук. *Я.Федорук* (Київ; «Українська проблематика на Віленських переговорах між Річчю Посполитою і Росією восени 1656 р.»), д-р іст. наук. *С.Леп'яко* (Чернігів; «Динаміка чисельності козацького війська в кінці XVI – початку XVII ст.»), канд. іст. наук. *І.Нікульча* (Кишинів; «Нормативно-правове забезпечення окупаційної політики Румунії на українських землях між Дністром та Бугом у 1941–1944 рр.»), канд. іст. наук. *В.Кушнір* (Одеса; «Біографічний метод у дослідженнях А.Д.Бачинського»), д-р іст. наук. *Т.Гончарук* (Одеса; «Місце Одеси в історії чумацького промислу XVI–XIX ст.»), д-р іст. наук. *М.Михайлуца* (Одеса; «Влада, населення і армія в умовах радянізації Південної Бессарабії після визволення її Червоною армією (1944–1945)»), канд. іст. наук. *Н.Петрова* (Одеса; «Проблема формування етнічного складу населення Буджака в науковій спадщині А.Д.Бачинського»).

Під час обговорення було залучено нові джерела для вирішення питань історії козацтва, у тому числі документи Османської імперії, картографічні матеріали XVIII ст.,

документальні матеріали з архіву Російської Федерації. У рамках наукових читань відбувалися презентації нових видань з історії козацтва: монографій Т.Чухліба «Гетьмани України-Руси» (Донецьк, 2012 р.), Я.Федорука «Віленський договір 1656 р.: східно-європейська криза і Україна в середині XVII ст.» (Київ, 2011 р.) і О.Дорошенко «Рід Скаржинських в історії Південної України (середина XVIII – початок XX ст.)» (Миколаїв, 2011 р.); збірника наукових праць «Чорноморська минувшина» (Одеса, 2011, вип.6) та наукових нарисів «Свєген Чикаленко в процесі українського націотворення» (Одеса, 2012 р.).

27 травня 2012 р. учасники читань відвідали музей і фортецю в м. Бендери та с. Варниця (Республіка Молдова) – пам'ятні місця, пов'язані з гетьманом І.Мазепою, шведським королем Карлом XII та історичними подіями 1709 р.

За підсумками роботи Міжнародних наукових читань «Південна Україна: козацька та післякозацька доба» було сформульовано та ухвалено рішення видати збірку матеріалів за їх результатами; сформувати іменний фонд А.Д.Бачинського в науковій бібліотеці ОНУ імені І.І.Мечникова до 80-річчя з дня народження історика (2013 р.); рекомендувати Чорноморському гайдамацькому з'єднанню звернутися до консульства Республіки Молдова з пропозицією встановити пам'ятник гетьманові І.Мазепі в м. Бендери; започаткувати щорічну премію імені А.Д.Бачинського для найкращого українського та зарубіжного вченого-козакознавця.

Т.В.ЗАБОЛОТНА (Київ)

УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИЙ СЕМІНАР
«ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА: ПРИМУСОВА ПРАЦЯ, РЕПАТРІАЦІЯ, ЕМІГРАЦІЯ»

Захід відбувся 6 вересня 2012 р. в Інституті історії України НАНУ. Його організаторами виступили відділ історії України періоду Другої світової війни за сприяння Історичного інституту при Гіссенському університеті імені Юстуса Лібіга (земля Гессен, Німеччина) та Міжнародної громадської організації «Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність»» (Київ).

Із вітальним словом до учасників семінару звернувся директор Інституту історії України НАНУ академік *В.Смолій*, який відзначив актуальність обраної для обговорення тематики, окреслив основні тенденції у сучасній історіографії з вивчення проблематики Другої світової війни та побажав плідної дискусії. Його підтримав професор Історичного інституту при Гіссенському університеті доктор *Г.-Ю.Бюмельбург*, котрий презентував започаткований в очолюваному ним закладі проект «Переміщені особи регіону Міттельгессен: 1945–1960 рр.». Його мета полягає в дослідженні історії українців – колишніх оstarбайтерів, переміщених осіб (ді-пі) у центральній частині землі Гессен у 1945–1960 рр.

Завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ д-р іст. наук, проф. *О.Лисенко* наголосив на важливості наукового форуму як форми співпраці істориків різних країн. Він зазначив, що дослідники, реалізуючи цей та інші проекти, занадто пізно – аж через 60 років після війни, звернулися до фіксації спогадів очевидців, коли більшість їх уже пішли з життя.

Представниця громадської організації «Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність»» *О.Николайчук* повідомила про багатогранну діяльність фонду зі збереження історичної пам'яті про жертв нацистського переслідування, представила зразки видавничої продукції фонду, створеної за результатами конкурсів та історичних проєктів. У ході дискусії вона поділилася своїм досвідом спілкування з колишніми оstarбайтерами в рамках пошукових і дослідницьких проєктів. За її словами, нині в Україні мешкає понад 300 тис. колишніх в'язнів концтаборів, гетто та примусових робітників нацистської Німеччини.

Жваву дискусію викликала доповідь доцента кафедри українознавства філософського факультету Харківського національного університету імені В.Каразіна, д-ра іст. наук *Г.Грінченко* «Від депортації до репатріації – українські примусові робітники в радянській пропаганді та агітації 1942–1953 рр.». На прикладі плакатної продукції, літературних творів, кінофільмів дослідниці досить переконливо вдалося описати формування в радянській пропаганді образу оstarбайтерів як беззахисних жертв нацизму.

Старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, канд. іст. наук *М.Дубик* проаналізувала тематичне різноманіття листів українських оstarбайтерів 1997–2003 рр. до фонду «Взаєморозуміння і примирення», наголосивши, що через визначений термін значну частину листів було знищено, однак написані після 1997 р. зберігаються зараз в Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Історик відзначила, що листи оstarбайтерів є важливим джерелом дослідження як воєнного та післявоєнного повсякдення, так і рівня життя пенсіонерів в Україні 1990-х рр.

Процес репатріації українських примусових робітників на прикладі мешканців Києва проаналізувала старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, канд. іст. наук *Т.Пастушенко*. Її дослідження здійснене із залученням усних спогадів

остарбайтерів, що значно поглибило знання присутніх про життя репатріантів та розширило діапазон тем для подальшого вивчення.

Аспіранти Історичного інституту при Гіссенському університеті імені Юстуса Лібіга ознайомили учасників семінару з попередніми результатами своїх розробок у рамках проекту «Історична майстерня Європи», що реалізується за підтримки Німецького фонду «Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє». Ініціативна студентська група з Гіссена здійснила спробу дослідити історію переміщених осіб у центральній частині землі Гессен протягом 1945–1960 рр. *А.Казимирів* та *К.Ромети* повідомили, що після закінчення війни на території колишнього Третього Райху опинилися мільйони людей, переважна більшість із них були примусовими робітниками німецької промисловості та сільського господарства. Відразу по війні було вирішено утримувати всіх бажаних у спеціальних таборах для переміщених осіб. Такі «ді-пі-табори» виникли на всій, окупованій союзними військами, території Німеччини, зокрема й у центральній частині землі Гессен.

Одним із напрямів дослідження стало вивчення типів поселень для таких осіб. З'ясування основних характеристик функціонування таборів, ознайомлення з поточною документацією відбувалося на тлі пошуку відповідей на більш складні запитання: як жили переміщені особи, про що мріяли, на що сподівалися? Окреме дослідження присвячене культурному життю в таборах Гессена. Молоді науковці віднайшли інформацію, згідно з якою численність українських ді-пі становила понад 200 тис. осіб, вони мали свої школи, гімназії, університети, футбольні команди, десятки таборових газет, вели активну культурну та політичну діяльність на території Німеччини.

Від самого початку проекту дослідники поставили собі за мету віднайти сліди свідків тих подій (людей, які свого часу пройшли «відбір») і були або репатрійовані до СРСР, або ж отримали шанс залишитися у Західній Європі чи виїхати до Північної, Південної Америки, Австралії), а потім з'ясувати, де вони перебувають у даний час і, за можливості, розпитати про їх перебування в Німеччині. Для реалізації мети здійснювалася пошукова робота в німецьких архівах, однак вона наразилася на низку труднощів: відсутність упорядкованого каталогу, недоступність окремих даних, елементарна плутанина тощо. Результати проекту будуть презентовані на виставці, присвяченій життю переміщених осіб до їх виїзду з таборів.

У рамках семінару доцент Білоруського державного університету, канд. іст. наук *К.Козак* розповів про діяльність Історичної майстерні в Мінську та презентував підготовлені ним видання, присвячені колишнім в'язням гетто, концтаборів та «східним робітникам». Ці книжки білоруський учений передав до бібліотеки Інституту історії України НАНУ.

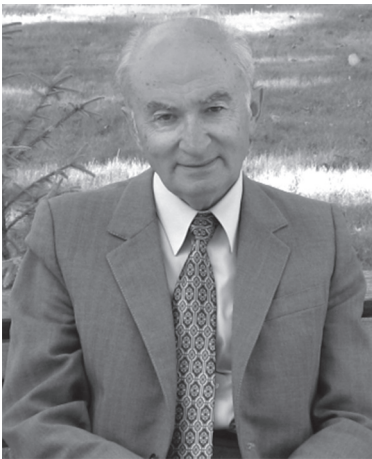
Наприкінці семінару відбулася плідна дискусія, у ході якої обговорювалися основні питання, представлені в тематиці заходу. Науковці з різних країн домовилися продовжувати співпрацю з вивчення соціальних аспектів війни, а професор Г.-Ю.Бюмельбург пообіцяв фінансову підтримку найбільш актуальним та цікавим проектам. Матеріали семінару будуть видані окремим збірником.

ЮВІЛЕЇ

А.Г.Плахонін (Київ)

ДО 80-РІЧЧЯ ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАН УКРАЇНИ М.Ф.КОТЛЯРА

З усіх українських медієвістів останньої третини ХХ – початку ХХІ ст. Микола Федорович Котляр є чи не найбільш відомим науковцем. Його роботи знані далеко поза межами України, адже його книги і статті виходять у багатьох країнах світу, він є членом низки міжнародних наукових організацій. Широка наукова, викладацька, науково-популяризаторська діяльність М.Ф.Котляра увінчалася обранням його у 1995 р. членом-кореспондентом Національної академії наук України.

Микола Федорович Котляр народився 4 липня 1932 р. на Поділлі, у Кам'янці-Подільському. У дитинстві разом із сім'єю багато разів переїздив Україною, поки не потрапив до Києва. Саме тут у 1950 р. він поступив на недавно відкритий факультет міжнародних відносин Київського державного університету імені Тараса

Шевченка. Але круті повороти внутрішньої політики КПРС стали причиною тимчасового закриття цього факультету, тому М.Ф.Котляр 1956 р. закінчив навчання вже на історичному факультеті. У 1956–1960-х рр. він працював на посаді консультанта з питань історії відділу бібліографії Центральної наукової бібліотеки АН УРСР.

Пошуки свого місця в науці привели його в Ленінград, де в 1960 р. він вступив до аспірантури відділу нумізматики Державного Ермітажу. Микола Федорович став учнем видатного російського нумізмата і незвичайної людини Івана Георгійовича Спаського, який навчав копіткій праці з джерелами. Довгі місяці у сховищах Ермітажу Микола Федорович переглядав тисячі монет (колекція цього відомого музею є чи не найбільшою у світі). По закінченні аспірантури для завершення дисертації його на рік залишили в Ермітажі на посаді наукового співробітника відділу нумізматики. Результатом наполегливої праці стала кандидатська дисертація, захищена в Інституті історії АН СРСР у 1965 р.: «Галицька Русь XIV–XV ст. (історико-нумізматичне дослідження)». І саме нумізMATика на багато років посіла головне місце серед його наукових інтересів.

Як добре не складалася наукова кар'єра у Ленінграді, але Миколу Федоровича все ж тягнуло в Київ. У 1965 р. він декілька місяців пропрацював науковим редактором видавництва «Наукова думка», і відразу після захисту в червні 1965 р. кандидатської дисертації став співробітником Інституту історії України АН УРСР, в якому працює вже понад 47 років. За довгі роки М.Ф.Котляр працював у багатьох відділах Інституту – відділі історіографії, джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін, зарубіжної

історіографії, середньовічної історії України; в 1982–1996 рр. очолював сектор історії Київської Русі.

Саме в Інституті історії України він підготував і захистив у 1972 р. докторську дисертацію «Грошовий обіг України доби феодалізму», яка стала продовженням його кандидатської дисертації. Як це не дивно зараз виглядає, але до М.Ф.Котляра грошовий обіг на території України у середні віки та ранній новий час залишався *terra incognita* для вітчизняних медієвістів. Саме праці Миколи Федоровича заклали основи школи українських нумізматів. Адже він ніколи не дозволяв собі працювати без підрунтя, джерел – в основі його робіт не загальні теоретичні настанови, а власноруч складені каталоги знахідок монет на території України. До речі, саме ця, здавалося б «чорна», допоміжна робота викликала надзвичайне зацікавлення в зарубіжних нумізматів, – наприкінці 1970-х рр. ці каталоги було видано в Польщі («Знахідки монет на території України XIV–XVII, XVIII ст.», Краків; Варшава; Гданськ, 1976–1977 рр., польською мовою). Це видання, а також книги «Галицька Русь XIV–XV ст. (історико-нумізматичне дослідження)» (Київ, 1981 р.), «Грошовий обіг на території України доби феодалізму» (Київ, 1971 р.), «Нариси обігу і лічби монет на Україні XIV–XVIII ст.» (Київ, 1981 р.) принесли йому світове визнання – М.Ф.Котляра було обрано іноземним членом Польського археологічного і нумізматичного товариства, членом Нумізматичної комісії АН СРСР, а в 1991–1993 рр. він став стипендіатом Національного історичного музею Швеції. Уже в 1990-х рр. у Швеції вийшла його книга «Давньоруські монетні гривни» (Стокгольм, 1995 р., англійською мовою), яку у скороченому вигляді було передруковано і в Росії. Учнями Миколи Федоровича були декілька відомих українських нумізматів, серед яких особливо хотілося б згадати Г.А.Козубовського та Р.М.Шуста.

Займаючись історією обігу грошей, Микола Федорович не міг не зачепити питань історичної метрології. Під його керівництвом кандидатську роботу, присвячену історії української метрології, та докторську дисертацію з історії торгівлі у середньовічній Україні захистила О.Ф.Сидоренко.

Але поступово Миколу Федоровича все більше почала цікавити історія Давньої Русі. Спочатку це були питання історіографії, потім історичної географії, політичної історії. Ще в роки роботи над кандидатською дисертацією він дослідив історію Галицької Русі XIV–XV ст. Мабуть, саме тому він і повернувся до вивчення минулого цього історичного регіону України в давньоруську добу. Першою його ґрунтовною монографією на цю тему стало дослідження з історичної географії цього регіону («Формування території і виникнення міст Галицько-Волинської Русі IX–XIII ст.», Київ, 1985 р., російською мовою). Від географії він звернувся до писемних джерел – довгі роки Микола Федорович присвятив вивченню найвизначнішої пам'ятки історичної думки та літератури Східної Європи – Галицько-Волинського літопису. Першим етапом цієї роботи стала монографія «Галицько-Волинський літопис» (Київ, 1993 р.), яка одразу ж стала справжнім букіністичним раритетом. У 2002 р. у видавництві «Наукова думка» вийшло підготовлене ним видання Галицько-Волинського літопису за Хлебниковським списком з історичним коментарем, а 2005 р. його доопрацьована і перекладена російською мовою версія побачила світ й у Санкт-Петербурзі. За цю роботу в 2003 р. він був удостоєний премії імені М.І.Костомарова НАН України.

М.Ф.Котляр не просто розвинув ідеї своїх попередників – О.О.Шахматова, М.С.Грушевського, В.Т.Пашута, Л.В.Черепніна. Він переконливо довів, що ця пам'ятка – скоріше не літопис, а збірка повістей, лише пізніше об'єднана та впорядкована за зовнішніми ознаками літопису. У центрі цієї пам'ятки – постать збирача земель Галичини та Волині, людини надзвичайних державницьких талантів князя Данила Романовича. Ця яскрава особистість по-справжньому захопила Миколу Федоровича – йому він

присвятив дві книги («Данило Галицький», Київ, 1979 р. і 2001 р.). У 1998 р. у серії «Україна крізь віки» вийшла книга М.Ф.Котляра «Галицько-Волинська Русь», в якій він узагальнив свої 35-річні дослідження історії цього державного утворення. За цю працю він у складі авторського колективу отримав Державну премію України в галузі науки і техніки за 2001 р.

Здавалося б, можна було спочивати на досягнутому. Та не така людина Микола Федорович. Адже, дослідивши історію двох давньоруських земель, він звернувся до питання історії давньоруської державності. Саме державності, адже його попередників цікавила історія держави, а не еволюція поглядів на устрій держави та втілення їх у розвитку державних інститутів. Вихід монографії «Давньоруська державність» (Санкт-Петербург, 1998 р., російською мовою) став справжньою подією в науковому світі. Тільки за 2002 р. побачили світ його книги «Історія Давньоруської державності» (Київ, 2002 р.), «Історія дипломатії Південно-Західної Русі» (Київ, 2002 р.), «Княжа служба в Київській Русі» (Київ, 2009 р.), а на черзі ще нові праці.

Навколо Миколи Федоровича сформувалася ціла наукова школа. Серед його учнів – О.Б.Головко, В.М.Ричка, О.П.Толочко, В.І.Ставицький, А.Г.Плахонін, які вже давно самі посіли чільне місце в українській медієвістиці.

Узагалі, навіть дивно, що у своїх наукових пошуках Микола Федорович знаходив час і для викладацької роботи. Ще на початку наукової кар'єри він викладав у Київському педагогічному інституті, Київському філіалі Львівського поліграфічного інституту імені І. Федорова. Зараз він професор двох університетів – Львівського національного імені Івана Франка та Міжнародного славистичного (Київ). Його неодноразово запрошували з лекціями в університети Варшави, Кракова, Венеції, Падуї, Стокгольма, Упсали та ін. Серед його учнів – 10 кандидатів і 4 доктори наук.

У М.Ф.Котляра багато й науково-популярних книг. Здавалося б, маститий науковець не повинен писати популярні книжки, але Микола Федорович справедливо вважає, що написання наукових книжок для масового читача – справа чи не найскладніша і найвідповідальніша, тому це треба робити на вінці наукової кар'єри. Тож і не дивно, що написані ним популярні книжки зберігаються не тільки в бібліотеках любителів історії, але й трапляються на столах науковців, адже за популярною формою криється величезна історична ерудиція, оригінальні спостереження і нові знахідки. Серед найцікавіших – «Скарбошукацтво і нумізматика» (Київ, 1974 р., російською мовою), «Давня Русь у літописних переказах і легендах» (Київ, 1986 р., російською мовою), «Київ давній і сучасний» (Київ, 1982 р., у співавторстві, російською мовою), «Русь язичницька» (Київ, 1995 р.), «Полководці Давньої Русі» (Київ, 1996 р. і 2005 р.), «Історія України в особах: Давньоруська держава» (Київ, 1996 р.), «Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі» (Київ, 2010 р.) та ін.

Книги, наукові статті М.Ф.Котляра побачили світ у Росії, Білорусії, Великобританії, Польщі, Італії, Бельгії, Канаді, Швеції. А численні популярні статті, інтерв'ю обійшли всю планету, несучи читачам світу історію України. Статті Миколи Федоровича часто можна зустріти й на шпальтах українських газет і журналів. Нерідким гостем він є на радіо та телебаченні. Активну участь бере й у громадському та політичному житті країни, є членом авторського колективу одного з проєктів герба міста Києва.

Микола Федорович знаходить час і для науково-організаційної діяльності. У різні часи він був членом Нумізматичної комісії АН СРСР, Українського комітету славистів, є віце-президентом Асоціації візантиністів України. Багато працює у періодичних наукових виданнях, а в останні роки активно співпрацює з журналом «Київська старовина». Він є членом редколегії «Енциклопедії історії України» (Київ), «Энциклопедии Древней Руси» (Москва).

Як учений зі світовим ім'ям Микола Федорович неодноразово брав участь у міжнародних наукових конгресах (Всесвітній конгрес економічної історії, Ленінград, 1970 р.; Конгрес візантиністів, Москва, 1991 р.; Слов'янський конгрес, Київ, 1983 р., Софія, 1988 р., Конгрес українців, 1990–2005 рр.) та багатьох інших престижних міжнародних наукових заходах. Він є співорганізатором щорічної міжнародної наукової конференції «Восточная Европа в древности и средневековье: Пащутинские чтения» (Москва).

За багаторічну плідну наукову роботу в 1996 р. Миколу Федоровича Котляра було удостоєно звання заслуженого діяча науки і техніки України, а 2012 р. його було нагороджено орденом «За заслуги» III ступеня.

Микола Федорович Котляр – людина надзвичайно активна. Його дуже складно зустріти в Києві, адже він часто виступає на захистах дисертацій по всій Україні та в Росії, працює в бібліотеках та архівах Москви, Санкт-Петербурга, Варшави, Кракова, Венеції, виступає на багатьох міжнародних наукових конференціях. Його творчий доробок складає майже 500 наукових та науково-популярних праць, серед яких понад 40 монографій, а своєї черги чекають нові й нові книги, утілюються нові й нові задуми.

**О.С.ЖЕРНОКЛЕЄВ (ІВАНО-ФРАНКІВСЬК),
М.В.СИГИДИН (ІВАНО-ФРАНКІВСЬК)**

**ДО 60-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК,
ПРОФЕСОРА М.В.КУГУТЯКА**

Цьогоріч відзначає своє 60-ліття Микола Васильович Кугутяк – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, директор Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Ювіляр народився 27 жовтня 1952 р. у с. Назавизів Надвірнянського району Івано-Франківської області. Закінчив Переріслянську середню школу, історичний факультет Івано-Франківського державного педагогічного інституту імені Василя Стефаника (1981 р.), аспірантуру в Інституті суспільних наук АН УРСР (Львів, 1984 р.). У 1985 р. в Одеському державному університеті захистив кандидатську дисертацію на тему «Становище та революційно-визвольна боротьба сільськогосподарського пролетаріату Західної України в 1929–1939 рр.».

З ім'ям професора Миколи Кугутяка пов'язана особлива епоха в становленні й розвитку істфаку Прикарпатського університету в роки незалежності України, адже він очолює факультет уже майже два десятиліття. У 1993 р. М.В.Кугутяка було обрано деканом історичного факультету, а з 2006 р. він є директором Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, завідувачем кафедри етнології і археології. Ці роки стали часом докорінного оновлення інституту, відкриття кафедр і спеціальностей, започаткування нових наукових напрямів і шкіл, виходу у світ ґрунтовних досліджень.

З 1984 р. М.В.Кугутяк працює на історичному факультеті Івано-Франківського педінституту: спочатку – асистент кафедри історії СРСР і УРСР, у 1986–1988 рр. – старший викладач, у 1990 р. йому присвоєно звання доцента, а в 1996 р. – професора. Протягом 1993–1999 рр. очолював кафедру нової та новітньої історії Прикарпатського університету, у 1999–2006 рр. – кафедру всесвітньої історії.

У 1994 р. в Українському вільному університеті (Мюнхен, Німеччина) М.В.Кугутяк захистив дисертацію з присвоєнням вченого ступеня доктора філософії. Дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук на тему «Національно-політичний рух у Галичині в 1890–1939 рр.» захистив у 1996 р. в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, за спеціальністю «Етнологія».

Як науковець працює спочатку в ділянці історії українського національно-політичного руху ХІХ–ХХ ст., згодом також – стародавньої історії Карпат, симвології, археопетрології. Проблематика наукових досліджень М.В.Кугутяка пов'язана з процесом становлення західноукраїнської партійно-політичної системи, напрямками української суспільно-політичної думки та етнонаціональними аспектами політичного руху. У численних наукових публікаціях розкрито основні віхи розвитку національно-визвольної боротьби в Галичині в 1918–1923 рр., у міжвоєнний період та після Другої світової війни.

Микола Кугутяк є автором понад сотні наукових публікацій, зокрема й низки індивідуальних монографій. Серед них – «Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.)», «Голодомор 1933-го і Західна Україна (Трагедія Наддніпрянщини на тлі суспільних настроїв західноукраїнської громадськості 20–30-х років)», двотомна «Українська націонал-демократія (1918–1939 рр.)» та ін. Він був автором і головним редактором двох фундаментальних колективних ілюстрованих видань: «Прикарпаття: спадщина віків» (2006 р.) та «Західно-Українська Народна Республіка

1918–1923: Ілюстрована історія» (2008 р.), які здобули високу оцінку фахівців і громадськості.

Нові обрії наукових досліджень відкрила проблематика, пов'язана з етнологією. Професор М.В.Кугутяк є засновником нового напрямку в українській історичній науці – археопетрології, що досліджує старовинні мегалітичні пам'ятки. Він очолює наукову школу з історичної етнології. Заснована й очолювана вченим кафедра етнології і археології Інституту історії та політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника досліджує етнокультурні процеси у Карпатсько-Дністровському регіоні від найдавніших часів до наших днів.

З ініціативи М.В.Кугутяка в 2007 р. було створено науково-дослідний Інститут історії, етнології і археології Карпат, а також Карпатську археологічну експедицію, яка під його керівництвом протягом 2006–2012 рр. здійснила цілий ряд важливих відкриттів – десятки гірських скельних святилищ, петрогліфічних комплексів, середньовічних і новочасних монастирів. Видано монографії, присвячені унікальним культурним пам'ятками стародавнього населення Карпат: «Терношорське скельне святилище в Карпатах» (2007 р.), «Кам'яні старожитності Космача» (2007 р.), «Скельні святилища сокільських вершин» (2008 р.), «Старожитності Гуцульщини: Джерела з етнічної історії населення Українських Карпат: Каталог пам'яток історії та культури у 2 томах» (2011 р.).

Професор М.В.Кугутяк виступив організатором цілої низки міжнародних і всеукраїнських наукових конференцій: «Українська повстанська армія – феномен національної історії» (2002 р.), «Західно-Українська Народна Республіка: до 85-річчя утворення» (2003 р.), «Духовна вісь України: Галичина – Наддніпрянщина – Донеччина» (2004 р.), «Роман Шухевич в українському національно-визвольному русі ХХ ст.» (2007 р.), «Західно-Українська Народна Республіка, 1918–1923: До 90-річчя утворення» (2008 р.), «Степан Бандера в українському національно-визвольному русі ХХ ст.» (2008 р.), «Традиційна українська культура Прикарпаття в контексті глобалізаційних процесів»; Всеукраїнська наукова конференція, присвячена збереженню та відродженню традиційних звичаїв і обрядів у етнографічних регіонах України в рамках III Міжнародного фольклорного фестивалю етнографічних регіонів України «Родослав» (2009 р.), «Комуністичні репресії на Прикарпатті в 1939–1941 роках» (2009 р.), «Народний рух України у новітньому українському державотворенні та розбудові громадянського суспільства» (2009 р.), «Скит Манявський у духовному і культурному житті України та зарубіжжя: до 400-річчя заснування» (2011 р.).

Микола Кугутяк є головним редактором заснованого з його ініціативи в 1997 р. наукового історико-краєзнавчого журналу «Галичина», а також «Вісника Прикарпатського університету: Історія», міжнародного журналу «Карпати: людина, етнос, цивілізація», головою спеціалізованої вченої ради із захисту докторських дисертацій за спеціальностями «Історія України» та «Етнологія». Під керівництвом М.В.Кугутяка захищено 1 докторську та 23 кандидатських дисертації. Він очолює історичну секцію Івано-Франківського осередку Наукового товариства імені Шевченка.

Будучи директором Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, М.В.Кугутяк зробив великий внесок у розвиток науки у краї. З його ініціативи відкрито ряд спеціальностей (етнологія, політологія), кафедр університету (історії слов'ян, історіографії і джерелознавства, етнології і археології), створено Музей археології і етнографії Прикарпаття.

Ухвалою Івано-Франківської обласної ради та обласної державної адміністрації за значний особистий внесок у розвиток науки професор М.В.Кугутяк нагороджений дипломом «Кращий науковець року-2005».

У 2007 р. за вагомі наукові досягнення М.В.Кугутяку було присвоєне почесне звання заслуженого діяча науки і техніки України. У 2011 р. за значний внесок у розвиток освіти і науки України його нагороджено відзнакою Президента України – ювілейною медаллю «20 років незалежності України». Він також є почесним доктором Ужгородського національного університету.

Свій ювілей історик зустрічає в доброму здоров'ї і з новими планами щодо подальшої розбудови освіти і науки у краї. Його працездатності можуть позаздрити значно молодші колеги, а його дослідницький інтерес і цілеспрямованість є прикладом для нових генерацій науковців. Бажаємо ювілярові довгих років життя, міцного здоров'я, щастя й нових творчих злетів!

IN MEMORIAM

ШАБУЛЬДО ФЕЛІКС МИХАЙЛОВИЧ

Історична наука зазнала важкої втрати – 4 травня 2012 р. на сімдесят другому році життя перестало битися серце відомого українського вченого Фелікса Михайловича Шабульда.

Людина широкої ерудиції і глибоких знань, Фелікс Михайлович своє наукове життя присвятив дослідженню пізнього українського середньовіччя, події і явища якого розглядалися ним у нерозривній єдності з історичним процесом у Центрально-Східній Європі на етапі XIII–XV ст.

На долю Фелікса Михайловича випало нелегке життя, його дитинство і юність припали на воєнні та повоєнні роки. Народився Фелікс Михайлович у родині військовослужбовця в місті Улан-Уде 21 квітня 1941 р. Ще підлітком він почав свій трудовий шлях у заводському колективі, й у сімнадцять років уже мав спеціальність токаря. Проте, працюючи на виробництві, Фелікс Михайлович не переставав мріяти про навчання. У 1962 р. він поступив на історичний факультет Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка, а роком пізніше влаштувався на посаду старшого архіваріуса Київського міського державного архіву. Через два роки Ф.М.Шабульдо працював уже молодшим науковим співробітником Центрального державного історичного архіву УРСР. Вхідження в архівне середовище мало неабиякий вплив на формування його як дослідника, оскільки саме прискіплива увага до джерел стане своєрідною візитною карткою наукових праць історика.

У 1968 р. Фелікс Михайлович був членом редколегії «Українського історичного журналу». Із цього часу і до кінця свого життя він тісно був пов'язаний з академічним Інститутом історії України. Крім того, у 1990-х рр. Ф.М.Шабульдо зробив свій внесок у становлення Інституту археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАНУ. Саме у ці роки визначилося коло наукових інтересів Фелікса Михайловича: поважне місце в яких, окрім праць у галузі державознавства та археографії, посіла середньовічна доба – основним об'єктом його досліджень стали українські землі у складі Великого князівства Литовського. Цій проблематиці він присвятив свою кандидатську дисертацію, захист якої відбувся у 1983 р. Пізніше на її основі було підготовлено й у 1987 р. опубліковано монографію «Землі Південно-Західної Русі у складі Великого князівства Литовського», яка стала помітним явищем в історіографії і завоювала широку читачку аудиторію. У ході дослідження т.зв. литовської доби вітчизняної історії увагу науковця привернули фактично невисвітлені аспекти відносин Великого князівства Литовського та Золотої Орди. Звернувшись до цих малопопулярних і контрверсійних у радянсько-му історіографічному просторі сюжетів, Фелікс Михайлович Шабульдо поставив перед

собою завдання з'ясувати, коли саме і як відбувся перехід українських земель зі складу Золотої Орди до складу Великого князівства Литовського, а також зрозуміти правові підвалини цього процесу. Паралельно з цим учений продовжив розпочате свого часу Ф.Петрунем вивчення ханських ярликів, зокрема в контексті визначення етапності та процедури їх складання, виявлення протографа тощо. Результати цієї роботи він виклав у праці «Синьоводська битва та проблеми її розв'язання», а також у серії статей.

На жаль, тяжка тривала хвороба не дозволила Феліксові Михайловичу відповісти на всі питання, які він перед собою поставив. Однак учений до останніх днів був сповнений творчих планів. Наукові досягнення Фелікса Михайловича Шабульда знайшли визнання не лише в Україні. За внесок у розвиток історичної думки український учений був посвячений у кавалери Лицарського хреста ордена Литовської Республіки «За заслуги перед Литвою».

Б.В.Черкас (Київ)

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Абліцов В.

Український Все-Світ. – К.: КИТ, 2011. – Т.1. – 672 с.

Абліцов В.

Український Все-Світ. – К.: КИТ, 2011. – Т.2. – 418 с.

Азовське намісництво: нереалізований проект / Упор. О.С.Панкєєв, А.Г.Олененко–Запоріжжя, 2011. – 98 с.

Академічні установи Західного наукового центру НАН України і МОН України: (ювілейне видання) / Гол. редкол. З.Т.Назарчук. – Л.: ПАІС, 2008. – 240 с.

Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни: Мат. Міжнар. наук. конф., м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. / Гол. редкол. В.М.Тканко; упор. С.В.Бутко, Р.І.Пилявець. – Чернівці: Десна-Поліграф, 2012. – 144 с.

Барвінський О.

Спомини з мого життя / Упор. А.Шацька. – Нью-Йорк; К.: Стило, 2009. – Т.2, ч.3/4. – 1120 с.

Батуринська старовина: Зб. наук. пр. / Відп. ред. О.Б.Коваленко. – Чернівці: Десна-Поліграф, 2011. – Вип.2 (6). – 124 с.

Баханова С.

Моделі української державності 1917–1922 років у сучасних шкільних підручниках з історії. – Донецьк: Ландон-XXI, 2012. – 248 с.

Бекирова Г.

Крымскотатарская проблема в СССР (1944–1991). – Симферополь: Оджакъ, 2004. – 332 с.

Болховітіновський щорічник 2010 / Відп. ред. К.Крайній. – К.: НКПІКЗ, 2011. – 400 с.

Винница Г.

Холокост на окупированной территории Восточной Беларуси в 1941–1944 годах. – Минск: Ковчег, 2011. – 362 с.

Волобуєва А., Сидоренко Н.

Формування преси Києва (1835–1918). – К.: Темпора, 2011. – Т.І. – 208 с.

Вопросы германской истории: Немцы Украины и России в конфликтах и компромиссах XIX–XX вв.: Мат. междунар. науч. конф., Днепропетровск, 24–27 сентября 2007 г. / Отв. ред. С.И.Бобылева. – Днепропетровск: Пороги, 2007. – 442 с.

Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / Отв. ред. С.И.Бобылева. – Днепропетровск: Пороги, 2007. – 410 с.

Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / Отв. ред. С.И.Бобылева. – Днепропетровск: Изд-во ДНУ, 2011. – 316 с.

Всемирная история / Глав. ред. А.О.Чубарьян. – Москва: Наука, 2011. – Т.1: Древний мир. – 822 с.

Громадська думка: Щоденна політична, економічна і літературна газета 1905–1906: Анований систематичний покажчик / Упор. І.Старовойтенко, Ю.Горбач, Л.Кузьменко. – К.: Темпора, 2011. – 454 с.

Гуржій О.І.

Селяни України та їх оподаткування в XVII – середині XIX ст. / Відп. ред. В.А.Смолій. – Біла Церква: Вид. О.Пшонківський, 2012. – 278 с.

Єскельчик С.

Історія України: Становлення модерної нації / Пер. з англ. А.Цимбал. – К.: Laurus, 2011. – 376 с.

Из истории армяно-украинских, венгерских и молдавских отношений: Сб. ст. и мат. / Сост. К.Хачатрян, О.Алексян. – Ереван: Ин-т истории, 2012. – 224 с.

Исторический ежегодник. 2011 / Гл. ред. А.Х.Элерт. – Новосибирск: Ин-т истории СО РАН, 2011. – 188 с.

Іван Виговський: Зб. ст. наук. конф. «Від Гадяцької угоди до Конституції Пилипа Орлика» / Упор. С.Ревуцький. – Л.: Вид-во Львівської політехніки, 2011. – 108 с.

Ігор Борисович Гирич: (Бібліографічний покажчик) / Упор. В.Кравченко, Г.Стариков, Я.Федорук. – К.: Укр. письменник, 2012. – 80 с.

Ілюстрована історія Києва / Гол. ред. ради О.Попов; відп. ред. В.Смолій; авт. кол. Н.Абашина, Н.Білоус, Д.Вортман та ін. – К.: Фенікс, 2012. – 424 с.

Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Г.В.Боряк; упор. С.Б.Хведченя. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Ч.12. – 251 с.

Історія України: Наук.-допом. бібліограф. покажч. за 2010 р. / Упор. Т.Приліпко, Д.Стегній, Н.Воцєвська. – К.: Вініченко, 2012. – 616 с.

- Ковчег:** Наук. зб. із церковної історії / Відп. ред. О.Турий. – Л.: Вид-во Укр. католицького ун-ту, 2012. – Ч.6: Насилля влади проти свободи сумління. – 536 с.
- Корольов Г.**
Федералізм Михайла Грушевського: міфи, уявлення, проекти / Відп. ред. Р.Піриг. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 250 с.
- Котигоренко В.О.**
Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. – К.: Світогляд, 2005. – 222 с.
- Кравчук О.**
Судетські німці в історії Центральної Європи / Відп. ред. С.Л.Калитко. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2012. – 204 с.
- Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії** = Кубань – Україна: вопрсы историко-культурного взаимодействия / Отв. ред. А.М.Авраменко. – Краснодар; К.: ЭДВИ, 2012. – Вып. VI: Присвяч. 170-річчю з дня народження В.Мови. – 380 с.
- Левитас И.**
Бабий Яр: Трагедия, история, память: 1941–2011. – К.: Нац. ист.-мемор. запов. «Бабий Яр», 2011. – 618 с.
- Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии** / Под ред. А.Синявского. – Днепропетровск: Герда, 2010. – Вып.1. – 336 с.
- Литовська метрика в комплексі пізньосередньовічних джерел з історії України: проблеми вивчення та публікації:** Мат. круглого столу (21 березня 2012 р.) / Відп. ред. Г.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 58 с.
- Ляшенко Т.**
Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії: національний та регіональний аспекти. – К.: ПІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. – 288 с.
- Матеріали до історії** Світової наукової ради при Світовому конгресі українців / Упор. А.Хеленюк. – Кент; Торонто; Острог: Світова наук. рада при Світовому конгресі українців, 2011. – 388 с.
- Матеріальна та духовна культура** Південної Русі: Мат. Міжнар. польового археолог.семинару, присвяч. 100-літтю від дня народження В.Й.Довженка (Чернігів – Шестовиця, 16–19 липня 2009 р.) / Гол. ред. П.П.Толочко. – Чернігів: Чернігівський нац. пед. ун-т ім. Т.Г.Шевченка, 2012. – 368 с.
- Машевський О.П.**
Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. – початок 1920-х рр.). – К.: Акваілон-Плюс, 2010. – 792 с.
- Мельников С.О., Шкварець В.П.**
Ілько Борщак як земляк, подвижник долі, провісник української духовності. – Миколаїв: Гліон, 2012. – 212 с.
- Михайловський В.**
Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. – К.: Темпора, 2012. – 450 с.
- Мицик Ю.А.**
Умань козацька і гайдамацька. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2002. – 187 с.
- Мозер М.**
Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки / Пер. з нім. В.Кам'янець. – Л.: Укр. вільний ун-т, 2012. – 328 с. (серія «Історія мови»)
- Моця О.**
«Анти» – «руси» – «українці»: Формування ідентичності у слов'ян півдня Східної Європи V–XIX ст. – К.: Наук. думка, 2012. – 216 с. (проект «Наукова книга»)
- Наука західного регіону України (1990–2010):** До 40-річчя Західного наукового центру / Відп. ред. З.Т.Назарчук. – Л.: ПАІС, 2011. – 672 с.
- Науковець, історик і громадський діяч:** внесок Павла-Роберта Магочія в наше розуміння України та Центральної Європи: Мат. симпозіуму / Пер. з англ. О.Сидорчук. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2012. – 84 с.
- Наукові записки** / Гол. ред. Ю.А.Левенець. – К.: ПІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – Вып.1 (57). – 372 с.
- Наукові записки** / Гол. ред. Ю.А.Левенець. – К.: ПІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – Вып.3 (59). – 384 с.
- Наукові записки** / Гол. ред. Ю.А.Левенець. – К.: ПІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – Вып.4 (54). – 416 с.
- Науковці України – еліта держави** / Авт.-упор. Я.Білейчук. – К.: Логос Україна, 2012. – Т. II. – 300 с.
- Національна академія наук України:** Анотований каталог книжкових видань 2010 р. / Упор. А.І.Радченко, Ю.В.Діденко. – К.: Академперіодика, 2011. – 427 с.
- Національна академія наук України:** Анотований каталог книжкових видань 2011 р. / Упор. А.І.Радченко, Ю.В.Діденко, М.В.Язвинська. – К.: Академперіодика, 2012. – 412 с.
- Національне питання в Україні XX–XXI ст.:** історичні нариси / Відп. ред. В.А.Смолій; кер. авт. кол. Л.Д.Якубова. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 592 с.

Никитенко Н., Корниенко В.

Древнейшие граффити Софии Киевской и время её создания. – К.: Ин-т укр. археографии и историкоисследования им. М.С.Грушевского НАН Украины, 2012. – 232 с.

Павко А.І.

Повчальний досвід вітчизняної історії: Політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. – К.: Плеяди, 2002. – 552 с.

Періодичні видання Києва (1835–1917 рр.):

Покажчик / Уклад. А.Волобуєва, Н.Сидоренко, О.Сидоренко, О.Школьна. – К.: Темпора, 2011. – Т.ІІ. – 128 с.

Періодичні видання Києва (1835–1917 рр.):

Покажчик / Уклад. А.Волобуєва, Н.Сидоренко, О.Сидоренко, О.Школьна. – К.: Темпора, 2011. – Т.ІІІ: Російськомовні видання. – 792 с.

Періодичні видання Києва (1835–1917 рр.):

Покажчик / Упор. А.Волобуєва, Н.Сидоренко, О.Сидоренко, О.Школьна. – К.: Темпора, 2011. – Т.ІV. – 208 с.

Петров М.

Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII ст.: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку: Миське і замкове управління. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – 480 с.

Почуття права: (Законотворчість і законодавчий процес часів Української революції 1917–1921 рр.) / Упор. О.Л.Копиленко, І.М.Мишак. – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2012. – Вип.ІІ: Із першоджерел. – 88 с.**Рівень життя населення України / За ред.**

Л.М.Черенько. – К.: Консультант, 2006. – 428 с.

Реабілітовані історією: Хмельницька

область / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – Хмельницький, 2012. – Кн.4. – 1168 с.

Реабілітовані історією: Чернігівська об-

ласть / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – Чернігів: Десна-Поліграф, 2011. – Кн.3. – 600 с.

Российская историческая энциклопедия /

Гл. ред. А.О.Чубарьян. – Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2011. – Т.1: Аалто – Аристократия. – 576 с.

Савойська С.В.

Мовно-політичний сепаратизм як фактор дестабілізації національної єдності українського суспільства в умовах пострадянської трансформації. – К.: Просвіта, 2011. – 408 с.

Савойська С.В.

Наукове кредо Володимира Панібудьласки у новітніх парадигмах історично-політичного простору. – К.: Просвіта, 2012. – 384 с.

Скворцов Ю.Д.

О причинах расчленения Советского Союза: Комплексный анализ. – Х.: Фолио, 2011. – 32 с.

Слов'янський світ і Україна: Зб. наук. пр.

на пошану ректора Рівненського держ. гуманіт. ун-ту проф. Р.Постоловського / Відп. ред. В.Шеретюк. – Рівне: О.Зень, 2011. – 504 с.

Співпраця СРСР і Німеччини у міжвоєнний

період та під час Другої світової війни: причини і наслідки: Мат. Міжнар. наук. конф. / Гол. редкол. С.М.Квіт. – К.: НАУКМА, Аграр Медіа Груп, 2012. – 333 с.

Сражались в одном строю: Воины-евреи

в воспоминаниях участников Великой Отечественной войны / Сост. И.Левитас. – К.: Еврейский совет Украины, 2010. – 410 с.

Сучасна українська політика: Спецвипуск:

Україна як суб'єкт сучасних цивілізаційних процесів / За заг ред. дир. Ін-ту європейських досліджень НАНУ д-ра іст. наук, проф. А.І.Кудряченка. – К.: Фенікс, 2011. – 352 с.

Сушков А.В.

Президиум ЦК КПСС в 1957–1964 гг.: Личности и власть. – Екатеринбург: Ин-т истории и археологии УрО РАН, 2009. – 386 с.

Схід і діалог цивілізацій: До ювілею

Ю.М.Кочубея: Зб. наук. ст. / Упор. О.Д.Васильюк, Н.М.Зуб. – К.: Ін-т сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України, 2012. – 436 с.

Табачник Д.В.

Крестный путь Петра Столыпина. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Х.: Фолио, 2012. – 540 с.

Танана Р.В.

Тарасова світлиця. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – 160 с.

Таранец С.

Старообрядчество в Российской империи (конец XVII – начало XX века) / Под ред. Г.В.Боряка. – К., 2012. – Т.1: Взаимоотношения старообрядческих сообществ с государством и официальной церковью. – 704 с.

Толочко П.П.

Украина в оранжевом интерьере. – К.: АДЕФ-Украина, 2012. – 192 с.

Уклін Кобзареві: Альманах / Упор.

Т.Федорова. – Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2000. – 60 с.

Україна – Європа – Світ: Міжнар. зб. наук.

пр. / Гол. ред. Л.М.Алексієвєць. – Тернопіль: Вид-во НТПУ ім. В.Гнатюка, 2012. – Вип.9: Україна – Європа – Світ: творимо історію разом: Присвяч. Євро-2012. – 372 с. (серія «Історія, міжнародні відносини»)

Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Ювілейний зб. на пошану О.Колянчука / Відп. ред. М.Литвин. – К.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2012. – Вип.5. – 264 с.

Україна в Центрально-Східній Європі / Відп. ред. В.Смолий. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип.11. – 342 с.

Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): Мат. міжнар. наук. конф. / Відп. ред. Л.В.Легасова. – К., 2011. – 800 с.

Україна: хроніка ХХ ст.: Довідк. вид.: Рік 1930 / Гол. редкол. В.А.Смолий; упор. Т.Б.Бикова, Л.В.Гриневич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 236 с.

Український гуманітарний огляд / Гол. ред. Н.Яковенко. – К.: Критика, 2012. – Вип.16/17. – 352 с.

Українсько-австрійські зустрічі. – Л.: ВНТЛ-Класика, 2011. – 348 с.

Чисніков В.М.

Сисна поліція на Україні за часів Російської імперії (1880–1917 рр.): історико-правове дослідження: У 2 кн. – К.: Ніка Нова, 2011. – Кн.1: Документи і матеріали. – 939 с.

Шаров О.

Щоденник репресованого краскома. – К.: АртЕк, 2010. – 224 с.

Шрагівські читання / Відп. ред.

О.Б.Коваленко. – Чернігів: Просвіта, 2012. – Вип.2. – 204 с.

Юго-Запад: Одессика: Історико-

краєведческий научный альманах / Гл. ред. В.А.Савченко. – Одесса: Печатный дом, 2011. – Вип.12. – 314 с.

Юго-Запад: Одессика: Історико-

краєведческий научный альманах / Гл. ред. В.А.Савченко. – Одесса: Печатный дом, 2012. – Вип.13. – 278 с.

Юрчук В.І.

П'ятдесят літ на сторожі української науки та культури. – К.: Вид. дім «Персонал», 2012. – 224 с.

1941 год: Страна в огне: Іст.-документ. изд.:

В 2 кн. / Редкол. А.А.Коваленя, В.А.Смолий, А.О.Чубарьян. – Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2011. – Кн.1: Очерки. – 720 с.

1941 год: Страна в огне:

Іст.-документ. изд.: В 2 кн. / Редкол. А.А.Коваленя, В.А.Смолий, А.О.Чубарьян. – Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2011. – Кн.2: Документы и материалы. – 720 с.

Літературу підібрали: завідувача відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

UKRAINIAN MODERN GRAND-NARRATIVE: APPROACHES, CONCEPTS, REALIZATION

- Ukrainian Narrative Laboratory (*Introductory Word of Scientific Editor-in-Chief*) 4
YAS' O.V. Traditions of Historical Grand Narratives in the Light of Cultural Epochs of Late XVIII–XXth ... 6

HISTORICAL ARTICLES

- KOZUBOV'S'KYI H.A. About the Ways of Prague Groschen Receipts to East Europe (XIV–XVth) ... 39
FEDORUK YA.O. The Ukrainian Problem on the Treaty of Vilnius Between the Polish-Lithuanian Commonwealth and Russia in the Fall of 1656 52
MOTSIA O.P. Betrayal and Delation in the Context of I.Mazepa's Activity Researching ... 65
ANDRIEIEV V.M. (*Kherson*). V.Petrov Activity in the Ethnography Commission of All-Ukrainian Academy of Sciences (1921–1933th) 77
YEVSIEIEVA T.M. The Features of Keeping by Orthodox Clergy the Loyalty to Pastoral Ministry in the Context of Daily History (Ukrainian SSR, 1930th) 94

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

- VERMENYCH YA.V. Theoretical Basics of Researching of Political Repressions in Soviet Ukraine: Social, Ethnical, Regional Aspects 109
KALAKURA YA.S. Foreign World as the Subject of Modern Ukrainian Historiography Researching ... 120
KOLESNYK I.I. Mental Cartography and the Profession of Historian: Between Efficient and Imaginary ... 135
ZHDANOVYCH O.P. Byzantine Embassy in the 568 year Before the Turks by the Menander Work ... 157
VILKUL T.L. "Startsi" and "Starëishiny" in the Tale of Bygone Years and in Old Slavonic Octateuch ... 165
ADADUROV V.V. (*L'viv*). Zaporizhian Cossack Tverdov's'kyi Against Napoléon: Reflection of the Loyal Moods of the Malorosiia in the Ukrainian-Language Pamphlet of 1807 year From the National Archives of France 177

DISCUSSIONS

- SHEVCHUK T.M., BALUSHOK V.H. Were the Heroes Was Betrayers? Or Taking Again About Folklore Historism Problem (*Concerning O.I.Halenko's "Heroes-Betrayers or Ukrainian Ideal of Turkish Renegade", Published in "Socium", Vol.6, 2006*) 187
HALENKO O.I. History Lessons do not Make Exceptions for Folklore 196

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

- N.Polons'ka-Vasylenko. Memories (*O.S.Yas'*) 199
V.Shandra. The Bars of Conscience in Ukraine (Last Quarter of XVIII – the Mid of XIXth) (*O.S.Heida, Chernihiv; T.M.Demchenko, Chernihiv*) 202
Grzegorz Motyka. Od rzezi wolyńskiej do akcji «Wisła»: Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 (*A.S.Gogun, Berlin, Germany*) 208
Dziedzictwo archiwalne we współpracy Polski i Ukrainy / Archive heritage in the collaboration of Poland and Ukraine (*S.I.Kot*) 214

CHRONICLES

- BACHYNS'KA O.A. (*Odesa*), CHUKHLIB T.V. (*Kyiv*). International Scientific Readings "South Ukraine: Cossack and Post-Cossack Epoch" 222
ZABOLOTNA T.V. Ukrainian-German Seminar "The World War II: Forced Labour, Repatriation, Emigration" 225

ANNIVERSARIES

- PLAKHONIN A.H. Commemorating the 80th Anniversary of the Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine M.F.Kotliar 227
ZHERNOKLEIEV O.S. (*Ivano-Frankivs'k*), SYHYDYN M.V. (*Ivano-Frankivs'k*). Commemorating the 60th Anniversary of the Doctor of History, Professor M.V.Kuhutiak . . . 231

IN MEMORIAM

- Shabul'do Feliks Mykhailovych** 234

- New Publications** Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 236